

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1995

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν πού περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1995

ΑΘΗΝΑΙ 1998

TOMOS 150 (1995)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1994-1997	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1995	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1-8	1 - 31
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΓΣΙΝΑΣ ὑπὸ Μιχαήλ Κοσμόπουλου	πίν. 9	33 - 49
3. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 10-12	51 - 53
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 13-42	55 - 86
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 43-52	87 - 107
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ (ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ) ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη	πίν. 53-55	109 - 125

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ	πίν. 56-59	115 - 125
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 60-72	127 - 136
9. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΘΝΟ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 73-91	137 - 210
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου	πίν. 92-93	211 - 215

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη	πίν. 94-96	217
• Ἔργασίες συντήρησης ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 97	219
• Ἀνασκαφή πλατείας Μητροπόλεως Νάξου ὑπὸ Β.Κ. Λαμπρινουδάκη - Φ. Ζαφειροπούλου	πίν. 98-100	223
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης ἀνασκαφῆς ΜΙΝΩΑΣ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 101-108	225 - 243

• Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση	πίν. 108-119	245 - 260
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		261 - 262
Δ' ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ		263 - 268

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1994 - 1997

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ (έως 11 Ιουν. 1996)

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ (έως 17 Οκτ. 1995)

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ (από 17 Οκτ. 1995)

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ (από 11 Ιουν. 1996)

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1995

Ἡ ἐκλογή τῶν ζητημάτων ποὺ μνημονεύονται στὴν ἐτήσια ὁμιλία, πέραν ἐκείνων ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, δημιουργεῖ πάντοτε δυσχέρειες ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σημαντικῶν συμβάντων στὴν ἀρχαιολογία. Ἡ ἀρχαιολογία δὲν εἶναι οὐδέτερη ἐπιστήμη ἢ τέχνη, ὅπως λ.χ. ἡ ἐκπόνηση προγραμμάτων ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν, ἀλλὰ ἐρμηνεύει, μάλιστα στίς λεπτομέρειές της, τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος καὶ γίνεται κοινωνικὴ ἐπιστήμη, πάντοτε ἐπίκαιρη καὶ διδακτικὴ γιὰ ἐκείνον ποὺ θέλει νὰ διδάχθῃ. Ἡ ἐκτίμηση λοιπὸν τῶν ὅσων τὴν ἀφοροῦν δὲν γίνεται μὲ τὰ κριτήρια τοῦ ὠραίου ἢ τοῦ μεμονωμένου εὐρήματος ἀλλὰ καὶ τῆς σημασίας του γιὰ τὴ ζωὴ μας. Ἐνας πλούσιος τάφος βασιλιᾶ γίνεται ἀσήμαντος ἂν συγκριθῇ μὲ τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει ἡ ματαίωση δημιουργίας μιᾶς χωματερῆς ποὺ θὰ καταστρέψῃ ἀρχαῖα, ἀλλὰ, κυρίως, θὰ καταστρέψῃ ἓναν τόπο ὁ ὁποῖος, εἴτε ἐρευνημένος ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, εἴτε ἀφημένος στὴ φυσικὴ του κατάσταση, εἶναι κοινωνικὰ ὠφελιμότερος ἀπὸ τὴ χωματερὴ ἢ ἓναν νέο οἰκισμό. Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα ὅπου οἱ κάτοικοί της συνωθοῦνται ὅπουδῆποτε, τὰ ἀρχαῖα παίζουν πλέον αὐτὸν τὸν ρόλο, τοῦ μεταμφισμένου προστάτη τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας, ἄρα καὶ τῆς κοινωνικῆς.

Ἀλλὰ ἡ ὑπενθύμιση μερικῶν ἀπὸ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὸ 1995 θὰ ἀποτελέσει τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ λόγου μου. Τὸ θέμα τοῦ πρώτου μέρους της εἶναι ἀπὸ τὰ παλαιὰ χρόνια καθορισμένο· εἶναι τὸ σύντομο μνημόσυνο ἐκείνων τῶν ἐταίρων ποὺ ἔφυγαν κατὰ τὴ χρονιὰ ποὺ πέρασε.

Στὴν περυσινὴ ὁμιλία μου σὰς εἶχα μιλήσει γιὰ τὴν *Βάνα Χατζημιχάλη* καὶ τὴν *Μαρία Σιγανίδου*, ἐταίρους μας καὶ συνεργάτες τῆς Ἑταιρείας, πού ἀπεβίωσαν στὶς 18 καὶ 23 Μαρτίου. Ἐνάμιση μῆνα ἀργότερα, στὶς 11 Μαΐου, ἀπεβίωσε ὁ ἕως τότε παλαιότερος ἐταῖρος μας *Δημήτριος Πάλλας* (1907-1995), Ἐφορος τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί, στὰ τέλη τῆς σταδιοδρομίας του, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Διορισμένος τὸ 1933 στὴν Ὑπηρεσία μὲ διαγωνισμό, ὡς Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπηρετήσε στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, τὴν Ἐπτανήσο, τὴν Ἥπειρο καὶ τὴν Πελοπόννησο. Κατὰ τὴν Κατοχὴ ἐκλέχτηκε, ὅπως καὶ ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ἐθνοσύμβουλος στὴν Κυβέρνηση τῆς Πολιτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), δηλαδὴ τῆς Κυβέρνησης τοῦ Βουνού, καὶ τοῦτο, ὅπως καὶ τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ του φρονήματα, ὑπῆρξαν ἡ αἰτία τῆς ἀπόλυσής του τὸ 1947. Ἐπανῆλθε στὴν Ὑπηρεσία τὸ 1952 ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεχώρησε τὸ 1966 γιὰ νὰ καταλάβει στὸ Πανεπιστήμιο τὴν ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, ὡς διάδοχος τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1968 ἀπολύθηκε καὶ πάλι γιὰ λόγους φρονημάτων καὶ ἔκτοτε ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιστημονικῶν υποχρεώσεών του.

Ὁ Δημήτριος Πάλλας ὑπῆρξε συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας, μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς (1966-1971) καὶ δυναμικὸ στέλεχος τῆς Ὑπηρεσίας. Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἔργο του, τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη περιγραφεῖ ἀπὸ τοὺς μαθητές του, μνημονεύω τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου ἢ δημοσίευση τῆς ὁποίας ἦταν μία ἀπὸ τίς κύριες μέριμνές του. Ἡ πραγματοποίησή της ἀπὸ τοὺς μαθητές του καὶ συνεργάτες του, συνεχιστές τοῦ ἔργου του, θὰ εἶναι μνημεῖο ἀντάξιο τῶν προσπαθειῶν του γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου μνημείου.

Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονεύσω ὅτι ἡ κυρία Ἐλένη Πάλλα προσέφερε στὴν Ἑταιρεία τὸ ἀρχαιολογικὸ ἀρχεῖο τοῦ συζύγου της, ἡμερολόγια ἀνασκαφῶν, φωτογραφίες, ἀρνητικὰ καὶ σχέδια. Μὲ τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ θὰ γίνει δυνατὴ ἡ δημοσίευση ὧσων ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος Πάλλας δὲν εἶχε προλάβει νὰ παρουσιάσει.

Ἀπροσδόκητος ὑπῆρξε ὁ θάνατος στὶς 21 Ἰουλίου, τοῦ ἐταίρου μας *Εὐαγγέλου Πεντάζου* (1932-1995), ὁ ὁποῖος ὡς μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας εἶχε ὑπηρετήσῃ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν στὴν Κομοτηνὴ ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων τῆς Θράκης, καὶ ἀπὸ τὸ 1980 ὡς Ἐφορος τῶν Δελφῶν. Ὑπῆρξε συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας ὡς διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς τῆς

ἀρχαίας Μαρωνείας τῆς ὁποίας ἡ συνεχῆς ἔρευνα ἀπὸ τὸ 1971 ἀποτελέσει τὴν κύρια ἐπιστημονικὴ μέριμνά του. Ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ θεάτρου τῆς Μαρωνείας ἀποτελέσει καὶ τὴν τελευταία φροντίδα του.

Μεγάλη ἦταν ἡ συγκίνησή μας γιὰ τὸν θάνατο, στὶς 27 Ἰουλίου 1995, τῆς Ἀρτέμιδος Ὠνάσογλου (1948-1995), Ἐπιμελητρίδας Ἀρχαιοτήτων. Εἶχα τὴν τύχη νὰ τὴν ἔχω συνεργάτη μου στὴν Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ πιστεύω ὅτι ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα νέα στελέχη τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴ γενικότερη μόρφωσή της, τὴ βαθιὰ καὶ ἄρτια ἐπιστημονικὴ της κατάρτιση, τὸ ἀνεξάρτητο πνεῦμα της καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητά της. Δὲν δίστασε νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχαίων στὸν χῶρο τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν, θέμα στὸ ὁποῖο ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος ἔσφαλε. Τῶν ἀρχαίων αὐτῶν ἡ πλήρης δημοσίευση εἶναι τὸ βιβλίο της «Ἡ Οἰκία τοῦ Τάφου τῶν Τριπόδων στὶς Μυκῆνες», ποῦ ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε πέρυσι. Μία ἐβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό της εἶχε παραλάβει ἡ ἴδια ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ πρῶτα ἀντίτυπα τοῦ ἔργου της, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποτελέσει τὸ λαμπρὸ σῆμα ἑνὸς συντόμου βίου ἀφιερωμένου στὴν προστασία τῶν μνημείων καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ σᾶς θυμοῦνται τὴν ἀγαπητὴ Ρέα Κοτιώνη (1926-1995), ἡ ὁποία ἀπεβίωσε στὶς 19 Αὐγούστου. Διευθύντρια τῆς Βιβλιοθήκης μας ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ὑπῆρξε διάδοχος στὴ θέση αὐτὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Φιλαδελφέως, τοῦ Γεωργίου Βέλτσου καὶ τοῦ Δημητρίου Πελεκίδη. Φίλη ὅλων τῶν ἐλλήνων ἀρχαιολόγων βοήθησε μὲ εὐχαρίστηση καὶ προθυμία στὴν πρόοδο τοῦ ἔργου τους καὶ στὶς πολυετεῖς προσπάθειες καὶ κόπους της ὀφείλεται ἡ ἄρτια λειτουργία καὶ ὁ πλουτισμὸς τῆς βιβλιοθήκης μας, βασικοῦ στοιχείου τῆς προόδου τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα.

Στὶς 25 Αὐγούστου ἀπεβίωσε ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου (1939-1995). Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἑταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1972, πρότυπο ἐπιστημονικοῦ ἥθους καὶ συνεπειάς. Ἡ πορεία της στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ἐπὶ τριάντα χρόνια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ ὑπόδειγμα τοῦ τρόπου δράσης τῶν ἰδεατῶν ἐκείνων παλαιῶν Ἑλλήνων Ἐφόρων τοὺς ὁποίους θεωροῦμε ὡς στύλους τῆς παράδοσής μας. Ἀπὸ τὸν διορισμό της, μὲ διαγωνισμό, στὴν Ὑπηρεσία τὸ 1965, ὑπηρέτησε σὲ δύσκολες περιφέρειες τῆς Ἑλλάδος. Στὴν Ἡπειρὸ ἐπὶ δώδεκα χρόνια, ὅπου ἡ ἄκαμπτη πίστη της στὴν προστασία τῶν μνημείων ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς σωτηρίας τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τῆς ἀρχαίας

Ἀμβρακίας, μέσα στὴν καρδιά τῆς σημερινῆς Ἀρτας, καὶ κατόπιν στὴ Μακεδονία ὅπου ἡ παρουσία της ἀποτελεῖ ὁρόσημο στὴν ἔρευνά της. Μὲ τὶς ἀνασκαφές της στὴ Σάνη, τὴ Μένδη, τὸ Πολύχρονο καὶ τὴ Νέα Ρόδα, μὲ τὶς ἐκθέσεις στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης γιὰ τὴ συνεχὴ ἱστορία τῆς πόλης ἀπὸ τὴν Προϊστορία ἕως τὰ Χριστιανικὰ χρόνια καὶ μὲ τὴ γνωστὴ ἐκθεση γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ποὺ ταξίδεψε στὴν Εὐρώπη καὶ τὶς νέες ἡπείρους, ἔδειξε τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ ὀργανωτικὲς ἱκανότητές της. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ κυρίως τὴν διέκρινε ἦταν ἡ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν ἐρευνῶν της. Ἀπὸ χρόνια ἐξ ἄλλου συνεργαζόταν μὲ εἰδικούς φιλολόγους καὶ γλωσσολόγους γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς δημοσίευσης τῶν χρηστηρίων ἐλασμάτων τῆς Δωδώνης. Ἡ τελευταία ἐπικοινωνία μαζί της ἦταν γιὰ νὰ μᾶς ἀνακοινώσει ὅτι τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο βρίσκεται στὸ τέλος του. Ἡ ἔκδοσή του, ἐλπίζουμε γύρω στὸ τέλος τοῦ χρόνου, θὰ ἀποτελέσει μνημεῖο ἀντάξιο τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου καὶ παράδειγμα ἐπιστημονικῆς συνεπειάς.

Τὸν θάνατο τῆς Ἑλένης Θεοχαράκη Τσιτούρα (1938-1995) στὶς 7 Σεπτεμβρίου δὲν θὰ παύσουμε νὰ τὸν θεωροῦμε παράλογο. Οἱ φίλοι της καὶ οἱ συνεργάτες θὰ αἰσθάνονται πάντα τὸ κενὸ τῆς ἀπουσίας της. Συνεργαστήκαμε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1962 ὅταν ἦμουν Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ συνεργασία μας συνεχίστηκε, ἀδιάκοπη, ἀπὸ τὸ 1975, ἐπὶ εἴκοσι ἕνα χρόνια, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ ψυχὴ καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς ἐγγυητής. Μὲ ἀφοσίωση στὸ ἔργο της καὶ ἀνιδιοτελεῖ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑλληνικὸ τόπο καὶ τὰ μνημεῖα του, προσέφερε ἐπιστημονικὲς ὑπηρεσίες οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι σήμερα οὔτε αὐτονόητες οὔτε, ἴσως, δυνατές. Ἡ δημοσίευση τῆς κεραμεικῆς τοῦ Ραμνοῦντος, τὴν ὁποία προετοίμαζε, θὰ παρουσιαστεῖ, ἐλπίζουμε ἀντάξια πρὸς τοὺς κόπους ποὺ κατέβαλε καὶ τὶς προσπάθειες μιᾶς ζωῆς ποὺ κόπηκε ἀπὸ τὸ ἀνέλπιστο κακὸ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ Ἀγνή Σακελλαρίου (1922-1995) ἔφυγε στὶς 19 Σεπτεμβρίου κλείνοντας τὸ 1995 μὲ τὴ θλίψη τῆς παντοτινῆς ἀπουσίας της. Συνεργάτης καὶ φίλη τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Σέμνης Καρούζου, ὑπῆρξε στέλεχος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μετὰ τὸν πόλεμο καὶ στοὺς κόπους της ὀφείλεται μέγα μέρος τῆς ἐκθεσης τῶν προϊστορικῶν συλλογῶν. Ἀλλὰ ἂν ἡ ἐκθεση ἑνὸς Μουσείου εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σὲ διαδέχονται, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τῆς Ἀγνῆς Σακελλαρίου, τὸ ὁποῖο καλύπτει μεγάλα τμήματα τῆς ἱστορίας καὶ ἀρχαιολογίας τοῦ μινωικοῦ

καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μελέτες τῆς ἀποτελοῦν βάση γιὰ τὴ γνώση τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας, γιὰ τὸν ὅπλισμό τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν τῶν ἐποχῶν, γιὰ τὴ μεταλλοτεχνία, τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν εἰκονογραφία, γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν τάφων τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Ἰδιαίτερα θὰ μνημονεύσω ἓνα ἔργο τῆς: εἶναι «Οἱ θαλαμωτοὶ Τάφοι τῶν Μυκηνῶν», δημοσίευσιν τῶν ἑκατοντάδων τάφων ποὺ εἶχε ἐρευνήσει ὁ Χρῆστος Τσουντας ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ τοὺς παρουσιάσει. Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τίς ἔρευνες τῶν θανόντων ἀρχαιολόγων μποροῦν νὰ βεβαιώσουν ὅτι αὐτὸ καὶ μόνο τὸ ἔργο τῆς Ἀγνῆς Σακελλαρίου ἀποτελεῖ τὸν στέφανο μιᾶς ζωῆς ἀφιερωμένης στὴν ἐπιστήμη.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου χαρακτήρισα τὴν ἀρχαιολογία ὡς κοινωνικὴ ἐπιστήμη γιὰ τὴ σχέσιν τῆς μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος, τὴν ὁποία ζωὴ συνήθως θεωροῦμε ὡς εἰκονογράφηση τῆς ἱστορίας καὶ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδρασίν τῆς στὴ σημερινὴ ζωὴ. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία συμπυκνώνει ἀμείλικτα τὰ καθημερινὰ γεγονότα καὶ τίς περισσότερες φορές ἐξαφανίζει, σκεπάζοντας μὲ τὴ λήθη, συμβάντα ποὺ ἐπηρέασαν τὴ ζωὴ μας.

Ἀπὸ ὅσα ἔγιναν κατὰ τὸ 1995 καὶ ἀφοροῦν τὴν ἀρχαιολογία πρῶτο γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία του θεωρῶ τὸ ζήτημα τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Τὸ Συμβούλιο ἐνημέρωσε τοὺς φιλαρχαίους ἐδῶ καὶ ἓνα χρόνο, τὸ θέμα ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ κατὰ τὸ 1995 ἔλαβε παθολογικὴ ἔκτασιν καθὼς μέθοδοι καὶ συστήματα ποὺ ἐφαρμόστηκαν ἀπὸ τοὺς θεολόγους τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἐφαρμόστηκαν κατὰ τῶν σημερινῶν ἐκπροσώπων τοῦ Κράτους καὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν πιστῶν χριστιανῶν, μάλιστα βυζαντινολόγων.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὑπεστήριξε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βίου τῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν προφύλαξε, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν θρησκευτικῶν μνημείων, ἀπὸ ἀτοπήματα. Ὁ Λαμπάκης, ὁ Ἀδαμαντίου, ὁ Ζάχος, ὁ Ὁρλάνδος, ὑπῆρξαν σύμβουλοι τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν βοήθησαν νὰ ἀνακτήσῃ σὲ ἄρτια μορφὴ πλῆθος μνημείων τὰ ὁποῖα ἐξαιτίας τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τῶν Ἑλλήνων εἶχαν μεταβληθεῖ σὲ ἐρείπια. Προκάλεσε λοιπὸν κατάπληξιν ὅταν ὄψιμα καὶ μὲ τὴ μέθοδο τῆς δυναμικῆς μειοψηφίας ἢ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης διακηρύχθηκε ἐχθρὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς παράδοσης, τῆς παράδοσης ποὺ ἡ Ὑπηρεσία αὐτὴ συντηροῦσε μὲ εὐλάβεια.

Τὸ ζήτημα σὰς εἶναι γνωστό. Ἡ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης ζήτησε νὰ

αποσπάσει από την αρμοδιότητα της 'Υπηρεσίας την Ροτόντα με περίκεντρο κτήριο πού είχε κτίσει στη Θεσσαλονίκη ο Ρωμαῖος Καῖσαρ καὶ Αὐγουστος Γαλέριος (293-311 μ.Χ.), κτίσμα της ἀρχαίας λατρείας πού ἐπὶ Θεοδοσίου χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐκκλησία καὶ κατόπιν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ὡς Τζαμί. Στὰ χρόνια μας κατὰ τὸ διάστημα 1914-1917 χρησιμοποιήθηκε πρόσκαιρα ὡς ἐκκλησία. Ἐκτοτε μὲ ἀπόφαση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου χρησίμευε ὡς Μουσεῖο.

Οἱ σεισμοὶ τοῦ 1978 εἶχαν προκαλέσει μεγάλες βλάβες στὴ Ροτόντα. Μὲ τίς συνεχεῖς προσπάθειες τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης τὸ μεγάλο μνημεῖο ἔβρισκε σιγὰ σιγὰ τὴν παλαιὰ του μορφή. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅταν ἡ Ροτόντα δὲν κινδύνευε πλέον, ἐκδηλώνεται ἡ προσπάθεια μετατροπῆς της σὲ ἐκκλησία, ὡς ἐὰν βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου.

Ἐκεῖνο πού περισσότερο προκαλεῖ ἀντίδραση γιὰ τὴν ἄτοπη ἐνέργεια δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, τὸ ἀνεδαφικό, αἶτημα ἀλλὰ ὁ τρόπος πού ἐφαρμόστηκε γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ θέληση μικρῆς ομάδας πάνω στὸ Κράτος καὶ τίς ὑπηρεσίες του. Εὐτυχῶς ὅμως ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀναστολῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἔκρινε ὅτι ἡ Ροτόντα εἶναι μνημεῖο πού ἐμπιστεύτηκε τὴ φύλαξη καὶ τὴ διαχείρισή της στοὺς ἔως τώρα ἀποδεδειγμένους προστάτες της, τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους.

Τελευταῖο ἄφησα τὸ ζήτημα τοῦ λατομείου τοῦ Ραμνοῦντος. Πολλοὶ θὰ θυμοῦνται ὅτι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1993 ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ ὅλες σχεδὸν οἱ ἐφημερίδες, τὸ ραδιόφωνο καὶ ἡ τηλεόραση. Ἡ ἱστορία εἶναι ἀπλὴ καὶ συνήθης. Ἕνας ιδιώτης ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς τὴν ἄδεια νὰ ἀνοίξει λατομεῖο μέσα στὸν κηρυγμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ραμνοῦντος γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ὁποίου ἀκούσατε καὶ φέτος γιὰ εἰκοστὴ πρώτη φορά. Ἡ Ἱπηρεσία ἀρνήθηκε τὴ χορήγηση τῆς ἀδείας καὶ ὁ ιδιώτης κατέφυγε στὴν Κεντρικὴ Ἱπηρεσία. Αὐτὴ παρέπεμψε τὸ θέμα γιὰ λύση στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο παρὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐνημέρωση, προφορικὴ καὶ γραπτὴ, ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, γνωμάτευσε νὰ δοθεῖ ἡ ἄδεια μὲ τὸ αἰτιολογικὸ τῆς ἴσης μεταχείρισης τῶν πολιτῶν.

Ὡς μέλος τῆς Ἱπηρεσίας ἐπὶ 37 χρόνια εἶχα δεχθεῖ κακὲς ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου ὅταν αὐτὲς περιορίζονταν σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο γιὰτὶ πίστευα ὅτι τὸ φαινόμενο τῆς ἀδράνειας πού χαρακτηρίζει τὸ γραφειοκρατικὸ μέρος τῆς

κρατικῆς διοίκησης εἶναι τόσο ἰσχυρό, πού αὐτὴ λησμονεῖ τίς ἀποφάσεις τῆς. Στὴν περίπτωση τοῦ λατομείου τοῦ Ραμνοῦντος δὲν ἴσχυσε ὁ νόμος τῆς ἀδράνειας, γιατί τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀπόφασης τῆς βλάβης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου πού ἐπέτρεπε ἡ εὐνοϊκὴ γνωμάτευση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἀνέλαβε δικαιοματικά νὰ ἐφαρμόσει ἰδιώτης.

Ἡ ἐγκατάλειψη ὅμως ἐνὸς χώρου πού προστατευόταν νομικά καὶ ἱστορικά στὴ συστηματικὴ φθορὰ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀνατραπεῖ παρὰ ἀπὸ τὸν ἀνώτατο κριτὴ τῶν πράξεων τοῦ Κράτους, τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας. Τὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον δέχθηκε ἀμέσως τὸ αἴτημα ἀναστολῆς τῆς ἀπόφασης τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ, πού στηριζόταν στὴν εὐνοϊκὴ γνωμάτευση τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Τοῦ λατομείου, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀργάνωση ἔγινε μὲ πυρετώδη ρυθμό, διακόπηκε δικαστικά ἡ λειτουργία.

Στις 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1995 τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ἐξέδωσε τὴν ἀπόφασή του καὶ κήρυξε ἄκυρες ὅλες τίς ὑπουργικὲς πράξεις πού ἐπέτρεπαν τὴν παράνομη λειτουργία. Γιατὶ βέβαια τί ἄλλο σημαίνει ἡ ἀκυρωτικὴ ἀπόφαση; Ὅτι οἱ φύλακες τῶν νόμων δὲν ἀγρυπνοῦσαν. Στὴν περίπτωση πού ἐξετάζουμε ὅμως φύλακες τῶν νόμων καὶ τῶν μνημείων ἦταν τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο ξέχασε ὅτι ἔργο του δὲν εἶναι ἡ ἴση μεταχείριση τῶν πολιτῶν εἰς βάρος τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ ἡ προστασία τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴ βουλιμία τῶν πολιτῶν.

Οἱ δύο ἱστορίες πού σὰς διηγήθηκα ἀνήκουν στοὺς ἐφιάλτες τῶν ἀρχαιολόγων. Ζητήματα καθαρῶς ἐπιστημονικά ἀποκτοῦν ἀπεχθὴ ὄψη, πού τὴν διασκεδάζει ἐνίοτε ἡ σπάνια τελικὴ δικαίωση, δείκτης ὀρθῆς πορείας σὲ ἓναν κόσμον σύγχυσης καὶ συμφέροντος.

Ὡς πρὸς τὴν ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας πού ἐκδόθηκε ἔπειτα ἀπὸ δική μου προσφυγὴ, ἔχω νὰ εἰπῶ ὅτι δὲν χαίρω. Ἀλλιῶς περίμενα τὴ στάση ἐνὸς Συμβουλίου πού τὸ λάμπρυναν σπουδαῖοι Ἕλληνες. Ἐάν τὰ πράγματα γίνονταν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία θὰ εἴχαμε τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, χωρὶς τὴν ἠθικὴ φθορὰ τῶν θεσμῶν, πού δὲν ἐπανορθώνεται.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 6485/1995 ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας:

«4. Ἐπειδὴ ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ἀρθροῦ 50 τοῦ ΚΝ5351/1932, ἐρμηνευομένης ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἀρθροῦ 24 τοῦ Συντάγματος, καθ' ἣν ἀπαγορεύεται

πλησίον ἀρχαίων πᾶν ἔργον καὶ πᾶσα δραστηριότης δυναμένη νὰ προκαλέσῃ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον βλάβην εἰς τὰ ἀρχαῖα ἢ ἀπειλὴ κατ' αὐτῶν, ἔπεται ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ λειτουργία λατομείου πλησίον τοποθεσιῶν εἰς τὰς ὁποίας εὐρίσκονται ἀρχαῖα ἢ πιθανολογεῖται ἡ ἀνεύρεσίς των. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς λειτουργίας τῶν λατομείων προκύπτει εὐθέως ἄμεσος καὶ πρόδηλος κίνδυνος διὰ τὰ ἀρχαῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς ἀλλοιώσεως τοῦ περιβάλλοντος χώρου, τὴν ὁποίαν ἐπάγεται ἡ λειτουργία τῶν λατομείων, καθίσταται αὕτη ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς αἰσθητικῆς ἀναδείξεως τῶν ἀρχαίων. Κατὰ συνέπειαν, ὁ λόγος ἀκυρώσεως, διὰ τοῦ ὁποίου ἀμφισβητεῖται ὅτι τὸ ἐπίμαχον λατομεῖον περιλαμβάνεται ἐντὸς τοῦ κηρυγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου, εἶναι ἀπορριπτέος ὡς ἄλυσιτελής, ἀφοῦ πάντως, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ φακέλου, ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν διαθέτει σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἀναμένεται νὰ ἀποκαλυφθοῦν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶναι χαρακτηρισμένη ὡς ἱστορικὸς τόπος καὶ τοπίον ἰδιαιτέρου φυσικοῦ κάλλους πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ὀρθῆς παρουσιάσεως καὶ ἀναδείξεως τοῦ ἀρχαίου *Ραμνουῦντος*».

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-8)

Το 1995 υπήρξε ή χρονιά κατά την οποία ο Ραμνοῦς στερήθηκε τήν συνεργάτιδα πού εἶχε ἀφιερώσει τὸ καλύτερο μέρος τῆς ζωῆς της στήν ἔρευνα, τὴ φροντίδα καὶ τὴν προστασία του. Στις 7 Σεπτεμβρίου, ὥρα 18.50, ἀπέβίωσε ή Ἑλένη Θεοχαράκη, στέλεχος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὴν 21 Ἰουλίου 1975 καὶ συνεργάτις στήν Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1962.

Ἡ ἀνασκαφή, συντήρηση καὶ μελέτη τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνοῦντος γινόταν συστηματικά ἐπὶ εἴκοσι ἕνα χρόνια χάρις στή συνεχή παρουσία της ἐπὶ τόπου. Εἶχε ἀναλάβει μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης τοῦ ἐκεῖ ἔργου, καθῆκον πού τῆς προκαλοῦσε εὐχαρίστηση. Ὁ Ραμνοῦς ἦταν ὁ τόπος πού τῆς πρόσφερε τὴ χαρὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ σκοπιμότητες καὶ κοσμικὴ ματαιοδοξία. Ἡ ἀπώλεια τῆς Ἑλένης Θεοχαράκη, ἀπώλεια ἀναντικατάστατου συνεργάτου, μὲ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὰ πράγματα καὶ τὸν τόπο, δημιούργησε κενὸ πού δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπληρωθεῖ.

Κατὰ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν κατὰ τὸ 1995, τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, πηλίνων καὶ μεταλλίνων, ἔκαμε ή κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Στις ἀνασκαφικές, ἀναστηλωτικές καὶ μαρμαρικές ἐργασίες ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

Φρούριο

Ἀνατολικὸ τεῖχος

Τοῦ ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου τεῖχους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πλήρως καὶ ἀναστηλωθεῖ τὸ τμήμα βορείως αὐτῆς (ΠΑΕ 1990, 1-3). Κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του βρέθηκαν βάσεις στηλῶν, θάβρα καὶ ἐπιγραφές καὶ φάνηκε ὅτι ὁ τόπος εἶχε σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἀνακοίνωση ἀποφάσεων καὶ τιμῶν.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους νότια τῆς πύλης διέψευσε τίς ὑποθέσεις μου ὅτι καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ τόπο χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι γιὰ τὴν ἱδρυση ἀναθημάτων καὶ στηλῶν. Διάδρομος πλ. 5 μ. καὶ μήκ. 13 μ. πρὸ τοῦ τείχους πού χρησίμευε γιὰ τὸν βηματισμὸ τῶν φρουρῶν τῆς πύλης δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Τὸ ἔδαφος ἦταν καθαρὸ χωρὶς λείψανα ἀρχαίων κατὰ χώραν ἢ κινητῶν. Ὁ χώρος εἶχε καλυφθεῖ, ἥδη σὲ ἀρχαῖα χρόνια, ἀπὸ τίς λιθοπλίνθους τοῦ τείχους ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλες εἶχαν πέσει ἐμπρὸς του, ἄλλες εἶχαν κυλήσει στὴν κατωφέρεια, σὲ εὐθεία περίπου γραμμὴ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέση τους. Ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους βρισκόνταν ἄφθονες διαφόρων μεγεθῶν πέτρες καὶ χῶμα πού προερχόταν ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο γέμισμα τοῦ τείχους.

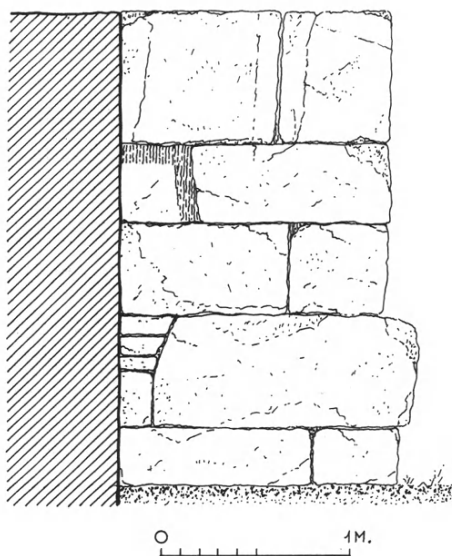
Τοῦ τείχους βρέθηκε ὁ κατώτερος δόμος στὴ θέση του. Ἀπὸ τὸν δεύτερο δόμο βρέθηκαν στὴ θέση τους ἑξὶ λιθόπλινθοι καὶ ἀπὸ τὸν τρίτο δύο. Ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος δόμος εἶχαν γκρεμιστεῖ. Τοῦτο ἰσχύει μόνον γιὰ τὴν ἀνατολική, τὴν ἐξωτερικὴ, ὄψη τοῦ τείχους. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ σώζεται κανονικὰ ἕως τὸν πέμπτο δόμο πάνω στὸν ὁποῖο στηρίζεται καὶ τὸ ἐσώτατο τμήμα τοῦ κατὰ χώραν ὑπερθύρου τῆς πύλης. Καλύτερα ἐπίσης σωζόταν καὶ ἡ ἐσωτερικὴ, νότια πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης. Ἐπάνω σὲ λιθόπλινθο ὕψ. 0.47, πλ. 0.69, βάθ. 0.33, πού βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ (νότια) παραστάδα τῆς πύλης, ὑπάρχουν δύο χαράγματα 1) Νικ(--), ὕψ. γραμ. 0.01-0.03 καὶ 2) Φανοκλῆς, ὕψ. γραμ. 0.01 (Α, Ν, Δ) 0.005 (Ο) καὶ 0.18 (Φ). Τὸ Α ἔχει τεθλασμένη τὴν ὀριζόντια κεραία καὶ τὸ Ο εἶναι ρομβοειδές. Οἱ ἐπιγραφές χαράχτηκαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ κατὰ τὸν 2ο π.Χ. αἰ., ἴσως ἀπὸ στρατιῶτες τοῦ φρουρίου, ὅπως ἐκείνη πού βρίσκεται σὲ λιθόπλινθο βόρεια τῆς πύλης (ΠΑΕ 1990, 24 ἀρ. 3, εἰκ. 9). Ἡ λιθόπλινθος μὲ τὰ χαράγματα τοποθετήθηκε στὴν εἰκαζόμενη θέση της, στὸν τρίτο δόμο, δεύτερη ἀπὸ Βορρά.

Τὸ τεῖχος ἀναστηλώθηκε μέχρις ὕψους ἑξὶ δόμων. Ὡς ὁδηγοὶ στὴν ἀναστήλωση χρησίμευσαν οἱ διαστάσεις τῶν λιθοπλίνθων, ἡ θέση εὕρεσής τους καὶ τὸ σχῆμα τους (πίν. 1).

Πύργος F

Σὲ παλαιότερη ἐκθεση (ΠΑΕ 1993, 18) μνημόνευσα τὴν ὑπαρξὴ κόγχης στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου F πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 14 μ. βόρεια τῆς

ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ κόγχη βρίσκεται στὸ ἐσώτερο μέρος τῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου, σὲ ὕψ. 1.33 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος· ἔχει ὕψ. 0.42, πλάτ. ἄνω 0.39, κάτω 0.46 καὶ βάθος 0.27 μ. Καὶ αὐτὴ, ὅπως καὶ οἱ ὅμοιες τῆς νοτίας πύλης, πιστεύω ὅτι χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση φαναριοῦ κατὰ τὴ νύκτα, χρησίμου ὄχι γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ χώρου ἀλλὰ τοῦ προσώπου τῶν ἀτόμων ποὺ πλησίαζαν τὴ νύκτα στὴν πύλη. Μὲ τὸ φανάρι φώτιζαν τὸ πρόσωπό τους γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουν οἱ φρουροὶ ποὺ βρίσκονταν ψηλότερα στὸ τεῖχος

Εἰκ. 1. Ἡ νότια ὄψη τοῦ πύργου F μετὰ τὴν κόγχη (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

(εἰκ. 1). Ἡ ἀνατολικὴ πύλη δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἐκατέρωθεν πύργους, ὅπως ἡ νότια. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ πύλη ἀνοίχτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, στὸ σημεῖο τῶν χαμηλοτέρων ἐσωτερικῶν ἐπιχώσεων. Πιθανῶς ἐπιδιώχτηκε ἡ μεγαλύτερα δυνατὴ γειτνίαση μετὰ τὸν πύργο F. Νοτίως τῆς πύλης δὲν ὑπάρχει πύργος.

1.10 μ. στὴ βόρεια πλευρά. Ἦταν λοιπὸν προσιτὸ ἀπὸ τὸν ὄροφο ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τοῦ γυμνασίου ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νότια πύλη, θαίνει κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ γυμνασίου καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρο. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ οἰκήματος εἶναι 2.82-3 X 5.50 μ. καὶ ἡ νέα ἔρευνα δὲν ἀπέδωσε εὐρήματα τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς διαφώτιζαν γιὰ τὸν προορισμὸ του. Ὁ ὄροφος ἦταν ὁ κατοικήσιμος χῶρος καὶ ὁ σήμερα σωζόμενος χῶρος ἀποθήκη. Εὐρήματα δὲν ὑπῆρξαν πλὴν θραυσμάτων μυλολίθων. Ὁ ὄροφος ἦταν προσιτὸς καὶ μὲ κλίμακα ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου Ο', ὅπως θὰ ἐξηγηθεῖ παρακάτω.

Ναῖσκος

Στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ περικλείστου χώρου Ο' ἐρευνήθηκε ναῖσκος (ΞΕ'). Τὸ δάπεδό του βρίσκεται κατὰ 0.40 μ. χαμηλότερα τοῦ περὶ τὸν κλίβανο χώρου καὶ τοῦτο δείχνει τὴν παλαιότητα τοῦ ναῖσκου, φανερὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα. Τὸ κτίσμα εἶναι προσκολλημένο στὸ ΞΔ' ὡς προσθήκη, πρᾶγμα ποὺ δείχνει καὶ τὴ σχετικὴ παλαιότητα τοῦ δευτέρου. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἡ κοινὴ τοῦ Ραμνούντος. Ἡ βόρεια ὄψη εἶναι κτισμένη μὲ μεγάλες λιθοπλίνθους καὶ μικρὰ πλακοειδῆ βύσματα καὶ ἡ ἀνατολικὴ μὲ ποικίλων μεγεθῶν γωνιόλιθους, τουλάχιστον τὸ μικρὸ σωζόμενο τμήμα (πίν. 2α).

Ἡ θύρα του δὲν εἶναι στὸ μέσον τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἀλλὰ ἐντελῶς δεξιὰ στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ναῖσκο ΛΘ'-Μ' νοτιότερα. Τὸ κατώφλι του εἶναι μονόλιθο, πλ. 1.60 μ., καὶ ἔφερε δίφυλλη θύρα (πίν. 2β). Τὸ ἀριστερὸ φύλλο ἔμενε μόνιμα κλειστό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ κατωφλίου μεταξὺ τῆς κεντρικῆς ὁπῆς γιὰ τὸν σύρτη τοῦ ἀκινήτου θυροφύλλου καὶ τῆς δεξιᾶς ξύλινης παραστάδας. Ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὴ δεξιὰ χοινικίδα, ἡ στενὴ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ζώνη τοῦ κατωφλίου πλ. 0.13 μ., εἶναι φθαρμένος ἔντονα καὶ κυκλικὰ ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ θυροφύλλου ποὺ συρόταν ἐπάνω του ἐπὶ δεκαετίες.

Ὁ μικρὸς χῶρος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνωτέρου στρώματος τῆς ἐπίχωσης, τοῦ μαύρου χρώματος ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φυτείας, βρέθηκε γεμάτος ἀργεὲς πέτρες καὶ χῶμα χωρὶς ἔχνος ἀπὸ λείψανα ὠμῶν πλίνθων. Ἦταν λοιπὸν τὸ μικρὸ οἶκημα ἐξ ὀλοκλήρου λιθόκτιστο. Τὸ ἐπόμενο στρώμα ἦταν τῆς κατεστραμμένης λακωνικῆς κεράμωσης τῆς στέγης, ὅχι

ολόκληρης, ἀλλὰ τῶν θραυσμένων κεραμίδων ποὺ εἶχαν ἀπομείνει, μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τῶν ἀκεραίων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κινητὰ ἀρχαῖα ποὺ θὰ μνημονευθοῦν δὲν βρέθηκε μέσα στὸ κτίριο τίποτε ἄλλο πλὴν δύο ποδῶν τραπέζης στὴ θέση τους πᾶχ. 0.15 καὶ μήκους 0.37 (ὁ ἀριστερός), 0.50 (ὁ δεξιός), προσκολλημένων στὸν νότιο τοῖχο ἔναντι τῆς εἰσόδου.

Τὸ δάπεδο τοῦ ναῖσκου βρίσκεται, ὅπως λέγεται παραπάνω, χαμηλότερα τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς σχήματος Π τοῦ χώρου Ο'. Τοῦτο ὀφείλεται στὴ βαθμιαία ἐπίχωση τοῦ χώρου Ο' κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἡ εἴσοδος τοῦ ναῖσκου κατασκευάστηκε πλακίστρωτο κεκλιμένο ἐπίπεδο μήκους 2 μ. περίπου καὶ πλ. 0.86 ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ χαμηλὰ ἀναλήμματα ἀνατολικά καὶ δυτικά τὰ ὁποῖα σχηματίζουν ἐξωτερικὰ δύο μικρὰ ἄνδρα (εἰκ. 2).

Τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὸν ναῖσκο χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 3ο ἕως καὶ τὸν 1ο π.Χ. αἰ. Ἄλλα εὐρήματα, πλὴν τῶν κεραμεικῶν, εἶναι:

1 (1377). Ἀκέραιο ἰωνικὸ κιονόκρανο ρωμαϊκῶν χρόνων, ὕψ. 0.12 πλ. 0.315 βάθ. 0.23 (πίν. 3α).

2. Δακτύλιος κυψέλης διαμ. 0.245-0.298, ὕψ. 0.105 μ., μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε χάλκινο κουδούνι ζώου (κυπρί).

3 (1378). Λιθόπλινθος διακοσμημένη μὲ κινησιᾶς ἀκέραιη, ὕψ. 0.145 μήκ. 0.68 βάθ. 0.14. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ *Τιμόθεος* τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὕψ. γραμ. 0.022 (Μ) 0.045 (Σ). Ἦταν τοποθετημένη ὡς βαθμὶς ἐπάνω στὸ κατώφλι τοῦ ναῖσκου.

4 (1376). Θραῦσμα βάθρου χάλκινης λαμπάδας ποὺ σώζει ἐλλιπὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ γιὰ νίκη στὰ Διογένεια, ἐπὶ στρατηγοῦ *Ξενο[τίμου;] Ραμν[νουςίου]*.

Δωμάτια ἀνατολικά

Τὸν χώρο ἀνατολικά τοῦ κλιθάνου κλείνει κτίριο συνολικοῦ μήκους 11.80 μ. καὶ βάθους 5 μ. Χωρίζεται σὲ βόρειο δωμάτιο *ΞΘ'* (4.55 X 6.70), τὸν μεσαῖο σχήματος Γ διάδρομο *ΞΗ'*, ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ *ΞΘ'* μὲ θύρα πλ. 1.25 καὶ τὸ μικρότερο νότιο δωμάτιο *ΞΖ'* ἑσωτ. διαστάσεων 2.50-2.95 X 3.20 μ. Τὰ δωμάτια *ΞΘ'* καὶ *ΞΖ'* ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν χώρο Ο' μὲ θύρες πλ. 1.60 μ. καὶ 1.30 ἀντιστοίχως. Τὸ δωμάτιο *ΞΖ'* φαίνεται πὺς ἀποτελεῖ νεώτερη τροποποίηση ἐνὸς ἐνιαίου δωματίου ποὺ περιελάμβανε καὶ τὸν διάδρομο *ΞΗ'* (εἰκ. 2).

Οἱ ἀρχαῖες ἐπιχώσεις τοῦ κτιρίου εἶχαν χαθεῖ ἤδη στήν ἀρχαιότητα ὅταν κατέρρευσε μερικῶς ὁ ἀνατολικός του τοῖχος πού ἀποτελεῖ τὸ ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς τοῦ χαμηλότερα εὕρισκομένου συνεδρίου. Οἱ τοῖχοι ἀποκαταστάθηκαν μέχρι τοῦ ἀναγκαίου ὕψους καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ $\Xi Z' - \Xi \Theta'$ ἐπιχώθηκε μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ χώρου O' .

Ἡ αὐλή

Τῆς αὐλῆς O' ἔχει δοθεῖ σύντομη περιγραφή (ΠΑΕ 1991, 10). Ἡ ἐκ νέου ἔρευνά του διευκρίνισε τὴν τελευταία μορφή του. Στὸ κέντρον τῆς αὐλῆς σώζονται λείψανα κλιβάνου, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι κεραμεικός, ὅπως τὸν χαρακτήρισα, ἀλλὰ μεταλλευτικός (πίν. 36). Κατὰ τὴ νέα ἔρευνα βρέθηκαν γύρω του σιδηροσκουριές. Βορείως, δυτικῶς καὶ νοτίως τοῦ κλιβάνου ὑπῆρχε ὑπόστεγο, πρόχειρη στοά, ἢ κλειστοὶ χώροι κτισμένοι μὲ ὠμές πλίνθες πού σχηματίζουν τὸ σχῆμα Π. Σώζεται ὁ στυλοβάτης ἢ τοιχοβάτης ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ βάθρα, στῆλες καὶ πλάκες. Τὸ βάθος τῆς κατασκευῆς ἀπὸ τὴν ἔξω παρυφή τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου ἢ τοιχοβάτου ποικίλλει ἀπὸ 2 ἕως 2.18 μ.

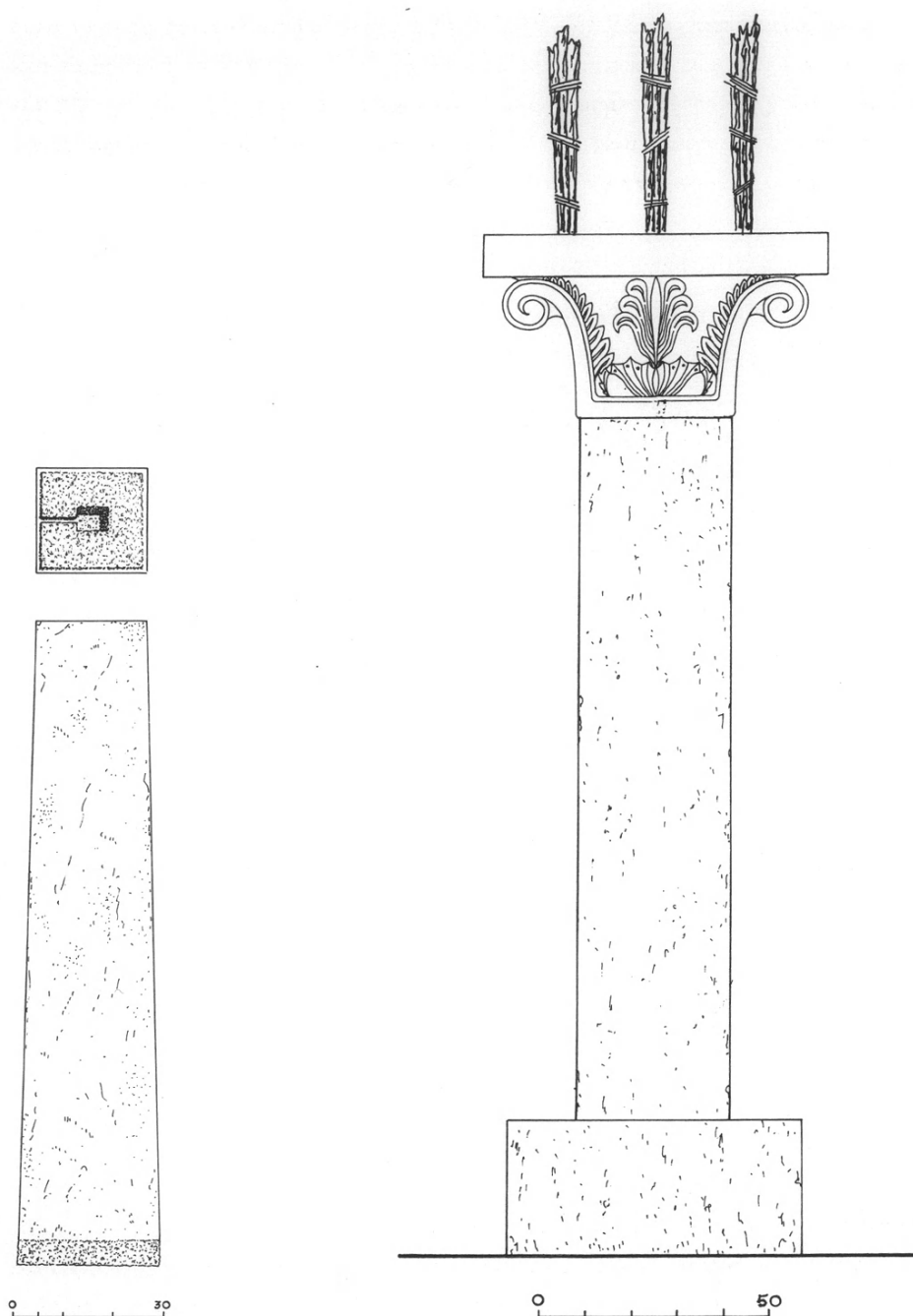
Κλίμαξ

Τῆς αὐλῆς τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο ἦταν χαμηλότερο. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ λίθινη κλίμακα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΔ μέρος της, πρόχειρη καὶ κατασκευασμένη ἀπὸ ποικίλους λίθους. Σώζονται ἑξὶ βαθμίδες οἱ ὁποῖες φέρουν στὸ πρῶτο πλατύσκαλο. Ἀπὸ ἐκεῖ ἡ κλίμαξ κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ ἀνώτατη βαθμίδα ὅμως σώζεται, εἶναι λίθινη καὶ λειασμένη ἀπὸ τὰ πατήματα. Οἱ λίθοι της προέρχονται ἀπὸ καμπύλο λίθο τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ ἔναντι (δυτικὰ) εὕρισκομένου γυμνασίου. Ἡ κλίμαξ ἔφθανε ἕως τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου τοῦ κτίσματος $\Xi \Gamma' - \Xi \Delta'$, δηλαδὴ ἕως τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ τοῦ γυμνασίου.

Τὰ βάθρα

Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτου ἢ τοιχοβάτου περιλαμβάνει δύο βάθρα σὲ δεύτερη χρῆση καὶ τμήμα ἐπίστεψης ἐπιτυμβίου ναῖσκου.

Ὁ πρῶτος λίθος ἀπὸ Νότο εἶναι ἀκέραιο βάθρο μονόλιθο πεσσόσχημο ἀπὸ

Εἰκ. 3-4. Ὑπόβαθρο καὶ ἀναπαράσταση βάθρου λαμπάδων (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

ἐγχώριο μάρμαρο ὕψ. 1.30 πλ. 0.22-0.285 πᾶχ. 0.21 πίσω ἀκατέργαστο, λεῖο στῖς τρεῖς λοιπές πλευρές. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη με χτένι πλήν λείας ταινίας πλ. 0.01 γύρω-γύρω, καὶ φέρει τόρμο 0.05 X 0.06, βάθ. 0.03 γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἐμβόλου τοῦ ὑπερκειμένου ἐπικράνου. Ἡ στερέωσή του γινόταν με μολυβδοχόηση με τὴ βοήθεια αὐλακιοῦ μήκ. 0.085 (εἰκ. 3).

Ὁ τρίτος λίθος τοῦ στυλοβάτη εἶναι δεύτερο παρόμοιο βάθρο ἀκέραιο πεσ-
σόσχημο ἀπὸ ἐγχώριο μάρμαρο, ὕψ. 1.625 πλ. 0.33 πᾶχ. (βάθ.) 0.13. Ἡ
πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη με τὸ βελόνι, οἱ λοιπές τρεῖς λεῖες. Ἡ ἄνω
ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη με τὸ χτένι καὶ στὸ μέσον φέρει τόρμο 0.055 X
0.05 μ. γεμάτο μολύβι. Στὸ μέσον τοῦ μολυβιοῦ ἐπίμηκες κενό, ἀποτύπωμα
τοῦ σιδερένιου ἐμβόλου τοῦ ἐπικράνου, τὸ ὁποῖο εἶχε πλ. 0.038 καὶ πᾶχ.
0.006, ἦταν δηλαδὴ πολὺ λεπτό, μικροῦ κόστους γιὰ τὸν τεχνίτη.

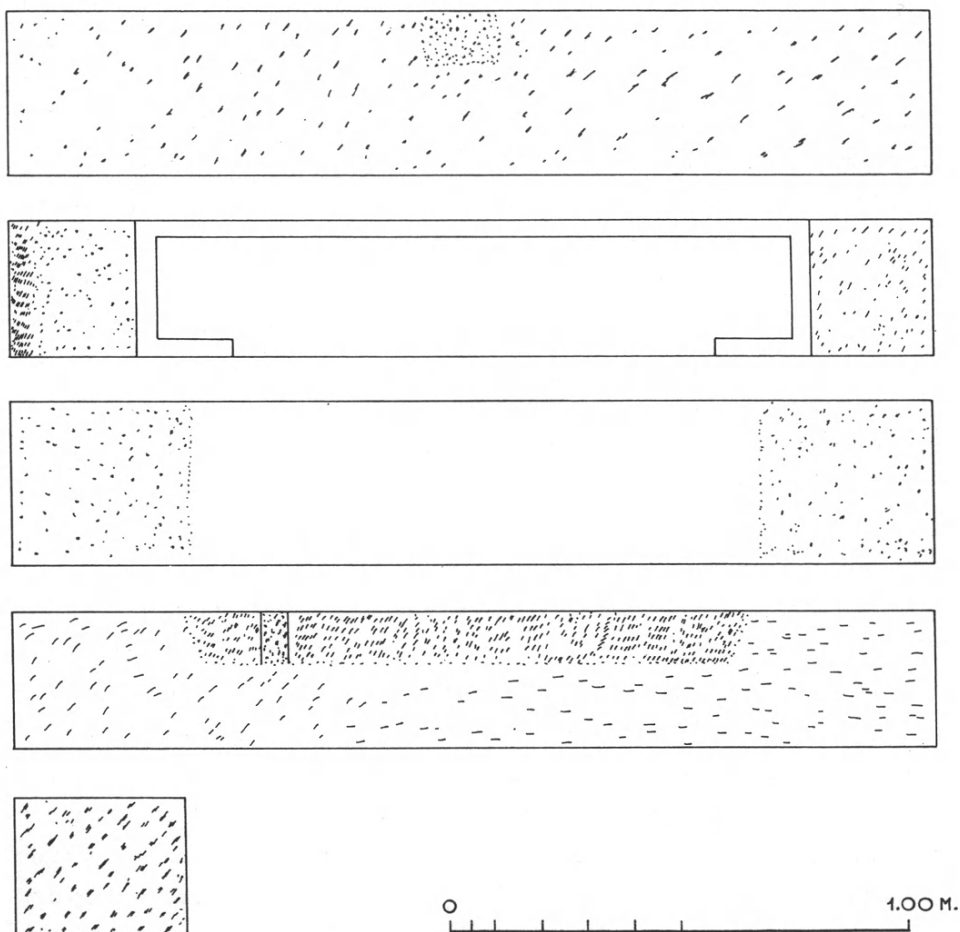
Ἐμπρός, κάτω-κάτω, διακρίνεται ζώνη ὕψ. 0.05 μ. Εἶναι τὸ μέρος τοῦ
βάθρου ποὺ βρισκόταν βυθισμένο στὴ μολυβδοχόηση τοῦ ὑποβάθρου. Στὸ βάθρο
αὐτὸ ταιριάζει, ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις, τὸ ἐπικράνο ἀρ. 884 ποὺ φέρει ἀναθη-
ματικὴ ἐπιγραφή στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα (ΠΑΕ 1989, 18
ἀρ. 2 πίν. 76· SEG 41, 162) ἐπὶ Δημοχάρου ἄρχοντος (108/7 π.Χ.). Ὁ τόρ-
μος ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπικράνου ἀντιστοιχεῖ στὸν
τόρμο τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάθρου. Τὸ ἐπικράνο βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπό-
σταση ἀνατολικά, ἐσωτερικά τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ ἐδῶ ἀναπαράσταση
τοῦ μνημείου (εἰκ. 4) εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Τὰ ἄλλα ὅμοια ἐνεπίγραφα
ἐπικράνα βρέθηκαν στὸν γύρω χώρο, πάντα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἐκτὸς τοῦ IG
II² 2869, τὸ ὁποῖο εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ φρούριο σὲ ἄγνωστο χρόνο στὴν ἐκ-
κλησία τῆς ἀγίας Παρασκευῆς, στὸ βουνὸ Ζάστани, ΒΔ τοῦ Ραμνοῦντος.

Ἐφ' ὅσον ἡ ταύτισή μου τοῦ χώρου Ο' καὶ τῶν γύρω οἰκημάτων, με τὸ
στρατηγεῖο εἶναι ὀρθή, ὁ ναῖσκος ἴσως ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Δία Σωτήρα καὶ
τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα. Οἱ θυσίες στοὺς θεοὺς αὐτοὺς, μεγαλοπρεπεῖς καὶ μαρτυ-
ρούμενες ἀπὸ ψηφίσματα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., γίνονταν σὲ βωμὸ τῆς ἀγορᾶς (βλ.
ΠΑΕ 1994, 26-32, εἰκ. 13-15).

Ὁ δεύτερος λίθος ἀπὸ Βορρὰ τοῦ στυλοβάτη εἶναι ἡ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου
ναῖσκου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀρ. 1095 (ΠΑΕ 1992, 39 ἀρ. 11).

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ στυλοβάτου βρίσκεται τοποθετημένο μέγα μάρμαρο
ἀκέραιο, μήκ. 2.035, ὕψ. 0.31 καὶ πᾶχ. (βάθ.) 0.37 μ. Τὸ μάρμαρο αὐτὸ ἔχει
τύχει ἐπεξεργασίας γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ὡς ὑπέρθυρο σὲ ἄνοιγμα πλάτους του-

λάχιστον 1.45 μ. Τὰ δύο ἄκρα του πλ. 0.265 καὶ 0.275 εἶναι ἐργασμένα με πολλή ἐπιμέλεια με τὸ βελόνι. Τὸ κεντρικὸ τμήμα πλ. 1.45 μ. φέρει ἄνω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ σὲ μῆκος 0.21 σὲ κάθε ἄκρο, λεία ταινία ὡς πλαίσιο πλ. 0.04. Τὸ ἐσωτερικὸ ὕψ. 0.225 καὶ μῆκ. 1.415 εἶναι ἐντελῶς λείο, ἐτοιμασμένο γιὰ τὴ χάραξη μεγάλης ἐπιγραφῆς ἀναθηματικῆς κτιρίου, ὡς ἡ IG II² 2856 τοῦ Ραμνοῦντος, ἡ ὁποία ἔχει μῆκος 1.95 μ. ὕψ. 0.31 καὶ πάχ. 0.10 μ. Τὸ ἐδῶ μάρμαρο με τὸ πάχος τῶν 0.37 δὲν θὰ ἦταν ἐνεκτισμένο, ὅπως ἡ

Εἰκ. 5. Ἀνεπίγραφο ὑπέρθυρο ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

πλάκα Π² 2856 τῆς ὁποίας δὲν ἦταν ὁρατὴ ἡ πίσω ὄψη, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, ὑπέρθυρο. Ἡ ὀπίσθια ὄψη ποὺ εἶναι ἐργασμένη μὲ βελόνι, ὅπως καὶ ἡ ἄνω, ἦταν ὁρατὴ. Ταινία πλ. 0.12 καὶ μήκ. 1.24 κατὰ τὸ ἄνω κεντρικὸ μέρος τοῦ λίθου εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ χτένι (εἰκ. 5). Τὸ πολυέξοδο αὐτὸ ὑπέρθυρο προοριζόταν γιὰ κτίριο κατασκευασμένο μὲ δαπάνες κάποιου στρατηγοῦ.

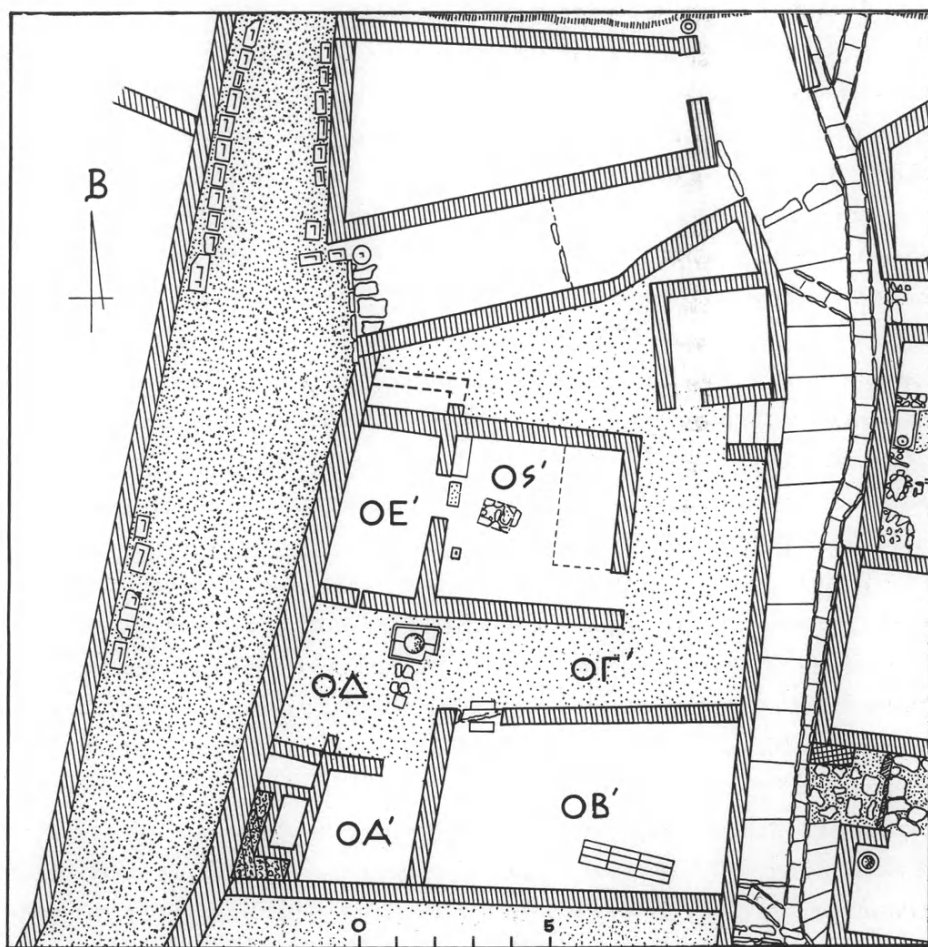
ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΟ, ΠΥΛΩΡΙΟ, ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Τὸ συγκρότημα ποὺ περιγράφηκε συνοπτικά, μὲ τὴν αὐλὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς μεταγενέστερες τροποποιήσεις του ποὺ βλέπουμε σήμερα, νομίζω ὅτι εἶναι τὸ μαρτυρούμενο ἀπὸ ἐπιγραφὴ στρατηγεῖο. Τοῦτο τὸ στηρίζω πρῶτα στὴν περίοπτη θέση τὴν ὁποία ἔχει, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια πύλη, τὴν περικλειστὴ αὐλὴ καὶ τὸν ναῖσκο ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Ἡ γειτνιάσή του μὲ τὰ δύο κτίρια ποὺ βρίσκονται ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, κτίρια μὲ αὐλὲς καὶ ἀσφαλέςτατα στρατιωτικά (τὸ νότιο ἔλεγγε τὴν ἀνάβαση στοῦ τεῖχος) εἶναι ἓνας ἄλλος ἰσχυρὸς λόγος. Τὸ βόρειο ἀπὸ τὰ δύο κτίρια ἦταν τὸ πυλῶριον ποὺ κατασκεύασε ὁ Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος τὸ 252/1 π.Χ. Κατὰ τὸ ψήφισμα ποὺ δημοσίευσα ἤδη ἀπὸ χρόνια (ΠΑΕ 1989, 34-37, πίν. 14· βλ. καὶ *Bull. Épig.* 1993, 59· 1994, 300) ὁ στρατηγὸς Θούκριτος «[ἀν]ατέθηκε καὶ συνέδριον πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ], [κα]τεσκεύακε δὲ καὶ πυλῶριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ἰδ[ίῳν]».

Τὸ νότιο συγκρότημα, σύγχρονο μὲ τὸ πυλῶριον, εἶναι τὸ συνέδριον, χώρος συγκεντρώσεων, ἐστίασεως καὶ ἀσκήσεων στὴν αὐλὴ του. Τὸ στρατηγεῖο καὶ τὸ συνέδριον βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ, τὸ πρῶτο δυτικὰ τοῦ δευτέρου καὶ χωρίζονται μόνο ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα ποὺ συγκρατεῖ τὸ ἄνδρρο τοῦ ὑψηλότερα εὑρισκόμενου στρατηγεῖου. Τὸ πυλῶριον καὶ τὸ συνέδριον εἶναι σύγχρονα, κατασκευάστηκαν στὸν ὅμοιο τῆς μεγάλης ἐκσκαφῆς ποὺ ἔγινε γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἐρμηνεύοντας τοπογραφικὰ τὸ ψήφισμα μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι τοῦ βόρεια εὑρισκόμενου πυλωρίου εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ὁρισμένη ἡ θέση, δίπλα στὴν πύλη. Τοῦ συνεδρίου ἡ θέση ὁρίζεται ρητῶς στοῦ ψήφισμα: «πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ]», τὸ ὁποῖο προϋπῆρχε. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὸ στρατηγεῖο ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ συνέδριον μὲ ξύλινη σκάλα.

Ἱερὸ Ἡρώος Ἀρχηγέτου

Βόρεια τοῦ συγκροτήματος τοῦ στρατηγείου ὑπάρχει κτιριακὸ σύνολο τοῦ ὁποίου τὸ ΒΔ τμήμα κατέχει δίχωρος ναὸς (ΠΑΕ 1991, 12, εἰκ. 6· 1993, 24-28 εἰκ. 6-7), τὸν ὁποῖο ἀπέδωσα σὲ λατρεία Ἡρώος. Συμπληρωματικὴ μελέτη ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ γύρω χώροι ἀποτελοῦν παραρτήματα

Εἰκ. 6. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐλὴ μὲ τὸ πηγᾶδι ἦταν ἀναγκαία γιὰ τοὺς προσκυνητὲς καὶ οἱ στεγασμένοι χῶροι ἦσαν ἴσως ἐστιατόριο, κοιτώνας καὶ ἀποθήκες (εἰκ. 6).

Ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ βρέθηκε τὴν 5 Ἀπριλίου 1993 δεύτερος [᾽]ρος αὐλῆς / ἱερᾶς Ἡρωο[ς] / Ἀρχηγέτου. Ὁ πρῶτος εἶχε βρεθεῖ σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων πρὸς Νότο τὴν 13 Νοεμβρίου 1991 (ΠΑΕ 1991, 43, ἀρ. 16).

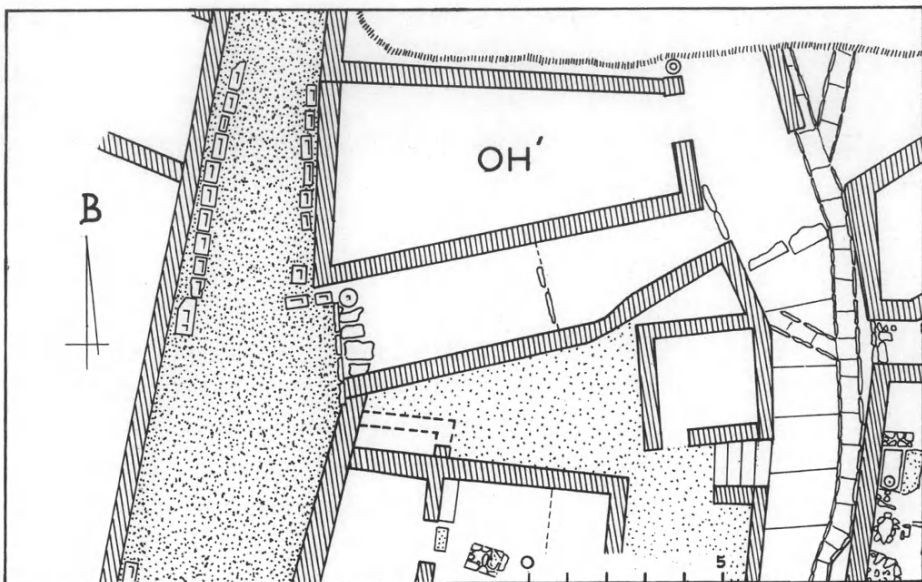
Μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο κατὰ σειρὰν εὑρεσης ὄρο εἶχε βρεθεῖ καὶ τὸ ἀριστερὸ τμήμα θρανίου, ἀνάθημα τοῦ Ἀντιφάνους στὸν Ἡρωα Ἀρχηγέτη (ΠΑΕ 1991, 41, ἀρ. 15 εἰκ. 12). Σὲ ἀπόσταση 22 μέτρων πρὸς Ἀνατολὰς, μέσα στὴ δεξαμενὴ τοῦ πυλωρίου, βρέθηκε ἡ στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἡρωι (ΠΑΕ 1990, 25 ἀρ. 4 εἰκ. 10 πίν. 4α). Ἡ μετακίνησή του σὲ τόσο μικρὴ ἀπόσταση, μάλιστα κατὰ τὰ ὕστερα χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ μορφὴ τοῦ φρουρίου εἶχε μεταβληθεῖ καὶ ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶχε ἐπιχωσθεῖ, εἶναι κάτι πού ἐξηγεῖται.

Ἔως τώρα δὲν ἔχει ταυτιστεῖ ὁ τόπος λατρείας καμιᾶς θεότητας πού λατρευόταν στὸ φρούριο, πλὴν τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἀναμφισβήτητα τεκμήρια. Ἡ νέα μελέτη τῶν κτισμάτων, ἡ εὑρεση τῶν δύο ὄρων καὶ τοῦ θρανίου, εἶναι ἰσχυρὰ τεκμήρια γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὁ χῶρος στὴ λατρεία τοῦ Ἡρωος Ἀρχηγέτου.

Χῶρος ΟΗ΄

Τὸ οἶκημα ΟΗ΄ βρίσκεται στὸ σημεῖο ὅπου ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης συμβάλλεται μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὁδὸ τοῦ γυμνασίου, κατέχει δηλαδὴ ἐπίκαιρο κεντρικὸ σημεῖο. Πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, βρίσκονταν κατὰ χώραν οἱ ἔξι βάσεις στηλῶν ΠΑΕ 1991, 16 πίν. 1. Ὡς πρὸς τῆς ΝΔ γωνίας βρέθηκαν βάθρα ἐνεπίγραφα καὶ στήλη περὶ τῶν ὁποίων βλ. αὐτόθι 14. Ἡ κατασκευὴ λοιπὸν τοῦ κτιρίου ΟΗ΄ εἶναι παλαιότερη τῆς ἱδρύσεως τῶν στηλῶν καὶ τῶν βάθρων, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 3ο καὶ τὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Τὸ κτίριο εἶναι παράγωνο (εἰκ. 7). Ἔχει ἐσωτερικὸ μῆκος κατὰ τὴν βόρεια πλευρὰ 8.80 μ. καὶ κατὰ τὴ νότια 9.40 μ. Τὸ πλάτος του κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι 4.85 μ. καὶ κατὰ τὴν ἀνατολική, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος, 2.50 μ. Ἡ ἀσυμμετρία ὀφείλεται στὴν προϋπάρχουσα ὁδὸ, ἡ ὁποία περιοριζόταν κατὰ τὴ νότια πλευρὰ ἀπὸ τοῖχο πού ἀκολουθοῦσε κατὰ τὸ τελευταῖο τμήμα

Εἰκ. 7. Κτίριο στὸ τέλος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

της χάραξη Α-Δ μὲ ἔντονη ἀπόκλιση κατὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο πρὸς Ν. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ τοῖχος πὺν ὀρίζετὶ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ν ἔχει κατὰ τὸ Α ἄκρο ἔντονη ἀπόκλιση πρὸς Β, ἡ ὁδὸς κατὰ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κτιρίου στενεύει ἔντονα καὶ ἔχει πλ. 1.50, ἐνῶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μήκους τῆς ἔχει πλάτος 2.45 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀποκάλυψε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐγκάρσιου τοῖχου πᾶχ. 0.50 μ. μὲ ἄνοιγμα στὸ νότιο μέρος, πὺν χωρίζει τὸ κτίριο σὲ δύο δωμάτια, σὲ δυτικὸ ὑπερυψωμένο ὡς πρὸς τὸ ἀνατολικὸ κατὰ 0.50 μ. Στὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο σειρὰ λίθων σὲ ἀπόσταση 2.10 μ. ἀπὸ τὴ θύρα ἴσως εἶναι πρόχειρο σκαλὶ γιὰ νὰ μειωθεῖ ἡ κατωφέρεια τοῦ δαπέδου. Ἡ θύρα τοῦ κτιρίου βρίσκεται στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς· ἔχει πλ. 1.12 μ. καὶ ἡ δεξιὰ (βόρεια) παραστάδα τῆς εἶναι μονόλιθη 0.32 X 0.42, ὕψ. 1.76 μ.

Στὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο βρέθηκαν σ' ὀλόκληρη τὴν ἔκτασή τοῦ τὰ θραύσματα τῆς λακωνικῆς κεράμωσής τοῦ. Ἀντίθετα στὸ δυτικὸ δὲν βρέθηκαν καθόλου κεραμίδια. Ἴσως ἡ κεράμωσή τοῦ εἶχε ἀφαιρεθεῖ πλήρως ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πρὶν τὸ ἐγκαταλείψουν ἢ ἦταν ἄστεγο ὡς αὐλή. Στὸ ἀνατολικὸ

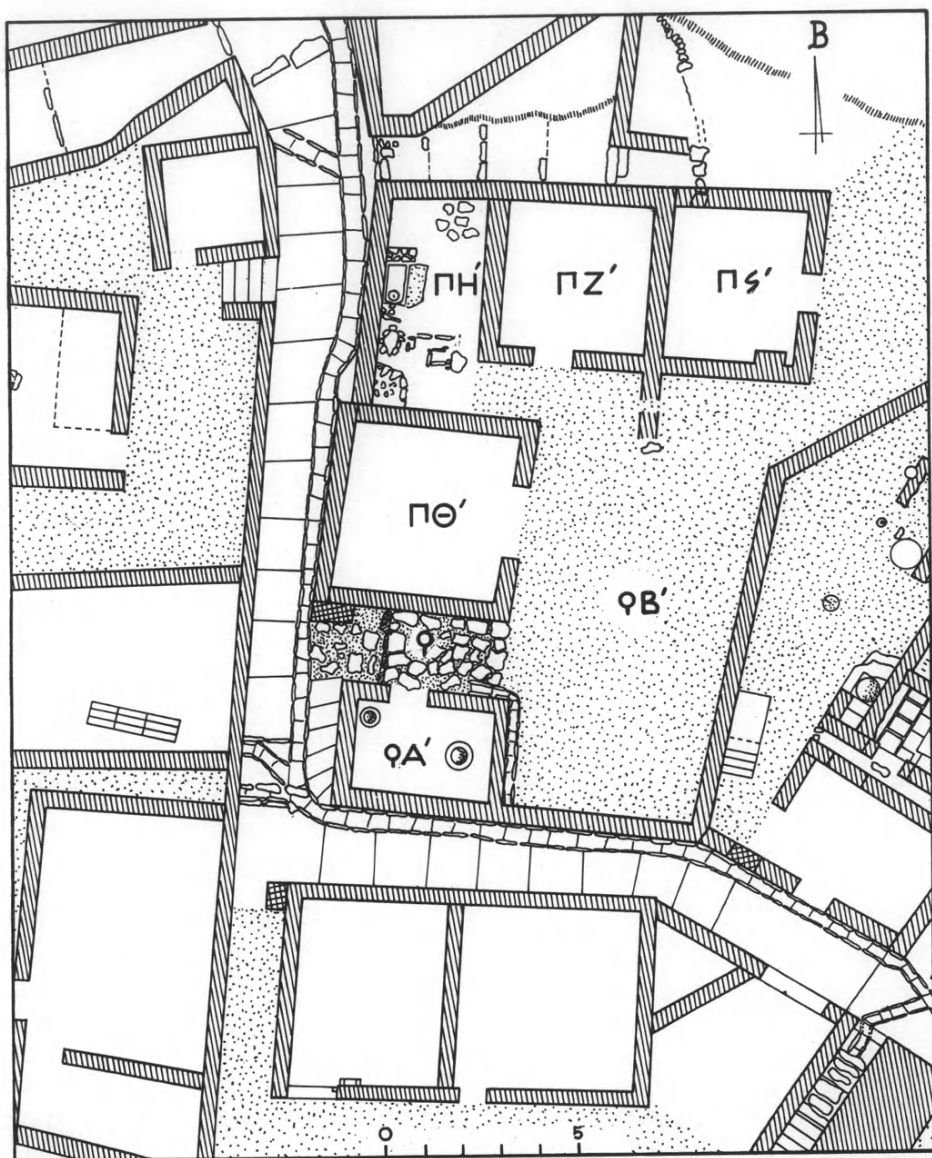
δωμάτιο βρέθηκε ἀκόμη τοῖχος παλαιότερου οἰκήματος, ὁ ὁποῖος βαίνει κατὰ τὴν κατεύθυνση τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ΟΗ' μὲ μεγαλύτερη ὁμως ἀπόκλιση πρὸς Β.

Ἐξωτερικὰ τῆς παραστάδας τῆς θύρας καὶ ἀκριβῶς βόρειά της σώζεται, πιθανῶς στὴ θέση του, βάθρο κυκλικὸ κωνοειδὲς ὕψ. 0.41, διαμ. ἄνω 0.36, μὲ τὸρμος κυκλικὸ στὸ ἄνω μέρος διαμ. 0.18 βάθ. 0.075 μ. Ὅμοιο βάθρο εἶχε βρεθεῖ πολὺ νοτιότερα, ἔξω τοῦ κτιρίου Λ' (ΠΑΕ 1991, 4 εἰκ. 2), τὸ ὁποῖο εἶχα συσχετίσει ὡς πρὸς τὴ μορφή μὲ τοὺς ἐνεπίγραφους ὅρους τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1979, 1, πίν. 2α). Ἐπειδὴ ὁ χῶρος βορείως καὶ δυτικῶς τοῦ προσωρινῶς θεωρούμενου ὡς ὅρου λίθου εἶναι ἄσκαφος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθεῖ ἀκόμη οἰοδῆποτε ὀριστικὸ συμπέρασμα γιὰ τὸν προορισμὸ του.

Ἱερὸ Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης

Ἡ πρώτη ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ ἔγινε τὸ 1990 (ΠΑΕ 1990, 4-11, 21 ἀρ. 1, 27 ἀρ. 6). Κατὰ τὸ 1995 συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή του, καὶ ἀποκαταστάθηκαν τὰ ἀναλήμματα καὶ οἱ τοῖχοι τῶν κτισμάτων του (εἰκ. 8).

Τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης βρίσκεται ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ ὀρίζεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸ πυλῶριο, νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς πύλης. Βορείως ὀρίζεται ἀπὸ στενὴ ὁδὸ ἡ ὁποία ἀρχίζει δυτικὰ τοῦ πύργου F. Τὸ Ἱερὸ εἶναι κατασκευασμένο σὲ ἄνδρῳ πού δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἐκσκαφή γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τοῦ πυλωρίου καὶ τοῦ συνεδρίου. Τὸ ἄνδρῳ στηρίζεται ἀπὸ ἀναλήμματα· τὸ τεθλασμένο ἀνατολικὸ ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ πυλωρίου. Τὸ νότιο ἀποτελεῖ καὶ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πρώτου σκέλους (Α-Δ) τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Τὸ ἀνάλημμα αὐτὸ ἔχει ὕψος 3 μ. στὴ ΝΑ γωνία καὶ 1.80 στὴ ΝΔ, μειώνεται δηλαδὴ προοδευτικά, γιὰτὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἀνωφέρειαν τῆς ὁδοῦ. Στὴ ΝΔ γωνία ἡ ὁδὸς κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Β. Τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ πρώτου σκέλους τῆς ὁδοῦ εἶναι πλατύτερον τῆς ὑπολοίπου ὁδοῦ, διότι δημιουργεῖται ἐκεῖ ἰδιαίτερη ἄνοδος-κλίμαξ πού ὁδηγεῖ στὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης.

Εἰχ. 8. Τὸ ἱερό τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης (σχ. Εὐ. Ὀλύμπιου).

Εἴσοδος τοῦ Ἱεροῦ

Ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πλ. 2.10 μ. ὁ ἐπισκέπτης βρισκόταν σὲ πλακόστρωτο διάδρομο μήκ. 5 μ., ὁ ὁποῖος ἀριστερά (βόρεια) ὀριζόταν ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ δεξιά (νότια) ἀπὸ τὸν βόρειο μακρὸ τοῖχο δωματίου ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.30 X 3.90-4.10 μ. μὲ θύρα πλ. 1 μ. Ὁ νότιος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν ἀντιστοιχῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ (πίν. 4α).

Αὐλὴ

Ὁ πλακόστρωτος διάδρομος τῆς εἰσόδου κατέληγε σὲ αὐλὴ διαστ. 4.25 X 11.40 μ. Οἱ ἐπιχώσεις τῆς αὐλῆς εἶχαν παρασυρθεῖ στὴν ἀρχαιότητα, ὅταν καταστράφηκαν τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἀνδῆρου.

Δωμάτιο

Βόρεια τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ναοῦ βρίσκονται τρία δωμάτια τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὸ πρὸς Βορρὰ ὄριο τοῦ μικροῦ ἱεροῦ. Τὸ πρῶτο καὶ ἀνατολικὸ μὲ θύρα πλ. 1 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.45-3.55 X 4.17 μ.

Μαγειρεῖο

Τὸ μεσαῖο δωμάτιο μὲ θύρα πλ. 0.94 στὴ νότια πλευρά, ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.90 X 4.15 μ. Ὁ χαρακτηρισμὸς του ὀφείλεται στὰ μαγειρικὰ σκεύη καὶ τοὺς ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν μέσα σ' αὐτό. Τὸ μέγεθος τῶν σκευῶν ὑποδηλώνει σίτιση πολλῶν προσώπων οἱ ὁποῖοι θὰ ἦσαν στρατιῶτες.

Λουτρώνας

Τὸ τρίτο δωμάτιο, τὸ δυτικὸ, μὲ θύρα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πλ. 1.28 μ., μετρᾷ ἐσωτερικῶς 2.77 X 4.62-5.60 μ. καὶ ἀποτελοῦσε ὑποτυπώδη λουτρικὴ ἐγκατάσταση. Βρέθηκε σ' αὐτὸ πήλινος λουτήρας, μὲ κοίλωμα ἐμπρὸς γιὰ τὰ πόδια τοῦ λουομένου, μήκους 1.10 μ. καὶ πλάτους 0.60 μ. Ἀπὸ τὴ μακρὰ

χρήση εἶχε θραυστεῖ καὶ ἦταν στερεωμένος πρόχειρα βόρεια μὲ χαμηλὸ τοῖχο μήκ. 0.80 μ. πάχ. 0.40 καὶ ἀνατολικά μὲ ὄρθιο κορινθιακὸ στρωτήρα. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λουτήρα εἶχε κατασκευαστεῖ δάπεδο μὲ θαλασσινὰ χαλίκια καὶ μίγμα ἄμμου καὶ ἀσβέστου.

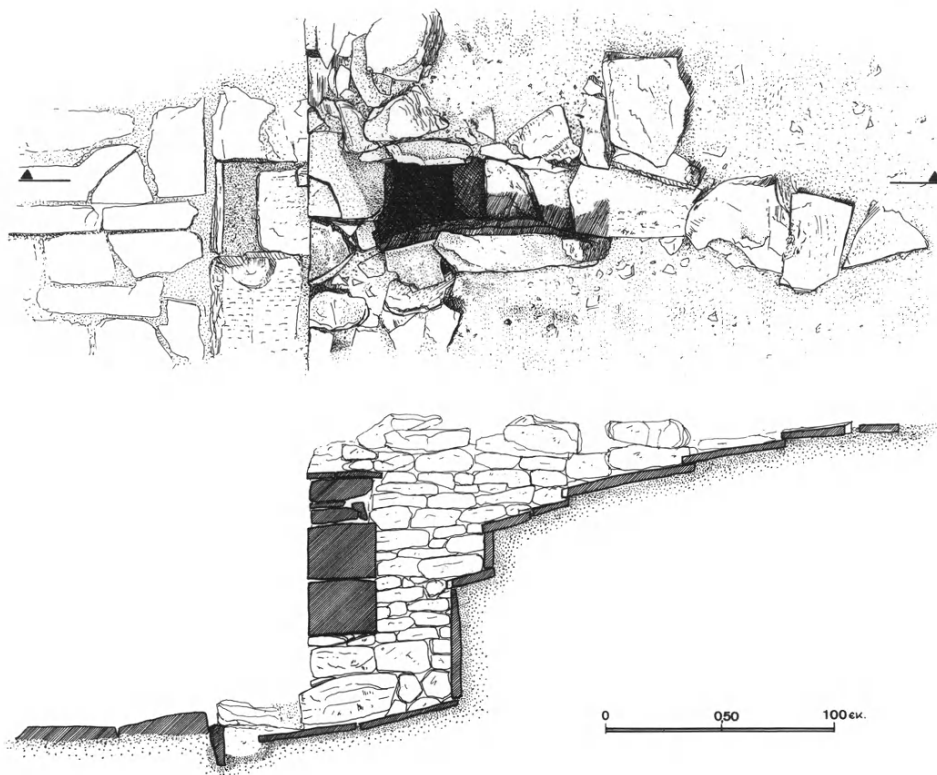
Νότια τοῦ λουτήρα, στὸν περιορισμένο χώρο τοῦ δωματίου βρέθηκαν λείψανα ἀπὸ τρεῖς ἐστίες, ἡμικυκλικῆς στῆ ΝΔ γωνία καὶ δύο ἄλλων μεταξὺ τοῦ λουτήρος καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς. Στὶς ἐστίες αὐτές, ὅπου βρέθηκαν κάρβουνα καὶ μαυρισμένες πέτρες καὶ κεραμίδια, θέρμαιναν τὸ νερὸ τοῦ λουτροῦ.

Ἡ κεράμωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης

Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τὴν ἐρείπωσή του, ἡ στέγη κατέρρευσε καὶ τὰ κεραμίδια τῆς βρέθηκαν σὲ στρῶμα στὸ ἐσωτερικὸ του (ΠΑΕ 1990, 8). Ἐπειδὴ ἡ ποσότητα τῶν σπασμένων κεραμιδιῶν φαινόταν μεγάλη καὶ κανονικὰ ἀπλωμένη στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, συγκεντρώθηκαν ὅλα τὰ θραύσματα καὶ ἐγίνε συστηματικὴ συγκόλλησή τους. Μὲ πολὺ κόπο καὶ ἐξοδα ἀνακτῆθηκε σχεδὸν πλήρως μεγάλο τμῆμα τῆς κεράμωσης τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέμεινε καὶ ποσότητα ἀχρήστων θραυσμάτων. Οἱ ἀρχαῖοι εἴτε κατὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ, εἴτε κατόπιν ἀφαίρεσαν τὰ ἀκέραια κεραμίδια καὶ ἄφησαν τὰ θραυσμένα. Ἡ ποσότητα πού ἀνακτῆθηκε, ἐπτὰ στρωτῆρες καὶ ἐπτὰ καλυπτῆρες καὶ τὰ θραύσματα πού ἀπέμειναν ἀποτελοῦν τμῆμα μόνον τῆς ὅλης κεράμωσης τοῦ ναοῦ (πίν. 46).

Ἡ ἀποχέτευση τοῦ Ἱεροῦ

Τὰ νερὰ τῆς βροχῆς τοῦ διαδρόμου, τῆς αὐλῆς καὶ πιθανῶς τὰ ἀκάθαρτα τοῦ λουτροῦ ἀποχετεύονταν μὲ ἀγωγὸ πού ἄρχιζε στῇ ΒΑ γωνία τοῦ νότιου δωματίου καὶ ἔβαινε βαθμιδωτὸς καὶ ὑπόγειος κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του. Ὁ ἀγωγὸς ἦταν στρωμένος μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες τοποθετημένες ἐπικλινῶς καὶ βαθμιδωτά. Ἡ πρώτη βαθμίδα ἔχει ὕψος 0.20 καὶ ἡ δευτέρα 0.50 μ. Τὸ τέλος τοῦ ἀγωγοῦ, μήκ. 0.80, εἶναι εὐθέως ἐπικλινὲς καὶ

Εἰκ. 9. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ ἀγωγοῦ ὁμβρίων στὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

καταλήγει στὸν ἀγωγὸ τῆς ὁδοῦ τῆς πύλης. Ὁ ἀγωγὸς συντηρήθηκε καὶ ἀναστηλώθηκε καὶ λειτουργεῖ ὁμαλά, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (εἰκ. 9).

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μακρῶν ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος ἔγιναν πολλὲς ἐργασίες ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν μνημείων τῶν κατὰ χώραν καὶ τῶν κινητῶν. Ἀναστηλώθηκαν οἱ περισσότεροι ταφικοὶ περίβολοι, μεγάλα τμήματα τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου, πύργοι. Συντηρήθηκαν ἐπίσης τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ οἰκήματα τοῦ φρουρίου. Ἀπὸ τὰ κινητὰ ἀρχαῖα, ἀποκαταστάθηκε ὁ θριγκὸς τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως, ἡ βάση τοῦ λατρευτικοῦ

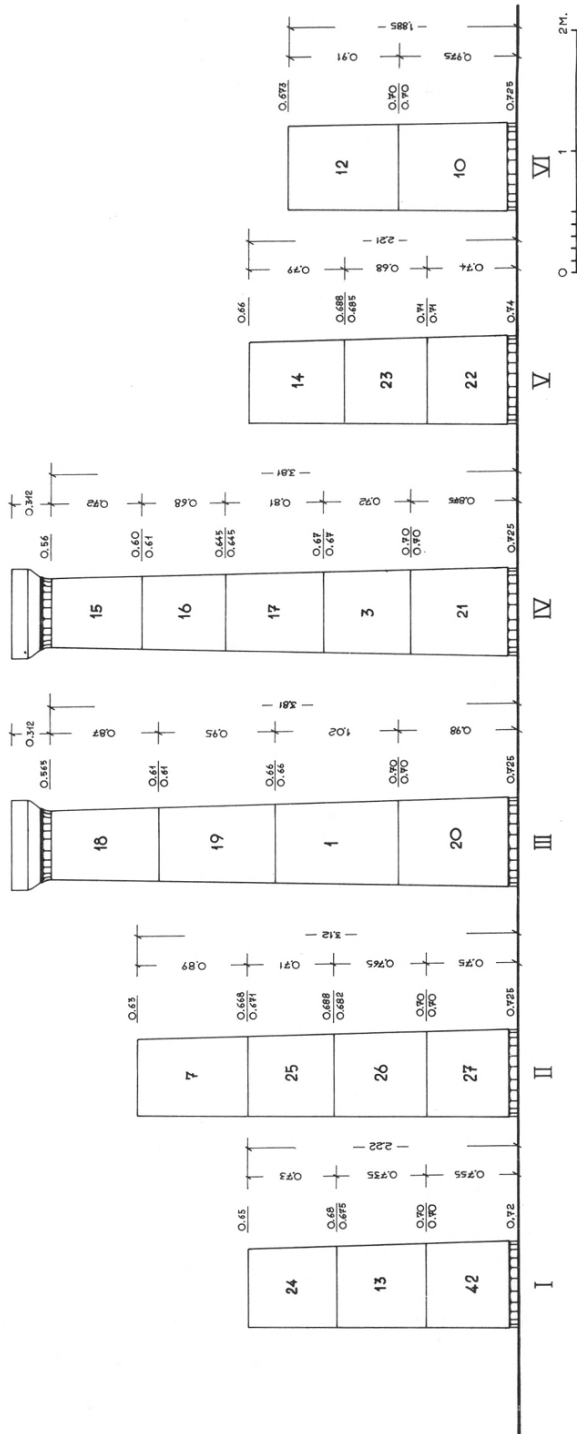
ἀγάλματος καὶ ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι. Κατὰ τὸ 1995 συνεχίστηκε ἡ ἐργασία αὐτὴ μὲ τὴ συντήρηση ἀναγλύφων καὶ βάθρων καὶ τὴ μουσειακὴ ἀποκατάσταση μέρους τῶν κιόνων τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως.

Ἡ κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως

Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Νεμέσεως εἶχε συνολικὰ 32 κίονες ($12 + 12 + 4 + 4 = 32$): κάθε κίονα ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 4 ἢ 5 σπονδύλους, δηλαδὴ ὅλοι οἱ σπόνδυλοι τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ ἦσαν 120 ἕως 160, καὶ κατὰ μέσον ὄρο 140 σπόνδυλοι. Σήμερα μᾶς σώζονται, ἔπειτα ἀπὸ μακροχρόνιες ἐργασίες συγκολλήσεως θραυσμάτων (βλ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά 38), 42 σπόνδυλοι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλήρεις. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 6 βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση, στὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Οἱ λοιποὶ βρέθηκαν σκορπισμένοι ἢ σὲ θραύσματα στὸ ἄνδηρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ οἰαδῆποτε ἀπόπειρα εὔρεσης τῆς ἀρχικῆς θέσης τους εἶναι μάταιη. Μόνη, ὅχι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς, ἔνδειξη ὅτι μερικοὶ σπόνδυλοι ἀνήκαν στὴ βόρεια κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ ἰδιάζουσα φθορὰ τῆς ἐπιφανείας ὀρισμένων πού μαρτυρεῖ ὅτι προσβαλλόταν ἀπὸ τὸν δριμύ βόρειο ἄνεμο τοῦ κόλπου.

Ἀπὸ τοὺς σπονδύλους 21 στήθηκαν στὴν αἴθουσα ὅπου βρίσκεται ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρά. Οἱ λοιποὶ 15 καὶ τὰ θραύσματα κιόνων τοποθετήθηκαν στὸν χῶρο, ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ὅπου φυλάσσονται τὰ ἀταύτιστα θραύσματα τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ. Ἀπαρτίστηκε ἐξάστυλη κιονοστοιχία μὲ δύο πλήρεις κατὰ τὸ ὕψος κίονες, τοὺς κεντρικοὺς, καὶ τέσσερις ἐλλιπεῖς. Ὅπως βλέπει κανεὶς στὸ σχέδιο τῆς ἀναστήλωσης τῶν κιόνων (εἰκ. 10), οἱ σπόνδυλοι ταυτίζονται ἀπόλυτα κατὰ τὶς διαμέτρους. Οἱ δύο πλήρεις κίονες ἔχουν ὕψος χωρὶς τὰ κιονόκρανα 3.81 μ. Τὰ κιονόκρανα ἔχουν ὕψος 0.312 μ.

Κατὰ τὶς μετρήσεις τῶν μελετητῶν τοῦ ναοῦ ὁ John Peter Gandy Deering καὶ ὁ W. B. Dinsmoor ὑπολογίζουν ὅτι τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ κίονος ἦταν 4.10 μ. ὁ Ὁρλάνδος τὸ ὑπολογίζει σὲ 4.024 μ. Οἱ ἐδῶ δύο κίονες εἶναι ὕψους $3.81 + 0.31 = 4.12$ μ. Ἡ διαφορὰ εἶναι μικρότατη ὡς πρὸς τὶς ἄλλες μετρήσεις οἱ ὁποῖες, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔγιναν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδίδουν τὴν ἀπόλυτη ἀκρίβεια (πίν. 5).

Εἰκ. 10. Σκαρίφημα τῶν ἐκτεθειμένων σπονδύλων τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Εὐ. Ὀλύμπου).

Ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴν τοποθέτηση τῶν σπονδύλων, ἡ κάτω διάμετρος τῶν 20 κατωτάτων σπονδύλων ποὺ σώζονται δὲν εἶναι σὲ ὅλους ἡ ἴδια. Μὲ γνώμονα τὴ λιθουργικὴ ἐργασία καὶ τὶς κατασκευαστικὲς ἰδιοτυπίες διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κάθε τεχνίτης ἐργαζόταν διαφορετικὰ γιὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο τῶν κιόνων, τὸ ὁποῖο θὰ ἔμενε αἰωνίως ἀθέατο, δηλαδὴ τὶς ὀριζόντιες ὀψεις τῶν κατωτάτων σπονδύλων. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν σπονδύλων, τὴν ἀδρὰ ἐργασμένη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὴν κατώτατη πλήρως ἐπεξεργασμένη ταινία μὲ τὶς ραβδώσεις. Οἱ τόρμοι ἐπίσης τῶν σπονδύλων παρουσιάζουν ἀποκλίσεις μεταξύ τους καὶ ποικιλία κατὰ τὶς διαστάσεις, τὸ βάθος καὶ τὴ μορφή· τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἐπιφάνειες ἐπαφῆς μεταξύ τους. Μερικῶν σπονδύλων, 14 συνολικά, δίνονται σχέδια τῶν ἄνω καὶ κάτω ὀψεων.

Εἰς τὰ ἐξῆς παρέχεται πλήρης συνοπτικὸς κατάλογος ὅλων τῶν σωζομένων καὶ ἀποκατεστημένων σπονδύλων καθὼς καὶ σχέδιο ὀψεως τῆς ἀναστηλωμένης κιονοστοιχίας στὴν αἴθουσα τοῦ ναοῦ.

1. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 1 μ. Ἄνω γύρω ἡ ἀκμὴ εἶναι λοξότμητη· κεντρικὸς τόρμος 0.077 X 0.077 βάθ. 0.048 μὲ χεῖλη λοξότμητα. Διάμ. 0.66. Κάτω κεντρικὸς τόρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.05. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.465. Διάμ. 0.70. Αἴθουσα ναοῦ (εἰκ. 11).

2. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 0.735. Ἄνω κεντρικὸς τόρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.065. Διάμ. 0.59. Κάτω κεντρικὸς τόρμος 0.085 X 0.085 βάθ. 0.055. Διάμ. 0.62. Ἀποθήκη (εἰκ. 11).

3. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 0.72. Ἄνω γύρω ἡ ἀκμὴ εἶναι λοξότμητη· κεντρικὸς τόρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.04 μὲ χεῖλη λοξότμητα. Χαρακτοὶ κύκλοι διαμ. 0.45 καὶ 0.37. Διάμ. 0.67. Κάτω γύρω ἡ ἀκμὴ εἶναι λοξότμητη. Κεντρικὸς τόρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.045 μὲ χεῖλη λοξότμητα. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.46. Διάμ. 0.70. Αἴθουσα ναοῦ (εἰκ. 11).

4. Σπόνδυλος κατώτατος, συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 0.75. Ἄνω κεντρικὸς τόρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.055. Διάμ. 0.715. Κάτω, στὸ κέντρο κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.14 ἐργασμένη βαθύτερα μὲ λεπτὸ βελόνι. Διάμ. 0.73. Ἀποθήκη (εἰκ. 12).

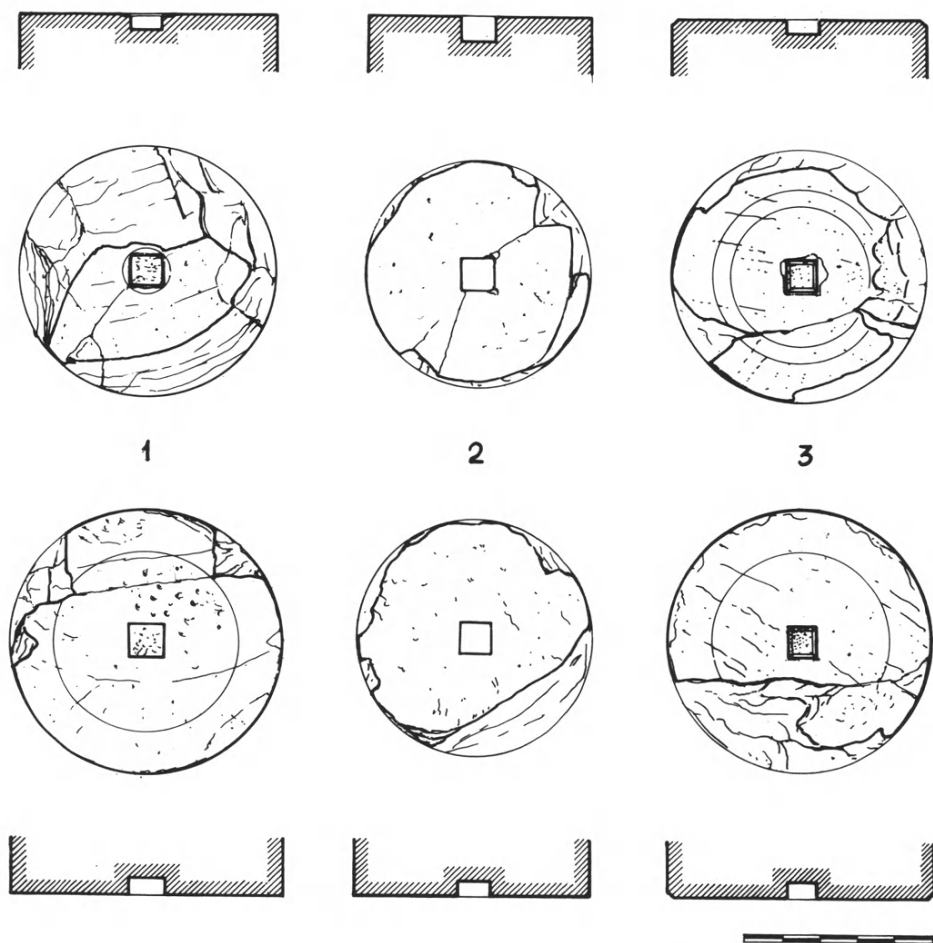
5. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 0.72. Ἄνω κεντρικὸς τόρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.045. Κάτω κεντρικὸς τόρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.043. Διάμ. 0.71. Ἀποθήκη (εἰκ. 12).

6. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος καὶ ἐλλειπὴς ὕψ. 0.90. Ἄνω

κεντρικὸς τὸρμος 0.085×0.085 βάθ. 0.048 . Διάμ. 0.69 . Κάτω τέσσερις χαρακτοὶ κύκλοι διαμ. 0.11 ὁ ἕνας, στὸ κέντρο τοῦ σπονδύλου, φέρει ἐγγεγραμμένα διὰ τοῦ κέντρου του τέσσερα ἡμικύκλια. Οἱ ἄλλοι τρεῖς γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικόν, σὲ μιὰ πλευρά, ὅχι ὅμως ἐπὶ νοητοῦ κύκλου, σώζονται καὶ αὐτοὶ ἐλλιπῆ ἡμικύκλια. Διάμ. 0.73 (εἰκ. 12).

7. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλιπὲς ὕψ. 0.885 . Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.065×0.065 μὲ χεῖλη λοξότμητα· βάθ. ἐλλείπει. Δύο χαρακτοὶ κύ-

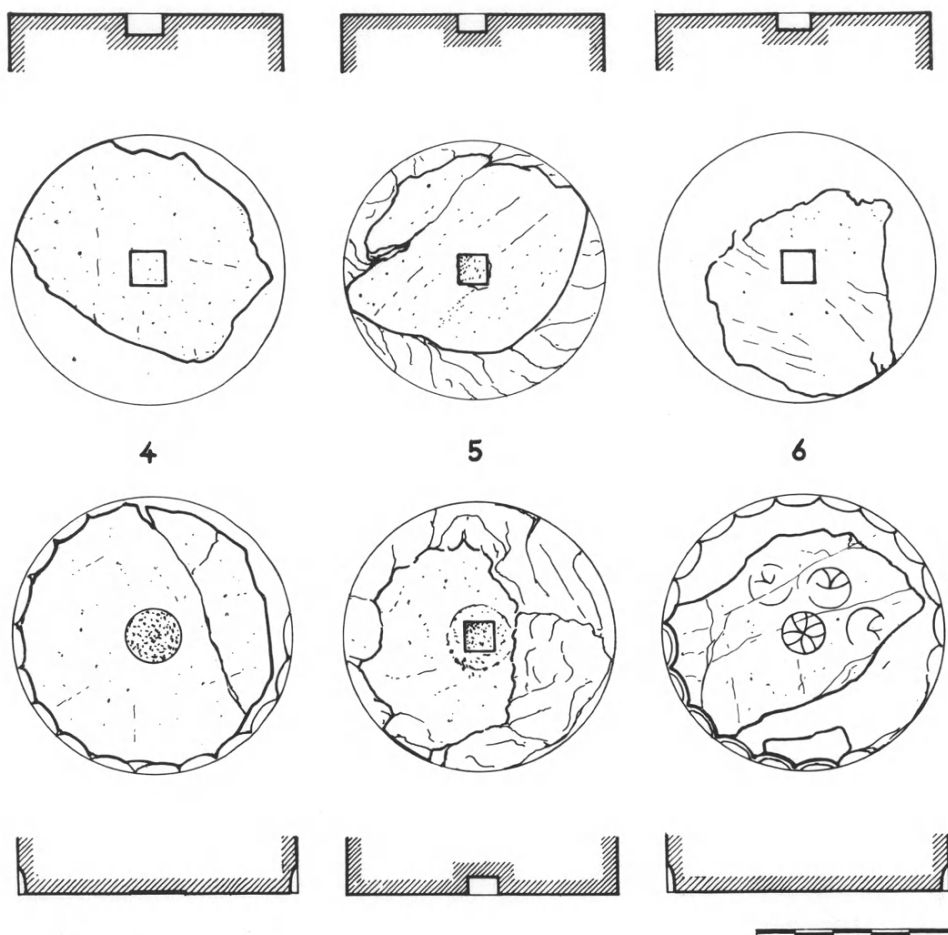

Εἰκ. 11. Κατόψεις καὶ τομὲς τῶν ἐκτεθειμένων σπονδύλων τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

κλοι διαμ. 0.41 καὶ 0.42. Διάμ. 0.63. Κάτω κεντρικός τόρμος 0.08 X 0.075 βάθ. 0.045. Δύο χαρακτοὶ κύκλοι διαμ. 0.405 καὶ 0.47. Διάμ. 0.67. Αἶθουσα ναοῦ (εἰκ. 13).

8. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος, ἑλλιπτής ἄνω καὶ κάτω, ὕψ. 0.725. Ἄνω κεντρικός τόρμος 0.10 X 0.10 βάθ. 0.07 ἐγγεγραμμένος σὲ κυκλική βάθυνση διαμ. ± 0.14 . Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.715. Ἀποθήκη (εἰκ. 13).

9. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος καὶ ἑλλιπτής ὕψ. 0.83. Ἄνω κεντρικός τόρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.045 μὲ χεῖλη λοξότμητα. Χαρακτὸς

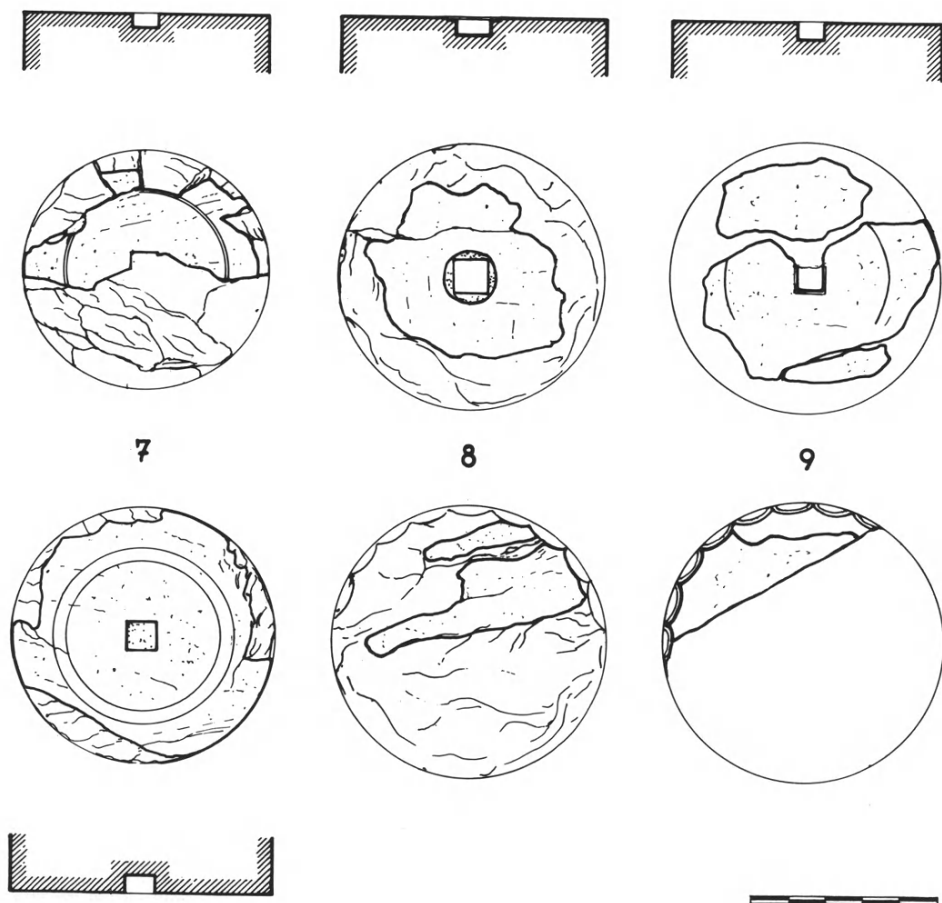

Εἰκ. 12. Κατόψεις καὶ τομές τῶν ἐκτεθειμένων σπονδύλων τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

κύκλος διαμ. 0.435. Διάμ. 0.715. Κάτω, διάμ. 0.735. Ἀποθήκη (εἰκ. 13).

10. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος καὶ ἑλλιπῆς ὕψ. 0.965. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.07 X 0.075 βάθ. 0.04. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.46· τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλαφρὰ ἐπεξεργασμένο μὲ χτένι. Διάμ. 0.70. Κάτω, κύκλος διαμ. 0.22· τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλάχιστα βαθύτερο, ἐπεξεργασμένο μὲ βελονάκι. Διάμ. 0.725. Αἴθουσα ναοῦ (εἰκ. 14).

11. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἑλλιπῆς ὕψ. 0.76. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.05. Ἐξωτερικά, στὴν ἀκμή, ταινία πλ. 0.02.

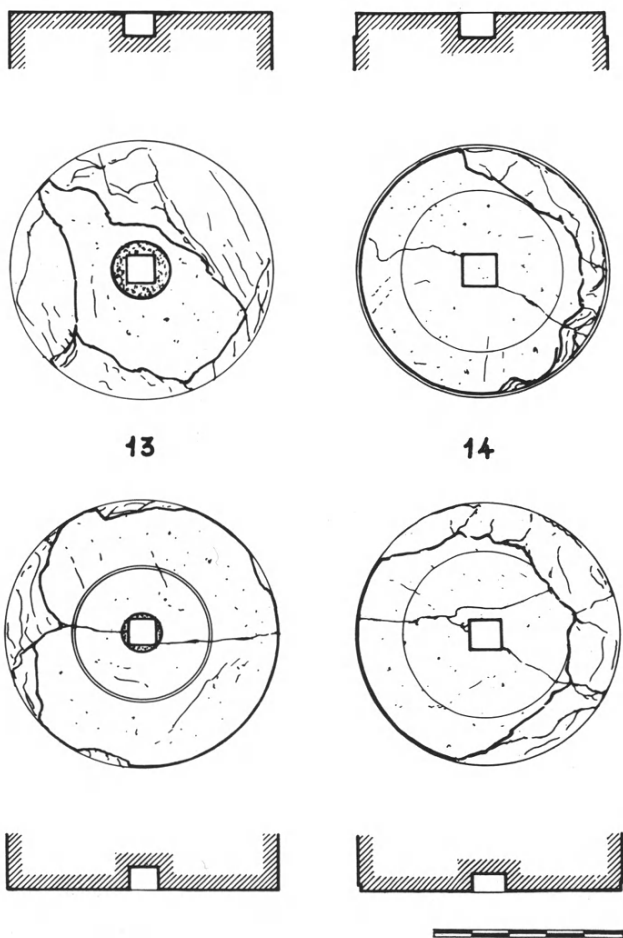

Εἰκ. 13. Κατόψεις καὶ τομές τῶν ἐκτεθειμένων σπονδύλων τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

0.004 ἐργασμένη με βελονάκι. Διάμ. 0.675. Κάτω, κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.065 μέσα σὲ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.12 ἐργασμένη με χτένι. Δύο χαρακτοὶ κύκλοι διαμ. 0.35 καὶ 0.36. Διάμ. 0.70. Αἷθουσα ναοῦ (εἰκ. 15).

14. Σπόνδυλος συγκολλημένος με ἀποκρούσεις ὕψ. 0.785. Ἄνω, γύρω στὴν ἀκμὴ, ἐξωτερικά, ταινία πλ. 0.065 βάθ. 0.005· κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.09 βάθ. 0.065. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.42. Διάμ. 0.66. Κάτω, γύρω στὴν ἀκμὴ, ἐξωτερικά, ταινία πλ. 0.02 βάθ. 0.002. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.44. Διάμ. 0.69. Αἷθουσα ναοῦ (εἰκ. 15).

Εἰκ. 15. Κατόψεις καὶ τομές τῶν ἐκτεθειμένων σπονδύλων τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

15. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἑλλιπῆς ὕψ. 0.71. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.06 X 0.06 βάθ. 0.04. Διάμ. 0.56. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.04. Διάμ. 0.60. Αἴθουσα ναοῦ.

16. Σπόνδυλος ὕψ. 0.67. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.04. Διάμ. 0.61. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.085 βάθ. 0.055. Διάμ. 0.645. Αἴθουσα ναοῦ.

17. Σπόνδυλος συγκολλημένος ὕψ. 0.95. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.645. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.67. Αἴθουσα ναοῦ.

18. Σπόνδυλος συγκολλημένος ὕψ. 0.85. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.10 X 0.10 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.565. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.085 βάθ. 0.045. Διάμ. 0.61. Αἴθουσα ναοῦ.

19. Σπόνδυλος ἑλλιπῆς κάτω ὕψ. σωζ. 0.80, ἀποκατεστημένου 0.94. ᾽Ανω τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.61. Κάτω, διάμ. ἀποκατεστημένη 0.66. Αἴθουσα ναοῦ.

20. Σπόνδυλος κατώτατος πλήρης ὕψ. 0.97. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.08 βάθ. 0.045. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.47. Διάμ. 0.70. Κάτω, κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.20 ἐργασμένη μὲ βελονάκι. Γύρω γύρω ἐξωτερικά, στὴν παρυφή, ταινία βαθύτερη κατὰ 0.001. Διάμ. 0.725. Αἴθουσα ναοῦ.

21. Σπόνδυλος κατώτατος πλήρης ὕψ. 0.87. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.085 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.70. Κάτω, κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.21 ἐργασμένη μὲ βελονάκι ἐκτὸς κυκλικῆς ἐπιφάνειας στὸ κέντρο διαμ. 0.052, ἡ ὁποία εἶναι λεία. Ἀπὸ κάτω γύρω γύρω κατὰ τὴν παρυφή, ταινία πλ. 0.01 λεία ἀλλὰ βαθύτερη τῆς λοιπῆς ἐπιφάνειας. Διάμ. 0.725. Αἴθουσα ναοῦ.

22. Σπόνδυλος κατώτατος μὲ ἑλλειψὴ κάτω ὕψ. 0.74. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.06. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.50. Τὸ ἐσωτερικὸ μὲ φιλὸ χτένι. Διάμ. 0.71. Κάτω κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.16 ἐπεξεργασμένη μὲ βελονάκι. Διάμ. 0.74. Αἴθουσα ναοῦ.

23. Σπόνδυλος πλήρης συγκολλημένος ἀπὸ δύο θραύσματα ὕψ. 0.68. ᾽Ανω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.085 βάθ. 0.07. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.42. Διάμ. 0.685. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.085 βάθ. 0.075. Διάμ. 0.71. Αἴθουσα ναοῦ.

24. Σπόνδυλος πλήρης ὕψ. 0.735. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.05 μὲ λοξότμητα χεῖλη. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.41. Διάμ. 0.65. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.08 βάθ. 0.05 μὲ λοξότμητα χεῖλη. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.425. Διάμ. 0.68. Αἴθουσα ναοῦ.

25. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλιπὴς ὕψ. 0.70. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.09 βάθ. 0.05 μὲ λοξότμητα χεῖλη. Διάμ. 0.67. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.09 βάθ. 0.055 μὲ λοξότμητα χεῖλη. Διάμ. 0.70. Αἴθουσα ναοῦ.

26. Σπόνδυλος συγκολλημένος καὶ ἐλλιπὴς ὕψ. 0.76. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.075 βάθ. 0.06 μέσα σὲ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.13 ἐργασμένη μὲ βελονάκι καὶ βαθύτερη. Διάμ. 0.70. Κάτω, κεντρικὸς τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.065 μέσα σὲ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.135 ἐργασμένη μὲ βελονάκι καὶ βαθύτερη. Διάμ. 0.70. Αἴθουσα ναοῦ.

27. Σπόνδυλος κατώτατος μὲ ἐλλείψεις ὕψ. 0.745. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.105 X 0.105 βάθ. 0.065. Διάμ. 0.70. Κάτω, κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.14 βαθύτερη τῆς λοιπῆς. Διάμ. 0.725. Αἴθουσα ναοῦ.

28. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ πρῶτος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.88. ᾠνω, κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.73.

29. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ δεύτερος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.80. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.045. Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.725.

30. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ τρίτος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.93. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.04. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.48. Διάμ. 0.695. Κάτω, διάμ. 0.73.

31. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ τέταρτος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.915. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.085 βάθ. 0.045. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.48. Διάμ. 0.705. Κάτω, διάμ. 0.73.

32. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ πέμπτος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.625. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.085 βάθ. 0.045. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.46. Διάμ. 0.71. Κάτω, διάμ. 0.73.

33. Σπόνδυλος κατώτατος, ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἕκτος ἀπὸ Δυσμῶν, ὕψ. 0.75. ᾠνω κεντρικὸς τὸρμος 0.07 X 0.075 βάθ. 0.05. Διάμ. 0.71. Κάτω, διάμ. 0.725.

34. Σπόνδυλος ὕψ. 0.78. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.045. Διάμ. 0.675. Κάτω, κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.08 βάθ. 0.055. Μέρος χαρακτοῦ κύκλου διαμ. 0.38. Διάμ. 0.70. Ἀποθήκη.

35. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος ὕψ. 0.74. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.09 X 0.09 βάθ. 0.07 με λοξότμητα τὰ χεῖλη. Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.73. Ἀποθήκη.

36. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος, ὕψ. 0.665. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.07 X 0.08 βάθ. 0.045, με λοξότμητα τὰ χεῖλη. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.42. Διάμ. 0.71. Κάτω, διάμ. 0.735. Ἀποθήκη.

37. Σπόνδυλος ὕψ. 0.65. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.085 βάθ. 0.05. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.48. Διάμ. 0.68. Κάτω, κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.09 βάθ. 0.05 με λοξότμητα τὰ χεῖλη. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.47. Διάμ. 0.70. Ἀποθήκη.

38. Σπόνδυλος κατώτατος, ὕψ. 0.68. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.08 X 0.085 βάθ. 0.045. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.46. Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.735. Ἀποθήκη.

39. Σπόνδυλος ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. σωζ. 0.71. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.07 X 0.08 βάθ. 0.045, με λοξότμητα τὰ χεῖλη. Διάμ. 0.68. Κάτω, διάμ. διαπιστουμένη 0.70. Ἀποθήκη.

40. Σπόνδυλος κατώτατος, ὕψ. 0.75. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.095 X 0.10 βάθ. 0.06. Διάμ. 0.705. Κάτω, διάμ. 0.735. Ἀποθήκη.

41. Σπόνδυλος ἄνω ἐλλιπὴς ὕψ. σωζ. 0.735. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.095 βάθ. 0.065. Διάμ. 0.665. Κάτω κεντρικὸς τὸρμος 0.085 X 0.095 βάθ. 0.065. Χαρακτὸς κύκλος διαμ. 0.335. Διάμ. 0.685. Ἀποθήκη.

42. Σπόνδυλος κατώτατος συγκολλημένος ὕψ. 0.75. Ἄνω κεντρικὸς τὸρμος 0.075 X 0.075 βάθ. 0.05. Στὴν παρυφὴ ταινία πλ. 0.02 βαθύτερη τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας κατὰ 0.002. Διάμ. 0.70. Κάτω, διάμ. 0.72. Αἴθουσα ναοῦ.

Περίβολος Διογείτονος

Ὁ δεύτερος ναῖσκος τοῦ περιβόλου περιεῖχε ἀνάγλυφο τὸ ὁποῖο βρέθηκε οἰκτρὰ θρυμματισμένο καὶ ἐλλιπές. Προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ, στὸ μέλλον, ἡ διασπορὰ τῶν τεμαχίων, συγκολλήθηκαν ὅσα ἦταν δυνατόν νὰ συγκολληθοῦν καὶ τὸ ὄλο (ἀρ. 1364) ἔχει ὕψ. 2.03 μ. πλ. 1.35 μ. καὶ βάθ. 0.47 μ. (πίν. 6).

Εἰκονίζεται ἀριστερὰ μορφὴ καθισμένη ἢ ὁποῖα βλέπει πρὸς δεξιὰ, στὴ μέση δεύτερη μορφὴ κατὰ μέτωπο καὶ δεξιὰ ὄρθια ἀντρικὴ μορφὴ (βλ. ΠΑΕ 1979, 17-18 εἰκ. 7).

Περίβολος Ἱεροκλέους

Στὸν μεγάλο ἐπιτύμβιο ναῖσκο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους τοποθετήθηκε καὶ τὸ δεύτερο, δεξιό, ἀνάγλυφο. Λόγοι τεχνικοὶ καὶ δισταγμοὶ ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τοῦ ἀναγλύφου ἦταν ἡ αἰτία πολύχρονης ἀναβολῆς τοῦ ἐγχειρήματος. Μετὰ νέα μελέτη τοποθετήθηκε στὴ θέση της καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἰοφῶντος, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Ἱεροκλέους, μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ μικροῦ δούλου.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἰοφῶντος ἀρμόζει πλήρως κατὰ τὸ πλάτος τοῦ ναῖσκου ποὺ ἀπέμεινε κενὸ μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀριστερὰ ἀναγλύφου· κατὰ τὸ ὕψος εἶναι ἐλλιπές. Τὰ δύο ἀνάγλυφα δὲν εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν μαζί. Ἡ μορφὴ τοῦ Ἰοφῶντος εἶναι βραχύτερη ἀπὸ τοῦ ἀριστερὰ εὐρισκομένου ἀδελφοῦ του Λυκέα. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ δύο ἀνάγλυφα εἶχαν παραγγελθεῖ γιὰ νὰ στηθοῦν σὲ δύο ναῖσκους. Μετὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τῶν δύο ἀναγλύφων ἀποφασίστηκε νὰ ἐνωθοῦν καὶ νὰ τοποθετηθοῦν σ' ἓνα ναῖσκο ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μεγαλύτερος γνωστός στὴν Ἀττικὴ (πίν. 7).

Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος

(ΠΑΕ 1983 Α', 128-130 εἰκ. 8)

Παρὰ τὴν οἰκτρὴ μορφὴ στὴν ὁποία μᾶς ἔχει περισωθεῖ, πολλὰ θαύσματά του ταυτίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν, τοῦ κορμοῦ, τοῦ ὑποβάθρου καὶ τοῦ ἐπικράνου. Ἀρκετὰ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ κολληθοῦν. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀπώλειά τους τὸ βάθρο συμπληρώθηκε μὲ γύψο καὶ στήθηκε στὴ μεγάλη ἀποθήκη τῶν μαρμάρων (πίν. 8). Στὶς συμπληρώσεις περιλαμβάνονται καὶ τὰ θαύσματα τὰ ὁποῖα δὲν ἀρμόζουν ἀλλὰ ἡ θέση τους εἶναι βεβαία.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

(Πίν. 9)

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1995 συνεχίσθηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἐλευσίνα¹. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τοῦ εὐρύτερου προγράμματος μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ διεξάγεται μὲ τὴν εὐγενὴ ἄδεια τῆς Γ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων² σὲ συνεργασία μὲ τὸ Τμήμα Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba (Καναδᾶς). Χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ Πανεπιστήμιο Manitoba καὶ τὸ Καναδικὸ Συμβούλιο Ἑρευνας Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba Larry Stene (γεωλογικὲς-γεωφυσικὲς ἔρευνες), Tom καὶ Jennifer Shay (βοτανικὲς ἀναλύσεις), καὶ Haskel Greenfield (ὀστεολογικὲς ἀναλύσεις), ἐνῶ ὑπεύθυνη γιὰ τὴ μελέτη τῶν θαλάσσιων ὀστρέων εἶναι ἡ Deborah Ruscillo. Ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ σχέδια εἶναι οἱ ἀρχιτέκτονες-σχεδιαστὲς

---

1. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς περιόδου 1994 βλ. ΠΑΕ 1994, 45-60.

2. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν πρώην ἔφορο τῆς Γ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Θεοδώρα Καραγιωργα, καθὼς καὶ τὴν νῦν ἔφορο κ. Λιάνα Παρλαμᾶ γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἀνασκαφῆς. Πολύτιμη καὶ ἀμέριστη ὑπῆρξε ἡ συμπαράστασις τῆς κ. Καλλιόπης Παπαγγελῆ, ἐπιμελήτριας τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ ἰδιαίτερως. Εἶμαι εὐγνώμων πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν ἔγκρισιν τῆς ἔρευνας. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς συναδέλφους τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba, ἰδιαίτερα τὸν Πρόεδρο τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν καθηγητὴ κ. Rory Egan καὶ τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καθηγητὴ κ. Raymond Currie γιὰ τὴ συνεχὴ συμπαράστασίν τους στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Ἐλευσίνας. Τέλος, θερμότατα εὐχαριστῶ ὅλους τοὺς συνεργάτες καὶ φοιτητὲς ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνασκαφὴ.

Chris Mundigler, Bretta Gerecke, καὶ Karen Howard. Κατὰ τὴν περίοδο 1995 στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba Desiree Single, Stephanie Middagh, Scarlett Balantyne, Deborah Edwards, Jean-Paul Grondin, καὶ Kirk Hutton. Μὲ σκοπὸ νὰ συλλεχθοῦν καὶ τὰ πολὺ μικρὰ εὐρήματα ἐφέτος χρησιμοποιήθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κανονικὰ κόσκινα, καὶ εἰδικὰ σχεδιασμένη γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ συσκευή ἐπίπλευσης, ἐξοπλισμένη μὲ διαδοχικὰ κόσκινα ἀνοίγματος 1 καὶ 0.5 χιλιοστῶν γιὰ μικρὰ εὐρήματα καὶ εἰδικὸ πανὶ στὸ τέλος γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν βοτανικῶν καταλοίπων³. Παρὰ τὸ χρονοβόρο τῆς διαδικασίας, ὅλα τὰ χώματα ἀπὸ τὰ σκάμματα (16 φορτία μὲ μέσο ὄγκο 200 λίτρα τὸ καθένα) πέρασαν ἀπὸ ἐπίπλευση, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐντυπωσιακὴ αὐξηση τῶν μικρῶν εὐρημάτων, ἡ ὁποία ἔφθασε τὸ ποσοστὸ τῶν 70-80%.

Τομὴ 1

Στὴν τομὴ 1 ἀνασκάφηκε ἓνα κυκλικὸ ὄρυγμα διαμέτρου 0.60 μ. στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου⁴, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἀνασκαφῆ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Τὸ ὄρυγμα, τὰ τοιχώματα τοῦ ὁποίου εἶναι καλυμμένα μὲ κονίαμα, φέρει τρία σκαλοπάτια (0.10 X 0.12 X 0.10) καὶ σὲ βάθος 1.24 μ. ὁδηγεῖ σὲ ὑπόγεια δεξαμενὴ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρύγματος περιεῖχε μπάζα πού ἔπεσαν κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ δαπέδου. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰ μπάζα (ὁμάδα 18) συνίστανται σὲ 25 ρωμαϊκὰ ὄστρακα καὶ κεραμίδια, ἓνα μικροσκοπικὸ ἀγγεῖο καὶ ἓνα τμήμα εἰδωλίου.

Τομὴ 2

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς 2 συνεχίσθηκε στὸ σημεῖο πού σταμάτησε τὸ 1994 (ὁμάδα 8, βάθος 1.145 μ.). Τὸ ἔδαφος εἶναι ἀνοικτὸ καστάνο (7.5YR

---

3. Πρβ. D. M. PEARSTALL, *Palaeoethnobotany, A Handbook for Procedures*, Academic Press (San Diego 1989), 64-65. Λεπτομερὲς περιγραφὴ τῆς διαδικασίας θὰ παρουσιασθεῖ στὴν τελικὴ δημοσίευση.

4. ΠΑΕ 1994, 51.

6/4), με γωνιώδη ἐγκλείσματα (2-4 χιλιοστά). Σὲ βάθος 1.21 βρέθηκε λεπτὸ στρώμα ἄμμου καὶ χαλικιῶν (5 χιλιοστά) ποὺ χωρίζει τὴν ομάδα σὲ δύο μέρη. Τὸ ἀνώτερο μέρος (ομάδα 8α, βάθος 1.145-1.21) περιεῖχε ἓνα γεωμετρικὸ καὶ πολλὰ Υ'Ε ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 ὄστρακα. Τὸ κατώτερο τμήμα (ομάδα 8β, βάθος 1.25-1.45) εἶναι παχύτερο καὶ ἡ πλειονότης τῶν ὀστράκων χρονολογεῖται στὶς Υ'Ε Ι, ΙΙ, καὶ ΙΙΑ1 περιόδους. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα συγκαταλέγονται δύο αἰχμές βελῶν καὶ μία λεπίδα ὀψιανοῦ. Ἡ ομάδα 8 δὲν συνδέεται μὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Ἡ ομάδα 6 ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῆς ομάδας 7 τῆς ἀνασκαφῆς 1994⁵ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σειρὰ λίθων ποὺ ἐμφανίσθηκε στὴ βόρεια παρειὰ τῆς τομῆς σὲ βάθος 1.03 μ. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι κυρίως Υ'Ε, μὲ λίγα ΜΕ, γεωμετρικά, καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα.

Μία ἔκταση 0.60 X 1.20 μ. μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς δεξαμενῆς σὲ ἀπόσταση 1.40 ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία καὶ 1.70 ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ σκάμματος ἀποτέλεσε τὴν ομάδα 10 (βάθος 1.16-1.30, χῶμα ἀφράτο μὲ λίγες πέτρες, reddish brown 5YR 4/3). Ἡ κεραμεικὴ τῆς ομάδας αὐτῆς εἶναι ἀνάμικτη, ἀλλὰ τὰ περισσότερα ὄστρακα χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΤΟΜΗ	ΟΜΑΔΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΣΤΡΑΚΩΝ	ΒΑΡΟΣ (χλγρ.)
3	1	150	1.6
3	2	17	0.9
3	3	10	0.215
3	4	63	1.4
3	5	114	1.65
2	6	27	0.170
3	7	27	0.250
2	8	1500	13
3	9	30	0.460

2	10	50	0.520
3	11	40	0.5
3	12	65	0.570
2	13	350	4.0
2	14	60	0.750
2	15	160	2.0
2	16	55	1.6
2	17	400	5.43
1	18	25	0.640

Συχνότητα καὶ βάρος ὀστράκων ἀνὰ ἀνασκαφικὴ ὁμάδα.

Ἡ ὁμάδα 13 βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ὁμάδα 8 (βάθος 1.45-1.61) καὶ περιέχει ὑγρὸ καὶ ἀμμῶδες χῶμα (yellowish red 5YR 4/6), χωρὶς λίθους. Ἡ κεραμεικὴ χρονολογεῖται στὴν ὙΕ I/II καὶ περιλαμβάνει κύπελλα Βαφειοῦ, κυαθόμορφες κύλικες, καὶ ὄστρακα μὲ διακόσμηση σπογγωτοῦ (FM 77) καὶ πλοχμῶν (FM 48). Ἀνάμικτα μὲ αὐτὰ ἐπίσης ὑπάρχουν ΜΕ ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα ἀπὸ σκύφους καὶ κυαθόμορφες κύλικες καὶ γκρίζα μινύεια ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα μὲ ὑψηλὸ πόδι, ΜΚ δίχρωμα καὶ μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα ὄστρακα καὶ λίγα κίτρινα μινύεια. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα συγκαταλέγονται δύο λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ κατάλοιπα ἀποσυντεθειμένων πλίνθων.

Ἡ ὁμάδα 14 χωρίζεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα 13 ἀπὸ ἓνα λεπτὸ στρώμα λευκῆς στάχτης καὶ ἄνθρακα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα (brown 7.5YR 4/3) καὶ βότσαλα (βάθος 1.61-1.75). Σὲ βάθος 1.71 βρέθηκε ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια ἑνὸς τοίχου (τοιχος ζ), τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ὁμάδας 14. Ἡ κεραμεικὴ χρονολογεῖται σὲ μία ὕστερη φάση τῆς ΜΕ περιόδου καὶ περιλαμβάνει ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα κυαθόμορφων κυλίκων διακοσμημένα μὲ διαγώνιες γραμμές, σπεῖρες, καὶ κυματοειδεῖς γραμμές· γκρίζα μινύεια ὄστρακα σκύφων μὲ σφαιρικά σώματα καὶ πεπαχυμένα χεῖλη· καὶ λίγα ὙΕ I ὄστρακα (θραύσματα κυπέλλων Βαφειοῦ καὶ μικρῶν κυάθων μὲ στιλπνὴ διακόσμηση). Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα συγκαταλέγονται μία λεπίδα πυριτόλιθου μὲ ὀδοντώσεις καὶ τρεῖς λεπίδες ὀψιανοῦ.

Ἡ ὁμάδα 15 βρίσκεται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ὁμάδας 14 (βάθος 1.75-2.00). Τὸ χῶμα (strong brown 7.5YR 4/6) εἶναι σκληρὸ μὲ

λίγες πέτρες. Στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος βρέθηκαν τὰ θεμέλια του τοίχου ζ, ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ΒΑ πρὸς ΒΔ (πίν. 9α). Σώζεται σὲ μῆκος 1.52 μ. ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση 0.88 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος ὑπάρχει κενὸ μῆκους 0.36 ἐκ. ποὺ χωρίζει τὸν τοῖχο σὲ δύο τμήματα: τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μεγάλο λίθο διαστάσεων 0.88 X 0.48, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπικάθονται δύο μικρότεροι, ἐνῶ τὸ βορειοδυτικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μεγάλο τριγωνικὸ λίθο διαστάσεων 0.38 X 0.36 στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὁποῖου βρίσκονται προσαρτημένοι τρεῖς μικρότεροι. Πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ὁ τοῖχος ζ ἔχει καταστραφῆ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς δεξάμενης. Ἡ κεραμικὴ χρονολογεῖται ἐπίσης σὲ μία ὕστερη φάση τῆς ΜΕ περιόδου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα μὲ διακόσμηση τριγώνων μὲ διχτυωτό, τρέχουσες σπεῖρες, μετόπες, κύπελλα Βαφειοῦ, καὶ τμήματα γκρίζων μινύειων κυαθόμορφων κυλίκων μὲ σφαιρικὰ σώματα καὶ στελέχη μὲ ἀνάγλυφους δακτυλίου. Στὴν ἴδια ὁμάδα βρέθηκε καὶ μία μακριὰ λεπίδα ὀψιανοῦ.

Ἡ ὁμάδα 16 βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ὁμάδα 15, σὲ βάθος 2.20, καὶ ἔχει ἀφράτο χῶμα (reddish brown 5YR 4/3). Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος βρήκαμε τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια δύο μεγάλων ἐπίπεδων λίθων ποὺ ἀποτελοῦν τμήμα ἐνὸς τοίχου (τοῖχος η, βάθος 2.03-2.13). Ὁ τοῖχος η σῶζεται σὲ μῆκος 1.28 μ. καὶ ἔχει μέγιστο πλάτος 0.43. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλους ἐπίπεδους λίθους καὶ δύο μικρότερους στὴ βορειοδυτικὴ γωνία καὶ συνεχίζεται στὴ νότια κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο ζ. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τὸν χρονολογεῖ σὲ προχωρημένη φάση τῆς ΜΕ περιόδου καὶ περιλαμβάνει ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα ἀπὸ κανθάρους διακοσμημένους μὲ διαγώνιες γραμμές, γκρίζα μινύεια ὄστρακα σκύφων μὲ γωνιώδη σώματα, πεπαχυμένα χεῖλη καὶ ἐπίπεδες βάσεις καὶ κυαθόμορφες κύλικες μὲ στελέχη μὲ ἀνάγλυφους δακτυλίου.

Ὁ τοῖχος η εἶναι θεμελιωμένος ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ φυσικόν, τὸ ὁποῖο σχηματίζει δύο κοιλότητες, α καὶ β ποὺ ἐκτείνονται σὲ ΝΑ-ΝΔ κατεύθυνση (ὁμάδα 17, μέγιστο βάθος 2.52, πίν. 9β). Τὸ χῶμα στὶς κοιλότητες εἶναι ὑγρὸ καὶ ἀφράτο (dark reddish brown 5YR 3/3). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος βρήκαμε πολλὰ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα καὶ στάχτες, ἀκριβῶς πάνω στὸν φυσικὸ θράχο. Ἡ κεραμικὴ τῆς κοιλότητος α ἀποτελεῖται ἀπὸ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀμαυρόχρωμων ἀμορέων καὶ ἕνα μεγάλο τμήμα κυκλαδικοῦ

ἄσκού. Στὴν κοιλότητα β, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο η, βρέθηκαν ΠΕ ὄστρακα: χεῖλη καὶ σώματα ἀπὸ κύμβες διακοσμημένες μὲ Urfirnis, σκύφοι μὲ ἔσω νεύοντα χεῖλη, καὶ θραύσματα τῆς λεγομένης «faience-ware». Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ΠΕ αὐτὰ ὄστρακα ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα στρωματογραφημένα εὐρήματα τῆς ΠΕ περιόδου ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα⁶. Στὶς κοιλότητες βρέθηκαν ἐπίσης μία λεπίδα καὶ ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ.

Τομὴ 3

Ἡ τομὴ 3 ἀνοίχθηκε ἀνάμεσα στὶς τομὲς 1 καὶ 2, μὲ σκοπὸ νὰ ἐνώσει τὰ σκάμματα. Ἡ ὁμάδα 1 ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα σὲ βάθος 0.30 μ. Τὸ ἔδαφος εἶναι ξερό, χρώματος ἀνοιχτοῦ κιτρινοκάστανου (light yellowish brown 10YR 6/4), κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει στρώμα ὑγροῦ χρώματος, χρώματος σκούρου κιτρινοκάστανου (dark yellowish brown 10YR 4/4). Ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἀνάμικτη καὶ περιλαμβάνει μυκηναϊκά, γεωμετρικά, κλασικά, ρωμαϊκά, καὶ σύγχρονα ὄστρακα.

Ἡ ὁμάδα 2 (βάθος 0.30-0.50) ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑγρὸ καὶ ἐλαφρὸ χῶμα, χρώματος κιτρινέρυθρου (yellowish red 5YR 4/6) μὲ ἀρκετοὺς λίθους (μέσες διαστάσεις λίθων 0.12 X 0.06). Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται σπασμένες πλίνθοι καὶ κεραμίδια, ἓνα θραῦσμα σιδερένιας λεπίδας, τεμάχια χαλκοῦ ἀκαθόριστου ἀντικειμένου, καὶ πολλὰ ὅστὰ ζῶων.

Ἡ ὁμάδα 3 (βάθος 0.50-0.73) ἔχει κιτρινοκάστανο χῶμα (yellowish brown 10YR 5/6) μὲ λίγους λίθους: τὰ λιγοστὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ ΜΕ, ΥΕ, καὶ κλασικὰ ὄστρακα. Σὲ ἀπόσταση 0.71 στὰ ἀνατολικά, ἓνας σωρὸς ἀπὸ ριγμένους λίθους καλύπτει μία ἔκταση 0.90 (Α-Δ) X 1.30 (Β-Ν). Οἱ λίθοι καλύπτουν τὴν εἴσοδο κυκλικοῦ ὀρύγματος, ἡ ὁποία εἶχε βρεθεῖ τὸ 1994⁷ καὶ εἶχε θεωρηθεῖ φρεάτιο. Τὸ τμήμα τοῦ σκάμματος ἀνάμεσα στὸν τοῖχο α καὶ τὸν σωρὸ τῶν λίθων ἀποτελέσσει τὴν ὁμάδα 4 (βάθος 0.73-0.90). Ἡ κεραμεικὴ περιλαμβάνει κυρίως ρωμαϊκά ὄστρακα, κεραμίδια, καὶ πλίνθους,

6. Πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα στὴν ἐπιφάνεια τῆς νοτιοδυτικῆς κλιτύος. Πρβ. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, *Προϊστορικὴ Ἑλευσίς* (Ἀθῆναι 1932) 60.

7. ΠΑΕ 1994, 55.

καθώς και ένα ὄστρακο ἔξω νεύοντος χείλους πίθου (βάρους 0.8), ένα σιδερένιο καρφί και ὅστὰ ζῶων και ὅστρεα. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου α ἐμφανίσθηκε σὲ βάθος 0.73 μ. Ὁ τοίχος ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σκάμματος μὲ κατεύθυνση βόρεια-βορειοανατολικά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους μεσαίου μεγέθους (μέσες διαστάσεις 0.10 X 0.20) καὶ ἔχει μέγιστο πλάτος 0.75. Συνολικὰ στὴν ομάδα 4 βρέθηκαν πάνω ἀπὸ 100 θραύσματα πλίνθων καὶ κεραμίδων.

Ἡ ομάδα 5 ἀρχίζει σὲ βάθος 0.90 καὶ περιλαμβάνει ἓνα δεύτερο τοῖχο, τὸν τοῖχο β, καὶ τὸν χῶρο ἀνάμεσα στὸν τοῖχο α καὶ τὸν σωρὸ τῶν ριγμένων λίθων, ὁ ὁποῖος ἐπονομάσθηκε χῶρος Β. Τὸ ἔδαφος εἶναι σκληρὸ μὲ πολλοὺς λίθους (light brown 7.5YR 6/4). Ὁ τοίχος β ἐκτείνεται σὲ ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνση, σῶζεται σὲ μῆκος 2.28 καὶ μέγιστο πλάτος 0.52 καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ λίθους μεσαίου μεγέθους (μέσες διαστάσεις 0.20 X 0.30). Στὴ δυτικὴ του ἄκρη συναντᾶται μὲ ἄλλον τοῖχο μὲ κατεύθυνση Β-Ν ὁ ὁποῖος ὀνομάσθηκε τοῖχος α'. Ἡ γωνία τῶν τοίχων α καὶ α' σχηματίζει ἐσωτερικὸ χῶρο (δωμάτιο Α). Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου εἶναι κυρίως κλασικὴ μελαμβαφῆς μὲ λίγα ΜΕ, ΥΕ, καὶ γεωμετρικὰ ὄστρακα.

Ὁ σωρὸς τῶν πεσμένων λίθων ποὺ καλύπτει τὴν εἴσοδο τοῦ ὀρύγματος ἀποτελέσκει τὴν ομάδα 7. Στὸ χῶμα ἀνάμεσα στοὺς λίθους βρέθηκαν ρωμαϊκὰ ὄστρακα καὶ πλίνθοι. Ὅταν ἀπομακρύνθηκαν οἱ λίθοι φάνηκε ὅτι τὸ ὄρυγμα δὲν ἀνῆκε σὲ φρεάτιο, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε τὴ δεύτερη εἴσοδο τῆς δεξαμενῆς. Ἡ ἀνατολικὴ εἴσοδος εἶναι κατασκευασμένη μὲ ἔξι σειρὲς λίθων συνδεδεμένων μὲ κονίαμα. Ἐχει διάμετρο 0.55 μ., καὶ τὸ συνολικὸ τῆς ὕψος φθάνει τὰ 0.97 μ. Ἐτσι διαπιστώθηκε ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ὀρθογώνιο χῶρο, τοῦ ὁποῖου τὰ τοιχώματα εἶναι καλυμμένα μὲ τὸ σύννηθες κονίαμα καὶ συγκλίνουν πρὸς τὴν ὀροφή. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο εἰσόδων εἶναι περίπου 5 μ., ἀλλὰ δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ μετρηθοῦν οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς, καθὼς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἦταν γεμάτο ἀπὸ λίθους ποὺ φαίνονται νὰ εἶχαν καταπέσει κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος καὶ δὲν καθαρίσθηκαν λόγω ἔλλειψης χρόνου.

Ἡ ομάδα 9 ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Α (βάθος 1.07-1.23). Τὸ χῶμα εἶναι σκληρὸ καὶ πατημένο (reddish yellow 7.5YR 6/6). Ἡ πλειοψηφία τῶν ὀστράκων εἶναι μελαμβαφῆ κλασικά,

ἀνάμικτα μὲ λίγα ΜΕ καὶ ὙΕ ὄστρακα. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγεται καὶ ἓνα πήλινο κουμπί.

Ὁ χώρος Β ἀπὸ βάθος 1.23 καὶ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου β ἀποτελέσαν τὴν ομάδα 11 (βάθος 1.23-1.39). Τὸ χῶμα εἶναι σκληρό (strong brown 7.5YR 5/6) μὲ πολλὰ λιθάρια. Ἡ κεραμεικὴ χρονολογεῖται στὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ συνίσταται σὲ μελαμβαφὴ καὶ χρηστικὰ ὄστρακα. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ομάδα 11 ἀνασκάφηκε μία ομάδα ἀπὸ μπάζα (ομάδα 12, βάθος 1.39-1.77), μὲ ἀνάμικτα κλασικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα.

Συμπέρασμα

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου τῆς Ἐλευσίνας ἔφερε στὸ φῶς τὴν ἐξῆς ἀκολουθία στρωμάτων:

I. Τὸ στρώμα τῆς περιόδου τῆς Ρωμαιοκρατίας, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ καὶ τὸ δάπεδο 1994.

II. Τὸ κλασικὸ στρώμα (τοιχοὶ α, α', β, καὶ τὸ δωμάτιο Α).

III. Τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα δὲν συνδέεται μὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἀλλὰ περιλαμβάνει δύο φάσεις, ὙΕ I-III A1 καὶ ὙΕ III A2-B1.

IV. Τὸ μεσοελλαδικὸ στρώμα (τοιχοὶ η, ζ καὶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν κοιλότητα α) μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ τρεῖς φάσεις, ὕστερη, προχωρημένη, καὶ πρωϊμη.

V. Τὰ ΠΕ εὐρήματα βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς ΜΕ τοίχους στὴν κοιλότητα β.

Βοτανικὲς καὶ ὀστεολογικὲς ἀναλύσεις

Τὰ βοτανικὰ καὶ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα ποὺ συλλέχθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1995 ἐστάλησαν στὸν Καναδά, ὅπου μελετήθηκαν στὰ ἐργαστήρια τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba. Ἀκολουθοῦν τὰ προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων.

Βοτανικὲς ἀναλύσεις (C. THOMAS SHAY, MARGARET R. M. KAPINGA, καὶ SANDRA JEZIK) (πίν. II, III, IV, V)

Τὰ βοτανικὰ κατάλοιπα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίπλευση ποὺ διενεργήθηκε

κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Ὅπως ἀναφέρθηκε 16 φορτία μὲ τὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς πέρασαν ἀπὸ τὴ συσκευὴ ἐπίπλευσης. Τὰ φορτία προέρχονται ἀπὸ τὰ ΠΕ (φορτίο 16), ΜΕ (8, 9, 10, 11, 15), ΥΕ (4, 5, 7, 14), κλασικά (3) καὶ ρωμαϊκά (1 καὶ 2) στρώματα. Κάθε ἀκέραιος σπόρος μετρήθηκε ὡς 1 καὶ κάθε τμήμα σπόρου ὡς 0.5. Συνολικὰ βρέθηκαν 21 ἀπανθρακωμένοι καὶ 478.5 μὴ ἀπανθρακωμένοι σπόροι. Οἱ ἀπανθρακωμένοι σπόροι προέρχονται ἀπὸ ὅλες τὶς ὁμάδες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμάδα 17. Ἀνήκουν σὲ ἄγρια εἶδη καὶ περιλαμβάνουν χόρτα (*Gramineae*, cf. *Lolium*, cf. *Bromus*), λαχανικά (*leguminosae*) καὶ ἄλλα φυτὰ (*Fumaria* sp., *Chrysanthemum* sp., *Gallium* sp.). Τέσσερα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ εἶδη ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς μὴ ἀπανθρακωμένους σπόρους. Τὰ φυτὰ αὐτὰ συνήθως ὑπάρχουν σὲ ἄγρια κατάστασις⁸ καὶ δὲν φαίνεται πιθανὸν οἱ σπόροι αὐτοὶ νὰ ἀποτελοῦν ἀποτέλεσμα χρήσης τῶν κατοίκων. Ἡ ἀναλογία σπόρων ἀνὰ λίτρο ἦταν μικρότερη ἀπὸ 1:1. Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἀναλογία ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ δείγματα δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφὴ ἐστιῶν ἢ ἀποθηκευτικῶν χώρων καὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθης σὲ ἄλλες προϊστορικὲς θέσεις⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς μὴ ἀπανθρακωμένους σπόρους, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς παρεισφύσεις· μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν σπόρων ἐλιάς (*Olea europaea*) καὶ σταφυλίου (*Vitis vinifera*) οἱ σπόροι αὐτοὶ εἶναι χαρακτηριστικοὶ σὲ περιοχὲς μὲ καλλιεργήσιμα χωράφια καὶ γύρω ἀπὸ περιοχὲς κατοίκησης¹⁰.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Φορτία ἐπίπλευσης

	1	2	3	4	5	7	8	9	10	11	14	15	6	Σύνολο
<i>Gramineae</i>	1			1		1						2		5
<i>Leguminosae</i>			1							1				2

8. Βλ. Ο. POLUNIN, *Flowers of Europe*, Oxford University Press (London 1969). Α. HAXLEY καὶ W. TAYLOR, *Flowers of Greece and the Aegean*. Chatto and Windus (London 1977).

9. Πρβ. Α. SNOWDON καὶ G. JONES: *The Plant Remains, Building, A D Center στὸ Pseira I. The Minoan Buildings on the West Side of Area A* (ἐκδ. P. P. BETANCOURT καὶ C. DAVARAS), University Museum Monograph 90, The University Museum (University of Pennsylvania 1995) 132.

10. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς Code Wilson γιὰ τὴ βοήθειά του σὲ σχέση μὲ τοὺς πίνακες καὶ στὴν Jennifer Shay γιὰ τὴ διόρθωσή τοῦ κειμένου.

<i>Fumaria sp.</i>	1	1													2
<i>cf. Lolium</i>		1	1				1				1				4
<i>cf. Bromus</i>						1			1			1			3
<i>Chrysanthemum sp.</i>						1		1							2
<i>Galium sp.</i>							1				1	1			3
Σύνολο	1	1	1	3	1	2	2	1	3	1	3	2	0		21

Συχνότητα ἀπανθρακωμένων σπόρων ἀνά δείγμα επίπλευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ III

	ΠΕ (n=1)	ΜΕ (n=5)	ΥΕ (n=5)	ΚΛ (n=1)	ΡΩΜ (n=2)
<i>Gramineae</i>	0	0	4	0	1
<i>Leguminosae</i>	0	1	0	0	1
<i>Fumaria sp.</i>	0	0	1	1	0
<i>cf. Lolium</i>	0	2	2	0	0
<i>cf. Bromus</i>	0	2	1	0	0
<i>Chrysanthemum sp.</i>	0	2	0	0	0
<i>Galium sp.</i>	0	2	1	0	0
Σύνολο	0	9	9	1	2

Ἀπανθρακωμένοι σπόροι ἀνά περιόδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Φορτία επίπλευσης

	1	2	3	4	5	7	8	9	10	11	14	15	16	Σύνολο
<i>Androcace sp.</i>	3	1	159	1	1	1	1							167
<i>Malva sp.</i>	1			3			3	2	6				9	24
<i>Amaranthus sp.</i>	3	2.5	2	1	1	4	2	3	4				92	24.5
<i>Fumaria sp.</i>														117
<i>Onopordum sp.</i>							1							11
<i>Leguminosae</i>						1								16
<i>Ambrosia sp.</i>			1							1				2
<i>Chrysanthemum sp.</i>						43	14	18	18	13	7	6	8	110

<i>Olea europaea</i>													1
<i>Vitis vinifera</i>													1
<i>Gallium sp.</i>										1	2	1	<u>5</u>
Σύνολο	7	3.5	304	48	17	24	24	18	18	7	2	20	478.5

Συχνότητα μη άπανθρακωμένων σπόρων ανά δείγμα επίπλευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

	ΠΕ (n=1)	ΜΕ (n=5)	ΥΕ (n=5)	ΚΛ (n=1)	ΡΩΜ (n=2)
<i>Androcasa sp.</i>	0	1	3	159	4
<i>Malva sp.</i>	9	11	3	0	1
<i>Amaranthus sp.</i>	2	9	6	2	5.5
<i>Fumaria sp.</i>	0	0	0	117	0
<i>Onopordum sp.</i>	0	0	1	10	0
<i>Leguminosae</i>	0	0	1	15	0
<i>Ambrosia sp.</i>	0	1	0	1	0
<i>Chrysanthemum sp.</i>	8	38	64	0	0
<i>Olea europaea</i>	0	0	1	0	0
<i>Vitis vinifera</i>	0	0	1	0	0
<i>Gallium sp.</i>	1	2	2	0	0
Σύνολο	20	62	82	304	10.5

Μη άπανθρακωμένοι σπόροι ανά περιόδους.

Όστεολογικές αναλύσεις (HASKEL GREENFIELD)

Κατά την καταμέτρηση των όστων¹¹ κάθε θραύσμα μετρήθηκε ως ξεχωριστό ζώο, εκτός αν μπορούσε να ταιριάζει με άλλα θραύσματα· στην περίπτωση που όλα τα θραύσματα ανήκουν σε ένα ζώο δεν μετρήθηκαν χωριστά

11. Για τη μέθοδο βλ. H. GREENFIELD, *The Paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia): A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca. 4500-1000 B.C.)*. British Archaeological Reports (Oxford), International Series 304, 1986.

(βλ. πίνακες VI, VII). Σύμφωνα με τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης 32.71% τοῦ συνόλου στάθηκε δυνατόν νὰ ταυτισθεῖ με βεβαιότητα, 18% ἦταν ἀταύτιστα καὶ τὰ ὑπόλοιπα ταυτίσθηκαν με ἐπιφύλαξη. Ἡ μεγαλύτερη κατηγορία ἦταν τὰ θηλαστικά.

Ἡ σχετική συχνότητα τῶν ἀγρίων καὶ ἐξημερωμένων ζώων φαίνεται στὸν πίνακα VII. Γενικά, ἐξημερωμένα θηλαστικά ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ σὲ ὅλες τὶς τάξεις (πάνω ἀπὸ 81%). Ἡ συχνότητα τῶν ἐξημερωμένων εἰδῶν μπορεῖ νὰ εἶναι στὴν πραγματικότητα μεγαλύτερη, λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ κελύφων χελωνῶν σὲ ὀρισμένα στρώματα, ὁ ὁποῖος μεγαλύνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγρίων ζώων. Ἡ αὐξημένη ποσότητα χελωνῶν ὀφείλεται σὲ παρειασφύσεις τοὺς στὰ ἀρχαιολογικά στρώματα.

Ἡ ποικιλία τῶν ἐξημερωμένων (n=6) καὶ ἀγρίων (n=3) εἰδῶν εἶναι περιορισμένη, μάλλον λόγω τοῦ ἐξειδικευμένου χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς τροφῆς, κάτι ποὺ βρίσκει παράλληλα καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὰ Βαλκάνια¹².

Γενικά τὰ ὅστα εἶναι στὴν πλειοψηφία τοὺς ἐξημερωμένα (84-100% σὲ ὀρισμένες περιόδους). Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ ζῶα ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τροφή, π.χ. σκύλοι ἐμφανίζονται σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν διαμελισθεῖ, τὸ ὁποῖο ὑποδηλώνει ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τροφή: ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ σκελετὸς μικροῦ σκύλου στὸ ὕστερο ΜΕ στρώμα. Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ ἀπουσία ψαριῶν ἀπὸ σχεδὸν ὅλα τὰ στρώματα, μετὴν ἐξαίρεση ἑνὸς ἀπὸ τὸ ὕστερο ΜΕ στρώμα, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία. Ἐπίσης στὰ ὕστερα ΜΕ στρώματα βρέθηκαν δύο λαγοί (*Lepus* sp.) καὶ ἓνας ἀκόμη στὸ κλασικὸ στρώμα. Δύο δείγματα ἵπποειδῶν βρέθηκαν στὸ ΥἚ καὶ στὸ κλασικὸ στρώμα, μάλλον ἀπὸ μικρὸ ἄλογο (*Equus caballus*), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ μέγεθός τοὺς, τὸ ὁποῖο δὲν ταιριάζει μετὶς γνωστὲς διαστάσεις ὄνων. Κατοικίδια σκυλιά (*Canis familiaris*) βρέθηκαν στὰ ὕστερα ΜΕ, ΥἚ καὶ κλασικὰ στρώματα. Βοοειδῆ (*Bos taurus*) ἔρχονται δεύτερα σὲ συνολικὴ συχνότητα ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τοὺς παρουσιάζει διακυμάνσεις ἀπὸ περίοδο σὲ

12. Βλ. H. GREENFIELD, The Origins of Milk and Wool Production in the Old World: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans, *Current Anthropology* 29, 1988, 573-593.

περίοδο. Αίγοπρόβατα (*Ovis aries* καὶ *Capra hircus*) εἶναι τὰ πιὸ συχνὰ εἶδη σὲ ὅλα τὰ στρώματα, πλὴν τῶν Υ'Ε ΙΙΙ. Γενικὰ ἀντιπροσωπεύουν πάνω ἀπὸ 40% τῶν ἀναγνωρισίμων εἰδῶν καὶ πάνω ἀπὸ 60% τῶν κατοικιδίων ζώων ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τροφή (βοοειδή, χοῖροι, αἰγοπρόβατα). Κατοικίδιοι χοῖροι (*Sus scrofa domestica*) ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ λίγα δείγματα (29.3-12.5%).

Γενικὰ τὰ ὅστ' ἀπὸ τὴν 'Ελευσίνα παρουσιάζουν συνέχεια ἀπὸ τὴν 'Εποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως τὴν κλασικὴ περίοδο. Τὰ ἴδια εἶδη γίνονται ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως σὲ ὅλες τὶς περιόδους καὶ οἱ συχνότητές τους δὲν φαίνονται νὰ ἀλλάζουν σημαντικά. Τὰ ἄγρια εἶδη φαίνονται νὰ ἐξαφανίζονται καὶ ζῶα χωρὶς σημαντικὲς δυνατότητες δευτερεύουσας ἐκμετάλλευσης φθίνουν σὲ σημασία. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δευτερεύουσας ἐκμετάλλευσης τῶν ζώων ποὺ ἐμφανίζονται στὴν ἀρχὴ τῆς 'Εποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἶναι παρόντα στὴν 'Ελευσίνα καὶ συνεχίζονται καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς χρήσης τοῦ χώρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

	ΠΕ-Μ	Υστερα ΜΕ	Προχ. ΜΕ	Υ'Ε Ι	Υ'Ε ΙΙ	Υ'Ε Ι-ΙΙ Κλ.	Ρωμ.	Ἀνάμ.	Σύνολο
<i>Bos taurus</i>	11	6	24	20	2	10	7	1	83
<i>Capra hircus</i>	3	1	6	4		3	2	3	23
<i>Ovis aries</i>	4	6	13	7		2	2	1	35
<i>Ovis/Capra</i>	19	7	53	45	1	68	9	8	237
<i>Sus scrofa dom.</i>	17	5	39	25		14	6	2	115
<i>Equus sp.</i>						1	1		2
<i>Canis familiaris</i>		1	5	2			1	1	10
Χελώνα	4		10	15		7	3	1	46
<i>Lepus sp.</i>			2				1		3
Ἰχθύες			1						1
Μικρὸ Θηλαστικὸ			1						1
Μεσαῖο Θηλαστικὸ	36	14	113	16		154	22	72	574
Μεγάλο Θηλαστικὸ	87	4	58	51		42	8	2	263
Ἀδιάγν.	8	4	65	83		104	17	25	306
Σύνολο	189	48	390	41	3	405	79	18	1700

Συχνότητες σπονδυλωτῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

	ΠΕ-Μ	Προχ. Μ	Ὑστερα Μ	ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙΙ	ΥΕ Ι-ΙΙ	Κλ.	Ρωμ.	Ἀνάμ.
<i>Bos taurus</i>	18.97	23.08	15.69	16.9	66.67	9.52	21.8	6.25	4.55
<i>Capra hircus</i>	5.17	3.85	3.92	3.39		2.86	6.25	18.7	2.27
<i>Ovis aries</i>	6.90	23.08	8.50	5.93		6.67	6.25	6.25	
<i>Ovis/Capra</i>	32.76	26.92	34.64	38.1	33.33	64.76	28.1	50.0	61.36
<i>Sus scrofa dom.</i>	29.31	19.23	25.49	21.1		13.33	18.7	12.5	15.91
<i>Equus sp.</i>						0.95	3.13		
<i>Canis familiaris</i>		3.85	3.27	1.69			3.13		2.27
Ὑποσύνολο	93.10	100.00	91.50	87.2	100.0	93.33	81.2	93.7	84.09
ἐξημερωμένων									
Turtle	6.90		6.54	12.7		6.67	9.38	6.25	13.64
Lepus sp.			1.31				3.13		
Ἰχθύες			0.65						
Ὑποσύνολο	6.90	0.00	8.50	12.7		6.67	12.5	6.25	13.64
ἀγρίων									

Ποσοστά (%) ἐξημερωμένων καὶ ἀγρίων ζώων.

Ἀναλύσεις ὀστρέων καὶ θαλασσινῶν, περιόδων 1994 καὶ 1995 (DEBORAH RUSCILLO)

Οἱ ἀνασκαφές κατὰ τὸ 1994 καὶ 1995 ἔφεραν στὸ φῶς περίπου 14 χλγρ. ὀστρέων καὶ θαλασσίων καταλοίπων, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΠΕ περίοδο ἕως τὴ σύγχρονη ἐποχή. Ἐνα ποσοστὸ 98% ὅλων τῶν εὐρημάτων προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπίπλευση. Συνολικὰ ἀναγνωρίσθηκαν 25 εἶδη θαλασσίων ὀστρέων· ἰχθύες, ἔχινοὶ καὶ καβούρια ἐπίσης ἀναγνωρίσθηκαν, ἀλλὰ σὲ μικρὲς ποσότητες πού δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἐκμετάλλευσή τους στὶς διάφορες περιόδους. Τέτοια κατάλοιπα εἶναι συνήθως πολὺ εὐθραυστα καὶ δὲν σώζονται στὶς ἀνασκαφές.

Κατὰ τὴ μελέτη τὰ εὐρήματα καθαρίσθηκαν, ζυγίσθηκαν, καὶ μετρήθηκαν. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ὑπέστησαν ἐπεξεργασία μὲ τὴ βοήθεια ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι 88% τοῦ ὕλικου προέρχεται ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ στρώματα, μὲ ἰδιαίτερα αὐξημένα ποσοστὰ κατὰ τὴν ὕστερη ΜΕ ἕως

ΥΕ I-III B1 περίοδο, στοιχειῶ πού ἴσως ὑποδηλώνει αὐξημένη ἐκμετάλλευση θαλασσίων οἰκονομικῶν πόρων. Ἀκολουθεῖ ἡ ποσοσטיαία κατανομή τῶν ὀστρέων ἀνά περιόδους. ΠΕ/ΜΕ: 2. Προχωρημένα ΜΕ: 5. Ὑστερα ΜΕ: 38. ΥΕ I-II: 42. ΥΕ IIIA1-III B1: 1. Κλασικά: 8. Σύγχρονα: 2. Ρωμαϊκά: 1. Ἀνάμικτα: 1. Σύνολο: 100.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

	ΠΕ/ ΜΕ	ΜΕ	Ὑστερα ΜΕ	ΥΕ I	ΥΕ I-II ΠΑ1-III B	ΥΕ	Κλασ.	Ρωμ.	Σύγχρ.	Ἀνάμ.
<i>Arca noae</i>	4c	16c	137c	27c	3c					
	36fr	27fr	560+f	168fr	460+f		16fr			
								3fr		6fr
<i>Callista chione</i>				1fr						
<i>Chama gryphoides</i>	1c			2c	4c					
<i>Cardium edule</i>	2c	2c	7c	5c	1c	2c	8c	3fr	4c	
	44fr	3fr	32fr	33fr	113fr		10fr		6fr	
<i>Cardium lamarki</i>	1fr		1c							
<i>Cerithium vulgatum</i>	3c		2c	2c			2c		1c	
	11fr	2fr	15fr	24fr	45fr		6fr	1fr	1fr	2fr
<i>Chamelea gallina</i>					2fr		1fr			
<i>Chlamys varia</i>				1fr			2fr			1fr
<i>Columbella rustica</i>					2c					1c
					2fr					
<i>Conus mediterraneus</i>					1c					
					2fr					
<i>Donax trunculus</i>			6c	10c	53c					
				2fr	13fr					
<i>Glycymeris glycymeris</i>		1fr	1fr	3fr	5fr		1c			
<i>Monodonta turbinata</i>			8c		2c					
	7fr	1fr	2fr	3fr	25fr					1fr
<i>Murex brandaris</i>			2c				7c	2c	3c	
			6fr	17fr	52fr		6fr			3fr

<i>Murex trunculus</i>	1c		4c	3c		2c				
	31fr	8fr	400+f	500+f	1200+f	22fr	9fr	6fr	7fr	
<i>Mytilus sp.</i>					2fr			2fr		
<i>Nassarius reticulatus</i>										1c
<i>Ostrea edulis</i>			1c							
	5fr	3fr	5fr	10fr	29fr	2fr	2fr	2fr		
<i>Patella caerulea</i>	1fr			1c	3fr					
<i>Pecten jacobaeus</i>				1fr		2fr				
<i>Pinna nobilis</i>	20fr	5fr	53fr	56fr	58fr	6fr	14fr	1fr	5fr	3fr
<i>Spondylus gaederopus</i>			8c							
	9fr	16fr	58fr	60fr	91fr	2fr	7fr	3fr	2fr	7fr
<i>Venerupis decussata</i>			3c							
	7fr	3fr	17fr	15fr	25fr		1fr			
<i>Venus verrucosa</i>					3c		1c			
			7fr	3fr	19fr		1fr		2fr	
<i>Vermetus arenarius</i>				1fr						
Καβούρι (cf. <i>Pagrus sp.</i>)				2fr	2fr					
Ἐχινός										
(<i>Paracentrotus lividus</i>)			1fr	2fr						
Ἰχθύες (Sparidae)	1fr		5fr	2fr	3fr					

Συχνότητα θαλασσιών ὀστρέων ἀνά περίοδο (c= ὁλόκληρα, fr-fr=θραύσματα)

Σημαντικὴ διαπίστωση ἀποτελεῖ ἡ παραγωγὴ βαφῆς ἀπὸ ὀστρεα πορφύρας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ καταστραμμένα ὀστρεα πορφύρας ποὺ βρέθηκαν στὰ ὕστερα ΜΕ καὶ ὙΕ I στρώματα¹³. Στὸν πίνακα VIII φαίνεται ἡ ξαφνικὴ

13. Γιά τὴν ἐξάπλωση τῆς παραγωγῆς πορφύρας κατὰ τὴν προχωρημένη ΜΕ περίοδο βλ. D. S. REESE, Palaikastro shells and Bronze Age purple-dye production in the Mediterranean basin, *BSA* 8, 1987, 206. Γιά σύγχρονα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ βλ. G. MYLONAS, *Aghios Kosmas* (Princeton University Press 1959), 10, 58, 148.

ἐμφάνιση ὀστρέων πορφύρας (*Murex*) κατὰ τὴν ὕστερη ΜΕ περίοδο καὶ ἡ ἐξαφάνισή τους μετὰ τὴν Υ'Ε ΙΙ. Μία ἀναλογικὴ αὐξηση θραυσμάτων ἄλλων ὀστρέων παρατηρεῖται ἐπίσης, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ εἶδη *Arca*, *Cerithium*, *Donax*, *Pinna* καὶ *Spondylus*, ἃν καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὰ ὅστρεα *Spondylus* ἦταν ἀπολιθώματα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι *Cerithium* χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴ διαδικασία παραγωγῆς βαφῆς. Πιὸ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις θὰ δείξουν κατὰ ποιοὺ βαθμὸν θαλάσσια ὅστρεα ἦταν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης γιὰ τροφή καὶ πῶς συνδέονται μὲ τὰ δωμάτια καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀνασκαφή.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 10-12)

Τὸ 1995 ἡ Ὁμάδα Ἑργασίας γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου τοῦ ΥΠΠΟ, ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, περιέλαβε τὸ ἔργο τῆς συντήρησης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα στὸ πρόγραμμά της, δεδομένου ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἀνῆκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μαζί μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο στὸ ἐνιαῖο ἱερόν Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὰ μείζονα ἔργα ἀποκαταστάσεως τῶν ἑρείπιων του κρίθηκε ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ ἀντιμετωπισθοῦν στὰ πλαίσια ἐνὸς ἐνιαίου προγράμματος ἀναδείξεως. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέλαβε νὰ τελειώσει μὲ δική της χρηματοδότηση¹ τίς ἐργασίες συντήρησης ποὺ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη.

Στὸ κτίριο τῆς ρωμαϊκῆς σκανᾶς συντηρήθηκαν μὲ ἀρμολόγημα καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη συμπλήρωση οἱ τοῖχοι τοῦ εὐρισκόμενου σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο βορειοανατολικοῦ διαμερίσματος (πίν. 10α)². Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου P διαπιστώθηκαν τὰ λείψανα θεμελίου τοίχου, ποὺ ἔκλινε πρὸς τὰ ΒΔ τὸ δωμάτιο P καὶ προεξέτεινε τὸν διάδρομο T πρὸς τὰ ΒΑ (πίν. 10β). Ὁ διάδρομος T ἐπομένως δὲν τελείωνε στὸ κλιμακοστάσιο στὸ ὁποῖο ἔφθανε κανεῖς καὶ ἀπὸ τὸ χαμηλότερο δωμάτιο Δ, ὅπως δηλώθηκε μέχρι τώρα στὶς σχετικὲς κατόψεις³, ἀλλὰ ὁδηγοῦσε μετὰ τὴν ἄνοδο στὸ ἐπίπεδο τοῦ P σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς μία ἔξοδο στὰ ΒΑ. Οἱ ἐργασίες στερέωσης τῶν ρωμαϊκῶν τοιχοποιῶν συνεχίσθηκαν καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ λουτρικὸ συγκρότημα.

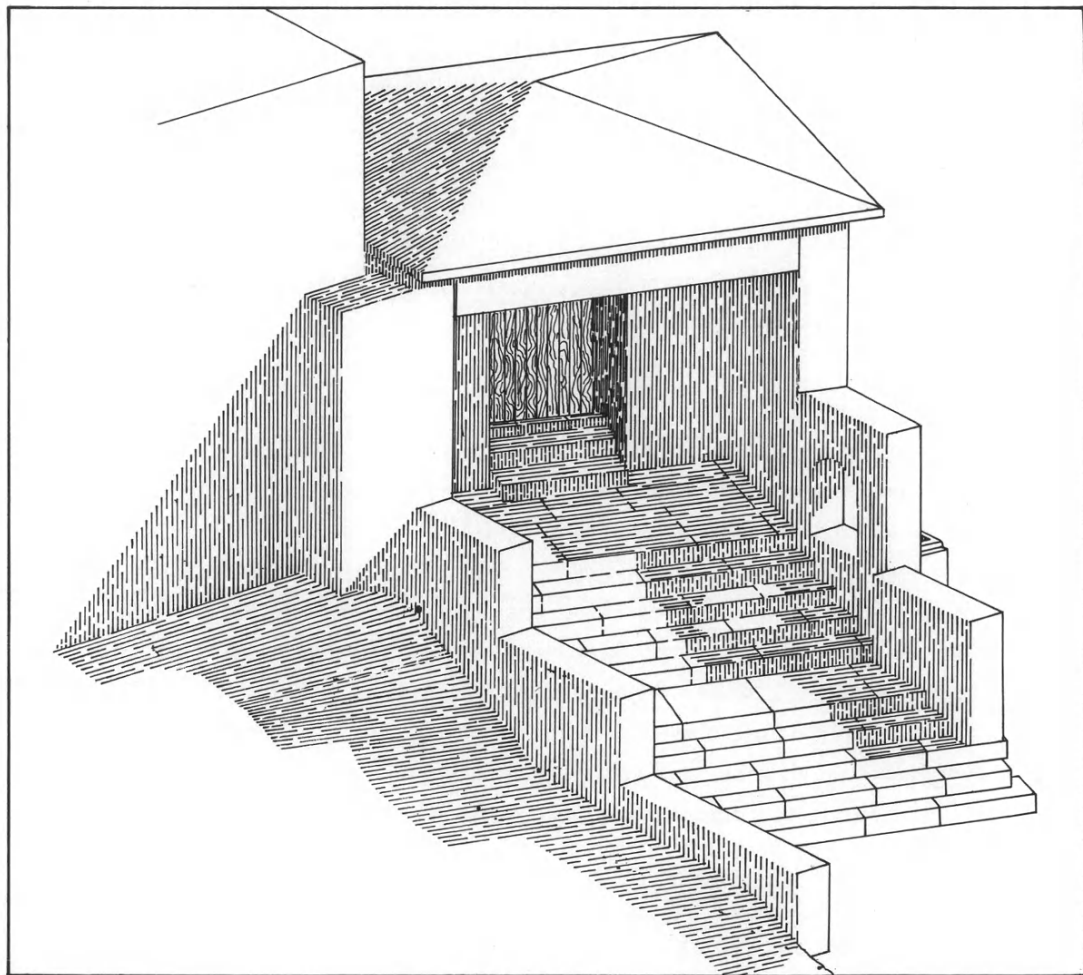
Στὰ πλαίσια τῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου πίσω ἀπὸ τὸ νυμφαῖο ὁλοκλη-

1. Καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἰρύματος Ψύχα.

2. ΠΑΕ 1994, 63-64.

3. ΠΑΕ 1993, 43. 1994, 63-64. Ἔργον 1996, 39, εἰκ. 18.

ρώθηκε ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιχωσμένης μικρῆς κοιλάδας στὰ νότια τοῦ τεμένους τῶν μουσῶν (πίν. 11α). Παρὰ τὴ διατάραξη τῆς βαθιᾶς ἐπίχωσης ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο καμίνι γιὰ τὴν ἀσβεστοποίηση τῶν λίθων τοῦ ἱεροῦ, ἡ εἰκόνα τῶν στρωμάτων ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ κοίτη τῆς μικρῆς κοιλάδας στὰ ἀνατολικά τῆς κορυφῆς τοῦ ἱεροῦ θρискόταν στὴν πρὸς τὰ νότια προέκταση τοῦ μεγάλου ὑστεροκλασικοῦ ἀγωγοῦ πίσω ἀπὸ τὸ τέμενος τῶν μου-

Εἰκ. 1. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου τοῦ ἱεροῦ.

σῶν⁴. Οἱ βασικοὶ ὀρίζοντες στὴν ἐπίχωση αὐτὴ εἶναι ὁ ρωμαϊκός (ξανθὸ χῶμα, περιέχει τρίμματα πωρολίθων), ὁ ἐλληνιστικὸς (χῶμα φαιὸ) καὶ ὁ πρῶμος, πρὶν ἀπὸ τὴν ὑστεροκλασικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου (πίν. 116). Εἶναι φανερό ὅτι ὁ μεγάλος ἀγωγὸς ποῦ ἄρχιζε πίσω ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ μουσείου ἔγινε γιὰ νὰ παραλαμβάνει τὰ νερά ποῦ ἔφερνε αὐτὴ ἡ μικρὴ κοιλάδα.

Στὴ διαμόρφωση τοῦ ἴδιου χώρου περιελήφθη ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τοῦ γειτονικοῦ τμήματος τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία ποῦ περιέβαλε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἐρευνήθηκε τμῆμα τῆς ἐπίχωσης πίσω (δυτικὰ) ἀπὸ τὸν περίβολο, ἀντίστοιχο πρὸς τὴν τομὴ τῶν ἐτῶν 1994-1995 στὰ ἀνατολικά του (πίσω ἀπὸ τὸ νυμφαῖο). Τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης ἦταν ἀντίστοιχα (πίν. 12α), καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι περιεῖχαν ἀντικείμενα ποῦ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὸν βωμὸ τῆς τέφρας⁵, ὅπως χάλκινο διπλὸ πέλεκυ, αἰχμὲς δοράτων (πίν. 126), πῆλινα καὶ χαλκὰ εἰδῶλια καὶ τεμάχια ἀγγείων.

Τὸ ιδιόρρυθμο πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρέτησε παράλληλα τὸν προκαταρκτικὸ καθαρισμὸ τῶν ἐπισκεπτῶν⁶, τὴν εἴσοδο στὸ ἱερὸ καὶ τὴν πρόσβαση στὴ σκανά, μελετήθηκε περαιτέρω ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη. Ὁ μελετητὴς κατέληξε στὴ δημοσιεύμενη ἐδῶ (εἰκ. 1) γραφικὴ ἀποκατάσταση.

Β.Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

4. ΠΑΕ 1993, 37-40.

5. *L'Eau, la Santé et la Maladie dans le Monde Grec*, BCH Suppl. 28, 1994, 225.

6. ΠΑΕ 1976, 204-207. Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, *ActAth* 28, 1981, 59.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 13-42)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε τὸ 1995 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν μέρος ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg F. Felten καὶ οἱ βοηθοὶ του B. Felten, C. Reinholdt, W. Gauss, S. Seebacher, A. Giuliani καὶ E. Polhammer, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου Δρ. Fr. Wilhelm Hamdorf, οἱ ἀρχαιολόγοι βοηθοὶ μου Σοφία Ἀσουχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Ἀμαλία Γιαννακοπούλου καὶ Ἀνδρονίκη Μακρῇ, οἱ φοιτήτριες Δήμητρα Κᾶη, Εἰρήνη Ἀναγνωστοπούλου, Εἰρήνη Μαγκανιώτη, Ἀντωνία Γιαλλελῇ, Θεοδώρα Λέγκα, Εὐαγγελία-Βασιλικὴ Τσώτα, Μαρία Μαργαρίτη καὶ Μαρία Μικεδάκη καὶ ὁ φοιτητὴς Ἀλέξανδρος Τζαμαλῆς. Συμμετεῖχαν ἐπίσης οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Στοκχόλμης Ἀθανάσιος Γεωργίου, Hans Leidegård, Agnetta Grandgorg, Jenni Årskarsson καὶ Robert Nilsson. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβε ἡ Βίκυ Ξανθοπούλου. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης καὶ Ἑλένη-Ἄννα Χλέπα ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις καὶ μελέτες ἀναστήλωσης μνημείων, ὁ Θόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση-κτηματογράφηση καὶ ὁ Βασίλης Σταματόπουλος μὲ τὴ φωτογράφιση ἀντικειμένων, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν σπουδαστὴ τοῦ Τμήματος Φωτογραφίας τῶν ΤΕΙ Ἀλέξη Ἀναστασίου. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Ὁ Ἄγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῇ συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ καθηγητὴς Frederic Cooper τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis τὴ μελέτη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Οἱ ἀρχιτέκτονες μηχανικοὶ Διονύσιος Μονοκροῦσος καὶ Μιχάλης Ἀρβανιτάκης εἶχαν τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν στερέωσης-ἀνα-

στήλωσης τοῦ Πύργου 17. Τὴν ἐπιστάσια τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) ἡ Κρήνη Ἀρσινόη, β) τὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου, γ) ἡ ἀνατολική ὁδὸς καὶ ὁ χριστιανικὸς οἰκισμὸς καὶ δ) τὸ Γυμνάσιο καὶ ἡ γύρω περιοχή.

Κρήνη Ἀρσινόη

Τὸ οἰκοδόμημα τῆς Κρήνης Ἀρσινόης ἀποκαλύφθηκε πλήρως καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε νότια σὲ ἀμελεῖς κατασκευές μανδρότοιχων, ποὺ καταλαμβάνουν τὴ χαμηλὴ ἔκταση μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μὲ τὰ νομίσματα φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται στοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους, κυρίως τὸν 5ο καὶ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Ἔχουν κατασκευασθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου μὲ spolia, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονταν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θραύσματα γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφές.

Σημαντικὴ ἦταν ἡ μαρτυρία ἐπιγραφῆς (AEM 7611) χαραγμένης σὲ ἀσβεστολιθικὸ ὀρθογώνιο βάθρο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία συνανήκοντα τμήματα καὶ εἶναι ἐλλιπὴς πίσω καὶ σπασμένη στὸ μέσο τῆς πρόσθιας πλευρᾶς καὶ στὴ δεξιὰ γωνία. Σώζει σὲ σημεῖο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας κυκλικὸ τόρμο στήριξης χάλκινου ἔργου. Ὑψ. 0.37 μ., πλ. 0.98 μ., μῆκ. 1 μ. Τὸ κείμενο σὲ ἑξι στίχους ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τιβέριο[ς - - - - -]

[- - - - -]

ἐκ τῶν ιδί[ων ὑπ]έρ τὴν πόλιν ἀνέθ[ηκαν]

τούς τε ἀ[νδριάντ]ας τῶν Σεβαστῶ[ν καὶ τήν]

5 κρήνην ΚΑ[. . . . .]ΑΝ ἐπεσκεύασ[αν, ...]

μενοι τῇ[ι . . . . . τὰ λ]είψανα τῶν συν[. . . . .]

ἀπὸ δην[αρίων τρισχ]ιλίων ὀκτακ[οσίων].

Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου ὕψ. 0.035 μ., τὰ ὑπόλοιπα 0.025-0.030 μ. Τύπος γραμμάτων πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. μὲ ιδιόμορφους τριγωνικοὺς ἀκρέμονες καὶ διακοσμητικὰ χ στὸ κέντρο τῶν Ω. Ἡ κατάληξη τῆς μετοχῆς [. . .]μενοι στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου στίχου δηλώνει ὅτι οἱ ἀναθέτες

ἦταν τοῦλάχιστον δύο. Ὁ Τιβέριος τοῦ πρώτου στίχου θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Τιβέριον Κλαύδιον Διονυσίου τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1450, ὁ ὁποῖος κατέβαλε τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἀνάθεση ἀνδριάντος τοῦ Νέρωνα. Στὸν δεύτερο στίχο περιλαμβανόταν μάλλον τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἀνάθεσης. Ἡ ἔκφραση ὑπὲρ τὴν πόλιν ἀπαντᾷ καὶ στὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ IG V1, 1450, καθὼς καὶ στὴν AEM 1022 = IG V1, 1449 τοῦ 56-58 μ.Χ. Οἱ ἀνδριάντες τῶν Σεβαστῶν τοῦ τέταρτου στίχου, ποὺ ἐπεσκεύασαν οἱ ἀναθέτες, ἦταν πιθανῶς ἀνδριμέντοι στὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τῆς ἄνω δεξάμενης. Ἡ κρήνη τοῦ στίχου 5 εἶναι προφανῶς ἡ Κρήνη Ἀρσινόη, πρὸ τῆς ὁποίας βρέθηκε ἡ ἐπιγραφὴ. Στὸν πέμπτο στίχο, σωζόμενη ἄνω ὀρίζοντια κεραία πρὶν ἀπὸ τὸ -AN ἐπιβάλλει τὴν ἀνάγνωσις ἐνὸς Γ, Τ ἢ Σ.

Μὲ τὸ νέο αὐτὸ ἐπιγραφικὸ μνημεῖο ἐπιβεβαιώνεται ἡ ταύτιση τῆς Κρήνης, τοποθετεῖται χρονικὰ στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Νέρωνα ἢ δευτέρῃ φάσει ἐπισκευῆς καὶ τροποποιήσεως τῆς μορφῆς της¹ καὶ γίνεται ἐπὶ πλέον γνωστὸ τὸ θέμα τοῦ συντάγματος (χαλκὰ ἀγάλματα τῆς οἰκογένειας τοῦ Αὐγούστου) ποὺ ἔφερε πιθανῶς ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα.

Ἡ τρίτη καὶ τελευταία φάσις ἐπισκευῶν καὶ μετατροπῶν τῆς Κρήνης, στὶς ὁποῖες ἐντάσσεται ἡ προσθήκη τῶν δύο τετράγωνων προβόλων (ποδίων), ποὺ προεξέχουν συμμετρικὰ στὰ ἄκρα τῆς πρόσθιας πλευρᾶς (πίν. 13α), χρονολογεῖται μὲ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ ὄχι πρωιμότερα. Ἡ χρονολόγησις τῆς φάσεως αὐτῆς βασίζεται σὲ χάλκινον νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορα Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῆς δυτικῆς πτέρυγας.

Στὴν κατασκευὴ τῶν πτερύγων χρησιμοποιήθηκε ὕλικὸ τόσο τῆς ἴδιας τῆς Κρήνης, ὅσο καὶ τοῦ παρακείμενου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου τοῦ Θεάτρου. Μεταξὺ τῶν λιθοπλίνθων τοῦ δυτικοῦ προβόλου (πίν. 13α) περιλαμβανόταν καὶ ἐνεπίγραφο βάθρο χάλκινου ἀνδριάντος ἀθλητοῦ, τὸ ὁποῖο ἀφαιρέθηκε καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο:

AEM 8026, ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.565 μ., μῆκ. 108 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζονται κυκλικοὶ τόρμοι γιὰ τὴ στήριξις χάλκινου ἀγάλματος, πιθανῶς δρομέως σὲ θέσι ἐκκίνησις· στὴν πρόσθια στενὴ πλευρὰ ἡ ἐξῆς δεκάστιχη ἐπιγραφὴ:

1. Πρβ. ᾿Εργον 1994, 38.

- Ἄ πόλις Σωσίαν Ὀνασιφ[. . . . νικάσαντα]
 παιῖδας Λύκαια στάδιον, Ἰσθ[μια στάδι]ον, Νέ-
 μεα δίαυλον, ἀγενεῖους Ἐφέσεια [τὰ Μεγά]-
 λα στάδιον, Παναθήναια ἐν Ἰλίῳ στάδι-
 5 ον, Ἡράκλεια ἐμ Περγάμῳ ἄνδρας δίαυλ-
 ον, Σμίνθεια ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ Τρωά-
 δι στάδιον δίαυλον ἡμεράσια, θεῖα Παναπολ-
 λωνίεια ἐν Ἐφέσῳ δίαυλον, Ἀλεξάνδρεια τὰ ἐν
 [Σμ]ύρνηι τὰ συντελούμενα ὑπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν
 10 [Ἰών]ων ὀπλίταν.

Ὑψ. γραμμ. 0.015 μ. - 0.02 μ. Τύπος γραμμάτων 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Ὁ πολυνίκης Μεσσήνιος δρομέας (σταδιοδρόμος καὶ ὀπλιτοδρόμος) Σωσίας Ὀνασιφ[ός], ποῦ ἦλθε πρῶτος σὲ ἐννέα πανελλήνιους ἀγῶνες, τρεῖς στῆν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἕξι στῇ Μικρὰ Ἀσία, ὡς παῖς, ἀγένειος καὶ ἀνὴρ, δὲν εἶναι γνωστός ἀπὸ ἄλλου. Στὰ Σμίνθεια μάλιστα τῆς Ἀλεξανδρείας τῆς Τρωάδος νίκησε τὴν ἴδια μέρα στὸ στάδιο καὶ τὸν δίαυλο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες στὶς Μικρασιατικὰς πόλεις δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλου². Μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸν ἀνώνυμο Μεσσήνιο πολυνίκη τῆς ἐπιγραφῆς AEM 2770, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὡς παῖς, ἀγένειος καὶ ἀνὴρ κατήγαγε τριάντα τέσσερις συνολικὰ νίκες στῆν πάλη καὶ τὸ παγκράτιο σὲ πανελλήνιους ἀγῶνες ἀνὰ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο³. Γιὰ τὸ ὄνομα Σωσίας (-ίου) βλ. IG V1, 1041 καὶ ΠΑΕ 1990, 93-94, ἀρ. 2 = SEG 41, 1991, 334 (AEM 3088), ὅπου ἡ συμπλήρωση εἶναι πιθανῶς Σωσί[ου].

Θραῦσμα δεύτερου ἀσθεστολιθικοῦ βάθρου μὲ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή ἐλληνιστικῶν χρόνων βρέθηκε στῆν ἐπίχωση νότια τῆς Κρήνης: AEM 7795. Ὑψ. μέγ. 0.095 μ., πλ. 0.145 μ. πάχ. 0.055 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.026 μ. Στὴ σωζόμενῃ ἄνω παρυφὴ φέρει μέρος περιταίνιας καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐπιγραφή:

[- - - - - ἀν]έθηκε [- - - - -]
 [- - - - - ο]υ νικάσα[- - - - -].

2. L. MORETTI, *Iscrizioni agonistiche greche* (Roma 1953) 275-280.

3. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 56, πίν. 32α.

Ἡ Κρήνη ἀκολούθησε τὴν τύχη τῶν ὑπόλοιπων δημόσιων καὶ ἱερῶν οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως, τὰ ὅποια ἐγκαταλείφθηκαν περὶ τὸ 360-370 μ.Χ. ὡς συνέπεια τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς κατάρρευσης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πὺ εἶχε ἀρχίσει νωρίτερα, καὶ τῆς τελικῆς ἀποσύνθεσης πὺ ἐπιτάχυναν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ σεισμοί. Τὸ ἀνατολικὸ ἐντούτοις τμήμα τῆς Κρήνης παρέμεινε ὄρθιο στὴ θέση του καὶ χρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν πρωτοχριστιανικὴ ἐποχὴ (5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), ὅπως δείχνουν οἱ κατασκευὲς ἐπὶ τῆς ἄνω δεξαμενῆς καὶ τὸ οἰκοδόμημα (πιθανῶς ὑδρόμυλος) στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη, ἀποτελούμενο ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ spolia⁴. Ἡ χρονολόγησις τοῦ ὑδρόμυλου (;) στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. βασίζεται σὲ θησαυρὸ 250 μικροσκοπικῶν χάλκινων ὑποδαίρεσεων (nummi). Εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν θησαυρὸ 1400 περίπου παρόμοιων νομισμάτων πὺ βρέθηκαν τὸ 1993 σὲ πῆλινο ἀγγεῖο κρυμμένο στὴ στοὰ τοῦ ταφικοῦ κτίσματος ἀρ. 17 ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη, τὸ ὅποιο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατοικία λιθοξόνων πὺ κατακερμάτιζαν τὶς μαρμάρινες ἀττικὲς σαρκοφάγους γιὰ νὰ τὶς μετατρέψουν σὲ ἀσβέστη ἢ γιὰ νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό⁵. Ἡ εὕρεσις φέτος νομίσματος τοῦ Λέοντος ΣΤ' (886-912 μ.Χ.) δείχνει ὅτι, μετὰ ἀπὸ μακρὰ περίδο ἐγκατάλειψης διαρκείας τριῶν περίπου αἰώνων, κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἐπῆλθε ἡ κατάρρευσις τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἡ διαρπαγὴ κυρίως τῶν μεταλλικῶν στοιχείων τους (σιδηρῶν συνδέσμων καὶ μολυβδοχοήσεων), ἡ περιοχὴ τῆς Κρήνης καὶ τοῦ παρακείμενου Θεάτρου κατοικεῖται ἐκ νέου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ., γεγονός πὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄφθονη βυζαντινὴ κεραμικὴ τοῦ 10ου - 11ου - 12ου αἰ. μ.Χ., καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου «Κλησακούκι» στὰ βόρεια τοῦ Θεάτρου⁶.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κρήνης προέρχονται ἐπίσης καὶ τὰ παρακάτω εὐρήματα:

1. ΑΕΜ 7936. Ὑψ. 0.32 μ., πλ. 0.17 μ., πάχ. 0.14 μ. Ὑψ. γραμμ.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 74.

5. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 66, πίν. 386.

6. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ ΙΑ', τεύχη 1-2, 1969, 88-147.

0.02 μ. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, πού σώζει τὸ πέρασ μόνο στὴν ἀριστερὴ κατακόρυφη πλευρά. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.:

[λείπουν στίχοι]

ΤΑΣΕ[- - - - -]

ΩΝΑΙ[- - - - -]

3 ΝΑΑΕ[- - - - -]

vacat

2. AEM 4533. Ὑψ. 0.235 μ., πλ. 0.43 μ., πάχ. 0.09 μ. Βρέθηκε τὸ 1993. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ τὴν ἐξῆς τρίστιχη τιμητικὴ ἐπιγραφή αὐτοκρατορικῶν χρόνων:

Κρεσφ[- - - - -]

Ξενοκ[- - - - -]

3 ου νο[- - - - -]

Στὸν πρῶτο στίχο δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρέπει νὰ ἀναγνώσουμε τὸ ὄνομα τῆς γνωστῆς Μεσσηνιακῆς φυλῆς ὡς ἀναθέτριας (Κρεσφ[οντὶς ἀνέθηκε]) τοῦ τιμωμένου ἢ κύριο ὄνομα. Κρεσφόντης πάντως ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή IG VI, 1469 τοῦ 126 μ.Χ.

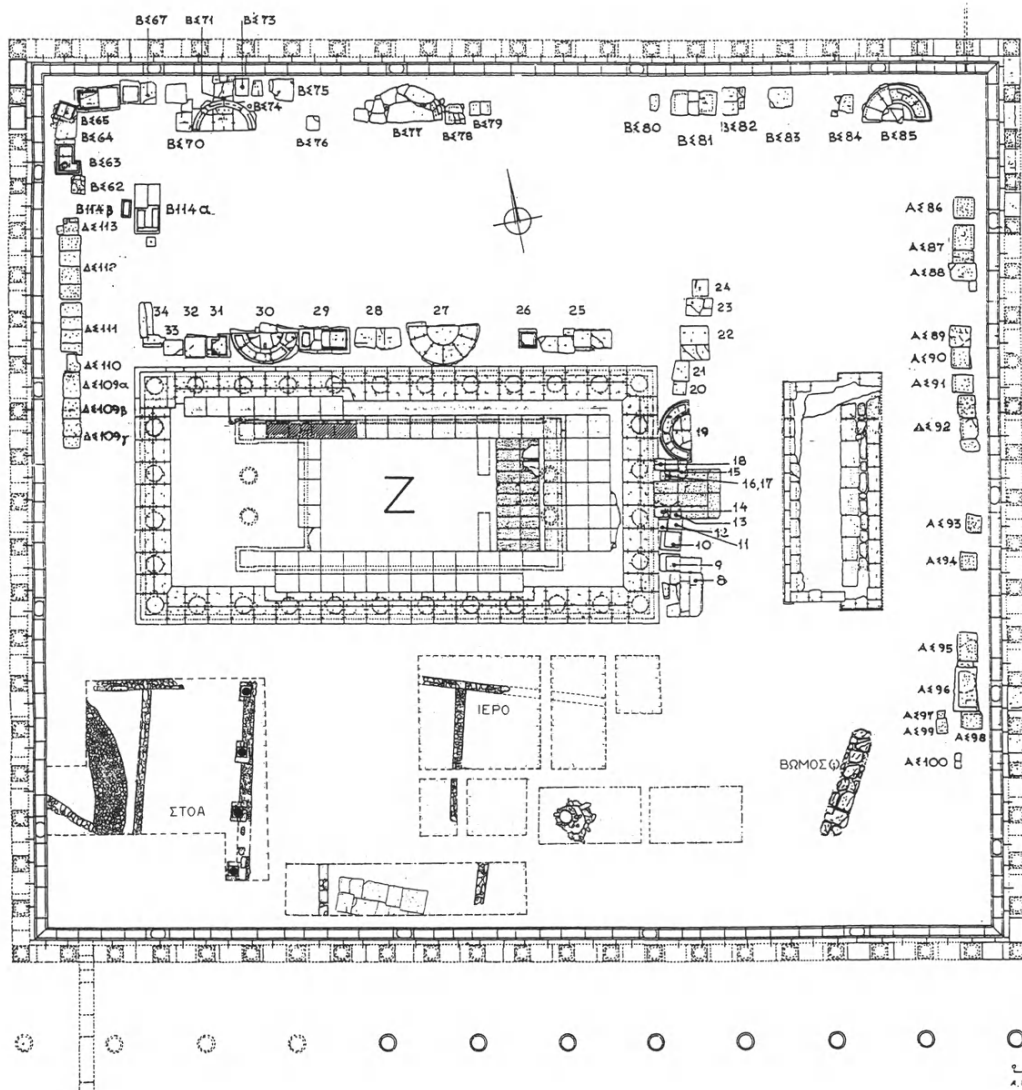
3. AEM 7754. Ὑψ. μέγ. 0.34 μ., πλ. μέγ. 0.26 μ., πάχ. 0.40 μ. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ μαρμάρινου θωρακοφόρου, πού σώζει μόνο πτέρυγες τοῦ θώρακα μὲ χροσσωτὲς ἀπολήξεις (πίν. 15α). Ἑλληνιστικῶν χρόνων⁷.

Αἶθριο Ἀσκληπιείου

Ἡ ἔρευνα τῶν προγενέστερων τοῦ Ἀσκληπιείου οἰκοδομημάτων στὸ νότιο αἶθριο τοῦ συγκροτήματος συνεχίσθηκε καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε (εἰκ. 1). Στὰ ἀνατολικά τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος πού ἀποκαλύφθηκε πέρυσι⁸ ἦλθε στὸ φῶς φρέαρ μὲ στενὸ στόμιο, διαμ. 0.65 μ., χτισμένο μὲ μικρὲς ἀκανόνι-

7. Πρβ. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗ, Ὁ Θωρακοφόρος ἀρ. AE 268 τῆς Κῶ, AE 131, 1992, 129-162, κυρίως 155-158, εἰκ. 10-20.

8. Ἔργον 1994, 40-41.

Εἰκ. 1. Δείψανα πρώιμου ἱεροῦ στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου.

στες πέτρες. Λόγω τῆς στενότητος τοῦ στομίου δὲν κατέστη δυνατόν νά χωρήσει ἡ ἔρευνά του σέ βάθος. Σέ χαμηλότερο κατὰ 1 μ. περίπου ἐπίπεδο γύρω ἀπὸ τὸ φρέαρ ἐντοπίσθηκε προγενέστερη ἐλλειψοειδῆς κατασκευή, τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὁποίας ἦταν κατεστραμμένο ἀπὸ τὸ φρέαρ (εἰκ. 1). Τόσο ἡ θέση τους στὰ ἀνατολικά τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος, ὅσο καὶ ἡ μορφή τους συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισής τους ὡς δύο διαδοχικῶν φάσεων βόθρου προσφορῶν. Ἡ ἀπουσία ἐντούτοις ἀναθημάτων μέσα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτοὺς καθιστᾷ ἀβέβαιη τὴ λειτουργία τους.

Στὰ νότια τοῦ παραπάνω λατρευτικοῦ κτίσματος καὶ πολὺ κοντὰ στὸν στυλοβάτη τῆς νότιας στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου ἤλθε στὸ φῶς πλακόστρωτο, διαστ. 4.80 X 2 μ. περίπου, ποὺ ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸ ἔδαφος χωρὶς θεμελίωση (πίν. 136). Ἡ πιθανότερη χρῆση του εἶναι αὕτῃ τῆς εὐθυντηρίας γιὰ τὴ στήριξη εὐμεγέθους βόθρου ἀναθήματος.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων περιλαμβάνονταν μικροσκοπικὰ σκυφίδια καὶ κανθαρίσκοι, καθὼς ἐπίσης πῆλινα ἀναθηματικὰ πλακίδια καὶ εἰδώλια. Τόσο τὰ εὐρήματα τῶν προηγούμενων ἐτῶν, ὅσο καὶ τὰ φετινά, παρόμοια ἐκείνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος, τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων⁹, μαρτυροῦν λατρεία χθόνιων θεοτήτων, Μεσσήνης πιθανῶς καὶ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ὁμοιώματα ἀνθρωπίνων μελῶν (χάλκινος ὀφθαλμός, πῆλινο πέλμα καὶ χέρι, ἀνδρικὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀπὸ πηλὸ) ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀποθέτη τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος¹⁰.

Ἡ πρώτη φάση τοῦ ἱεροῦ ἀνάγεται στὰ ἀρχαῖα χρόνια (7ος-6ος αἰ. π.Χ.). Ὅπως καὶ ἐκεῖνο τῶν Ἡρώος - Δήμητρος - Διοσκούρων, περιελάμβανε ἀπλὸ ναῖσκο μὲ πρόδομο καὶ σηκό, καθὼς ἐπίσης βόθρο (:) καὶ βωμὸ στὰ ἀνατολικά, τοῦ ὁποίου ἡ ὑποδομὴ ἀπὸ ἀδρεῖς ἀκανόνιστες πλάκες διατηρήθηκε στὰ νότια τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ βωμοῦ, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1990¹¹. Τὸ ἱερὸ ἐντάχθηκε στὸν πολεοδομικὸ ἵστό τῆς νέας πόλεως καὶ ἔλαβε τὴ μορφή ὀργανωμένου τεμένους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ δυτικὸ

9. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 74-77. ᾿Εργον 1994, 39-40.

10. ᾿Εργον 1994, 41.

11. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 70-71, εἰκ. 7, πίν. 45.

ὄριο του τῆ στοᾶ πού ἀποκαλύφθηκε τὸ 1993¹². Κατὰ τὴ δεύτερη αὐτῇ οἰκοδομικὴ φάση ὁ ἀρχαῖος ναῖσκος ἀνακαινίσθηκε καὶ διευρύνθηκε, στὴ θέση τοῦ πρώτου βόθρου (;) κατασκευάσθηκε δεύτερος μικρότερος, ἐνῶ παρὰ τὴ νότια πλευρὰ του κατασκευάσθηκε μεγάλο βάθρο ἀναθήματος. Σὲ μία τρίτη οἰκοδομικὴ φάση πού καλύπτει χρονικὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἀνήκουν οἱ ἀμελεῖς ἐπισκευὲς τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τὰ ἀσφῆ πρὸς τὸ παρὸν τοιχάρια πού διατηροῦνται μερικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ βάθρου (εἰκ. 1, πίν. 136). Τὸ τέμενος καταστράφηκε στὰ τέλη τοῦ 3ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὶς βαθιὲς θεμελιώσεις τῶν στοῶν καὶ τοῦ μεγάλου δωρικοῦ ναοῦ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ καλύφθηκε πλήρως κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ νότιου αἵθριου του. Ἡ χρονολόγηση τῶν παραπάνω φάσεων βασίζεται στὰ ἀναθήματα (πλακίδια, εἰδῶλια, ἀγγεῖα) καθὼς καὶ σὲ εἴκοσι ἐννέα νομίσματα πού καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Χριστιανικὸς Οἰκισμὸς – Ταφικὸ Μνημεῖο

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν πρωτοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ πού ἐκτείνεται ἐντὸς τῆς ὁδοῦ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου (πίν. 14), καθὼς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας αἵθουσάς του ΓΓ¹³ σημειώθηκε ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν ἐντοιχισμένων στοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν. Ἀπὸ τὰ ἑκατὸν ἐνενήντα δύο συνολικὰ νομίσματα τῆς περιόδου 4ου - 6ου αἰ. μ.Χ., πού βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις τῶν δωματίων τοῦ ΠΧ οἰκισμοῦ, ταυτίστηκαν μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸν νομισματολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο τὰ ἑξῆς: Τέσσερα τοῦ Θεοδοσίου Α' (379-395 μ.Χ.), ἕξι τοῦ Ἀρκαδίου (393-395 καὶ 383-408 μ.Χ.), ἓνα τοῦ Ὀνωρίου (408-423 μ.Χ.), ἑπτὰ τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450 μ.Χ.), ἓνα τοῦ Μαρκιανοῦ (450-457 μ.Χ.), πέντε τοῦ Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.), τέσσερα τοῦ Ζήνωνος (474-491 μ.Χ.), ὀκτὼ τοῦ Ἀναστασίου Α' (495-527 μ.Χ.) καὶ τρία τοῦ Ἰουστινιανοῦ

12. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 57-59, εἰκ. 2, πίν. 34α.

13. Γιά τὴν οἰκιστικὴ χρῆση τῆς αἵθουσας αὐτῆς, καθὼς καὶ γιά τὴν ἀρχικὴ λειτουργία της ὡς Ἀρχεῖο τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 110-112, εἰκ. 7, ὅπου ἐσφαλμένα οἱ ὕστερες οἰκοδομικὲς φάσεις χρονολογοῦνται στὸν 3ο-4ο αἰ. π.Χ. ἀντὶ στὸν 4ο-5ο αἰ. μ.Χ. Ὁ ἴδιος ΠΑΕ 1994, 78.

Α' (533-537, 539-540, 527-565 μ.Χ.). Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων αὐτῶν γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τὴ συνεχὴ διάρκεια ζωῆς τοῦ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., σὲ συσχετισμὸ μὲ τοὺς δύο νομισματικούς θησαυροὺς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτίσμα 17 τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης καὶ ἀπὸ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη¹⁴, εἶναι πολὺτιμη καὶ μεταβάλλει τὴν εἰκόνα πού ἔχουν σχηματίζει οἱ ἱστορικοὶ γιὰ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο. Ἐνδιαφέρουσα, κατὰ τὸν Κλ. Σιδηρόπουλο, εἶναι καὶ ἡ κυκλοφορία βανδαλικῶν καὶ γοτθικῶν κοπῶν σύγχρονων μὲ τίς ἐπίσημες βυζαντινές.

Μεταξὺ τῶν ἐντοιχισμένων γλυπτῶν ἄξιοι ἰδιαίτερης μνηείας εἶναι οἱ κορμοὶ δύο γυναικείων ἀγαλμάτων φυσικοῦ μεγέθους ἀπὸ ἐπιχρισμένο μαλακὸ ψαμμίτη:

1. AEM 7938. Ὑψ. 0.67 μ. Σώζεται μόνο τὸ κάτω ἀπὸ τοὺς μηροὺς καὶ λίγο πάνω ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους μέρος τοῦ κορμοῦ μὲ βαθιὲς κατακόρυφες πτυχές χοντροῦ χιτῶνα πού καλύπτεται μερικῶς ἀπὸ λεπτὸ ἱμάτιο (πίν. 156).

2. AEM 7937. Ὑψ. 0.88 μ. Κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος, σωζόμενος ἀπὸ τοὺς ὠμούς ἕως τὸ μέσο τῶν μηρῶν περίπου. Τὸ κεφάλι ἦταν ἔνθετο, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Ἀριστερὸ σκέλος ἄνετο, δεξιὸ στάσιμο, πίσω ἐπιφάνεια ἀδρὰ δουλεμένη. Ἡ μορφή φορεῖ χοντρὸ ποδῆρη χιτῶνα ζωσμένο ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ ἱμάτιο ἀπὸ λεπτότερο ὕφασμα σφιχτὰ τυλιγμένο γύρω στοὺς γοφούς καὶ τὴν πλάτη, τὸ ὁποῖο φέρεται λοξὰ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο πρὸς τὰ ἔμπρός, ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ στῆθος. Τὸ δεξιὸ ἔνθετο χέρι καμπτόταν πρὸς τὰ ἔμπρός, τὸ ἀριστερὸ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ κάτω ἀκολουθώντας τὴν φορὰ κατακόρυφης μάζας πτυχῶν τοῦ ἱματίου (πίν. 16).

Τὸ ὀγκηρὸν τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω, ἡ στάση, ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ πτυχολογία, ἰδιαίτερα οἱ τεντωμένες σχοινοειδεῖς πτυχές τοῦ λεπτοῦ ἱματίου πού κολλοῦν πάνω στὸν χοντρὸ χιτῶνα στὴν περιοχὴ τῶν γοφῶν καὶ τῶν μηρῶν, τὸ ψηλὸ ζώσιμο, ἀποκαλύπτουν τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ ντυμένες γυναικεῖες μορφές τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπως ἡ Κλεοπάτρα τῆς Δήλου καὶ ἄλλες ἀνώνυμες, κυρίως ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό τῆς Κῶ¹⁵. Τὰ λεπτὰ μάλιστα

14. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 66, πίν. 386. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1994, 74.

15. R. KABUS-PREISHOFEN, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, DAI 14 (Berlin 1989) 142-157, πίν. 57-65.

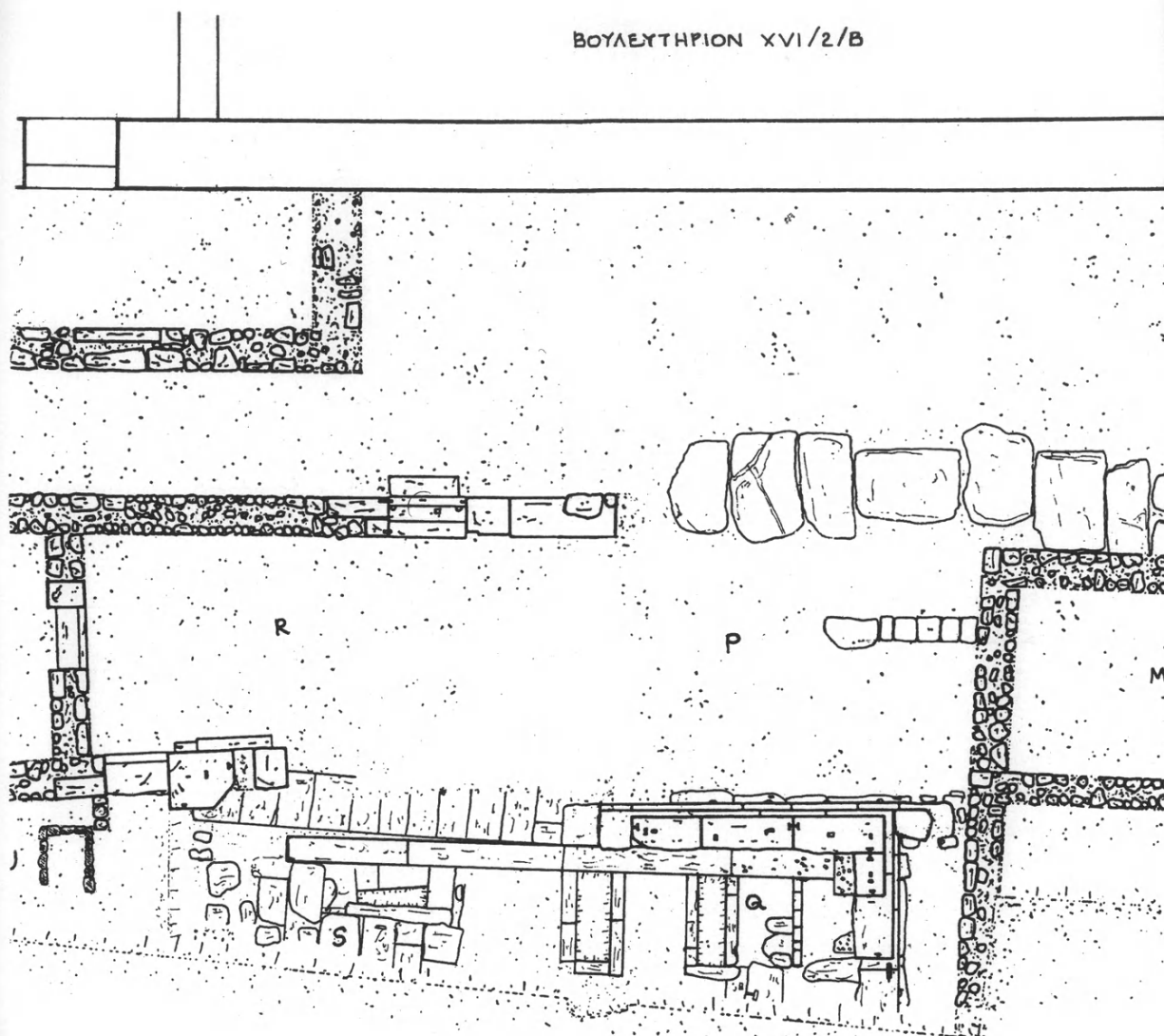
διάφανα ἱμάτια ποὺ φοριοῦνταν πάνω ἀπὸ τοὺς χοντρούφασμένους χιτῶνες ὀνομάζονταν *coae vestes*¹⁶.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Βουλευτήριο ἦλθε στὸ φῶς τὸ πρόσθιο τμῆμα ὀρθογώνιου περιβόλου ταφικοῦ μνημείου (εἰκ. 2). Οἱ ἀποκαλυφθεῖσες πλευρές του (βόρεια καὶ δυτικὴ) σχηματίζουν ὑπερυψωμένη κλιμακωτὴ κρηπίδα ποὺ ἔφερε ὀρθοστάτες. Δύο ἀπ' αὐτοὺς βρέθηκαν πεσμένοι μπροστὰ καὶ ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τους (πίν. 18α). Οἱ ἐσωτερικὲς παρειές τοῦ κρηπιδώματος εἶναι ἐπιμελῶς ἐπενδυμένες μὲ πωροπλίνθους κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα, καὶ δημιουργοῦν ἐνιαῖο ὀρθογώνιο χῶρο σὲ μορφὴ μεγάλης θήκης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου (πίν. 17). Στὸν πυθμένα τῆς θήκης ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἀκανόνιστου ἢ κανονικοῦ ὀρθογώνιου σχήματος μὲ χαλαροὺς ἄρμους, ἐδραζόμενες ἀπ' εὐθείας σὲ νεώτερη ἐπίχωση χωρὶς στέρεο ὑπόστρωμα. Ἀνήκουν στὴ μεταγενέστερη χρῆση τοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ πρωτοχριστιανικὴ οἰκία καὶ χρησιμοποιοῦνταν μάλλον ὡς αὐλή.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῆς πλακόστρωσης καὶ τῆς ὑποκείμενης ἀβαθοῦς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε σειρὰ κιβωτιόσχημων τάφων Α-Δ κατεύθυνσης, μὲ παρειές ἀπὸ μονολιθικὲς πωροπλίνθους. Ἡ ἔρευνά τους δὲν ὀλοκληρώθηκε, λείπουν ἐντούτοις οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες τους καὶ φαίνονται συλημένοι. Δύο ἀπὸ τοὺς τάφους εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νεώτερες ταφές.

Ἐπιμήκεις ἀσβεστολιθικὲς λιθόπλινθοι, ὕψ. 0.485 μ., μῆκ. 1.80 μ., πάχ. 0.27 μ., σὲ μορφὴ ἐπιστυλίων χωρὶς ταινίες καὶ μὲ ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο κατὰ μῆκος τῆς ἄνω παρυφῆς, βρέθηκαν διάσπαρτες γύρω στὸ μνημεῖο ἢ ἐντοιχισμένες στοὺς τοίχους τῶν πέριξ χριστιανικῶν οἰκιῶν. Προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὴ στέψη τοῦ μνημείου. Τρεῖς συνεχόμενες ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ περιβόλου φέρουν στὴν ὄψη διαδοχικὲς ἀναγραφὰς εἰκοσι τεσσάρων συνολικὰ ὀνομάτων νεκρῶν (δέκα γυναικῶν καὶ δεκατεσσάρων ἀνδρῶν), ποὺ ἐνταφιάστηκαν μέσα στὸν περίβολο κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. περίπου.

16. H. WEBER, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 249 κέ., μὲ παράθεση τῶν ἀρχαίων πηγῶν.

Εἰκ. 2. Ταφικὸ μνημεῖο ἀνατολικῆς ὁδοῦ.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης ἀρχικὰ πρὸς τιμὴν δέκα ἐπιφανῶν νεκρῶν, ἔξι ἀνδρῶν καὶ τεσσάρων γυναικῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα χαράχτηκαν ταυτόχρονα σὲ μία σειρὰ μὲ ἐπιμελημένα γράμματα, στὴν ὀνομαστική, χωρὶς πατρώνυμα καὶ χωρὶς τὸ συνοδευτικὸ χαῖρε, πάνω σὲ δύο συνεχόμενες λιθοπλίνθους τῆς στέψης (AEM 7405, 7408):

Νέων, Θρασύλοχος, Ἀντισθένης, Πολύστρατος, Πολύανδρος, Πολυκράτης,
Θήβα, Θελξίππα, Γοργόι, Λυσόι.

Ὑψ. γραμμ. 0.03 μ. Οἱ Νέων καὶ Θρασύλοχος εἶναι πιθανότατα γόνοι τῆς γνωστῆς φιλομακεδονικῆς οἰκογένειας τῶν Φιλιαδῶν¹⁷. Τὰ ὀνόματα Πολύστρατος, Πολυκράτης, Γοργόι καὶ Λυσόι βλ. IG V1, 1439, 1385, 811, 4 καὶ 1480. Πρβ. καὶ P. M. Fraser - E. Matthews (ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, III.A (Oxford 1997) s.v. Ἀντισθένης, Γοργώι, Θήβα καὶ Λυσώι. Τὸ ὄνομα Γοργόι ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (AEM 6649) ποὺ ἐρέθηκε φέτος (1995) στὸν ἀγρὸ Παπαγιάννη, περὶ τὰ 60 μέτρα ΒΔ τοῦ Γυμνασίου, μαζὶ μὲ ἄλλα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα (ἐπιγραφές καὶ γλυπτὰ) ποὺ περιγράφονται παρακάτω σὲ σχέση μὲ τὸ τέμενος τῆς Κυβέλης.

Οἱ δέκα Μεσσήνιοι νεκροὶ (ἔξι ἄνδρες καὶ τέσσερις γυναῖκες) ποὺ τιμήθηκαν μὲ τὴν ἀνέγερση ταφικοῦ μνημείου *intra muros* καὶ μάλιστα σὲ ἰδιαίτερα ἐπιφανὴ θέση ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδον τοῦ Ἀσκληπιείου, ἔπесαν ἐνδεχομένως σὲ μάχη. Πιθανῶς στὴ μάχη ἐνάντια στὸν Δημήτριον Φάριο ποὺ ἐπιχείρησε νὰ καταλάβει τὴ Μεσσήνη τὸ 214 π.Χ., στὴν ὁποία εἶχαν συμβάλλει καὶ γυναῖκες, ἢ κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Μεσσήνης ἀπὸ τὸν Νάβι τῆς Σπάρτης τὸ 201 π.Χ. Ἐπειδὴ ἐντούτοις ὁ τύπος τῶν γραμμάτων δὲν φαίνεται πρωιμότερος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὑστερογενὴ ἀνακομιδὴ. Τὰ δύο γυναικεῖα ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω σχετίζονται πιθανῶς μὲ τὸν ταφικὸ περίβολο.

Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα τῶν μεταγενέστερων νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν,

17. ΔΗΜΟΣΘ. 18, 295, Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1992, 65-66.

εἶναι γραμμένα χωρὶς τάξη σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ μετώπου τῶν λιθοπλίνθων, ὅπως *Τιμοκράτεια χαῖρε, Ἰούλιε Κλόνιε χαῖρε, Ραδινὲ χαῖρε, Κλόνουσα χαῖρε* κλπ.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀποκάλυψε κιβωτιόσχημους τάφους σὲ συνεχῆ σειρά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐρευνήθηκαν δύο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἓνας περιεῖχε τὸν σκελετὸ νεαρῆς γυναί-
κας (πίν. 186) συνοδευόμενο ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα καὶ λύχνο (πίν. 196) καὶ πλῆθος μεγάλων ὀστείνων περονῶν, πέντε ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπολήγουν σὲ προ-
τομὲς γυναικῶν μὲ περίτεχνες κομμώσεις, μάσκα ἡθοποιοῦ, κῶνο καὶ λύρα (πίν. 20α,δ)¹⁸. Λύχνοι, μυροδοχεῖα, χάλκινο «ἀπορραντήριο» χωρὶς τὸν λαϊμό (πίν. 206) βρέθηκαν σὲ διαταραγμένο στῶμα πάνω ἀπὸ τίς καλυπτήριες πλά-
κες τοῦ τάφου, μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ χρυσὸ δισκοειδὲς ἐνώτιο (ΑΕΜ 7913. Ὑψ. 0.078 μ.) μὲ ἀναρτημένους ὀφθαλμοὺς ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, κωδωνίσκους καὶ ὑδρόδιο πτηνό (πίν. 20γ).

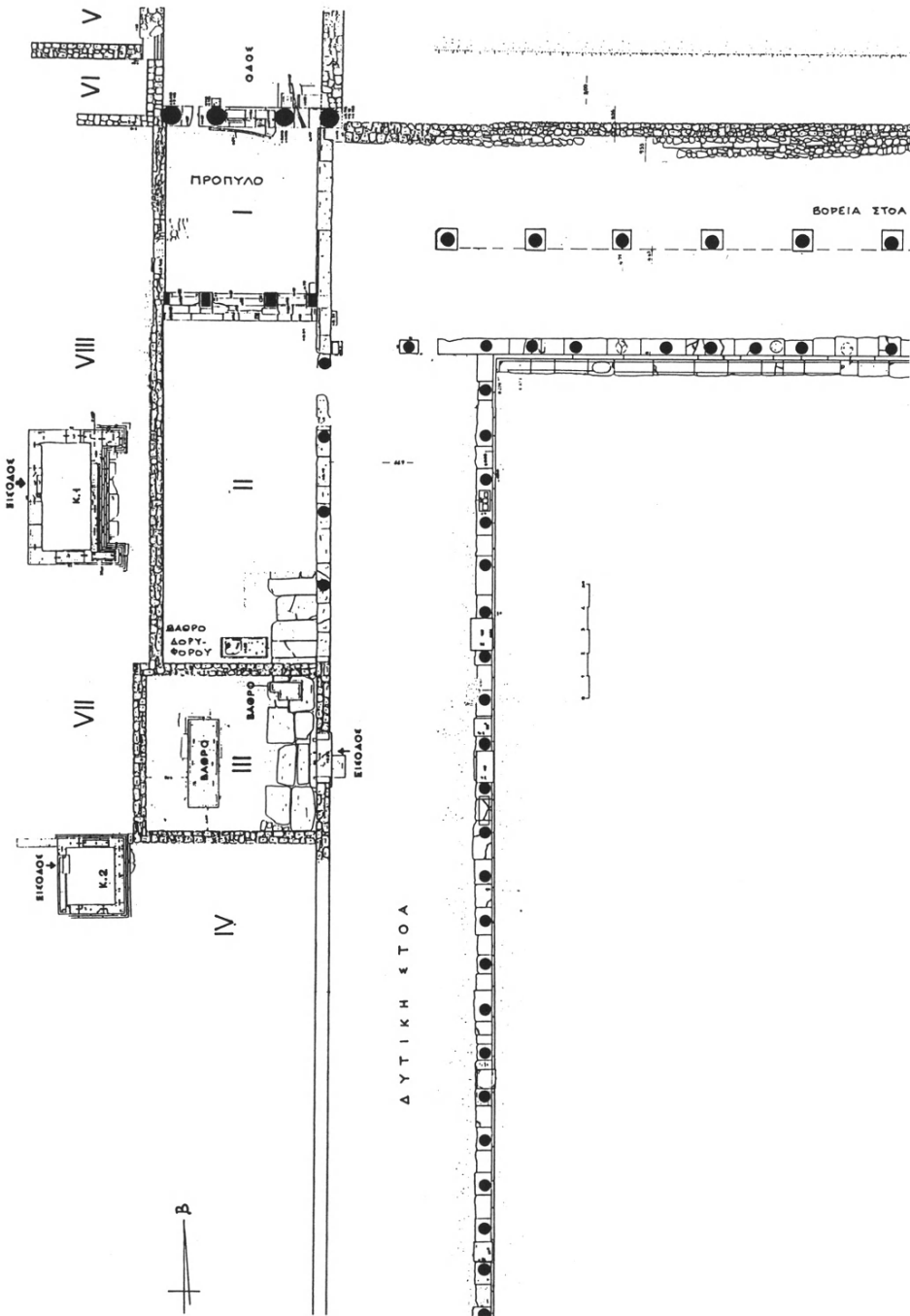
Παρὰ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἴδιου τάφου ἦταν τοποθετημένες τρεῖς μολύ-
βδινες κάλπες (πίν. 19α) μὲ τὰ καμένα ὀστά ἰσάριθμων νεκρῶν. Ἡ πρώτη ἀπὸ
δυτικὰ κάλπη περιεῖχε ὡς κτέρισμα (δανάκη) ἀργυρὸ δηνάριο τῆς ρωμαϊκῆς
δημοκρατίας τοῦ 42 π.Χ. (τὸ πρῶτο ποὺ βρίσκεται στὴ Μεσσήνη), ἐνῶ ἡ
τρίτη στὴ σειρὰ κάλπη περιεῖχε ὀστέινη ἀπανθρακωμένη περόνη ποὺ ἀπολήγει
σὲ μορφὴ ἀναδυομένης Ἀφροδίτης¹⁹.

Γυμνάσιο

Ἡ ἀνασκαφὴ πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου συνεχίστηκε μὲ
σημαντικὰ ἀποτελέσματα (εἰκ. 3). Στὸ βόρειο πέρασ της ἀποκαλύφθηκε μνη-
μειῶδες τετρακίονιο δωρικὸ πρόπυλο, στὸ ὁποῖο καταλήγει κατηφορικὴ ὁδός,
πλ. 6.50 μ., μὲ ὑπόνομο στὸ μέσον καὶ κτιστὲς παρειές σωζόμενες σὲ ἱκανὸ
ὕψος. Οἱ ἀσβεστολιθικοὶ κίονες, ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἀνισοῦψεῖς σφονδύλους,
σῶζονται κατὰ μεγάλο μέρος ὀρθιοὶ στὴ θέση πάνω στὸν στυλοβάτη (πίν. 21).

18. Πρ6. Ἔργον 1955, 30, εἰκ. 13. Παρόμοιες ὀστέινες περόνες ποὺ ἀπολήγουν σὲ κεφαλὰς ἢ προτομὲς ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀμφίπολη.

19. Ἔργον 1995, 30, εἰκ. 15.

Εἰκ. 3. Κάτοψη δυτικῆς στοᾶς Γυμνασίου.

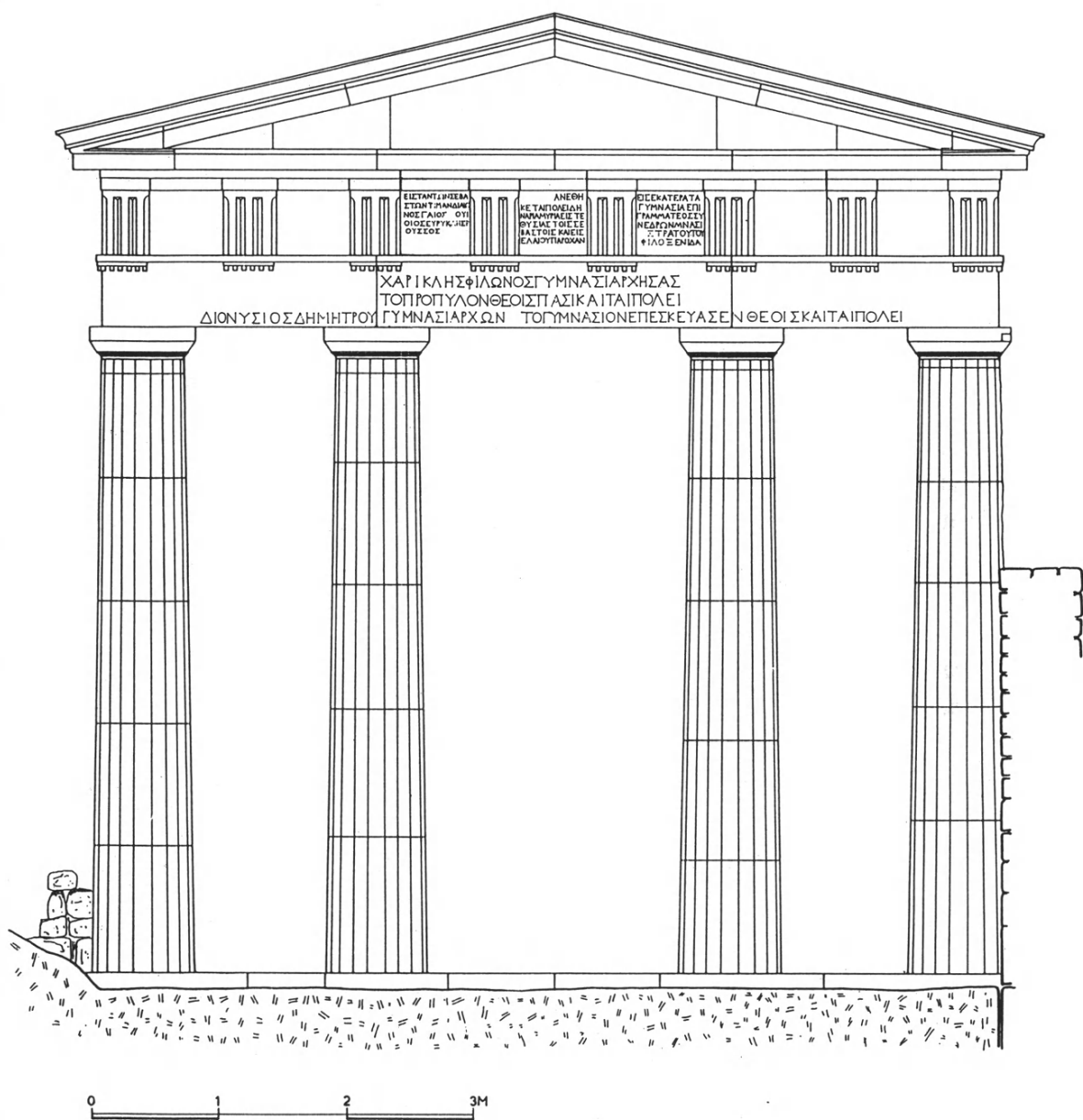
Τὸ μεσαῖο μετακιόνιο εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὰ δύο πλευρικά. Ὅλα τὰ ἀσβεστολιθικά μέλη τῆς ἀνωδομῆς (κιονόκρανα, ἐπιστύλια, τρίγλυφα συμφυῆ μὲ μετόπες, γείσα, ἀέτωμα χωρὶς γλυπτικὸ διάκοσμο καὶ ἀκρωτήρια) ἀποκαλύφθηκαν διάσπαρτα μπροστὰ στὴ δυτικὴ κυρίως πλευρὰ τῶν ὀρθίων κιόνων καὶ ψηλὰ πάνω στὴν ἐπίχωση ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ καλύπτει τὸ μνημεῖο μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πτώση τους δὲν φαίνεται νὰ ἐπῆλθε σταδιακὰ ἀπὸ φυσικὰ αἷτια, ἀλλὰ ὀφείλεται μάλλον σὲ ἀνθρώπινη ἐνέργεια μὲ στόχο τὴ διαρπαγὴ τῶν σιδερένιων συνδέσμων καὶ τῆς μολυβδοχόησης κατὰ τὴν περίοδο 7ο - 9ο αἰ. μ.Χ. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μνημειακὰ οἰκοδομήματα τῆς πόλεως μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ Ἡρώο-Μαυσωλεῖο στὰ νότια τοῦ Σταδίου.

Ἡ κύρια πρόσοψη τοῦ Προπύλου ἦταν ἡ βόρεια. Ἡ πίσω νότια πλευρὰ καλυπτόταν ἀπὸ ξύλινη στέγη, ὅπως δείχνουν οἱ ἐγκοπὲς στὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων καὶ τοῦ ἀετώματος. Τὸ στεγασμένο τμήμα τοῦ Προπύλου, μήκους 8 μ. καὶ πλ. 6 μ., κατέληγε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Γυμνασίου σὲ κλιμακοστάσιο τριῶν βαθμίδων, στὰ δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν μονολιθικὲς λίθινες παραστάδες στῆριξης τῆς στέγης. Ἐπὶ τῆς ἄνω βαθμίδος, στὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων διάστημα καὶ σὲ ἴσες ἀπὸ αὐτὲς ἀποστάσεις, σὲ θέσεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τίς θέσεις τῶν δύο μεσαίων κιόνων τοῦ Προπύλου, ἦταν τοποθετημένα δύο ἐνεπίγραφα βάθρα χάλκινων ἀγαλμάτων, τὸ δυτικὸ χωρὶς τὴ στέψη του, τὸ ἀνατολικὸ μὲ τὴ στέψη του πεσμένη παραπλευρῶς. Τὸ κλιμακοστάσιο ἐπισκευάστηκε πρόχειρα στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ὑπερυψώθηκε κατὰ μία βαθμίδα καὶ ἐνσωμάτωσε μέσα του τίς κυματοφόρες βάσεις τῶν δύο βάθρων, ἐνῶ οἱ στέψεις τῶν βάθρων ἀπολαξεύθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν τίς παραστάδες θύρας.

Στὸ μέτωπο τοῦ μεσαίου ἐπιστυλίου τοῦ Προπύλου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐξῆς δίστιχη ἰδρυτικὴ ἐπιγραφὴ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (AEM 6660) (εἰκ. 4):

Χαρικλῆς Φίλωνος γυμνασιάρχης
τὸ Πρόπυλον θεοῖς πᾶσι καὶ ταῖ πόλει.

Δεύτερη μονόστιχη ἐπιγραφὴ ἐπισκευῆς, ποὺ ἐκτείνεται ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο καὶ στὰ δύο ἐκατέρωθεν ἐπιστύλια, βρίσκεται χαραγμένη κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη (εἰκ. 4):

Εἰκ. 4. Πρόπυλο Γυμνασίου. Ἀναπαράσταση.

Διονύσιος Δημητρί<ι>ου γυμνασιαρχῶν τὸ Γυμνάσιον ἐπεσκεύασεν θεοῖς καὶ τᾷ πόλει.

Στὶς τρεῖς κεντρικὲς ἀκόσμητες μετόπες τρίτη ἐκτενὴς ἐπιγραφή (AEM 6661) (εἰκ. 4):

Μετόπη Α	Μετόπη Β	Μετόπη Γ
Εἰς τ[ὰν τῶ]ν Σεβα- στῶν τ[ιμᾶ]ν δι' αἰῶ- νος Γάϊο[ς .]οῦί- θιος Εὐρυ[κλῆς] Ρ- οὔσσοις <i>rasura</i> <i>rasura</i>	<i>vacat</i> ἀνέθε- κε τᾷ πόλει δη- νάρια μύρια εἰς τε θυσίας τοῖς Σε- βαστοῖς καὶ εἰς ἐλαίου παροχάν	εἰς ἑκάτερα τὰ Γυμνάσια ἐπὶ γραμματέως Συ- νέδρων Μνασι- [στρ]άτου τοῦ [Φιλο]ξενίδα.

Ὁ γραμματέας εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ χρονολογημένη τὸ 42 μ.Χ. ἐπιγραφή τῶν ἱερῶν γερόντων τῆς Οὐπησίας ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τοῦ Ἀσκληπιείου²⁰. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ σὲ δύο Γυμνάσια, πὺν πρέπει νὰ ταυτίζονται μὲ τὸ νεώτερο καὶ τὸ ἀρχαῖον Γυμνάσιον τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς τῶν χρόνων τοῦ Τιβερίου, πὺν ἀποκάλυψε ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος τὸ 1959 μπροστὰ στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τοῦ Σεβαστείου²¹. Στὴν ἴδια ἐπιγραφή γίνεται ἀναφορὰ στὴν Ὀλυμπικὴ καὶ στὴ Μέση στοὰ τοῦ Γυμνασίου²². Τὸ ἔτος 42 μ.Χ. ἀποτελεῖ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ μνημειακοῦ Προπύλου, πὺν τόσο ἡ ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή στὸ ἐπιστύλιο, ὅσο καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη καὶ τοῦ μελετητῆ ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση, τὸ τοποθετοῦν χρονικὰ στὸν 1ο αἰ. π.Χ.

Στὸ δυτικὸ μετακίονιο τοῦ Προπύλου βρέθηκε πεσμένο καὶ ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση του ἀσβεστολιθικὸ βάθρο, ὕψ. 0.845 μ., πλ. 0.35 μ., πάχ.

20. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1962, 102, πίν. 106. Ὁ ἴδιος, ΑΕ 1965, 116-121. SEG 23, 1968, 208 καὶ 206. SEG 38, 1988, 337.

21. ΠΑΕ 1959, 170-171.

22. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 67-68.

0.305 μ., μὲ στέψη διαστ. 0.52 X 0.485 μ., ὕψ. 0.15 μ., ποὺ φέρει στὸ μέσον ἀβαθὴ ὀρθογώνια ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση ἀναθήματος. Στὸ μέτωπο τοῦ βάθρου ἡ δίστιχη ἐπιγραφή (AEM 7265):

Δημοτέλη

Τίμων.

Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου ὕψ. 0.018 μ., τοῦ δεύτερου 0.008 μ.

Ἀπὸ τὰ δύο βάθρα τοῦ κλιμακωστασίου τοῦ Προπύλου, τὸ ἀνατολικό, AEM 6701 + 6666, ὕψ. 0.66 μ. καὶ μέσου πλ. 0.50 μ., μὲ κυματοφόρες ἀπολήξεις πάνω καὶ κάτω καὶ πινάκωση στὶς κατακόρυφες πλευρές, φέρει στέψη ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηροῦνται τὰ πέλματα χάλκινου ἀγάλματος μεγέθους μικρότερου τοῦ φυσικοῦ. Στὸ δυτικὸ μέτωπό τοῦ ἡ δίστιχη ἐπιγραφή:

Δαμόνικος Μαντικράτεος

γυμνασιάρχης ἀνέθηκε.

Ὑψ. γραμμ. 0.013 μ. Τύπος γραμμ. πιθανῶς 1ου αἰ. π.Χ. Ὁμώνυμος τοῦ Γυμνασίου Δαμόνικος Μαντικράτεος διετέλεσε Ὑπαγορανόμος τὸ 33 μ.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόλυτα χρονολογημένη (ἔτους 64ου) ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή AEM 3082, χαραγμένη πάνω σὲ κίονα τῆς ὙΠ στοᾶς βορείως τοῦ Ἀσκληπείου. Ὅλες οἱ ὀρατὲς πλευρὲς τῆς στέψης τοῦ βάθρου, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ βάθρο φέρει πλῆθος ἀπὸ ὀνόματα ἐφήδων (graffiti) χαραγμένα ἄτακτα κατὰ διάφορες κατευθύνσεις καὶ σὲ διαφορετικὰ μεγέθη καὶ τύπους, ποὺ καλύπτουν εὐρὺ χρονικὸ φάσμα. Ἐπὶ τοῦ δεύτερου ἀναβαθμοῦ δίπλα στὸ βάθρο χαραγμένο ἀβακωτὸ πλαίσιο παιχνιδιοῦ μὲ πεσσούς.

Τὸ δυτικὸ βάθρο, παρόμοιου τύπου μὲ τὸ προηγούμενο καὶ τῶν ἰδίων διαστάσεων, δὲν σώζει τὴ στέψη, φέρει ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου του, τοῦ στραμμένου πρὸς τὴν κεντρικὴ εἴσοδο, ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἰδιοῦ Γυμνασίου (AEM 6665):

Δαμόνικος Μαντικράτεος

γυμνασιάρχης Τελέσταν

τόν ἀδελφεὸν υἱας. Ἑρμαῖ.

Ἰψ. γραμμ. 0.11 μ. Φέρει παρόμοιες με τοῦ προηγουμένου ἀναγραφές ὀνομάτων ἐφήβων. Ὡς βάση τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ κλιμακοστασίου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ βάθρο, ὕψ. 0.625 μ., με στέψη ποῦ σώζει τὰ πέλματα χάλκινου ἀνδριάντα. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς στέψης φέρει τὴν ἐπιγραφή (AEM 7264):

Λύκος Πραξιδάμου νικάσας δόλιχον Ἴσθμια
παῖδας, Λύκαια ἄνδρας, Ἑρμᾶι.

Ἰψ. γραμμ. 0.015-0.02 μ. Τύπος γραμμ. 2ου - 1ου αἰ. π.Χ.

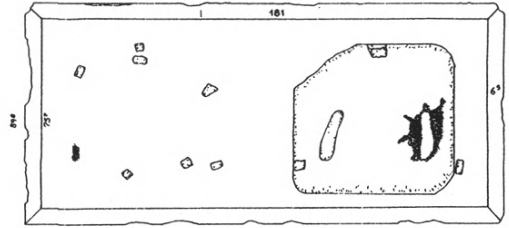
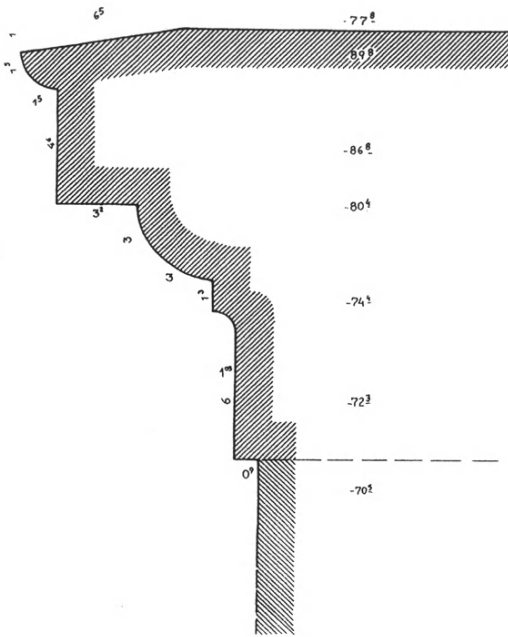
Ἀγάλμα Δορυφόρου

Τὸ Πρόπυλο ὁδηγεῖ μέσω τοῦ κλιμακοστασίου με τὰ βάθρα σὲ εὐμεγέθη αἶθουσα μπροστὰ στὸν νότιο τοῖχο τῆς ὁποίας στέκεται ὑψηλὸ βάθρο (εἰκ. 5, πίν. 22) χάλκινου ἀνδριάντα. Μαρμάρινος κορμὸς γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος (AEM 7935α-γ καὶ 6703α-β) βρέθηκε πεσμένος δίπλα στὸ βάθρο μαζί με θραύσματα ἀπὸ τὰ χέρια, τὶς κνήμες καὶ τὰ πέλματα τὰ συμφυῇ με τὴν πλίνθο καὶ τὸ στήριγμα (κορμὸ φοίνικος) τοῦ δεξιοῦ στάσιμου σκέλους του (πίν. 23-27)²³. Ἀποτελεῖ ἄριστης τέχνης ἀντίγραφο τοῦ Δορυφόρου τοῦ Πολυκλείτου, ἀνιδρυμένου, ὅπως διαπιστώθηκε, πάνω στὸ βάθρο τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα, τὸ ὁποῖο εἶχε λαξευθεῖ δευτερογενῶς γιὰ νὰ δεχθεῖ τὴ μαρμαρίνη πλίνθο τοῦ Δορυφόρου. Ἡ λάξευση εἶναι ἀβαθῆς σὲ σχέση με τὸ πάχος τῆς πλίνθου, ἥ ὁποία στερεωνόταν με τρεῖς σιδερένιους γόμφους.

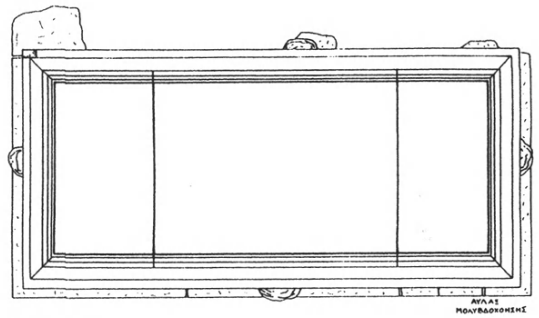
Ὁ Δορυφόρος τῆς Μεσσήνης ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ γνωστὰ πλήρη ἢ ἐλλιπῆ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα Νεαπόλεως (Museo Nazionale, πλήρες), Ρώμης (Palazzo Mattei di Giove, κορμὸς), Φλωρεντίας (Galleria Uffizzi, κορμὸς ἀπὸ βασάλτη), Βερολίνου (κορμὸς Pourtalès) καὶ Μιννεαπόλεως ΗΠΑ (Institute of Arts, ἀκέραιο)²⁴. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Μιννεαπόλεως, πιθανῶς ἀπὸ

23. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ στηρίγματος καὶ τὴ χρονολόγησή του βλ. F. MUTHMANN, *Statuenstützen und dekorative Beiwerke an griechischen und römischen Bildwerken* (Heidelberg 1951) 32-33.

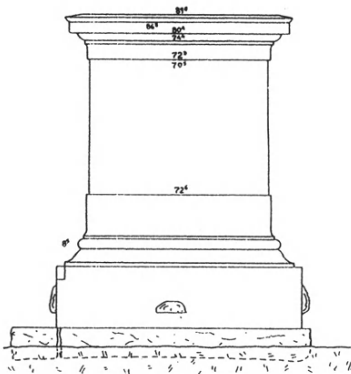
24. Βλ. προσφάτως W. G. MOON (ἐκδ.), *Polykleitos, the Doryphoros and Tradition* (Wisconsin 1995) κυρίως σ. 65-161.

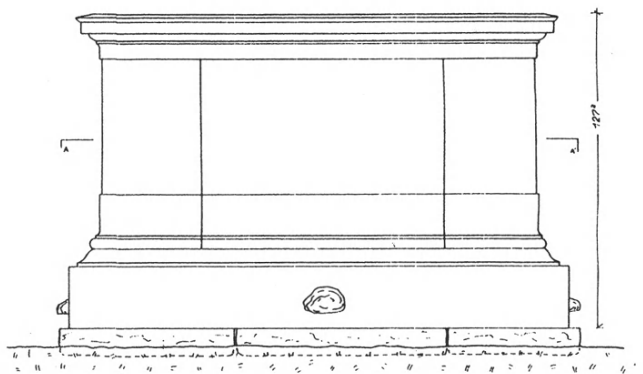
ΑΝΩ ΟΥΗ

ΤΟΜΗ Α-Α'

ΠΛ. ΟΥΗ

ΟΥΗ

0 10 20 30 40 50εκ

Εικ. 5. Βάθρο χάλκινου ανδριάντος και σὲ δεύτερη χρῆση τοῦ Δορυφόρου.

τὴν Ἰταλία, ὕψους 1.96 μ., θεωρεῖται τὸ καλύτερο ἀπὸ τὰ σωζόμενα καὶ πιστότερο πρὸς τὸ χαμένο Πολυκλείτιο πρωτότυπο. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τοποθετεῖται γενικῶς στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου²⁵, μολοντί ἔχουν προταθεῖ καὶ πρωιμότερες χρονολογήσεις. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Μεσσήνης εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ποιοτικὰ ἀνώτερο ἐκείνου τῆς Μιννεαπόλεως, ὅπως φανερώνει ἡ ἐπεξεργασία τῶν πελμάτων, τῆς πλίνθου καὶ τοῦ στηρίγματος. Ἀπὸ ἀποψη ὄγκου, ἀναλογιῶν καὶ διαστάσεων φαίνεται ὅτι βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀντίγραφο τῆς Νεαπόλεως (ἀπὸ τὴν Πομπηία), τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος μαζὶ μὲ τὴν πλίνθο φθάνει τὰ 2.12 μ. καὶ οἱ μῦες ἐμφανίζονται ὑπερβολικὰ φουσκωμένοι.

Ἡ κατασκευὴ καὶ ἀνέγερση τοῦ Δορυφόρου τῆς Μεσσήνης πάνω στὸ ὑφιστάμενο προγενέστερο βάθρο χάλκινου ἀνδριάντος φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώραν στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (ὕστερη φάση), εἶναι δηλαδὴ σύγχρονος μὲ τὴν ἀναδιάταξη τοῦ χώρου τοῦ Γυμνασίου τῆς πόλεως, τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐφηβείας καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ μνημειώδους τετρακιδίου δωρικοῦ Προπύλου στὰ χρόνια αὐτά. Σὲ ἀντίθεση ἐπομένως μὲ τὰ γνωστά ὡς σήμερα ἀντίγραφα, ὁ Δορυφόρος τῆς Μεσσήνης χρονολογεῖται καὶ μὲ βάση ἐξωτερικὰ στοιχεῖα (οἰκοδομικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ) καὶ ὄχι ἀπλῶς ἐσωτερικὰ (στυλιστικὴ ἀνάλυση). Ἡ εὕρεσή του στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης θέτει ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητος τοῦ εἰκονιζομένου. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ γυμνότητα καὶ τὸ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ μέγεθος δηλώνει ὅτι εἰκονίζεται κάποιος ἡμίθεος ἢ ἥρωας καὶ ὄχι ἓνας κοινὸς θνητὸς νικητὴς σὲ ἀγῶνες. Ἦδη ὁ Hauser, *Öjh* 12, 1909, 104 κέ., εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ παράσταση τοῦ Ἀχιλλέως²⁶. Ὁ Πausanias ἀναφέρει ἀγάλματα Ἑρακλῆ, Ἑρμῆ καὶ Θησέα στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης. Τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑρακλῆ καὶ τοῦ Ἑρμῆ ἀποκαλύφθηκαν στὸ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Δορυφόρου δωμά-

25. Βλ. A. H. BORBEIN, *Polyklet*, GGA 234, 1982, 191. C. MADERNA-LAUTER, στὸ W. G. MOON, ὁ.π. 331. C. H. HALLET, *The Replica of Polykleitos Doryphoros in the Minneapolis Institute of Arts: An Archaeological Description*, στὸ W. G. Moon, ὁ.π. 118. D. Kreikenbom, *Bildwerke nach Polyklet* (Berlin 1990) 61.

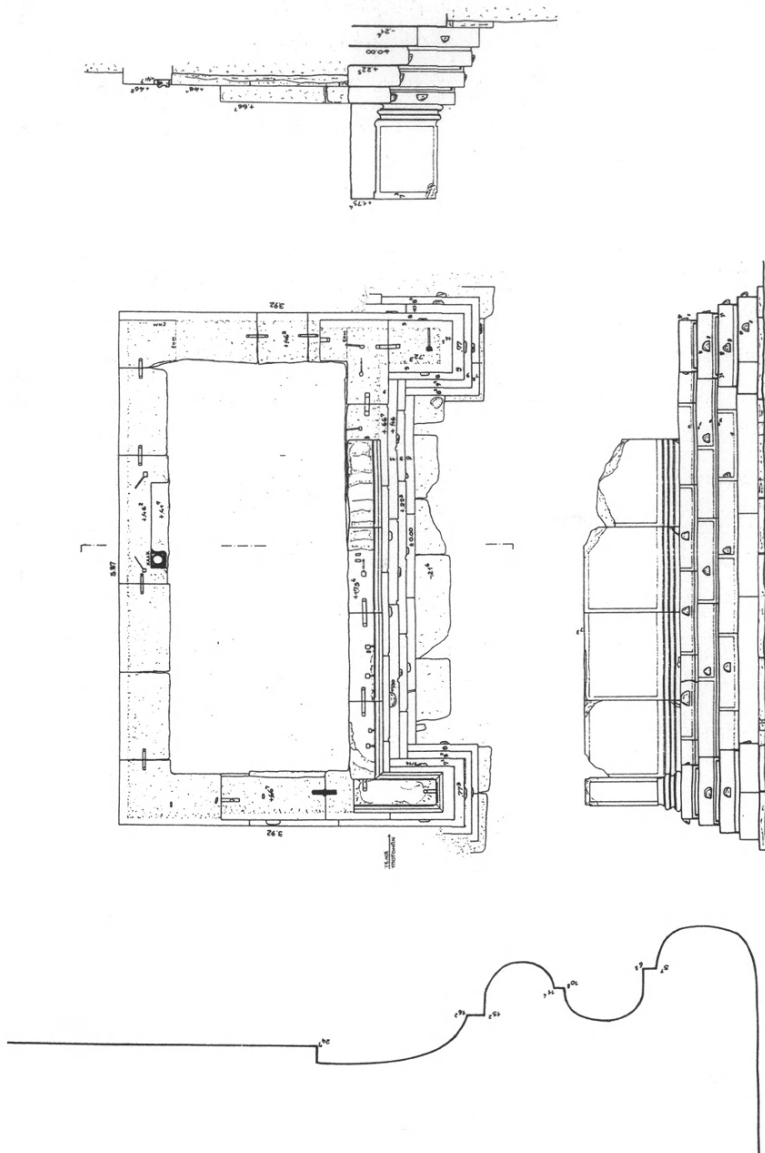
26. Πρβ. καὶ B. FEHR, *Bewegungsweise und Verhältnisideal, Physiognomische Deutungsmöglichkeiten der Bewegungsdarstellung an griechischen Statuen des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (Bad Bramstedt 1979) 35.

τιο ΙΙΙ (βλ. παρακάτω), φαίνεται ἐπομένως πιθανό, ὁ Πausanías νὰ ἀναγνώρισε τὸν Δορυφόρο ὡς Θησέα²⁷.

Μνημεῖα ταφικά (·)

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς αἵθουσας τοῦ Δορυφόρου ἀποτελεῖ προσθήκη τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου, ποὺ ἄλλαξε ριζικὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἑλληνιστικοῦ Γυμνασίου, ἀποφράσσοντας τὴν ἀρχικὴ πρόσβαση πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ γινόταν μέσω τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἀμέσως δυτικὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸν ὕστερορρωμαϊκὸ αὐτὸν τοῖχο ἀποκαλύφθηκε πειόσχημο μνημεῖο μετὰ τὸ κρηπίδωμα καὶ ὀρισμένους ὀρθοστάτες στὴ θέση τους (εἰκ. 6, πίν. 28α-β). Ἡ ἐλλείπουσα στέψη τῶν ὀρθοστατῶν ἔφερε, στὴν ἀμέσως ὀρατὴ ἀπὸ τὸν εἰσερχόμενο πίσω πλευρὰ του, μαρμάρινη ζωφόρο μετὰ ἀνάγλυφη παράσταση ἐλαφίων, αἰλουροειδῶν, σκύλων καὶ γρυπῶν ποὺ τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ (πίν. 29α). Πάνω στὶς δύο προεξέχουσες κεραῖες τοῦ ΙΙ τῆς ἴδιας πίσω πλευρᾶς ἐδραζόταν ἀνὰ ἓνα μαρμάρινο σύμπλεγμα λέοντος ποὺ κατασπαράσσει ἐλάφι. Τὸ νότιο σύμπλεγμα βρέθηκε σχεδὸν ὁλόκληρο (AEM 7416, ὕψ. 0.78 μ.), λείπει μόνο τὸ κεφάλι τοῦ ἐλαφιοῦ καὶ ὀρισμένα τμήματα ἀπὸ τὰ πίσω σκέλη καὶ τῶν δύο ζώων (πίν. 29β). Τὸ μνημεῖο δὲν εἶναι συμπαγές, τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι διαμορφωμένο σὲ θάλαμο, διαστ. 4.65 μ. X 2 μ. περίπου, μετὰ στενὴ ἔκκεντρη μονόφυλλη θύρα στὴ δυτικὴ πρόσθια πλευρὰ (εἰκ. 6, πίν. 28β). Πάνω στὸ νότιο πέρασ τοῦ κατωφλιοῦ διατηρήθηκε στὴ θέση του μεγάλος σχετικὰ μετὰ τίς διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος χάλκινος ὄλμος. Ἡ θύρα ἦταν λίθινη, ὅπως δείχνουν τὰ εὑρεθέντα θραύσματα, καθὼς καὶ μέρος τῆς λίθινης στρόφιγγας σφηνωμένο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χάλκινου ὄλμου (πίν. 30α), τοῦ ὁποῖου τὸ μέγεθος ὀφείλεται στὸ βάρος τῆς λίθινης θύρας ποὺ ἔκλεινε ἐρμητικὰ τὴν εἴσοδο. Ἰχνη ἀσβεστοκονίας στὴν πίσω ἀδρὴ ἐπιφάνεια ἐνὸς τῶν ὀρθοστατῶν δείχνουν ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν ἐπιχρισμένο. Ἡ λειτουργία τοῦ μνημείου δὲν εἶναι προφανής, ἢ περίοπτη θέση του στὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισής του ὡς βωμοῦ τοῦ Ἡρακλέους μετὰ θάλαμο φύλαξης πολύτιμων σκευῶν γιὰ τίς θυσίες. Ὡστόσο ὁ γλυπτικὸς του διάκο-

27. Τὴν ὑπόθεση διέτύπωσε πρῶτος ὁ συνάδελφος Martin Flashar.

Εἰκ. 6. Ταφικὸ μνημεῖο Κ1. Κάτοψη καὶ ὄψεις.

σμος καὶ κυρίως ἡ παρουσία τοῦ θαλάμου θὰ ταίριαζαν περισσότερο σὲ ταφικὸ μνημεῖο-ἡρώο. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἀναμένεται νὰ λύσει τὸ πρόβλημα.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τοῦ μνημείου βρίσκεται μονόχωρος, σχεδὸν τετράγωνος οἶκος K2 πάνω σὲ ὑπερυψωμένο κλιμακωτὸ πόδιο (εἰκ. 3). Ἡ εἴσοδος του βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ εἶναι ἔκκεντρη. Ἡ λειτουργία του παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιη, μολονότι ἡ ταφικὴ φαίνεται πιθανότερη καὶ στὴν περίπτωσή αὐτή.

Ἀγάλματα Ἡρακλῆ καὶ Ἑρμῆ

Στὸ δωμάτιο (εἰκ. 3, ἀρ. III, πίν. 31α) ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πλευρὰ τῆς αἵθουσας τοῦ Δορυφόρου καὶ ἔχει τὴν εἴσοδο στραμμένη πρὸς τὴ δυτικὴ στοά, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ χώραν οἱ κυματοφόρες βάσεις χωρὶς τοὺς ὀρθοστάτες καὶ τὶς στέφεις δύο ἀσβεστολιθικῶν θάθρων. Ἡ μία βάση ὀρθογώνια, μεγάλου μεγέθους, διαστ. 1.29 μ. X 3.88 μ., ποὺ καταλαμβάνει τὸ μέσον τοῦ δωματίου (πίν. 306), ἔφερε κολοσσιαῖο ἄγαλμα ἢ σύμπλεγμα, ἐνῶ ἡ δεύτερη μικρότερη σχήματος Γ, 0.79 μ. X 1.30 μ., στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου, ἔφερε ἔργο φυσικοῦ μεγέθους. Τρίτο πεσσόσχημο συμπαγὲς ἀσβεστολιθικὸ θάθρο ἐλλιπὲς κάτω, καὶ χωρὶς βάση καὶ στέψη (AEM 7477, ὕψ. μέγ. 0.70 μ., πλ. 0.58 μ., πάχ. 0.51 μ.) βρέθηκε πεσμένο στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Φέρει στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τὴν ἐξῆς τρίστιχη ἐπιγραφή:

Ἄ πόλις
Τιμοκράτη Ἀρχεπόλιος
τὸν αὐτὰς εὐεργέταν.

Ὑψ. γραμμ. 0.02 - 0.025 μ. Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου κατὰ ἓνα χιλιοστὸ μεγαλύτερα. Πιθανῶς 1ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἀσβεστολιθικὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου III, πλ. 2.53 μ., ποὺ βρέθηκε πεσμένο ψηλὰ πάνω στὴν ἐπίχωση, φέρει τὴν ἐξῆς τρίστιχη οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή (AEM 6783):

Ἡρακλείδας καὶ Λεύκιος Πετίκιος Γάλλος Οὐῖος
τὸν ναὸν ^{υυυ}κατεσκεύασαν
Ἑρμαῖ καὶ Ἡρακλεῖ καὶ τᾷ πόλει.

Κλασικίζοντα γράμματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὕψ. 0.05-0.06 μ. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀνακατασκευῆς τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία ναοῦ τοῦ Ἑρακλῆ καὶ τοῦ Ἑρμῆ ἢ μάλλον περὶ μεταφορᾶς τῶν δύο λατρευτικῶν ἀγαλμάτων στὸ μετασκευασμένο σὲ ναὸ δωμάτιο III τοῦ Γυμνασίου καὶ ἀνίδρυσής τους στὰ δύο βάθρα.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου III ἀποκαλύφθηκαν ἀρκετὲς ἑκατοντάδες θραυσμάτων μαρμάρου (ἀπὸ μικρὰ ἀπολεπίσματα ἕως μεγάλα τεμάχια) ἀνήκοντα σὲ δύο τοῦλάχιστον ἀγάλματα. Τὸ ἓνα εἶναι κολοσσιαίων διαστάσεων (τὸ ὕψος του ὑπολογίζεται σὲ 3.50-4 μ. περίπου) καὶ εἰκονίζει τὸν Ἑρακλῆ, τὸ δεύτερο σὲ φυσικὸ περίπου μέγεθος εἰκονίζει τὸν Ἑρμῆ. Πρόκειται γιὰ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τῶν δύο προστατῶν τοῦ Γυμνασίου θεῶν πού μνημονεύει ὁ Πausanias (4, 32, 1) καὶ τὰ ἀποδίδει σὲ «αἰγύπτιους» καλλιτέχνες. Συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸν βράχο, στὸν ὁποῖο στήριζε τὸ ρόπαλό του ὁ Ἑρακλῆς, φέρουν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐκτυπη δέλτο μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῶν καλλιτεχνῶν (AEM 7595α-δ):

Ἀπολλ[ώ]νιος Ἑ[ρμοδώ]-
ρου Ἀλε[ξα]νδρεὺς καὶ
3 Δ[ημήτριος] Ἀπολλω-
νίου ἐποίουν.]

Ὑψ. γραμμ. 0.01, 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου αἰ. μ.Χ. αἰ. (πίν. 32α). Λύεται μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τὸ πρόβλημα τῶν «Αἰγυπτίων», ἥτοι τῶν Ἀλεξανδρινῶν καλλιτεχνῶν πού ἀναφέρει ὁ Πausanias. Οἱ ἴδιοι γλύπτες ἔχουν ὑπογράψει δύο ἀκόμη μὴ σωζόμενα ἔργα τους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου μ.Χ. στὴ Μεσσήνη²⁸.

Τὰ σωζόμενα θραύσματα τῆς λεοντῆς, τοῦ ροπάλου, τοῦ κορμοῦ, τῆς δεξιᾶς παλάμης πού ἀκουμποῦσε στὴν πλάτη, τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος πού πρόβαλλε μπροστά, τῆς κόμης καὶ τῶν χειλιῶν τοῦ ἥρωα (πίν. 32β, 33-35)

28. IG VI 1461 (=AEM 127). A. OPAANΔΟΣ, ΠΑΕ 1962, 112-112α, ἀρ. 4, πίν. 112α (=AEM 1020). SEG 23, 1968, 225. Ὁ C. HABICHT, *StudClas* 24, 1968, 97 ταυτίζει τὸν γιὸ τοῦ γλύπτη Δημήτριο μὲ τὸν ὁμώνυμο μύστη τῆς Σαμοθράκης τῆς IG XII 8, 206, στ. 9-10 τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἡρακλῆς τῆς Μεσσήνης ἀποτελεῖ μετάπλαση τοῦ Λυσιππικοῦ ἔργου, εὐρισκόμενη πλησιέστερα στὸν τύπο II τοῦ ἀντιγράφου τῆς Caserta καὶ ὄχι στὸν τύπο I τῆς Νεαπόλεως, γνωστὸ ὡς Ἡρακλῆ Farnese-Pitti. Ὁ τύπος I τοῦ Ἡρακλῆ Farnese-Pitti ποὺ βρέθηκε στὶς Θέρμες τοῦ Καρακάλλα στὴ Ρώμη καὶ φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως, ἔχει ὕψ. 3.17 μ., φέρει τὴ ὑπογραφή «Γλύκων Ἀθηναῖος ἐποίησε» καὶ θεωρεῖται ἀντίγραφο τοῦ πρώμου 3ου αἰ. μ.Χ. Ὁ τύπος II τῆς Caserta ποὺ φυλάσσεται στὸ Palazzo Reale, ὕψ. 3.25 μὲ τὴν πλίνθο, ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ θεωρεῖται μετάπλαση τοῦ τύπου I. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ D. Krull ἡ εὐρεία διάδοση τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου II στὴ Μικρὰ Ἀσία δείχνει πιθανῶς ὅτι οἱ πρόδρομοι αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴ Μ. Ἀσία, ὁ δὲ «Περγαμηνισμός» τους παραβάλλεται μὲ αὐτὸν τῆς σχολῆς ἀντιγράφων τῆς Ἀφροδισιάδος²⁹. Τὸ ἄριστος ποιότητος ἔργο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης, μετάπλαση τοῦ Λυσιππικοῦ Ἡρακλῆ φιλοτεχνημένη ἀπὸ ἐπώνυμους γλύπτες τῆς Ἀλεξάνδρειας προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἀντιτίθεται στὴν παραπάνω ὑπόθεση γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ τύπου II ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Τὸ πόσο σημαντικὸ ἦταν τὸ ἔργο γιὰ τὴν ἴδια τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐμφανίζεται στὸν ὀπισθότυπο τῶν ψευδοαυτόνομων κοπῶν τῆς πόλεως (πίν. 36α) ἐπὶ αὐτοκράτορος Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.)³⁰.

Ἡ ἀνάγλυφη πλάκα ὀρθοστάτη, ὕψ. 0.595 μ., ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης στὸ Λοῦβρο (MA 858) ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἀλέξανδρο ὡς Ἡρακλῆ νὰ χτυπᾷ πεζὸς μὲ διπλὸ πέλεκυ τὸ ξαφνιασμένον λιοντάρι, ἐνῶ ἀπὸ ἀριστερὰ ἐφορμᾷ ἔφιππος ὁ Κρατερός³¹, φαίνεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ

29. D. KRULL, *Der Herakles des Typ Farnese, kopienkritische Untersuchung einer Schöpfung des Lysipp* (Frankfurt am Main, Bern, New York 1985) 369-373 καὶ 377, πίν. 9.

30. P. THEMELIS, *Damophon of Messene: New Evidence*, στί: K. Sheedy (ἐκδ.), *Archaeology in the Peloponnese* (Oxford 1994) 19, πίν. 12d.

31. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΙΣ, *ΠΑΕ* 1992, 73-74, εἰκ. 7, ὅπου ἐσφαλμένα ἀναφέρεται ὁ Ἀλέξανδρος ὡς ἔφιππος καὶ ὁ Κρατερός ὡς πεζός. Πρβ. Χ. ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ,

Ἡρακλῆ³². Ἀνήκει πιθανότατα στοῦ κυκλικοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος ἢ μάλλον στή διακόσμηση τῆς Θόλου μέσα στήν ὁποία εἶχε ἀρχικά ἀνιδρυθεῖ (πρὶν μεταφερθεῖ στοῦ δωματίου III) τὸ ἄγαλμα τῶν καλλιτεχνῶν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ πρόοδος τῆς ἔρευνας στοῦ Γυμνάσιο θὰ φέρεи πιθανότατα στοῦ φῶς καὶ ἄλλες πλάκες ὀρθοστατῶν μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἴδια κυκλικὴ κατασκευή, τῆς ὁποίας ἡ διάμετρος ξεπερνοῦσε τὰ 5 μ.³³

Τὰ σωζόμενα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμῆ (πτυχῆς ἀπὸ τῆ χλαμύδα του, πέλμα, δεξι ἰσχίον μὲ συμφυῆ δάκτυλα τοῦ ἀντίστοιχου χεριοῦ κ.ἄ.) (πίν. 366, 37α-6) ἐπιτρέπουν νὰ τὸν ἀποδώσουμε στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ Farnese³⁴. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias θὰ πρέπει καὶ ὁ Ἑρμῆς νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς ἴδιους καλλιτέχνες ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, οἱ ὁποῖοι φιλοτέχνησαν τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Θησέα.

Τὰ Γυμνάσια δὲν ἀποσκοποῦσαν μόνο στὴ σωματικὴ ἄσκηση, ἀλλὰ ἦταν γενικῶς τὰ σχολεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅπου οἱ νέοι πολῖτες διδάσκονταν ἀνάγνωση, γραφή, ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, λογοτεχνία καὶ ἄλλα θέματα³⁵, ὥστε νὰ προετοιμαστοῦν σωματικὰ καὶ πνευματικὰ πρὶν ἐνταχθοῦν στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν. Στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ γίνονται πολυσύχναστα κέντρα τῆς δημόσιας ζωῆς τῆς πόλεως καὶ χῶροι ἔκθεσης σημαντικῶν ἔργων τέχνης³⁶, ὅπως μαρτυροῦν καὶ τὰ πρόσφατα εὐρήματα ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μαρμάρινα ἀγάλματα θεῶν καὶ ἡρώων προστατῶν

Τὸ ἀνάθημα τοῦ Κρατεροῦ στοὺς Δελφούς. Μεθοδολογικὰ προβλήματα ἀναπαράστασης, *Ἑγνατία* 1, 1989, 81-99.

32. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον Ἡρακλῆ καὶ γιὰ τὴ σχέση τῶν Λυσιππικῶν πορτραίτων τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν Λυσιππικὸ Ἡρακλῆ βλ. H. U. INSTINSKY, *Die Siegel des Kaisers Augustus. Ein Kapitel zur Geschichte und Symbolik des antiken Herschersiegels* (Baden-Baden 1962) καὶ J. J. POLLITT, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986) 51-52.

33. Ὁ P. MORENO, *Lisippo, l'are e la fortuna* (Firenze 1995) 174, ἀρ. 4.22.1 ὑπολογίζει ἐσφαλμένα τὴν διάμετρο σὲ 1.50 μ. μόνο.

34. B. S. RIDGEWAY, *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of the Originals* (Michigan 1984) 85, πίν. 108.

35. J. J. POLLITT, ὁ.π. 233-235.

36. K. TUCHELT, *Zum Problem «Kesareion-Sebasteion». Eine Frage zu den Anfängen des römischen Kaiserkultes*, *IstM* 31, 1981, 177, 186 καὶ σημ. 112.

τῆς νεότητος, πλῆθος χάλκινων κυρίως ἀνδριάντων Γυμνασιαρχῶν, εὐεργετῶν τῆς πόλεως καὶ πνευματικῶν ἀνδρῶν πλασιῶναν τὰ οἰκοδομήματα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ σωζόμενα ἐνεπίγραφα βάθρα.

Ὁ κατακερματισμὸς τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἡ ἀπόφραξη τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου III εἶναι πιθανότατα ἔργο τῶν πρώτων χριστιανῶν τῆς Μεσσήνης. Κατάλοιπα ἐγκατάστασής τους ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου-Σταδίου, ἡ παρουσία τους μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς διάσπαρτες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, καθὼς καὶ ἀπὸ δύο κεραμοσκεπεῖς τάφους ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου III (πίν. 38α).

Ἱερὸ Κυδέλης

Περὶ τὰ 60 μέτρα βορειότερα τοῦ Γυμνασίου, κατὰ τὴν καθαίρεση σύγχρονου μανδρότοιχου ὁ ὁποῖος συγκρατεῖ εὐρὺ ὑπερυψωμένο ἄνδρῳ ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β, ἤλθαν στὸ φῶς πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐπιγραφές καὶ γλυπτὰ, προερχόμενα ἀπὸ ὑπερκείμενο οἰκοδόμημα. Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ γλυπτὰ εἶναι μαρμάρινο καθιστὸ ἄγαλμα γυναικείας μορφῆς:

AEM 6658. Ὑψ. σωζ. 0.80 μ. (πίν. 38β). Εἰκονίζεται γυναικεία θεότητα, σὲ μέγεθος λίγο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ, καθισμένη σὲ κυλινδρικό συμπαγὲς ἔδος σὲ μορφὴ μυστικῆς κίστης μὲ πῶμα, τῆς ὁποίας ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ κατακόρυφες ἐγχαραῖς ποὺ σχηματίζουν πλέγμα μὲ ρομβοειδή. Γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς κίστης ἐλίσσεται μεγάλο φίδι, ἐνῶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ πώματος εἶναι ἀπλωμένη δορὰ λέοντος. Ἡ θεὰ φορεῖ ποδῆρη χιτῶνα, τοῦ ὁποίου οἱ βαθιὲς πτυχὲς καταλήγουν στὴ συμφυὴ σπασμένη περιμετρικὰ πλίνθο. Τὸ πρόσθιο τμήμα τῶν μηρῶν μὲ τὰ γόνατα, οἱ κνήμες καὶ τὰ πέλματα εἶναι σπασμένα, καθὼς καὶ ὁλόκληρος ὁ κορμὸς ἀπὸ τὰ ἰσχία καὶ πάνω. Τὸ σωζόμενο μέρος τῶν γοφῶν καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ποὺ ἔπεφτε μὲ βαριὲς πτυχὲς πρὸς τὰ κάτω σκεπάζοντας καὶ τὰ πόδια ὡς τοὺς ἀστραγάλους περίπου. Ἡ κίστη, τὸ φίδι καὶ ἡ λεοντὴ δηλώνουν τὴ θεϊκὴ χθόνια ὑπόσταση τῆς καθισμένης μορφῆς καὶ τὴν συνδέουν μὲ τὴ Δήμητρα καὶ τὴ Μητέρα τῶν Θεῶν Κυδέλη. Οἱ γνωστοὶ ὥστόσο εἰκονογραφικοὶ τύποι τῶν δύο αὐτῶν γυναικείων θεοτήτων διαφέρουν ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Μεσσήνης ὡς πρὸς τὸν συνδυασμὸ τῶν τριῶν χθόνιων-μυστικῶν συμβό-

λων (χίστης, φιδιού, λεοντῆς) καὶ καθιστοῦν μοναδικὴ καὶ πρωτότυπη τὴ σύνθεσή τους στὸ νέο γλυπτὸ τῆς Μεσσήνης. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι τὸ καθιστὸ ἄγαλμα εἰκονίζει τὴ Μητέρα τῶν Θεῶν, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία στὴν Ἑλλάδα συσχετίστηκε μὲ ἐκείνην τῆς Δήμητρας³⁷. Ἀποτελεῖ πρωτότυπο ἔργο, λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸν συμβατικὸ τύπο, τὸν ἀναγόμενο σὲ κλασικὰ πρότυπα³⁸. Θραύσματα μαρμάρινου λιονταριοῦ φυσικοῦ μεγέθους ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο δείχνουν ὅτι ἡ θεὰ συνοδευόταν ἀπὸ καθιστὰ ὀλόγλυφα λιοντάρια.

Ἀριστερὸ τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου Κυβέλης (πίν. 39α), τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ λιοντάρι στὰ δεξιὰ τῆς (AEM 6678, ὕψ. 0.275 μ., πλ. 0.24 μ.), καθιστὰ μάλλον βέβαιη τὴν παρουσία τεμένους τῆς θεᾶς αὐτῆς στὸ ἄνδρρο ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ σύγχρονο ἀνάλημμα. Ὁ Πausanias (4, 31, 6) ἀναφέρει τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως, ὅπου πιστεύαμε ἕως τώρα, ἐσφαλμένα ὅπως ἀποδεικνύεται, ὅτι βρισκόταν καὶ τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς αὐτῆς. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι ἦταν ἔργο τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος, στὸν ὁποῖο καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ τὸ νέο λατρευτικὸ ἄγαλμα AEM 6658.

Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση προέρχεται καὶ τμήμα ἀριστερῆς γωνίας ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (AEM 7212, ὕψ. 0.212, πλ. 0.176 μ., πᾶχ. 0.076 μ.), ποὺ σώζει τὸν δεξιὸ γυμνὸ μηρὸ νεανικῆς μορφῆς, ἴσως τοῦ Ἄττι, πρὸς τὰ δεξιὰ (πίν. 39β). Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Μαυροματίου φυλάσσονται δύο μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα Κυβέλης (AEM 268 καὶ 269), δύο ἀγαλμάτια Κυβέλης (AEM 266 καὶ 368) καὶ ἓνα χάλκινο ἀγαλματίδιο ὄρθιας Κυβέλης μὲ τύμπανο (AEM 186, ὕψ. 0.092 μ.), ὅλα παλαιὰ τυχαῖα εὐρήματα χωρὶς ἀκριβὴ τρόπο προέλευσης, ποὺ τονίζουν ἐντούτοις μὲ τὸ πλῆθος καὶ τὴ χρονικὴ διάρκειά τους τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἀντοχὴ τῆς λατρείας στὸν χρόνον³⁹.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ πιθανοῦ τεμένους τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ ΒΔ

37. M. J. VERMASEREN, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult* (London 1977) 71.

38. Βλ. προσφάτως I. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΑΟΥ, Ἀναθηματικὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, *AE* 131, 1992, 21-65 μὲ προγενέστερη βιβλιογραφία.

39. Πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗ, *ΠΑΕ* 1987, 96, πίν. 776 (AEM 1010). *ΠΑΕ* 1990, 73, πίν. 48α (AEM 1628).

Προτύλου τοῦ Γυμνασίου προέρχονται τὰ παρακάτω γλυπτὰ καὶ ὀρισμένες ἐπιγραφές, ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτα στὶς ἐπιχώσεις. Ἡ ἀπόδοσή τους στὰ ἀποκαλυφθέντα μέχρι στιγμῆς οἰκοδομήματα δὲν εἶναι βέβαιη:

1. AEM 7223. Ὑψ. μέγ. 0.226 μ., πλ. 0.173 μ. Κάτω μέρος προσώπου μαρμάρινου ἀγάλματος μάλλον γυναικίας, μεγέθους μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ (πίν. 40α). Λεῖπει τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου καὶ τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ τὸ πάνω τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ ἄριστερό μάτι. Ἡ μύτη εἶναι σπασμένη, ἡ περιοχὴ τοῦ στόματος καὶ τῶν παρεῖων ἔντονα διαβρωμένη. Τὸ πρόσωπο εἶναι πλατὺ καὶ ἀποστρογγυλωμένο, ἐνῶ τὸ σωζόμενο μερικῶς δεξιὸ μάτι ἐμφανίζει ἰδιαίτερα τονισμένο τὸν κολπίσκο τοῦ ἐσωτερικοῦ κανθοῦ. Ἀποτελεῖ πορτραῖτο γυναικίας πιθανῶς τῆς ἐποχῆς τῶν Σεβήρων.

2. AEM 7697. Ὑψ. μέγ. 0.122 μ., πλ. 0.065 μ. Μαρμάρينو ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης συμφυὲς μὲ πλίνθο (πίν. 40β). Σώζεται ὁ κορμὸς ἀπὸ τῆ μέση καὶ κάτω. Ἡ θεὰ ἔχει στάσιμο τὸ ἄριστερό καὶ ἄνετο τραβηγμένο πρὸς τὰ πίσω τὸ δεξιὸ σκέλος. Συγκρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τῆς τὸ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο ὅλο τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ, τοὺς γλουτοὺς καὶ τὸν ἄριστερό μηρό τῆς. Στηρίζεται ἄριστερά σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη Ἐρωτος ποὺ κρατεῖ προσφορὲς στὴν ἀγκαλιά του. Μικρὸ διακοσμητικὸ ἔργο ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς.

3. AEM 7292. Ὑψ. 0.067 μ. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγαλματιδίου ἀνδρός (πίν. 41γ). Χαρακτηριστικὰ προσώπου ἀδρά, ἔκφραση σοβαρή. Ἡ κοντὴ κόμη μὲ γραμμικὰ δηλωμένους τοὺς βόστρυχους συγκρατεῖται ἀπὸ ταινία. Τμημα σιδερένιου μηνίσκου σώζεται στὴ κορυφὴ τοῦ κρανίου.

4. AEM 7694. Ὑψ. 0.115 μ. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος κορασίδος (πίν. 41α). Ἐντονα διαβρωμένη ἡ ἐπιφάνεια μὲ σπασμένη τὴ μύτη, τὰ χεῖλη καὶ τὸ πρόσθιο τοῦ κρανίου. Μαλλιά κοντά, δεμένα μὲ λεπτὴ κορδέλα. Ἀδροὶ καὶ μὲ ἐγχαράξεις δηλωμένοι οἱ βόστρυχοι στὸ κρανίον, ἀλλὰ ὄγκηροὶ καὶ σὲ ἡμισφαιρικὲς μάζες διευθετημένοι κάτω ἀπὸ τὴν κορδέλα. Τόρμος γιὰ κατακόρυφη σύνδεση μὲ τὸν κορμὸ στὸ μέσο τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ λαιμοῦ. Ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ. Ἀνήκει στὴν κατηγορία ἀναθηματικῶν ἀγαλμάτων νεαρῶν κοριτσιῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἱερὰ κουροτρόφων θεοτήτων, ὅπως ἡ Ἀρτεμις, ἡ Εἰλείθια κ.ἄ.

5. AEM 6688. Ἐντονα φθαρμένο καὶ ἐλλιπὲς κεφάλι νεαροῦ κοριτσιοῦ (πίν. 41β), ἀνάλογο μὲ τὸ προηγούμενο. Τὸ δεξιὸ τμημα τῆς κόμης χωριστὰ δουλεμένο καὶ προσαρμοσμένο στὸ κρανίον.

6. AEM 6716. Ὑψ. 0.175 μ., πλ. 0.19 μ. Πρόσθιο τμήμα δεξιοῦ πέλματος με σανδάλι συμφυές με πλίνθο, ἔντονα διαβρωμένο (πίν. 42α). Ἀνήκει σέ ἄγαλμα ἱματιοφόρου γυναίκας, πιθανῶς στήν καθιστή Κυβέλη. Ἡ κάτω παρυφή τοῦ ἱματίου καλύπτει μέρος τοῦ πέλματος. Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

7. AEM 7698. Ὑψ. 0.175 μ. Ἐντονα διαβρωμένο καί ἐλλιπές δεξιό πέλμα με σανδάλι μαρμάρινου ἀγάλματος, πιθανῶς ἀνδρικοῦ, συμφυές με μέρος πλίνθου (πίν. 42β). Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

8. AEM 6645. Ὑψ. 0.335 μ., πλ. 0.32 μ., πάχ. 0.25 μ. Πεσσόσχημη ἀσβεστολιθική στήλη με ἀποκρούσεις στίς ἀκμές καί ἀδρά δουλεμένη τήν κάτω ἐπιφάνεια. Φέρει σέ ἀπόσταση 0.10 μ. ἀπό τήν ἄνω παρυφή τήν ἐξῆς δίστιχη ἀναθηματική ἐπιγραφή:

Διὶ Κάσιος

Σπόρου.

Ὑψ. γραμμ. 0.015-0.02 μ. Ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ ὀνόματα Κάσιος καί Σπόρος ἀπαντοῦν στή Λακωνία καί τή Μεσσηνία (IG V1, 491, 771, 1469). Τὸ ἀνάθημα ἀπευθύνεται στὸν Δία, ὅχι ἀναγκαστικά τὸν Ἰθωμάτα ἢ Σωτήρα, τῶν ὁποίων τὰ ἱερὰ βρίσκονται στήν κορυφή τῆς Ἰθώμης καί τήν ἀγορὰ ἀντίστοιχα.

9. AEM 6649. Τρίπλευρος πρισματικὸς πεσσίςκος, πιθανῶς Ἑκαταῖο, σπασμένος ἄνω καί κάτω καί ἔντονα διαβρωμένος. Ὑψ. μέγ. 0.295 μ., πλ. 0.20 μ. Φέρει ἐπιγραφή με γράμματα ὕψ. 0.017-0.02 μ. τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.:

Ἀρτέμιτι

Γοργόι.

Εἶναι πιθανὸν τὸ ὄνομα τοῦ 2ου στίχου νὰ ἀποτελεῖ ἐπίθετο τῆς Ἀρτέμιδος σέ δοτική (Γοργοῖ).

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 43-52)

ΜΕΓΑΡΟ Β

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ μεγάρου Β* (εἰκ. 1). Ἔγιναν καὶ πάλι στρωματογραφικὲς τομὲς κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ καὶ τίς «βάσεις τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης» στὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Βοηθός μου ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Βάσω Νούλα καὶ τεχνίτης ἀνασκαφῆς ὁ Δημ. Νίτερος. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ Γιάννης Διαμαντόπουλος. Τὴν τοπογραφικὴ ὑποδομὴ τοῦ χώρου ἔχει ἐκπονήσει ὁ Μανόλης Καποκάκης. Ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Θέρμου Χρῆστος Κοσμᾶς προσέφερε καὶ πάλι τίς ὑπηρεσίες του. Ἡ ἀνασκαφή ἔχει πάντοτε τὴν ὑποστήριξη τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

Στρωματογραφία 14α

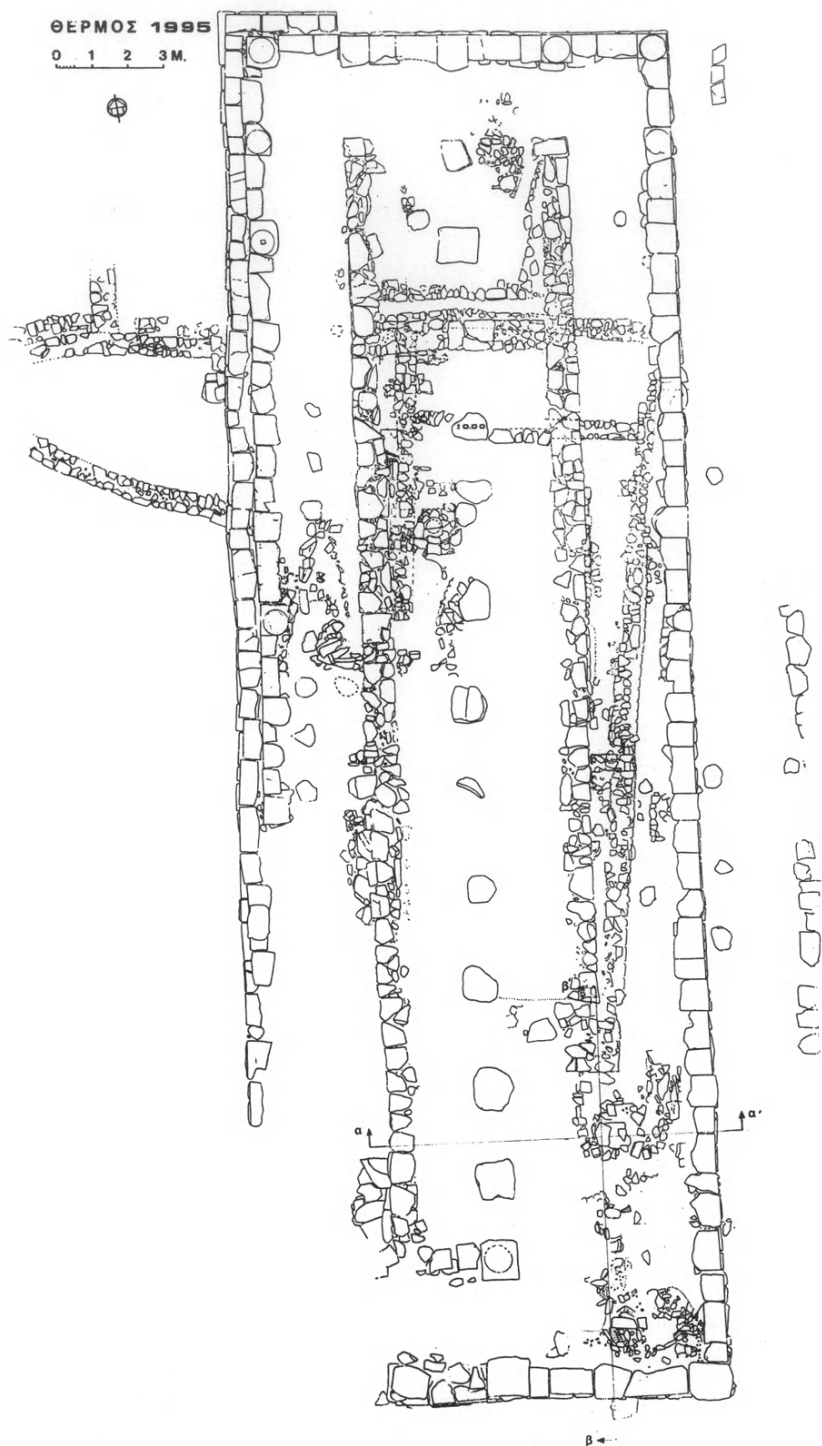
Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὰ στοιχεῖα τῆς στρωματογραφίας 14¹ ἐρευνήσαμε καὶ τὴν ἀντίστοιχη δυτικὴ παρειὰ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ πρὸς Ν τοῦ τοίχου γ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονο-

---

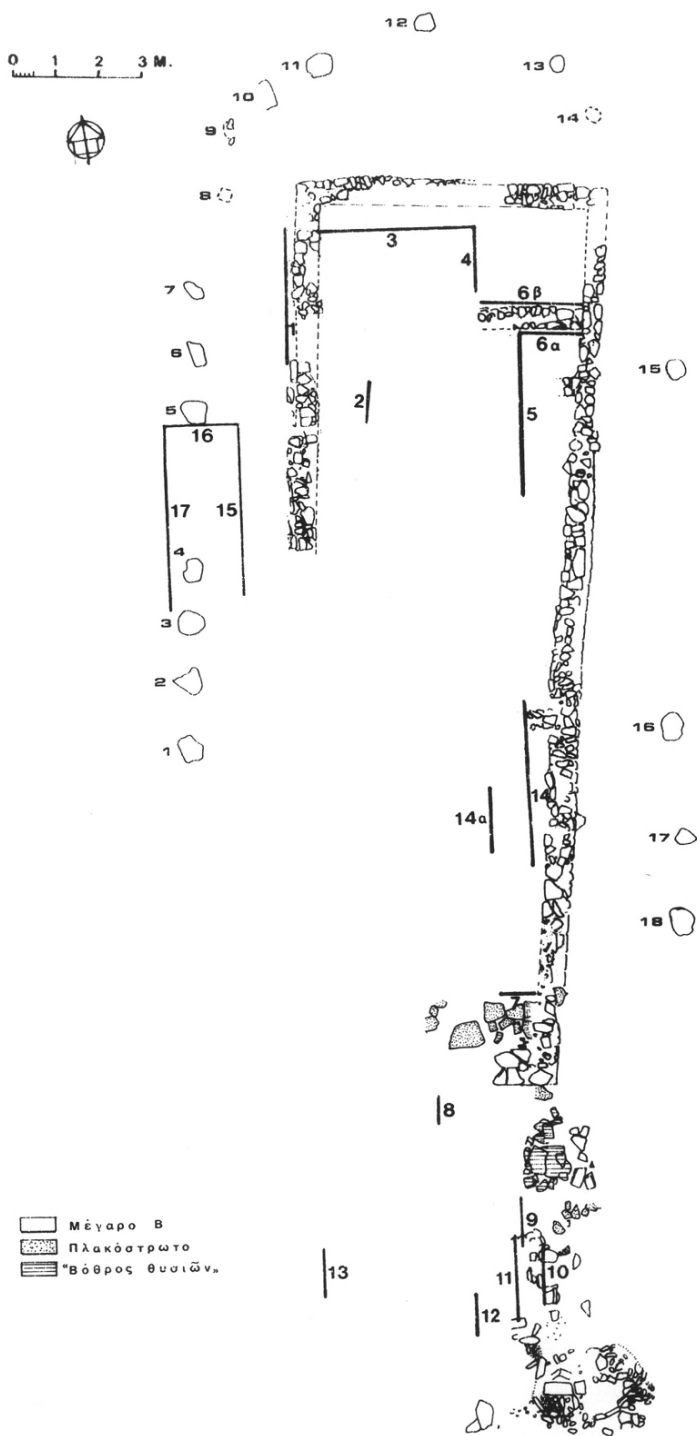
* Προηγήθηκαν μικρὲς συμπληρωματικὲς ἐρευνες στὶς τομὲς τοῦ 1994, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν σὲ ἀλλαγὲς ἢ τροποποιήσεις τῶν στοιχείων ποὺ ἀνακοινώθηκαν στὸ Ἔργον 1994. Πρόκειται: α) γιὰ τὴ διαδοχὴ καὶ τὸν ἀλληλοσχετισμὸ τῶν στρωμάτων, καθὼς καὶ τὴν ἐρμηνεία, τοῦ σωροῦ χωμάτων μὲ τὴ στάχτη καὶ τὸ ὄρυγμα, κάτω ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ ναοῦ, δηλ. τίς στρωματογραφίες 9 καὶ 10 (Τὸ Ἔργον 1994, 43-46) καὶ (6), γιὰ τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας 14 (Τὸ Ἔργον 1994, 47). Τὶς ἀλλαγὲς αὐτὲς καὶ τίς νεώτερες ἐνδείξεις ἐλάβαμε ὑπόψη καὶ συμπεριλάβαμε ἤδη στὴν ἐκθεση τῶν ΠΑΕ 1994.

1. ΠΑΕ 1994, 114 κέ.

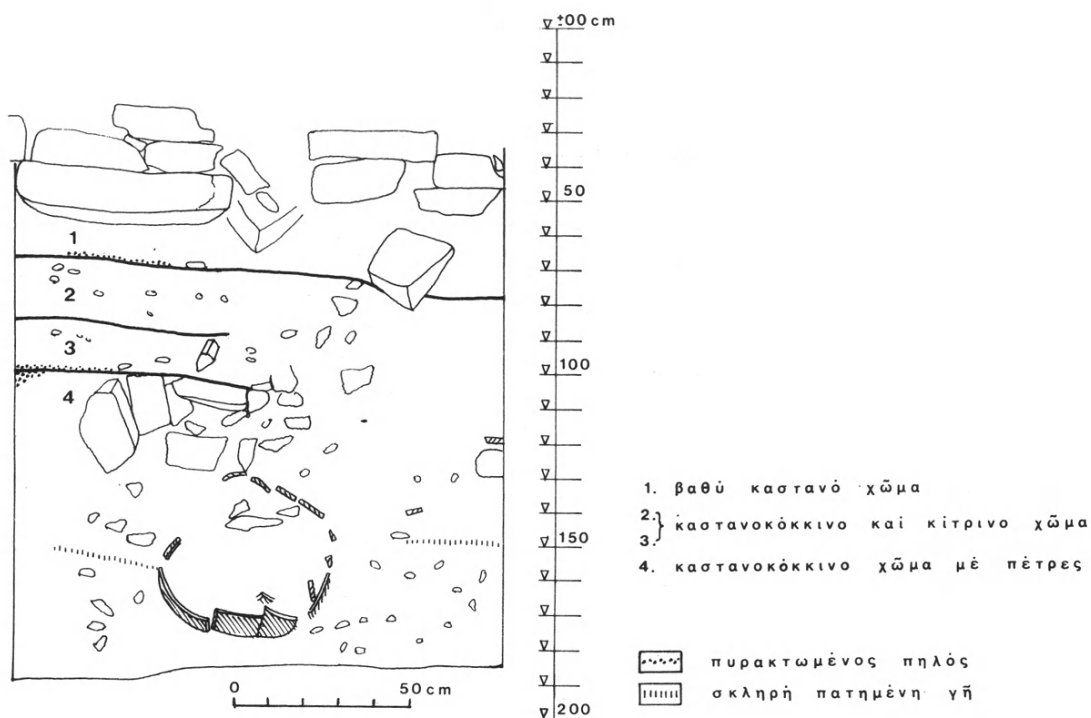
Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β.

Εἰκ. 2. Μέγαρο Β με τὶς πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης» καὶ τὴ θέση τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν 1-17.

στοιχίας (εἰκ. 2, 3, πίν. 43α-β). Οἱ πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἐδράζονται σὲ βάθος 0.60 μ. καὶ τὸ χῶμα ἕως 0.71 μ. εἶναι βαθὺ καστανό, μαλακὸ καὶ καθαρό. Στὸ βάθος αὐτὸ παρατηρήθηκε λεπτὴ στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ μὲ λίγα κατάλοιπα ἀπανθρακωμένων ὑλῶν. Ἀκολουθεῖ χῶμα ἀνάμικτο καστανοκόκκινων καὶ κίτρινων χωμάτων τοῦ Θέρμου μὲ λίγες πέτρες ἀπὸ 0.71 ἕως 0.87 μ. Στὸ κάτω μέρος του ὑπάρχει μαῦρο χῶμα. Ἀπὸ 0.87 ἕως 1 μ. τὸ χῶμα, ἴδιας σύστασης, περιέχει ἀπανθρακωμένη ὕλη καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα. Σὲ βάθος 1 μ. σημειώθηκε τὸ ἐπίπεδο τοῦ πυρακτωμένου πηλοῦ πάχους 0.025 ἕως 0.06 μ., τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ στὶς στρωματογραφίες 7 καὶ 4 βρισκόταν κατὰ 0.20-0.30 μ. ὑψηλότερα. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται σὲ πιέσεις ποὺ ἔχουν ἀσκηθεῖ στὸ ἔδαφος καὶ ἔχουν ἀλλοιώσει τὰ ἐπίπεδα τῶν στρωμάτων. Ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῆς πῆλινης ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν τοῦ Ρωμαίου, καὶ τῶν στρωματογραφιῶν 7 καὶ 14, δείχνει τὸ ὑπόλοιπο λευκῆς στάχτης μὲ θρυμματισμένα ὅσα ζῶνα ποὺ ἔχει ἀπομείνει ἐπάνω στὸν πυρακτωμένο πηλό. Εἶναι ἡ ἴδια στάχτη ποὺ στὶς στρωματογραφίες 7 καὶ 14 σωζόταν σὲ σημαντικὸ πάχος. Καὶ τὸ στρώμα ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν πυρακτωμένο πηλὸ τῆς ἐστίας, μὲ χῶματα καστανοκόκκινα καὶ πολλὰς μεγάλες πέτρες, πιθανῶς ὑλικὸ τοῦ κατεστραμμένου μεγάρου Β, εἶναι ἐπίσης ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῶν στρωματογραφιῶν ἐκείνων. Σὲ βάθος 1.30 μ. ἐμφανίσθηκε μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ κατὰ χώραν πιθάρι τοῦ ὁποῖου τὰ περισσότερα θραύσματα σώζονται. Τὸ πιθάρι αὐτὸ ἔχει διασπᾶσει ἐπίπεδο πατημένης γῆς. Ἡ ἀποκατάστασή του δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ. Ἡ τομὴ ἔφθασε σὲ βάθος 1.80 μ. Ὑπόλοιπα τοῦ πλακοστρώτου δὲν ἐμφανίστηκαν.

Τὰ ἀνώτερα στρώματα ποὺ ὑπάρχουν ἐδῶ, λείπουν ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς στρωματογραφίας 14, ἴσως γιὰτὶ καταστράφηκαν κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Στὴν ἴδια δυτικὴ παρειὰ ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ νοτιότερα τῆς στρωματογραφίας 14α, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 4η καὶ 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας δὲν φάνηκαν ἵχνη τῆς πῆλινης παρακειμένης ἐστίας, ἀλλὰ στὸ ἴδιο βάθος ἐπίπεδο πατημένης γῆς μὲ λεπτὴ στρώση ἄσπρης τέφρας ποὺ θὰ εἶχε ἐξαπλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐστία. Διαπιστώθηκε καὶ ἐδῶ τὸ κατώτερο στρώμα μὲ πολλὰς πέτρες μέχρι βάθους 1.40 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει στρώση κιτρίνου χρώματος.

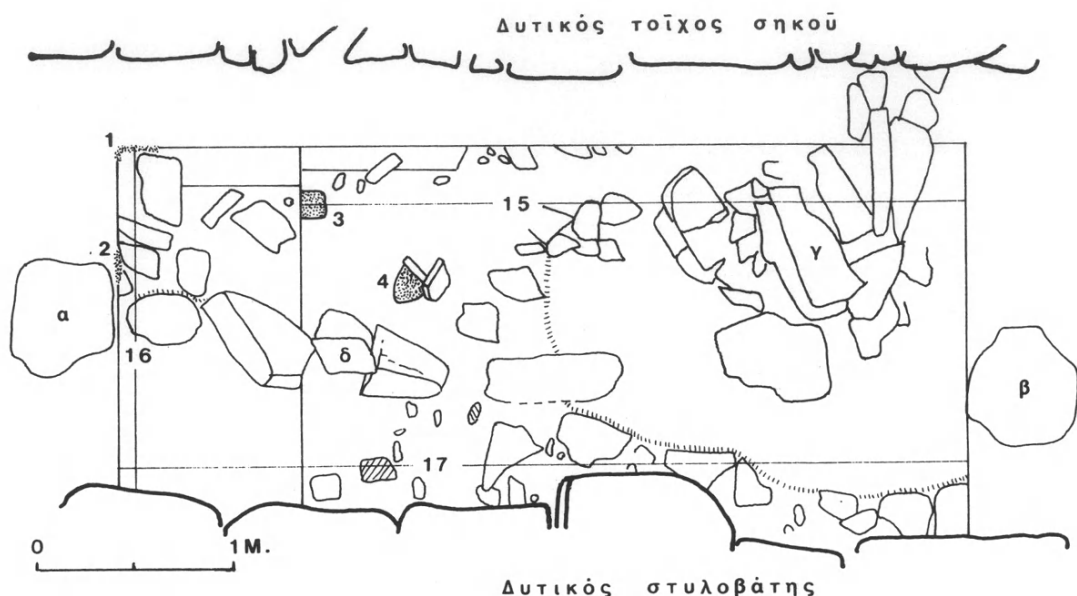
Εἰκ. 3. Στρωματογραφία 14α.

ΟΙ ΠΛΑΚΕΣ ΤΗΣ «ΕΛΛΕΙΠΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΣΤΑΣΗΣ»

Ἡ ἀνασκαφή ἐστράφη συστηματικότερα στὴν ἔρευνα τῶν ἐπιχώσεων κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τὶς γνωστὲς ὡς βάσεις τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 2)². Τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ περιστύλιο ἀπασχόλησε ἕως τώρα ἐντατικὰ τὴν ἔρευνα, γιατί θεωρήθηκε πρόδρομη μορφή τοῦ πτεροῦ τοῦ ἐλλη- νικοῦ ναοῦ.

Πρόκειται γιὰ τὶς 18 πλάκες με ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ διαφορετικὰ μεγέθη οἱ ὁποῖες σημειώθηκαν ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀνασκαφέα κείμενες σὲ ἐλλειψο-

2. Μικρὴ ἔρευνα εἶχε γίνει τὸ 1992 στὴν 6η πλάκα τῆς δυτικῆς σειρᾶς (ΠΑΕ 1992, 125) καὶ τὸ 1993 στὴν 5η πλάκα τῆς ἴδιας σειρᾶς (ΠΑΕ 1993, 88 κέ.).

- 1-4. ὀπές μέσα στό κίτρινο στρώμα
 α. 5η πλάκα «ἐλλειπτικῆς» περιστάσης
 β. 4η » » »
 γ. τοῖχος περιβλήματος πιθαριοῦ
 δ. ἀναλημματικός τοῖχος;
 15-16-17: στρωματογραφίες

Εἰκ. 4. Σκάμμα μεταξύ τῶν πλακῶν 4 καί 5 τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης».

ειδῆ διάταξη γύρω ἀπό τὸ μέγαρο Β, ἐκτὸς τῆς προσόψεως, καί σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου³.

Ὅρισμένοι ἐρευνητές, ἀκολουθώντας τὸν Ρωμαῖο⁴, δέχθηκαν ὅτι οἱ πλάκες ἐστήριζαν κίονες περιστυλίου κατὰ μία ὑποθετικὴ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μεγάρου Β, κατὰ τὴν ὁποία ἀνυψώθηκε τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ κτιρίου⁵.

3. ΑΕ 1900, 179. ΠΑΕ 1898, 105.

4. ΑΔ 1, 1915, 249.

5. Βλ. Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΕ 1990, 192. Προσθ. καὶ G. GRUBEN, *Die Tempel*

Οἱ τεχνικὲς δυσκολίες προσαρμογῆς ἐλλειψοειδοῦς πτεροῦ σὲ ὀρθογώνιο κτίριο καὶ ἄλλες ἀσύμφωνες, ὅπως οἱ διαφορετικὲς ἀποστάσεις τῶν πλακῶν ἀπὸ τὸ κτίριο, καὶ ἡ ἀπόκλιση τοῦ ἄξονα τῆς ἐλλείψεως ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ μεγάρου, ἔκαναν ἄλλους ἐρευνητὲς νὰ προτείνουν διαφορετικὲς λύσεις. Ὁ Drerup ἐθεώρησε τὶς πλάκες βάσεις στύλων ἀντιστήριξης τῶν τοίχων ἔναντι τῶν ὠθήσεων τῆς στέγης κατὰ τὸ ὑπόδειγμα μεσαιωνικῶν κτιρίων τῆς Σαξωνίας⁶. Ἄλλοι ἀποχώρισαν τὶς πλάκες ἀπὸ τὸ μέγαρο Β καὶ τὶς ἐρμήνευσαν ὡς βάσεις στύλων στεγάστρου θωμοῦ ἢ περιβόλου τοῦ τεμένους⁷. Ὁ Wesenberg τὶς ἐσχέτισε μὲ στύλους ποὺ ἐνίσχυαν πλινθόκτιστους τοίχους ἐνὸς ὑποθετικοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος τὸ ὁποῖο θὰ κτίστηκε στὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ μεγάρου Β καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀρχαίκοῦ ναοῦ⁸. Τέλος οἱ πλάκες αὐτὲς θεωρήθηκαν λείψανα πλακοστρώτου ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὸν χώρο πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ^{8α}.

Μόνο ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα, ἐὰν δὲν ἔχει γίνῃ διαταραχὴ τῶν στρωμάτων, μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὴ λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς σχέσης τῶν πλακῶν αὐτῶν μὲ τὸ μέγαρο Β.

Ἀθικτὴ ἐπίχωση ἕως τώρα διαπιστώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 6η πλάκα τῆς δυτικῆς, τὴ 12η τῆς βόρειας ἐλλειψοειδοῦς καὶ τὴ 16η τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς. Ἡ ἀρίθμηση ἔγινε κατὰ τὸ παλαιὸ σχέδιον τοῦ Ρωμαίου⁹. Σήμερα λείπει ἡ 8η καὶ ἡ 14η πλάκα.

5η πλάκα

Γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν στρωμάτων στὰ ὁποῖα φέρεται ἡ 5η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» τῆς δυτικῆς σειρᾶς, ἔγιναν δύο στρωματογραφικὲς τομές, ἡ 15 καὶ ἡ 16. Ἡ πρώτη ὀρίσθηκε πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ

der Griechen (1986) 33. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ἐπαναλαμβάνει ὁ Gruben καὶ προσφάτως (*I Greci* II, 1, 392-93) παρὰ τὰ νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

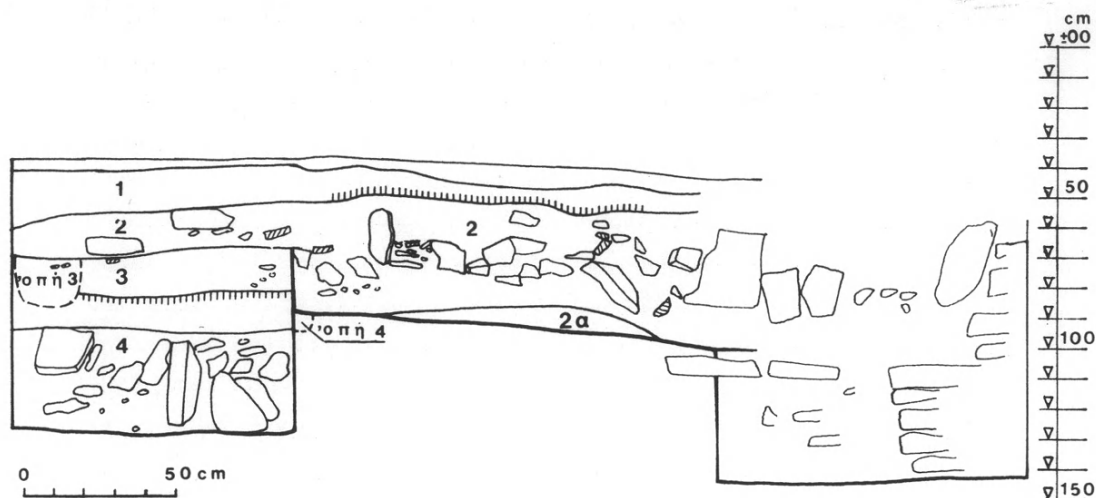
6. AA 1964, 195.

7. Βλ. AE 1990, 192, σημ. 20-22.

8. WESENBERG, AA 1982, 149 κέ.

8α. KUHN, AM 108, 1993, 29 κέ. Βλ. καὶ AE 1990, 193.

9. AD 1, 1915, 231, εἰκ. 2. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1993, 89, εἰκ. 7.

1. «μελανό», στρώμα
2. καστανοκόκκινα χώματα
- 2α. κίτρινο - κόκκινο αργιλωδές χώμα
3. κίτρινο στρώμα
4. καστανά χώματα με πέτρες

 σκληρή πατημένη γῆ

Εἰκ. 5. Στρωματογραφία 15.

σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. πρὸς Δ, καὶ ἡ δεύτερη καθέτως πρὸς τὴν 15, κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς 5ης πλάκας. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀνοίχθηκε σκάμμα διαστ. 2.60 X 1.86 τὸ ὁποῖο βρίσκεται μεταξύ 4ης καὶ 5ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης», στὸ ὕψος τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου ἀπὸ Β κίονα τῆς δυτικῆς κιονοστοιχείας τοῦ πτεροῦ (εἰκ. 5, πίν. 44α-44β).

Στρωματογραφία 15

Ἡ τομὴ ἄρχισε σὲ βάθος 0.35/0.40 μ. μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ μετανασκαφικὸν χώμα τὸ ὁποῖο ἔφθανε μέχρι βάθους ± 0.50 μ. Ἡ ἔκταση τοῦ στρωματογρα-

φικοῦ πεδίου εἶναι 2.60 μ. (εἰκ. 5, πίν. 45α-β, 46α). Σὲ βάθος 0.40-0.50 μ. ἀρχίζει τὸ γνωστὸ «μελανό» στρώμα τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν¹⁰. Περιέχει ἀποτεφρωμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ θρυμματισμένα ὀστὰ ζώων καὶ φθάνει σὲ βάθος 0.53-0.55 μ. Κατὰ τὸ νοτιότερο μέρος τῆς τομῆς, ἐπὶ μήκους 1.20 μ. τὸ χῶμα αὐτὸ φέρεται ἐπάνω σὲ σκληρὸ πατημένο ἀπὸ τὴ χρήση χῶμα μὲ ἐπίστρωση πηλοῦ ποῦ ἔχει πυρακτωθεῖ καὶ σώζεται ἀποσπασματικά. Προφανῶς ἔχουμε ἐπίπεδο χρήσεως ἐπάνω στὸ ὁποῖο κεῖται τὸ «μελανό» στρώμα. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιπέδου αὐτοῦ, τῆς ὁποίας ἀποκαλύψαμε μικρὸ τμήμα, βρέθηκαν θρύμματα χάλκινου ἐλάσματος. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶχε προετοιμασίᾳ ἀπὸ σκληρὸ καστανοκόκκινο χῶμα («κεραμίτιδα γῆ»). Ἀκολουθοῦσε στρώμα χωμάτων καστανοκόκκινων, τὸ ὁποῖο περιεῖχε λίγα στοιχεῖα ἀπανθράκωσης καὶ στάχτης, μεταλλικὰ συσσωματώματα καὶ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Πρόκειται γιὰ στρώμα ποῦ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δ συνέχεια ἐκείνου στὸ ὁποῖο πατεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, καὶ τὸ ὁποῖο εἴχαμε διαπιστώσει στὴ στρωματογραφία 1 (1992) ποῦ ἔγινε λίγο βορειότερα κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν παρεῖᾶ τοῦ ἴδιου τοίχου τοῦ σηκοῦ¹¹. Τὸ στρώμα αὐτό, στὸ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔχει ἄλλου περισσότερα καὶ ἄλλου λιγότερα ἀπανθρακωμένα ἢ πυρακτωμένα στοιχεῖα καὶ στάχτη, γι' αὐτὸ καὶ τὸ χρῶμα του διαφέρει κατὰ τύπους καὶ εἶναι ἄλλοτε μελανότερο καὶ ἄλλοτε ἐρυθρότερο. Ἀσφαλῶς εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο «μελανό» στρώμα ποῦ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ ὕψος περίπου τῆς κατώτερης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ ὄχι ὑπὸ τὸν τοῖχο. Καὶ οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς ἰδιαίτερα πάντοτε ἀναφέρουν ὅτι συνάντησαν τὸ «μελανό» πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ τὸ διακρίνουν ἀπὸ τὰ χρώματα στὰ ὁποῖα ἐδράζεται ὁ ναὸς καὶ τὰ ὁποῖα συχνὰ ἔχουν μελανὴ χροιά.

Τόσο τὸ δεύτερο, δηλ. τὸ καστανοκόκκινο στρώμα, ὅσο καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ τρίτο ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ κίτρινα καθαρὰ χρώματα ἔχουν ἰσχυρὴ κλίση πρὸς Δ. Τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τὸ κίτρινο στρώμα στὸ σκάμμα τὸ ὁποῖο ἔγινε γιὰ τὶς στρωματογραφικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 ἕως

10. *AE* 1900, 176-178, *AD* 1, 1915, 228.

11. *ΠΑΕ* 1992, 95 κέ.

1 μ. περίπου, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἀπὸ Α πρὸς Δ κλίσεως¹². Τὰ κίτρινα χρώματα ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἐκεῖνο στρώμα πού βρίσκεται στὴν ἴδια, τὴν τρίτη ἀπὸ ἐπάνω θέση στὴ στρωματογραφία 1 (1992)¹³. Ἐκεῖ σὲ βάθος 0.70 μ. κάτω ἀπὸ τὸ καθαρὸ κίτρινο χῶμα εἴχαμε συναντήσει ὑπόλοιπα πλακοστρώτου πού ὑποθετικῶς ἀποδώσαμε σὲ ἐπίπεδο χρήσεως ἔξω καὶ ἀμέσως πρὸς Δ τοῦ μεγάρου Β. Ἐδῶ, σὲ βάθος 0.85 μ., κάτω ἀπὸ τὰ ἴδια χρώματα, ἐντοπίσθηκαν ὑπόλοιπα ἐπιπέδου χρήσεως (πίν. 45α, 46α-β). Τὸ κίτρινο αὐτὸ χῶμα φαινόταν τότε ὅτι ἐκάλυπτε τὸ κακῆς διατηρήσεως ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β τοῦ ὁποίου τὰ ὑπόλοιπα εἴχαμε παρακολουθήσει παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹⁴. Μέσα στὸ κίτρινο στρώμα διαπιστώθηκε σὲ ἀπόσταση 0.75 μ. πρὸς Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ὁπή (3) βάθους 0.20 μ. πλ. 0.15 μ. Ὁ πυθμένας τῆς βρίσκεται σὲ βάθος 0.96 μ. περιεῖχε δὲ λατύπη καὶ ὄστρακα. Ἄλλη μικρότερη ὁπή (4) ὑπάρχει νοτιότερα καὶ βαθύτερα (εἰκ. 4, 5).

Σὲ βάθος 1 μ. τὸ κίτρινο στρώμα τελειώνει καὶ ἀρχίζει καστανὸ χῶμα μὲ πυκνοὺς ἀργοὺς λίθους πού συνεχίζεται βαθύτερα.

Τὸ δεύτερο στρώμα τῶν καστανοκόκκινων χρωμάτων περιεῖχε ἀνάμικτη χονδροειδῆ κεραμεικὴ καὶ ἓνα ὄστρακο ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς.

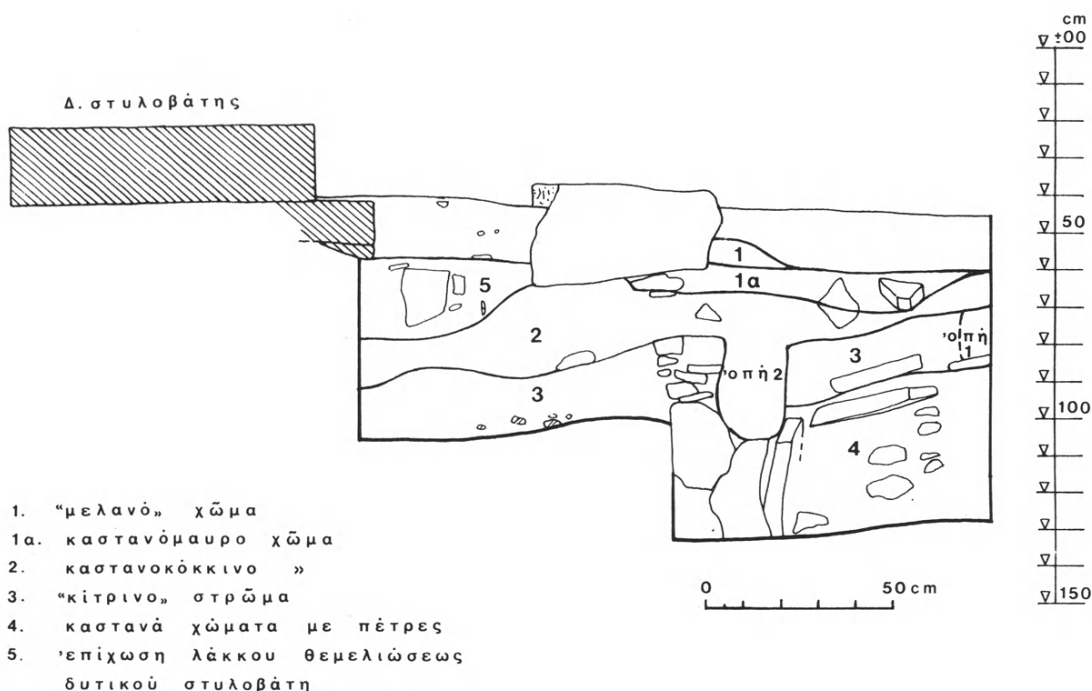
Στρωματογραφία 16

Στὴ βόρεια παρειαὶ τοῦ ἴδιου σκάμματος κάτω ἀπὸ τὴν 5η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἔγιναν ἐπίσης στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις (εἰκ. 6, πίν. 47α-β, 48α). Τὸ πεδίο τῆς στρωματογραφίας αὐτῆς εἶναι κάθετο πρὸς τὸ προηγούμενο. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς 5ης πλάκας βρίσκεται σὲ βάθος 0.36 μ. καὶ ἡ πλάκα πατεῖ σὲ βάθος 0.61-0.63 μ. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ

12. Στὴν πορεία τῆς παρούσης στρωματογραφικῆς τομῆς ἀφήσαμε κατὰ τὸ νοτιότερο τμήμα, ὡς μάρτυρα, ἄθικτο μέρος τοῦ δεύτερου στρώματος, συγκεκριμένως τὰ καστανοκόκκινα χρώματα, ὅπως φέρονται, δηλ. ἐπικλινῶς, πρὸς Δ. Ἡ κλίσις αὐτὴ φαίνεται στὴν κατατομὴ τοῦ μάρτυρα, ἐνῶ εὐκρινέστερη γίνεται στὴν ἐπόμενη στρωματογραφία (16). Στὸ βορειότερο μέρος τῆς στρωματογραφίας 15 ἡ τομὴ ἔχει γίνῃ κατακόρυφα γιὰ νὰ δοθεῖ καθαρότερη ἢ εἰκόνα τῆς διαδοχῆς τῶν στρωμάτων.

13. ΠΑΕ 1992, 95 κέ.

14. Αὐτόθι 98-99.

Εἰκ. 6. Στρωματογραφία 16.

δὲν εἶχε προχωρήσει κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα ἢ ὁποία, ὅταν ἀρχίσουμε τὴν ἔρευνα, βρισκόταν μέσα στὰ μετανασκαφικὰ ἐπιφανειακὰ χῶματα. Στὴ στρωματογραφία αὐτὴ γίνεται φανερὴ ἡ ἀπὸ Α πρὸς Δ κλίση τῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ φερτὰ χῶματα πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἐπιχωμάτωση καὶ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου.

Τὸ γνωστὸ κίτρινο στρώμα ἔχει ἰσχυρὴ ἀπὸ Α πρὸς Δ κλίση. Στὸ ἀνατολικότερο σημεῖο, κατὰ τὴ συνάντηση τῆς παρούσης στρωματογραφίας μὲ τὴν προηγούμενη, ἀρχίζει σὲ βάθος 0.70 μ. περίπου καὶ στὸ δυτικότερο σχεδὸν σὲ 1 μ. Ἐπάνω σὲ αὐτὸ ἔχει στρωθεῖ καστανοκόκκινο χῶμα γιὰ νὰ καλύψει κενό, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς 5ης πλάκας. Τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ στρώματος αὐτοῦ ὅπου φέρεται ἡ πλάκα εἶναι μελανότερο καὶ μάλιστα ἐντονότερα κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Τὰ χῶματα αὐτά (εἰκ. 6, ἀρ. 1a) βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνα τοῦ δεύτερου ἐκ

τῶν ἄνω στρώματος τῆς προηγούμενης στρωματογραφίας στὰ ὁποῖα ἐπάτησε ὁ ναός. Ἐκεῖ ὅμως κυριαρχοῦσε ἐρυθρῶν χροιά. Τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἀπὸ πατημένη γῆ πὺ συναντήσαμε ἐκεῖ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Ἡ κατ' ἀρχὰς πιθανὴ σχέση του μὲ τὶς πλάκες, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πλάκας διατηρεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ μικρὸ τμήμα τοῦ «μελανοῦ» στρώματος. Τὸ χῶμα αὐτὸ ἔχει περισσότερα ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ στάχτη πὺ τοῦ δίνουν ἐντονότερο μαῦρο χρῶμα ἀπὸ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο πατεῖ ἡ πλάκα. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἀνώτερο «μελανὸ» στρῶμα τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν πὺ διαπιστώσαμε στὴν προηγούμενη στρωματογραφία, τὸ ὁποῖο ἔφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς κάτω σειρᾶς τῶν πλακῶν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐπάτησε ἀσφαλῶς σὲ ἐπίκωση καστανόμαυρων ἢ καστανόκόκκινων χωμάτων, ὅπως φάνηκε καὶ στὴν πλησιόχωρη στρωματογραφία 1 (1992) καὶ σὲ ἄλλες μακρινότερες. Δὲν εἶναι ὅμως ἐξίσου σαφὲς ἐὰν τὰ «μελανὰ» χῶματα προῦπηρχαν τῆς κατασκευῆς τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ὅποτε ὁ τοῖχος θὰ κτίσθηκε μέσα σὲ αὐτά, ἢ ἐπισωρεύθηκαν ἀργότερα. Ἐξάλλου ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν στρωμάτων δὲν ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ γνωρίσουμε ἐὰν ἡ 5η πλάκα θρυσκόταν ὁλόκληρη μέσα στὸ ἀνώτερο αὐτὸ «μελανὸ» χῶμα καὶ ἐὰν αὐτὸ τὴν ἐκάλυπτε. Παραμένει ἔτσι ἀκόμη ἀπροσδιόριστη ἀκριβέστερα ἡ σχέση τοῦ «μελανοῦ» στρώματος τόσο μὲ τὶς πλάκες, ὅσο καὶ μὲ τὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ. Πάντως γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ φανερώνεται ἡ στενὴ σχέση τοῦ ἐπιπέδου τοποθετήσεως τῶν πλακῶν μὲ ἐκεῖνο τῆς κατασκευῆς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Ἐπειδὴ ἡ κατώτερη ἐπιφάνεια τῆς 5ης πλάκας εἶναι λοξὴ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σφηνοειδεῖς λίθοι γιὰ τὴν ὀριζόντια ἑδράσῃ της.

Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ σκάμματος ὅπου συναντῶνται τὰ δύο στρωματογραφικὰ πεδία (εἰκ. 4) ὑπάρχει μέσα στὸ κίτρινο στρῶμα ὀπὴ (1), μὲ μαλακὰ βαθύχρωμα καστανὰ χῶματα (διαστ. 0.24 X 0.23 μ.). Ἄλλη ὅμοια ὀπὴ (2) παρατηρήθηκε δυτικότερα στὴν ἴδια εὐθεία καὶ στὸ ἴδιο βάθος περίπου. Περιεῖχε ἴδια χῶματα (διαστ. 0.37 X 0.28 μ.).

Στὸ δυτικότερο μέρος τῆς στρωματογραφίας 16 τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο πατεῖ ἡ 5η πλάκα διακόπτεται ἀπὸ λάκκο θεμελιώσεως τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Ὁ λάκκος περιεῖχε χῶμα καστανόμαυρο μὲ λατύπη καὶ μικρὲς πέτρες πὺ συνεχίζονται ὑπὸ τὸν στυλοβάτη.

Τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο φέρεται ἡ 5η πλάκα, καθὼς καὶ τὸ ὑποκείμενο

αὐτοῦ, δηλ. τὰ κίτρινα χρώματα, παρακολουθοῦνται ἕως καὶ κάτω ἀπὸ τὸν λάκκο μὲ τὴν ἐπίχωση γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη. Σὲ βάθος 1.05 μ. ὅπου φθάνει τὸ κίτρινο χῶμα κοντὰ στὸν στυλοβάτη, παρατηρήθηκαν ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένου ὕλικου καὶ καμένου πηλοῦ, ποὺ ἴσως εἶναι λείψανα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β.

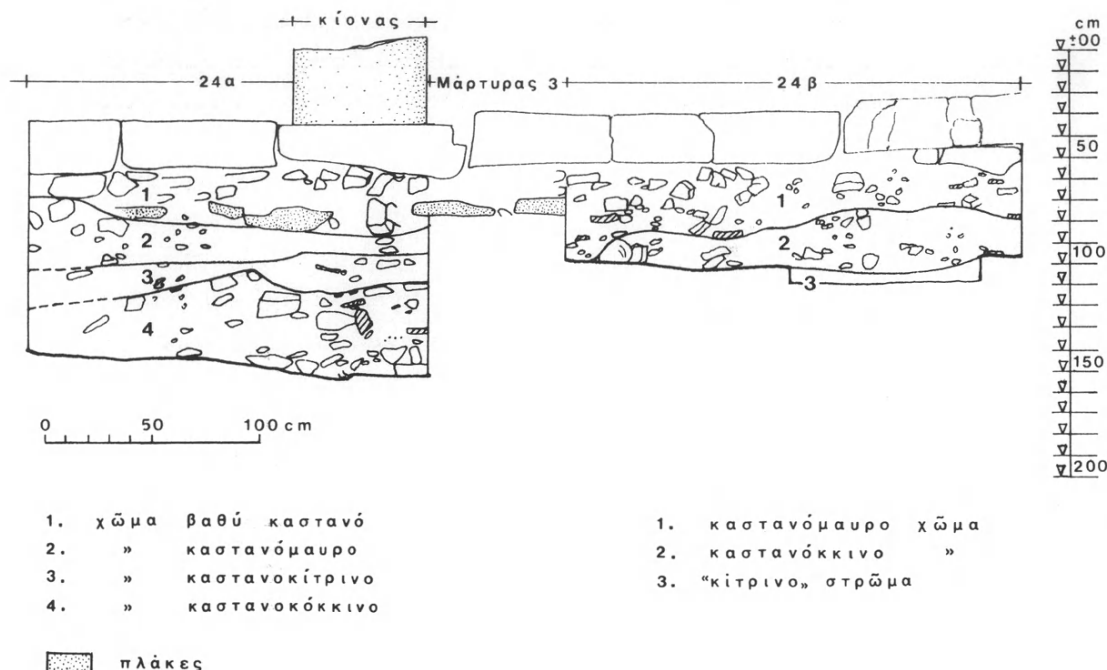
3η, 4η πλάκα καὶ πιθάρι

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας περὶ τὴν 3η καὶ τὴν 4η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἔδειξε ὅτι ὅλος ὁ χῶρος περιέχει μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση ὅπου ἐδράζονται καὶ οἱ πλάκες. Πρὸς ΒΑ τῆς 4ης πλάκας σημειώνεται στὴν κάτοψη τοῦ Ρωμαίου (ΑΔ 1, 1915, 231, εἰκ. 2) πιθάρι τὸ ὁποῖο ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Σῶζεται ὅμως ὑπόλοιπο καμπύλης ἀργολιθοδομῆς ἢ ὁποία περιέβαλλε τὸ πιθάρι καὶ παρέμεινε στὴ θέση της μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσή του (εἰκ. 4, πίν. 446, 46α). Ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ πλευρά της. Ὅμοια κατασκευὴ ὑπάρχει καὶ στὸ πιθάρι ποὺ θρίσκεται ἀκόμη στὴ θέση του παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β¹⁵. Ἐκεῖ ἀποκαλύψαμε τὴν ἐξωτερικὴ της ὄψη. Ὁ τοῖχος τοῦ περιβλήματος πατεῖ σὲ βάθος 1.53 μ. ὅπου προφανῶς εἶχε τοποθετηθεῖ καὶ τὸ πιθάρι. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ περιβλήματος εἶναι παλαιότερος τῶν στρωμάτων τῆς στρωματογραφίας 15. Φαίνεται ὅτι ὅταν αὐτὰ σχηματίσθηκαν ὑπῆρχε ἤδη τὸ πιθάρι μὲ τὸν τοῖχο του, καὶ ὅπως τὸ κενὸ πιθάρι τοῦ 1992, παρέμεινε καὶ αὐτὸ στὴ θέση του κατὰ τὶς ἐπόμενες φάσεις, ἕως τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ, ὅταν θὰ καταχωσθῆκε. Πρέπει ἐπομένως νὰ χρονολογηθεῖ καὶ αὐτὸ στοὺς πρὸ τοῦ μεγάρου Β χρόνους.

Στρωματογραφία 17 (ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη)

Στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου σκάμματος ἀπέναντι ἀπὸ τὴ στρωματογραφία 15, ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη καὶ ἐπὶ μήκους 1.10 μ. ἔγιναν ἐπίσης στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις (εἰκ. 7, πίν. 44α, 48α-β, 49α). Τὸ ἀνώτερο

15. ΠΑΕ 1992, 101.

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία 17.

στρώμα στὸ ὁποῖο πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη εἶναι καστανόμαυρο χῶμα μὲ πυκνὴ λατύπη καὶ ὑπόλοιπα καμένου πηλοῦ. Εἶναι τὸ ἴδιο χῶμα ποὺ ὑπάρχει καὶ στὸν «λάγκκο» τῆς στρωματογραφίας 16 καὶ πρόκειται γιὰ ἐπίχωση πρὸς δημιουργία ἐπιπέδου κατασκευῆς τοῦ στυλοβάτη, φθάνει δὲ μέχρι βάθους 0.76 μ. Εἶναι τῆς ἴδιας χρωματικῆς βαθμίδας μὲ τὸ καστανόμαυρο στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς στρωματογραφίας 14 ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹⁶. Κάτω ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ ὑπάρχει ἡ «κεραμίτις γῆ» μὲ καμένες ὕλες, ὀστάρια, πυρακτωμένους πηλοὺς καὶ λίγη λατύπη. Εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ δεύτερου ἐκ τῶν ἄνω στρώματος τῶν στρωματογραφικῶν 15 καὶ 16, τὸ ὁποῖο μὲ κλίση συνεχίζεται πρὸς Δ ὑπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη.

16. ΠΑΕ 1994, 114-115, εἰκ. 8.

Ἀκολουθεῖ σὲ βάθος 0.90/1 μ. τὸ κίτρινο χῶμα, πὺ διαπιστώσαμε στὶς δύο προηγούμενες στρωματογραφίες μὲ κλίση πρὸς Δ. Ἡ διαφορὰ βάθους στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται τὸ στρώμα αὐτὸ μεταξὺ τῆς ἀπέναντι στρωματογραφίας 15 καὶ τῆς παρούσης, δηλ. σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. εἶναι λόγω τῆς κλίσης 0.30 μ. περίπου.

Μέσα στὸ κίτρινο αὐτὸ στρώμα πὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ σκάμμα, καὶ σὲ βάθος 0.90-1 μ., διαπιστώθηκε ἐπίπεδο χρήσεως πὺ διακρίθηκε καὶ στὴ στρωματογραφία 15 σὲ βάθος 0.85 μ. (πίν. 466). Μικροὶ, πλακοειδεῖς, ἀραιοὶ λίθοι, προφανῶς εἶναι στρωμένοι στὸ ἐπίπεδο αὐτό. Τὸ κίτρινο χῶμα συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως. Μὲ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἴσως σχετίζεται σειρά πλακοειδῶν ὀγκολίθων ἀπὸ Β πρὸς Ν, στὴ γραμμὴ τῶν ὑπερκειμένων πλακῶν τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» (εἰκ. 4, πίν. 44, 476, 49α). Οἱ λίθοι εἶναι στερεωμένοι στὸ κατώτερο μέρος τοῦ κίτρινου χρώματος σὲ μῆκος 2.46 μ. Ἴσως ἀποτελοῦσαν ἀνάλημμα, τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσε στὴν κεκλιμένη δυτικὴ αὐτὴ πλευρὰ τοῦ χώρου τὴν ἐπίχωση ἐπάνω στὴν ὁποία εἶχε σχηματισθεῖ τὸ προαναφερθὲν ἐπίπεδο χρήσεως. Ἴσως δὲ τὸ ἀνάλημμα αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β.

Κατὰ τὴν ἐπέκταση τῆς στρωματογραφίας 17 πρὸς Ν, ἀπέναντι σχεδὸν ἀπὸ τὴν 4η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» διαπιστώθηκαν μέσα στὰ καστανόμαυρα χρώματα στὰ ὁποῖα ἐπάτησε ὁ στυλοβάτης, σὲ βάθος 0.63/0.73 μ. τέσσερις πλάκες στρωμένες κατὰ σειράν καὶ κατ' ἀποστάσεις 0.40 μ. μεταξύ τους (πίν. 486). Ἴσως ἀνήκουν σὲ πλακόστρωτο, πάντως βρίσκονται βαθύτερα ἀπὸ τίς «βάσεις τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης» τοῦ ἴδιου χώρου. Δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ σχετίζονται μὲ τὸ λιθόστρωτο τοῦ νοτιότερου μέρους τοῦ δυτικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ πτεροῦ πὺ ἀφαιρέθηκε, ὡς νεωτέρων χρόνων ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη, γιατί κεῖνται ὅπως φαίνεται βαθύτερα. Κάτω ἀπὸ τίς πλάκες αὐτὲς τὸ χῶμα ἦταν καστανόμαυρο μαλακὸ μὲ πέτρες ἕως 0.95 μ. ὅπου ἄρχιζαν χρώματα καστανοκίτρινα καὶ βαθύτερα καστανοκόκκινα μὲ λατύπη, πυρακτωμένους πηλοὺς καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα τὰ ὁποῖα παρακολογήσαμε μέχρι βάθους 1.50 μ. Ἡ ἐπίχωση τῶν καθαρῶν κίτρινων χρωμάτων πὺ συναντήσαμε στὸ βορειότερο μέρος τῆς ἴδιας στρωματογραφίας καὶ ἀντιστοιχῶς στὶς δύο προηγούμενες, ἐδῶ λείπει, πράγμα πὺ διαπιστώσαμε καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι, πρὸς Α, ὅπου ὑπῆρχε πιθάρι μὲ τὸν τοῖχο πὺ τὸ προστάτευε ἀπὸ Α.

6η πλάκα

Τὰ στρώματα στὰ ὁποῖα ἐδραζόταν ἡ 6η πλάκα εἴχαμε ἐρευνήσει τὸ 1992¹⁷. Γίνεται τώρα φανερό ὅτι εἶναι ἴδια μὲ αὐτὰ τῆς 5ης πλάκας (βλ. στρωματογραφία 16). Τό «στρῶμα καταστροφῆς» μὲ πυρακτωμένα κομμάτια πηλοῦ κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα, πού ἀναφέραμε ἐκεῖ, δὲν εἶναι παρὰ τὰ καστανο-κόκκινα καὶ καστανόμαυρα χρώματα (ἀνάλογα μὲ τὶς προσμίξεις στοιχείων καύσης) τὰ ὁποῖα πατεῖ καὶ ἡ 5η πλάκα. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ στρῶμα καταστροφῆς κατὰ χώραν, ἀκόμη καὶ ἂν περιλαμβάνει λείψανα πυρακτωμένων πηλῶν, ἀλλὰ γιὰ χρώματα πού στρώθηκαν πρὸς ἰσοπέδωση τοῦ χώρου, ἀνάμικτα λίγο πολὺ μὲ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, στάχτη καὶ συχνὰ πυρακτωμένο πηλό.

7η πλάκα

Μικρὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα στὴν 7η πλάκα τῆς ἴδιας πλευρᾶς ἔδειξε ὅτι καὶ αὕτῃ, ὅπως ἡ 4η καὶ ἡ 3η πλάκα, μετακινήθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε σὲ μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση. Ὅτις δυστυχῶς φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη ἐντύπωση πού εἴχαμε σχηματίσει ἀπὸ τὶς λίγες φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδῃ, ὅτι δηλ. οἱ πλάκες εἴχαν τότε μείνει ἀμετακίνητες¹⁸ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα καὶ γιὰ τὴν ὥρα ἰσχύει μόνο γιὰ τὴν 5η καὶ τὴν 6η πλάκα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ἡ 1η καὶ ἡ 2η πλάκα δὲν ἐρευνήθηκαν ἀκόμη.

12η πλάκα καὶ κατασκευές ζ καὶ η

Ἡ 12η πλάκα στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ ἔχει διαστάσεις 0.47 X 0.45 X 0.17 μ. καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος 0.40 μ., δηλ. 0.35-0.40 μ. ὕψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ ὀπισθίου δωματίου τοῦ μεγάρου Β (πίν. 496). Κεῖται δὲ 0.10-0.15 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἐδράσεως τῶν πλησιόχωρων στοιχείων τοῦ ναοῦ, δηλ. τῆς πρώτης ἀπὸ Β βάσης τοῦ κίονος τοῦ ὀπισθοδόμου (0.31 μ.)

17. ΠΑΕ 1992, 125 χέ.

18. Αὐτόθι 126.

καὶ τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ (0.25 μ.) καὶ τοῦ δυτικοῦ (0.30 μ.) τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ ἐδράζεται σὲ βάθος 0.40-0.45 μ. στὸ νοτιότερο μέρος του, ὅπου ἔχει δύο σειρὲς πλακῶν καὶ σὲ βάθος 0.28 μ. περίπου, στὸ βορειότερο μέρος του, ὅπου ἔχει μόνο μία σειρά, γιατί ἐκεῖ σώζεται ὑψηλὰ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγάρου καὶ ὁ τοῖχος τοῦ σηκοῦ πατεῖ, μὲ τὴ μεσολάβηση λίγου μόνο χώματος, σχεδὸν ἐπάνω σὲ αὐτόν (πίν. 50α). Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς 12ης πλάκας βρίσκεται σὲ βάθος 0.23 μ., ἄρα λίγα μόνο ἑκατοστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιπέδου ὅπου ἐπάτησαν τὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ στὸν ὀπισθοδόμο. Πιθανότατα ἡ πλάκα καλύφθηκε ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὀπισθοδόμου¹⁹. Ἀλλὰ δὲν βρίσκεται ἡ 12η πλάκα τοποθετημένη στὰ ἴδια χρώματα, ὅπου καὶ ὁ βόρειος τοῖχος ἢ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ναοῦ τῶν ὁποίων μετρήθηκε τὸ βάθος. Φέρεται σὲ ὑποκατασκευὴ ἀπὸ μία σειρά πλακοειδῶν μικρῶν λίθων τοποθετημένων ἐπάνω σὲ λιθόστρωτο τοῦ ὁποῖου τμήματα βρέθηκαν τόσο κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα ὅσο καὶ λίγο βορειότερα σὲ βάθος 0.43-0.50 μ. (πίν. 50β). Ἐρευνηθήκαν τὰ ἄθικτα καστανοκόκκινα χρώματα πρὸς Β τῆς 12ης πλάκας καὶ σὲ βάθος κυμαινόμενο ἀπὸ 0.52 ἕως 0.60 μ., διαπιστώθηκε ἄλλη βαθύτερη στρώση ἀπελέκτων πλακοειδῶν λίθων σὲ χρώματα ἐπίσης καστανοκόκκινα μὲ ὄστρακα καὶ ὅστὰ ζῶων (πίν. 51α). Τὰ ὄστρακα στὰ δύο αὐτὰ στρώματα, πού εἶναι ἀνάμικτα, δείχνουν ὅτι τὰ χρώματα εἶναι φερτά. Στὸ ἀνώτερο πάντως ὑπερτερεῖ ἡ λεπτότερη χειροποίητη κεραμεικὴ, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ προϊστορικά καὶ ἴσως μυκηναϊκὸ ὄστρακο μὲ διακόσμηση ταινίας. Στὸ κατώτερο στρώμα, κάτω ἀπὸ τὸ βαθύτερο λιθόστρωτο ὑπάρχει ἴδια ἀναλογία λεπτότερης χειροποίητης καὶ χονδροειδοῦς κεραμεικῆς, γκριζοπράσινα καὶ πορτοκαλόχρωμα ὄστρακα. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα λιθοστρώτων παλαιότερων τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν «βάσεων», καὶ τὸ κατώτερο προφανῶς λόγῳ τοῦ βάθους του σχετίζεται μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Τὸ ἀνώτερο λιθόστρωτο στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ 12η πλάκα, ἀποτελεῖ

19. Ἡ παρατήρησή μας ὅτι ἡ πλάκα αὐτὴ κεῖται 0.13-0.15 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος μὲ τὰ λείψανα καταστροφῆς τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται τοῦ ναοῦ (ΠΑΕ 1992, 126) πρέπει νὰ διορθωθεῖ. Γιατὶ ἐν τῷ μεταξύ ἀπεδείχθη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ λείψανα κατὰ χώραν εὐρισκομένης καταστροφῆς, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἀμφιβάλαμε ἤδη τὸ 1992 (ΠΑΕ 1992, 107), ἀλλὰ γιὰ χρώματα φερτά τὰ ὁποῖα περιέχουν λείψανα καταστροφῆς.

προφανῶς ἐνδιάμεση φάση μεταξὺ μεγάρου Β καὶ ναοῦ, ἀφοῦ κεῖται 0.10-0.15 μ. βαθύτερα τοῦ ἐπιπέδου ἐδράσεως τῶν στοιχείων τοῦ ναοῦ στὸν ὀπισθόδομο (πίν. 496, 506). Πιθανῶς εἶναι κατασκευὴ ἄμεσα συνδεόμενη μετὰ τὶς πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» στὸν χῶρο αὐτόν.

Σὲ βάθος 0.78 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 0.46 πρὸς Α τῆς 12ης πλάκας ἀποκαλύφθηκε ὑπόλοιπο τοίχου (ζ) μετὰ κατεύθυνση Β-Ν. Φάνηκε μόνο ἡ δυτικὴ του ὄψη. Μῆκος 2.54, ὕψος 0.28 μ. Ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας καὶ τὸ βάθος στὸ ὁποῖο βρίσκεται ταιριάζουν μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β. Ἀσαφῆς εἶναι ἡ σχέση του μετὰ τὰ παρακείμενα λιθόστρωτα πού ἀνέφερα πιό πᾶνω.

Ἡ ἔρευνα περὶ τὴν 12η πλάκα ὁδήγησε καὶ στὴν ἐξῆς διαπίστωση: Σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. πρὸς Β τοῦ μεγάρου Β εἶχε βρεθεῖ τὸ 1992 τοῖχος παράλληλος πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποθετικὰ χαρακτηρισθεῖ «βόρειο ἀνάλημμα»²⁰. Συμπληρωματικὸς καθαρισμὸς ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει στοὺς μετανασκαφικοὺς «ξηρότοιχους». Φαινόταν τότε ὅτι ὁ τοῖχος ἐκάμπτετο καὶ συνεχιζόταν πρὸς Β. Τώρα διαπιστώνεται ὅτι τὸ βόρειο αὐτὸ σκέλος, πού σώζεται καὶ ἐλλιπῶς δὲν συνδέεται μετὰ τὸν «ἀναλημματικὸ» τοῖχο, εἶναι ὅμως πράγματι ὑπόλοιπο ἀρχαίας κατασκευῆς (η), πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λίθους καὶ ἓναν ὑπερκείμενο οἱ ὁποῖοι πατοῦν ἐπάνω στὸν τοῖχο ζ πού ἀναφέραμε πιό πᾶνω (πίν. 50α-β, 51α). Στὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς, στὴν ΑΕ 1900, ἔχει ἀποδοθεῖ ἀκριβῶς στὴ θέση τοῦ τοίχου ζ, τοῖχος πού κάμπτεται καὶ συνεχιζεται πρὸς Α παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάρου Β. Τὸ τμήμα αὐτὸ στὸ ἀνατολικὸ πτερὸ δὲν σώζεται σήμερα. Τὸ πρὸς Β σκέλος τοῦ σχεδίου δὲν εἶναι παρὰ ὁ πιό πᾶνω τοῖχος ζ.

11η πλάκα

Ἡ 11η πλάκα στὴν ἴδια βόρεια πλευρὰ τῆς «ἐλλείψεως», διαστ. 0.57 X 0.56 X 0.08 μ., ἐδράζεται σὲ βάθος 0.53 μ., δηλ. κατὰ 0.14 μ. βαθύτερα τῆς 12ης (πίν. 516). Διακρίνεται σὲ φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὰ γύρω χώματα. Ἡ ἐξέταση τῶν χωμάτων ὑπὸ τὴν πλάκα ἔδειξε ὅτι καὶ αὕτη ἔχει μετακινηθεῖ καὶ ἐπανατοποθετηθεῖ σὲ μετανα-

20. ΠΑΕ 1992, 125.

σκαφικὴ ἐπίχωση. Βρίσκεται μάλιστα σήμερα νοτιότερα ἀπὸ τὴ θέση της στὸ ἀρχικὸ σχέδιο. Προφανῶς μετακινήθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο κατὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ παρακολουθήσει τοίχους κτιρίου ποὺ ἀπέδωσε στὸ σχέδιο παρὰ τὴν 11η αὐτὴ πλάκα καὶ ἐθεώρησε ὅτι ἦταν σύγχρονο τοῦ μεγάρου Β²¹. Μέρος ἐνὸς τοίχου ἢ λιθοστρώτου βρέθηκε σὲ βάθος 0.76 μ. σὲ κακὴ κατάστασι διατήρησης, ἀμέσως πρὸς Δ τῆς 11ης πλάκας. Δὲν φαίνεται ὅτι ἀνήκει στοὺς τοίχους Δ ἢ Ε ποὺ σημειώνει ὁ Ρωμαῖος. Ἀδιατάρακτη ἐπίχωση ὑπὸ τὴν 11η πλάκα ὑπάρχει μόνο ἀπὸ βάθους 0.81 μ.

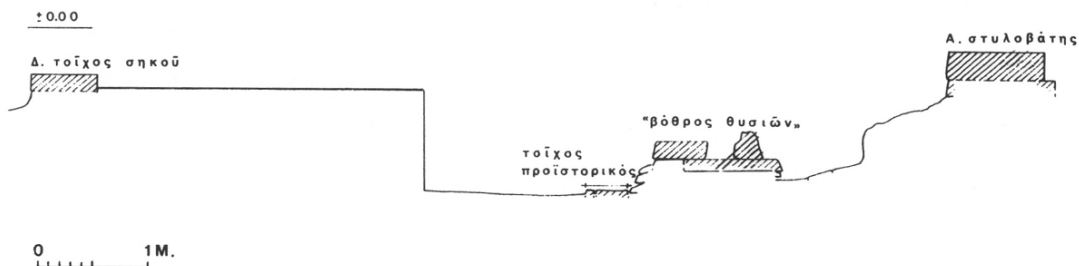
16η, 17η, 18η πλάκα

Στὴ ἀνατολικὴ σειρὰ τῶν πλακῶν ἐρευνήθηκε ἡ 16η πλάκα ἡ ὁποία ἐδράζεται σὲ βάθος 0.57 μ., ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά της βρίσκεται σὲ βάθος 0.40 μ. περίπου. Ἔχει διαστάσεις 0.64 X 0.60 X 0.16 μ. (πίν. 52α). Ἔχει καὶ ἡ πλάκα αὐτὴ ὑποκατασκευὴ ἀπὸ ἐπάλληλους πλακοειδεῖς λίθους καὶ κάτω ἀπὸ αὐτούς, σὲ βάθος 0.61/0.75 ἐμφανίσθηκε μέρος ἀργολιθοδομῆς, ἴσως τοίχου (πίν. 52β). Τὰ ὀστρακα ἀπὸ τὸ βάθος τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἦταν χονδροειδῆ μονόχρωμα. Οἱ δύο τελευταῖες πλάκες, 17η καὶ 18η τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς μετακινήθηκαν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 60 γιὰ νὰ γίνουν στερεωτικὲς ἐργασίες στὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν σὲ καινούργια ἐπίχωση.

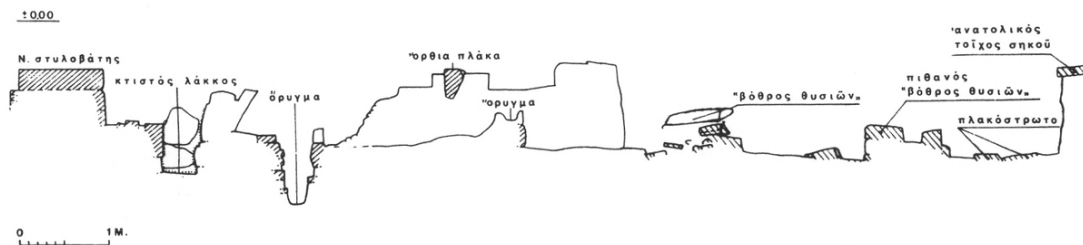
Οἱ ὀπές στὸ κίτρινο στρώμα

Στὸ σκάμμα ποὺ ἔγινε γιὰ τίς στρωματογραφικὲς τομὲς 15 καὶ 16 βρέθηκαν, ὅπως σημειώσαμε πιοπάνω, τέσσερις ὀπές μέσα στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ κίτρινου χώματος (εἰκ. 4, ἀρ. 1-4). Ἔχουν βάθος 0.20-0.24 μ., πλάτος 0.15-0.23 μ. περίπου. Σὲ μία ὑπῆρχαν δύο σφηνοειδεῖς μικρὲς πέτρες. Πρέπει νὰ χρησίμευαν οἱ ὀπές αὐτὲς γιὰ τὴ στερέωση ξύλινων δοκῶν τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ὑπῆρχαν ἔχνη. Δὲν παρουσιάζουν διάταξη ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ κάτοψη συγκεκριμένης κατασκευῆς. Πρέπει νὰ ἀνοίχθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίστρωση τοῦ ἀνώτερου μέρους τοῦ κίτρινου χώματος. Καὶ ἂν αὐτὸ ὅπως

21. ΑΔ 1, 1915, 242.

Εἰκ. 8α. Μέγαρο Β. Τομὴ α-α' κατὰ πλάτος.

Εἰκ. 8β. Μέγαρο Β. Τομὴ β-β' κατὰ μῆκος.

φαίνεται, στρώθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β, οἱ ὁπὲς ἀνήκουν σὲ διάδοχὴ κατασκευή. Μέσα στὸ κίτρινο στρώμα, στὸν ἴδιον «ὀρίζοντα», εἶχαν διαπιστωθεῖ ὁπὲς μὲ ἀπανθρακωμένο ὕλικό καὶ στὸν χώρο τοῦ ὀπισθοῦ δωματίου τοῦ μεγάρου Β τὸ 1992²². Ἴσως ἀνήκουν ὅλες σὲ ξυλόπλεκτη καὶ πηλόχριστη κατασκευὴ ἢ στέγαστρο πὺ θὰ κατέλαβε τὸν χώρον ἐπάνω ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος τοῦ κατεστραμμένου καὶ ἐπιχωματωμένου μεγάρου Β. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, νοτιότερα, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κυρίου δωματίου τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ τὰ ὀρύγματα μὲ στάχτη καὶ σιδερένια ὄπλα καὶ ὁ «βόθρος θυσιῶν» στὸν πρὸς Ν τοῦ κτιρίου χώρ²³ (εἰκ. 8 α-β).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

22. ΠΑΕ 1992, 107.

23. ΠΑΕ 1993, 80, 92, 96 κέ. ΠΑΕ 1993, 92 κέ. 1994, 101 κέ., 110 κέ.

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 53-55)

Τομέας VI

Κατὰ τὸ 1995 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴν «οἰκία 4», τμήμα τῆς ὁποίας εἶχε ἐντοπιστεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967¹. Τὰ ὅρια τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εἶχαν ἐμφανισθεῖ σαφῶς ἤδη κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο (1994)². Ἡ ἀπομάκρυνση ἐφέτος τοῦ στρώματος τῶν πεσμένων πηλῶν ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὴν ὀροφὴ τοῦ ἀποκάλυψε στὴ θέση τοὺς σημαντικὸ μέρος τοῦ κατώτατου τμήματος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων του, ἐνῶ ἐντοπίστηκαν καὶ τμήματα ἐνδιάμεσων τοίχων (εἰκ. 1, πίν. 53α).

Πρόκειται γιὰ κτίσμα ἐπίμηκες (τὸ μῆκος του φθάνει τὰ 11 μέτρα ἐνῶ τὸ πλάτος του δὲν ξεπερνᾷ τὰ 6 μέτρα), μὲ ἐνδιάμεσους τοίχους ποὺ ὀρίζουν τρεῖς ἐσωτερικοὺς χώρους. Καλύτερα σώζονται οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ Βορρὰ χώροι Α καὶ Β, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἀντιστοιχία στὶς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴ τοὺς διάρθρωση. Ὁ χώρος Γ ἦταν ἴσως μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο.

Ἡ εἴσοδος καὶ τῶν τριῶν χώρων, ἀνεξάρτητη γιὰ τὸν καθένα, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ νοτιοδυτικά. Σὲ κάθε χώρῳ ὑπάρχει ἓνας ἱπνὸς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο πολὺ κοντὰ στὸν τοῖχο, μὲ τὸ ἄνοιγμά του στραμμένο πρὸς τὴν εἴσοδο (εἰκ. 1 καὶ πίν. 53α). Οἱ ἱπνοὶ στοὺς χώρους Α καὶ Β σώζονται σχεδὸν ἀκέραιοι. Ἐχουν σκυφωτὴ ὀροφὴ καὶ ἡμικυκλικὸ ἄνοιγμα, μπροστὰ στὸ ὁποῖο διαμορφώνεται μικρὴ ὀρθογώνια πλατφόρμα σὲ συνέχεια μὲ τὸ δάπεδο τοῦ ἱπνοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς οἰκίας. Δίπλα στὸν κάθε ἱπνὸ ὑπάρχει πῆλινη λεκανόσχημη κατασκευή. Στὸν χώρῳ Α ἡ

1. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη 1.7.67, *Ἔργον* 1993, 73-74, *ΠΑΕ* 1993, 137-150.

2. *ΠΑΕ* 1994, 123-124.

χώρο Α βρέθηκαν ἐναποτεθειμένες δύο ἀνοιχτές φιάλες. Στὸ χώρο Β ἡ ἀντίστοιχη λεκανόσχημη κατασκευὴ ἐφάπτεται στὴ μία πλευρὰ τοῦ ἵπνου (πίν. 54α καὶ 54β) καὶ στὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς οἰκίας, ἐνῶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της διακρίνονται ἐπιμέρους χωρίσματα. Στὸν χώρο Γ, δίπλα στὸν κατεστραμμένο ἵπνὸ διακρίνεται ὀρθογώνιο ἔδρανο (πίν. 54β), ἐπάνω καὶ μπροστὰ στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκουμπισμένα ἀγγεῖα. Ἄλλο ἓνα πήλινο ἔδρανο, ἡμικυκλικὸ αὐτὴ τῇ φορᾷ, βρέθηκε στὸν χώρο Α, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο, δίπλα στὴν εἴσοδο (πίν. 53β, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ οἱ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες τῶν μερῶν τοῦ κτιρίου 4 ἔχουν διασωθεῖ χάρις στὴν ἰσχυρὴ καύση ποὺ τὸ ἔχει καταστρέψει. Ὁ πηλὸς καὶ τὸ ξύλο εἶναι τὰ βασικὰ ὑλικά δομῆς του. Γιὰ τοὺς τοίχους φαίνεται ὅτι ἔχει ἐφαρμοσθεῖ μιὰ τεχνικὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ πάσσαλοι εἶναι διατεταγμένοι σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλο, καὶ συνδέονται προφανῶς μόνο μὲ σανίδες πρὶν σκεπαστοῦν μὲ τὸν ἀχυροπηλὸ. Ὁ πηλὸς καὶ τὸ ξύλο φαίνεται ὅτι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ τὴ στέγη, εἶναι ὅμως ἀκόμη πολὺ νωρὶς γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀκριβὴ μορφή της. Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σημαντικὴ ποσότητα θραυσμάτων τῶν πεσμένων τοίχων καὶ τῆς στέγης ἔχουν στερεωθεῖ καὶ κρατηθεῖ γιὰ περαιτέρω μελέτη, μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος. Οἱ ἵπνοὶ καὶ τὰ ἔδρανα εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένα ἀπὸ ἀχυροπηλὸ. Στούς ἵπνους γίνεται χρῆση βοτσάλων καὶ θραυσμάτων κεραμικῶν γιὰ τὴν ὑποδομὴ τους, ἐνῶ ἡ χρῆση κλαδιῶν ὡς σκελετοῦ εἶναι βέβαια τουλάχιστον γιὰ τὸ ἔδρανο δίπλα στὸν ἵπνὸ τοῦ χώρου Α.

Ἡ ἀντιστοιχία στὶς διαστάσεις τῶν ἐπιμέρους χώρων τοῦ κτίσματος 4, ἡ ὁμοιότητα στὴν ἐσωτερικὴ τους διάρθρωση καὶ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι ἐμφανίζονται αὐτοτελεῖς, μὲ χωριστὴ εἴσοδο καὶ χωρὶς ἐνδιάμεση ἐπικοινωνία ὁδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι στέγαζαν τρία ἀνεξάρτητα νοικοκυριά.

Ἐντὸς τῶν τριῶν χώρων τῆς οἰκίας 4, ἐπὶ τοῦ δαπέδου τους, βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσης. Τουλάχιστον 27 ἀγγεῖα βρέθηκαν στὸν χώρο Α, περὶ τὰ 21 στὸν χώρο Β καὶ τουλάχιστον 14 στὸν χώρο Γ.

Στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ἐπικρατοῦν οἱ ἀνοιχτὲς φιάλες μὲ τονισμένο τὸ χεῖλος (πίν. 55α) καὶ οἱ βαθιὲς φιάλες μὲ ἀποφύσεις ἢ ἀνάγλυφη διακόσμηση στὴν κοιλιά, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ τὰ μικρογραφικὰ μόνωτα κυπελόσχημα

ἀγγεῖα (πίν. 556). Ἐνα καδόσχημο ἐγγάρακτο σκεῦος πού ἐρμηνεύεται ὡς πυροστιά (πίν. 55ε) βρέθηκε κοντά στὸν ἵπνὸ τοῦ χώρου Α, δίπλα σὲ τετραποδικὴ τράπεζα ἀπὸ ὠμὸ πηλό (πίν. 536).

Λίθινοι τριπτῆρες, κοσμήματα (πίν. 55δ), ὀστέινα, λίθινα καὶ πήλινα ἐργαλεῖα (εἰκ. 55γ) συναντῶνται ἐπίσης σὲ κάθε χώρῳ, ἐνῶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ σπανιότητα τῶν εἰδωλίων.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀποθηκευτικὰ σκευή ἀπὸ ὠμὸ ἀχυροπηλό, συχνὰ μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὲ ἀντίστοιχη περίπου διάταξη στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χώρων (πίν. 546). Τὸ γεγονός τῆς διατήρησής τους ἐντὸς τῆς οἰκίας 4 ὀφείλεται στὴν ἰσχυρότατη φωτιά πού κατέστρεψε τὸ κτίσμα. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τους σὲ κάθε χώρῳ (τουλάχιστον τρία στὸν χώρῳ Α καὶ 5 στὸν χώρῳ Β) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χωρητικότητά τους, εἶναι ἐνδεικτικὸς γιὰ τὴ διαδικασία παραγωγῆς, ἀποθήκευσης καὶ κατανάλωσης τῶν τροφίμων στὰ νοικοκυριὰ τοῦ νεολιθικοῦ χωριοῦ. Γύρω ἀπ' αὐτά, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ καμένου δαπέδου, ἔχουν συλλεχθεῖ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης σημαντικὲς ποσότητες ἀπανθρακωμένων σπόρων καὶ καρπῶν, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων ἀναμένεται νὰ δώσει ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Οἱ μικρὲς διαστάσεις τῶν χώρων Α, Β καὶ Γ τῆς οἰκίας 3 (περίπου 25 τ.μ.), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁμοιότητα τῆς ἐσωτερικῆς τους διαρρύθμισης μαρτυροῦν τὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀτόμων, πιθανόν μιᾶς πυρηνικῆς οἰκογένειας. Οἱ πήλινοι ἱπνοὶ μὲ τὴ θολωτὴ ὀροφὴ ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τοῦ νεολιθικοῦ σπιτιοῦ· βρίσκονται στὸ βάθος τοῦ δωματίου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόρτα (πίν. 536). Μπροστά τους διαμορφώνεται ἓνας ἐλεύθερος χώρος, στὸν ὁποῖο κινοῦνταν οἱ κάτοικοι τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ ζεσταθοῦν καὶ νὰ ἐτοιμάσουν τὴν τροφή. Οἱ λίθινοι τριπτῆρες στὸ δάπεδο καὶ οἱ πήλινες λεκανόσχημες κατασκευὲς ἢ τὰ ἔδρανα πού ἐμφανίζονται δίπλα στοὺς ἱπνοὺς πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς τροφῆς, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βασικὴ θὰ ἦταν ἡ παρασκευὴ τοῦ ψωμοῦ.

Δὲν ἔχουμε ἐντοπίσει κατασκευὲς πού νὰμποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς κλίνες. Ὁ χώρος ὅπωςδήποτε πού ἐμφανίζεται διαθέσιμος γιὰ τὸν ὕπνο στοὺς χώρους Α καὶ Β τῆς οἰκίας 4 βρίσκεται δυτικὰ τῆς σειρᾶς τῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων. Φυσικά, δὲν ἀποκλείεται ἡ ὑπαρξὴ ἐσωτερικῶν παταριῶν ἀπὸ ἐλαφρὰ ὕλικά.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς ἡ «οἰκία 4» μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τῆς 5ης χιλιετίας, καὶ θεωρεῖται σύγχρονη μὲ τὴν «οἰκία 1», γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν καὶ χρονολογίες μὲ C14 (Ἐργαστήριο Ἀρχαιομετρίας Δημοκρίτου).

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 56-59)

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν συντήρησης δαπέδων στὴ βασιλικὴ Γ καὶ στὴ Ροτόντα ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γίνουν παρατηρήσεις γιὰ τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν δαπέδων, τὴν ὑπαρξὴ προγενεστέρων κτηρίων καὶ γιὰ τὶς οἰκοδομικὰς φάσεις τῶν ναῶν. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκε ἡ ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας Ἄννα Γιαλούρη καθὼς καὶ συνεργεῖα συντήρησης ψηφιδωτῶν τῆς ἰδίας Ἐφορείας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γιώργο Κοτταρίδην καὶ τὸν Ἡλία Παπαδόπουλο. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων ἐγίνε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δαμιανοῦ καὶ ἡ σχεδιάσή τους ἀπὸ τὴν Φωτεινὴ Κοντάκου. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὸν Νικόλαο Ζῆχο.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ

Κεντρικὸ κλίτος

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα κατὰ τὰ ἔτη 1962 καὶ 1964 (ΠΑΕ 1962, 44-45 καὶ ΠΑΕ 1964, 41). Καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ κεντρικὸ κλίτος ἀπὸ τὸ τρίβηλο ἕως τὸ τέμπλο. Μεταγενέστερο ναῖδιο ἰδρυμένο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους κατέστρεψε κατὰ τὴ θεμελίωσή του τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο λόγω τῶν φθορῶν καὶ τῶν καθιζήσεων ποὺ παρουσίαζε ἀπομακρύνθηκε μὲ τὴ μέθοδο τῆς τεμαχίσεώς του σὲ 110 κομμάτια. Τὸ ὑπόστρωμά του, συνολικοῦ πάχους ± 20 ἐκατ., συνίστατο ἀπὸ ἐπιφανειακὴ στρώση, πάχους 5 ἐκατ., κεραμικοῦ κονιάματος, ὅπου ἦταν τοποθετημένες οἱ ψηφίδες, λεπτὴ στρώση, πάχους 4 ἐκατ., ἀσβεστοκονιάματος κάτω ἀπὸ τὴν προηγουμένη καὶ κατόπιν στρώση, πάχους 10 ἐκατ., λίθων μεσαίου καὶ μικροῦ

μεγέθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρίνονταν καὶ κομμάτια μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν.

Κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κλίτους ἀποκαλύφθηκε δωμάτιο Α, τοῦ ὁποίου ὁ ἀνατολικός, ὁ δυτικός καὶ ἐν μέρει ὁ νότιος τοῖχος σώζονται στὸ ὕψος τῆς θεμελίωσής τους (πίν. 56α). Ὁ δυτικός καὶ ἀνατολικός τοῖχος, πλάτους 0.45 μ. καὶ σωζόμενου μήκους 2.40 μ. ὁ ἀνατολικός καὶ 3.05 μ. ὁ δυτικός, ἀπέχουν μεταξύ τους 5.70 μ. καὶ συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο μαρμάρينو στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἄγνωστη ἡ δεύτερη διάσταση τοῦ δωματίου. Εἶναι κατασκευασμένοι μὲ στρογγυλοὺς λίθους καὶ λάσπη ὡς συνδετικὸ κονίαμα. Τὸ πλάτος τοῦ νότιου τοίχου εἶναι μεγαλύτερο, 0.65 μ., ὁ τοῖχος εἶναι κτισμένος μὲ λίθους καὶ πωρολίθους ἀπὸ ἀρχαιότερα κτήρια καὶ ἐκτείνεται πρὸς Δυσμᾶς σχηματίζοντας δεύτερο δωμάτιο Β ἀγνώστων διαστάσεων. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο οἰκοδομήματος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Α καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸν βόρειο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς στὸ ὕψος τοῦ δεύτερου ἀπὸ δυτικὰ μετακιονίου βρέθηκε μπηγμένο στὸ χῶμα τὸ κάτω τμήμα κοιλίας πίθου, διαμ. 86-90 ἐκατ. καὶ πάχους τοιχωμάτων 2 ἐκατ. Ἡ ἐπίχωση ἐντὸς τοῦ πίθου (ΣΑ4/95/16) καθὼς καὶ ἐντὸς τῶν δωματίων Α καὶ Β συνίσταται σὲ καστανὰ ἕως καστανόμαυρα χρώματα μὲ κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἄλλα εὐρήματα (ΣΑ4/95.17-19, 23 καὶ 29). Ἀντίθετα ἡ ἐπίχωση ἔξω ἀπὸ τὰ δωμάτια συνίστατο σὲ σφιχτὰ καστανοκίτρινα χρώματα περιέχουσα ἀβαφὴ κεραμεικὴ (ΣΑ4/95/13 καὶ 14). Εἶναι προφανές ὅτι τὰ δύο δωμάτια ἀνήκουν σὲ κτίσμα προγενέστερο τῆς βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο κατεδαφίστηκε γιὰ νὰ κτιστεῖ ὁ ναός. Στὸ ἴδιο κτηριακὸ συγκρότημα πιθανὸν ἀνήκουν καὶ οἱ τοῖχοι ἀπὸ πωρολίθους, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς νότιας στοᾶς τοῦ αἰθρίου, τοῦ νάρθηκα καθὼς καὶ οἱ τοῖχοι, ποὺ διακρίνονται δυτικὰ τῆς βασιλικῆς (ΠΑΕ 1983, 40).

Σὲ μεταγενέστερη περίοδο χρονολογεῖται πλατύς (1.10 μ.) τοῖχος, ποὺ διερχόμενος κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ τριβήλου διασχίζει μέσα ἀπὸ τὰ καστανοκίτρινα χρώματα κατὰ μῆκος τὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς σὲ ἀπόσταση 2.80 μ. ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη καὶ φθάνει ἕως τὸν βατήρα τῆς σολέας. Εἶναι κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους συνδεδεμένους μὲ κορασάνι καὶ καλυμμένος στὴν ἄνω ἐπιφάνεια μὲ στρώση ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ τμήμα ποὺ βρέθηκε

ἀποτελεῖ θεμέλιο τοίχου διότι οἱ παρειές του δὲν εἶναι καλοχτισμένες. Ἐρευνήθηκε σὲ βάθος 0.20 μ. περίπου.

Νότιο κλίτος

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα τὸ 1964 (ΠΑΕ 1964, 43) καὶ ἔκτοτε παρέμενε σκεπασμένο. Ἀποκαλύφθηκε ἐκ νέου τὸ 1994 γιὰ νὰ συντηρηθεῖ. Ἀποκολλήθηκε σὲ 53 κομμάτια ἐκτὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρθογώνιου διαμερίσματος, τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη συντηρηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκάλυψή του καὶ διατηρήθηκε ὡς δεῖγμα μεθόδου συντήρησης ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (πίν. 566). Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ποὺ ἀποκολλήθηκε δὲν ἦταν ἴδιο μὲ αὐτὸ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Συνίστατο σὲ στρώση 5-6 ἐκατ. ρόδινου κονιάματος ἀπὸ ἐλαφρόπετρα, χονδρόκοκκο κεραμίδι, ἄμμο ποταμίσια καὶ ἀσβέστη. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση αὐτὴ ὑπῆρχε ἐπίχωση ἰδίου πάχους ἀπὸ καστανὰ χρώματα, μέσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν ὄστρακα ἐπιτραπέζιων ἀγγείων καὶ ἀμφορέων, γυάλινες κωνικὲς βάσεις κανδηλῶν, ἓνα λυχνάρι καὶ μολύβδινα ἐλάσματα (ΣΑ/95/1). Ἐπίσης 12 χάλκινα νομίσματα (ΣΑ4/95/2, 2α-12), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ νεώτερο (ΣΑ4/95/7) εἶναι νούμμιον τοῦ Ἀναστασίου Α' πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 498-518. Συνεπῶς τὰ εὐρήματα τῆς ἐπίχωσης δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα.

Κάτω ἀπὸ τὰ καστανὰ χρώματα βρέθηκε φυσικὴ ἐπίχωση ἀπὸ σφιχτὰ καστανοκίτρινα χρώματα. Πραγματοποιήθηκαν δύο διερευνητικὲς τομές, ποὺ δὲν ἔδωσαν εὐρήματα. Μία (διαστ. 1.10 X 1.50 μ.) κατὰ μῆκος τοῦ νότιου ἑδράνου καὶ σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κλίτους καὶ δεύτερη (διαστ. 1.20 X 1 μ.) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο στυλοβάτη καὶ στὸ ὕψος τῆς δεύτερης ἀπὸ δυτικὰ βάσης κίονα. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ χῶρος ποὺ κατέλαβε τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς καὶ ὁ κεντρικὸς ὑπαίθριος χῶρος τοῦ αἵθριου ἦταν ἀκάλυπτος.

Ἀπὸ τὴ δεύτερη τομὴ ὥστόσο προέκυψε ἐνδιαφέρον συμπέρασμα: Οἱ τοῖχοι ἀπὸ πλινθοδομή, ποὺ φράσσουν τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς νότιας κιονοστοιχίας καὶ ἀνήκουν σὲ μία δεύτερη φάση λειτουργίας τῆς βασιλικῆς, κατὰ τὴν ὁποία τὸ νότιο κλίτος, ὅπως καὶ τὸ βόρειο, ἀπομονώθηκαν ἀπὸ τὸ

κεντρικό, εἶναι κατασκευαστικά προγενέστεροι τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους. Συνεπῶς τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους ἀνήκει στὴ δεύτερη φάση λειτουργίας τῆς βασιλικῆς, εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ σύμφωνα μὲ τὸ νόμισμα ΣΑ4/95.7 (βλ. παραπάνω) χρονολογεῖται μετὰ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀναστασίου Α' τὸ 498-518.

Τὸ δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους κατὰ τὴν πρώτη περίοδο λειτουργίας τῆς βασιλικῆς συνίστατο πιθανότατα ἀπὸ πῆλινες πλάκες (πίν. 57α). Τμῆμα τοῦ δαπέδου αὐτοῦ διασώθηκε κάτω ἀπὸ τὸ κτιστὸ ἔδρανο κατὰ μῆκος τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Πίσω ἀπὸ τὸ ἔδρανο ἐπὶ τοῦ τοίχου διακρίνονται λείψανα τοιχογραφικοῦ διακόσμου. Νοεῖται ὅτι τὸ ἔδρανο δὲν ἀνήκει στὴν πρώτη φάση λειτουργίας τῆς βασιλικῆς.

Κατὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐρευνηθεῖ κτιστὸς ἀγωγὸς (πλάτους 13-15 ἐκατ. καὶ βάθους 15-20 ἐκατ.), ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου κλίτους καὶ σὲ ἀπόσταση 0.40-0.57 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου του (πίν. 57β). Τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι κτισμένα μὲ κομμάτια πλίνθων καὶ ἐπιχρισμένα μὲ ἄφθονο ὑδραυλικὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο καλύπτει καὶ τὸν πυθμένα του. Γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ ἀγωγοῦ χρησιμοποιήθηκαν κομμάτια πλακῶν ὀρθομαρμάρωσης, πάχους 2.2-2.5 ἐκατ. Ὁ ἀγωγὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴν πλινθοδομὴ τοῦ πρώτου νότιου μετακιονίου διαστήματος ἔχοντας λαξεύσει μάλιστα καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτη, κατευθύνεται πρὸς Ν, διέρχεται μέσα ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς καὶ ἐκβάλλει στὸν ἀνοιχτὸ ἀγωγό, ποὺ διέρχεται μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ αἵθριου, συλλέγει τὰ ὄμβρια ὕδατα ἀπὸ τὴ στέγη τῆς στοᾶς αὐτῆς καὶ τὰ μεταφέρει σὲ φρεάτιο στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κεντρικοῦ ὑπαίθριου χώρου τοῦ αἵθριου (ΠΑΕ 1991, 215). Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ ἐπέφερε τὴν καταστροφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους στὸ τμῆμα ποὺ αὐτὸς διῆλθε, τὴ διάτρησι καὶ ἐπισκευὴ τῆς πλινθοδομῆς τοῦ μετακιονίου καθὼς καὶ τὴν ἀπολάξευση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ὑποκειμένου μαρμαρίνου στυλοβάτη. Συνεπῶς κατασκευαστικὰ ἔπεται τῶν παραπάνω καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. Κατὰ τὴν περίοδο λειτουργίας του τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἦταν στεγασμένο καὶ τὸ κεντρικὸ ὑπαίθριο.

Μεταγενέστερο ναῖδιο

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου κτίσματα ἐρευνήθηκε καὶ ἡ κοίτη τῶν τοίχων τοῦ μεταγενέστερου ναΐδιου (ΠΑΕ 1964, 1) ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Ἐξωτερικά τὸ πλάτος τῆς κοίτης φθάνει τὰ 0.40-0.50 ἑκατ., ἐνῶ ἐσωτερικά τὰ 0.10-0.25 μ. Συνεπῶς τὸ μέγιστο ἄνοιγμα τῆς κοίτης συνολικά μαζί με τὸν τοῖχο εἶναι 1.30 μ. Τὸ βάθος τῆς φθάνει τὰ 0.25-0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων τοποθετήθηκαν στὸν πυθμένα τῆς κοίτης πέτρες (πίν. 58α) καὶ ἡ κοίτη γέμισε μετὰ τὰ χώματα, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς καὶ περιέχουν ὄστρακα ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων καὶ σπαράγματα ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς (ΣΑ4/95.24). Κανένα μεταγενέστερο εὔρημα (π.χ. χειροποίητη ἢ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ) δὲν δηλώνει ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ ναΐδιου χρονολογεῖται μετὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Κομμάτι παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου (ΣΑ4/95.26) καὶ σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος (ΣΑ4/95.24) ἀπὸ τὴν κοίτη μαρτυροῦν κάποια προηγούμενη καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς. Ὑποθέτω ὅτι τὸ ναῖδιο ἀνηγέρθη κατὰ τὴν περίοδο ποὺ τὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς ἦταν ὑπαίθριο.

POTONTA

Νότια πλευρὰ περιπάτου

Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ δαπέδου ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα τὸ 1979 (ΠΑΕ 1979, 80) καὶ ἔκτοτε παρέμενε ἐκτεθειμένο στὶς καιρικὲς συνθήκες μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν προϊούσα φθορὰ του. Διατηρεῖται ἀνάμεσα στοὺς δύο γωνιακοὺς πεσσοὺς καὶ καθ' ὅλο τὸ πλάτος τοῦ περιπάτου. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ περιπάτου, ὅπου βρέθηκαν τρεῖς κιβωτιόσχημοι τάφοι, τὰ μαρμαροθέτημα εἶναι κατεστραμμένο — ὅχι καὶ τὸ ὑπόστρωμά του — ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα του, ποὺ σώζεται μπροστὰ στὸ θυραῖο ἄνοιγμα πρὸς τὸ ΝΑ διαμέρισμα τοῦ ναοῦ. Τὸ μαρμαροθέτημα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκανόνιστες κροῦστες λευκῶν καὶ σκοτεινοχρῶμων μαρμάρων. Οἱ κροῦστες ἀπὸ σκοτεινόχρωμα μάρμαρα σχηματίζουν φοιιδωτὸ σὲ λευκὸ κάμπο. Τὸ μαρμαροθέτημα ἀποκολλήθηκε μετὰ τὴ μέθοδο τῆς τεμαχίσεως σὲ 87 κομμάτια. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ κροῦστες ἦταν τοποθετημένες σὲ ὑπόστρωμα κορασανίου πάχους 6 ἑκατ. Μετὰ τὴν ἀ-

ποκόλληση τοῦ δαπέδου ἀκολούθησε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τῆς ὁποίας τὰ εὐρήματα δύνανται νὰ καταταγοῦν σὲ τρεῖς χρονικὲς περιόδους: α) εὐρήματα πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Ροτόντας, β) εὐρήματα ποὺ δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τῆς Ροτόντας καὶ κατασκευῆς τοῦ δαπέδου της καὶ γ) εὐρήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν τελευταία φάση λειτουργίας τῆς Ροτόντας (πίν. 586).

α) Στὸν χώρο ποὺ κτίστηκε ἡ Ροτόντα ὑπῆρχαν προγενέστερα κτήρια, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη μέσα στὸν περίπατο τοίχου σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου της. Ὁ τοῖχος, πλάτους 0.60 μ., ἔχει κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ καὶ εἶναι ὁρατὸς σὲ μῆκος 1.55 μ. Εἶναι κατασκευασμένος μὲ λίθους δεμένους μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ διάνοιξη τῆς κοίτης τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς Ροτόντας κατέστρεψε τὴ συνέχεια τοῦ τοίχου αὐτοῦ πρὸς τὰ ΝΔ. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, μέσα στὴν ὁποία βρέθηκε ὁ τοῖχος περιέχουν κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων (ΣΑ12/12.18). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πρὸς τὸ παρὸν ἔνδειξη ὑπαρξῆς προγενεστέρων κτηρίων στὸν χώρο τῆς Ροτόντας.

β) Μετὰ τὴν ἰσοπέδωση τῶν προγενεστέρων κτηρίων ἀκολούθησε ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων τῆς Ροτόντας. Ὁ ἐξωτερικὸς καμπύλος τοῖχος εἶναι κατασκευασμένος μὲ ἡμικατεργασμένους λίθους στὶς παρειές καὶ ἀκατέργαστους στὸν πυρῆνα δεμένους μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Σὲ βάθος 1-1.25 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκε μέσα στὴν κοίτη ἡ ἄτακτα, χωρὶς παρειές, κτισμένη ὑποθεμελίωσή του. Μετὰ τὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου ἡ κοίτη μπαζώθηκε ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ καστανὰ χαλαρὰ χώματα (ΣΑ12/12.14 καὶ 18).

Ταυτόχρονα μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου κατασκευάστηκαν οἱ ὑποθεμελίώσεις τῶν γωνιακῶν πλινθόκτιστων πεσσῶν τοῦ ἐξάπλευρου στυλοβάτη τῆς Ροτόντας. Κατὰ τίς ἔρευνες ἀποκαλύφθηκαν ὁ Ν καὶ ἐν μέρει ὁ ΝΔ πεσσός. Οἱ ὑποθεμελίώσεις τους εἶναι ἰσχυρὲς καλοκτισμένες κατασκευὲς ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

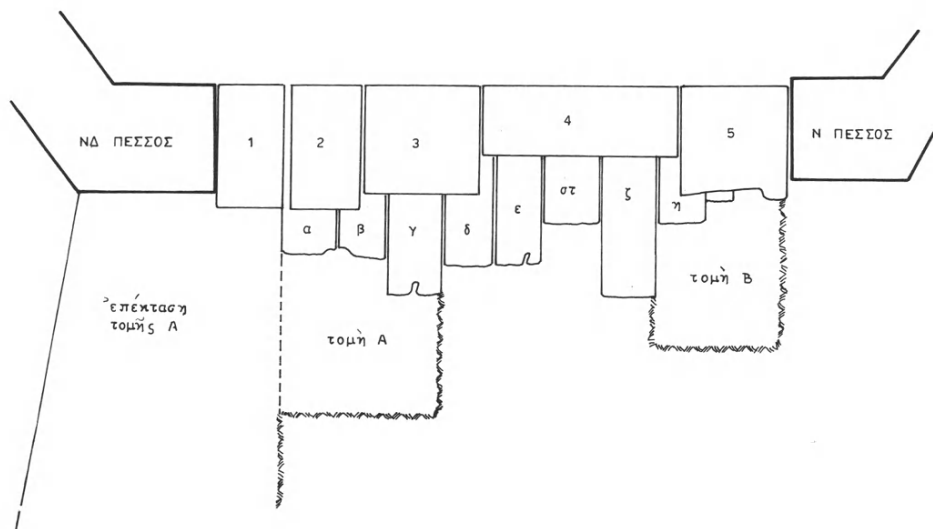
Μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ὑποθεμελίώσεων καὶ τὴν ἐπίχωση τῆς κοίτης ἀκολούθησε μέσα στὸν περίπατο στρώση συμπαγοῦς ἀμμοκονιάματος, πάχους 5-7 ἑκατ.

Ἀκολούθησε ἡ κατασκευὴ τῆς θεμελίωσης τῶν γωνιακῶν πλινθόκτιστων πεσσῶν καὶ τοῦ μαρμάρινου στυλοβάτη μὲ γωνιόλιθους ἄνισου μήκους καὶ

πλάτους ἀλλὰ ἰδίου ὕψους ± 30 ἑκατ. Παρατηρήθηκε ὅτι ἀνατολικά τοῦ ΝΔ πεσσοῦ οἱ γωνιόλιθοι τῆς θεμελίωσης δὲν πατοῦν σὲ κτιστὴ ὑποθεμελίωση, ἢ ὁποία διακρίπτεται, ἀλλὰ σὲ στρώση ὑδραυλικοῦ κονιάματος πάχους 15 ἑκατ. περίπου.

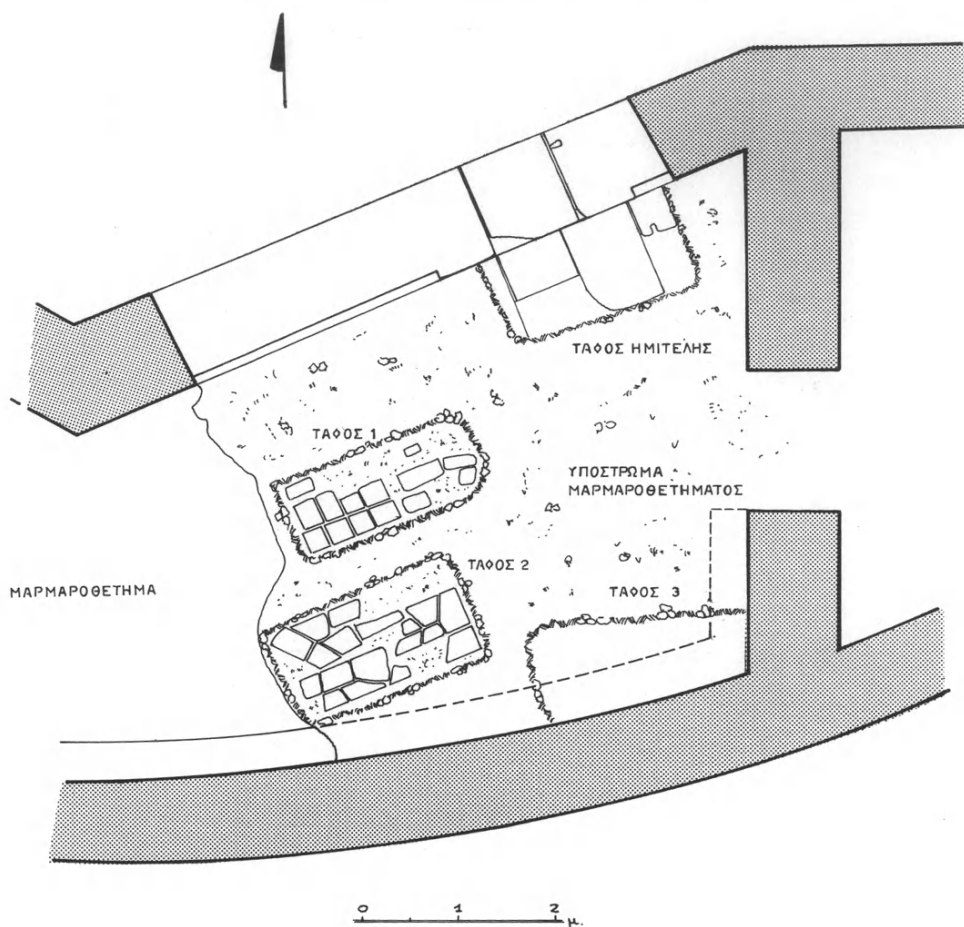
Μετὰ τὴν τοποθέτηση τῶν γωνιολίθων ὁ περίπατος μπαζώθηκε μὲ σφιχτὰ καστανὰ χρώματα (ΣΑ12/95.156) κάτω καὶ καστανὰ πολὺ χαλαρὰ μὲ πέτρες, κεραμίδια, τριμμένο κονίαμα καὶ ἄφθονα ὄστρακα (ΣΑ12/95.15) ἐπάνω κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη καὶ σὲ πλάτος μέχρι τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ πλάτους τοῦ περιπάτου. Τὸ χαλαρὸ μπάζωμα καλύφθηκε μὲ λεπτὴ στρώση λατύπης, ἢ στάθμη τῆς ὁποίας συμπίπτει μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν γωνιολίθων τῆς θεμελίωσης τοῦ στυλοβάτη. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ περιπάτου ἡ λατύπη καλύπτεται ἀπὸ λεπτὴ στρώση ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ πάχος τοῦ μπαζώματος μετρᾷ ἀπὸ 10 ἕως 40 ἑκατ.

Κατόπιν τοποθετήθηκαν οἱ μαρμαρόλιθοι τοῦ στυλοβάτη τῆς κιονοστοιχίας καὶ κτίστηκαν οἱ πεσσοί. Οἱ μαρμαρόλιθοι ὕψους 30 ἑκατ. εἶναι καλὰ συναρμοσμένοι τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ τοὺς ὑποκείμενους γωνιολίθους τῆς θεμελίωσης μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸν στυλοβάτη τῆς ΝΔ πλευρᾶς ἀποτελοῦν πέντε μαρμαρόλιθοι (εἰκ. 1) καὶ τῆς ΝΑ πλευρᾶς τρεῖς μαρμαρόλιθοι. Εἰ-

Εἰκ. 1. Ροτόντα. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ στυλοβάτη καὶ ἡ θεμελίωσή του.

Εἰκ. 2. Ροτόντα. Νότιος περίπατος, τάφοι.

ναι τοποθετημένοι σὲ ἰσογραμμὴ πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς Ροτόντας, ἐνῶ πρὸς τὸν περίπατο εἰσέχουν καὶ ἐξέχουν ἀκανόνιστα. Ἡ ποικιλία τῶν διαστάσεων τους καὶ οἱ ὑποδοχῆς συνδέσμων ποὺ φέρουν μαρτυροῦν ὅτι βρίσκονται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση. Πιθανὸν ἡ στρώση τῆς λατύπης νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴ λάξευση αὐτῶν γιὰ τὴν ἐπίτευξη καλύτερης συναρμογῆς. Ταυτόχρονα κτίστηκε τὸ ἔδρανο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς Ροτόντας. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἐδράνου ἐπισκευάστηκε ἀργότερα μὲ τὴ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν μαρμαρίνων μελῶν.

Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐδράνου καὶ τοῦ στυλοβάτη ἡ ἐπίχωση τοῦ χώρου ὑπερυψώθηκε κατὰ ± 20 ἑκατ. μὲ καστανὰ χρώματα χωρὶς πέτρες (ΣΑ12/95.6). Ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὕτῃ κατασκευάστηκε τὸ δάπεδο τοῦ περιπάτου ἀπὸ μαρμαροθέτημα (βλ. παραπάνω).

Ὅλα τὰ στρώματα τῶν ἐπιχώσεων εἶναι ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους ἐνιαῖα. Πρόκειται γιὰ χρώματα πού μεταφέρθηκαν ὡς μπάζα καὶ τοποθετήθηκαν κατὰ στρώσεις μέσα στὸν περίπατο. Περιέχουν ὄστρακα ἐλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν, ὑστερορωμαϊκῶν καὶ λίγα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Βρέθηκε ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπὸ σκληρὴ ἄκανθα θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου (ΣΑ12/95.2) (πίν. 59α), κομμάτια μαρμάρινων πλακιδίων ζεύξεων μὲ χαρακτηριστὴ προετοιμασία γιὰ λάξευση ὁδόντων (ΣΑ12/95.15) (πίν. 59β), κομμάτια ἀπὸ μαῦρο σχιστόλιθο, πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μαρμαροθέτημα (ΣΑ12/95.2). Σὲ ὅλα τὰ στρώματα βρέθηκαν ἄφθονες ψηφίδες ἐντοιχιῶν ψηφιδωτῶν.

γ) Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ περιπάτου, ὅπου τὸ μαρμαροθέτημα βρέθηκε κατεστραμμένο, βρέθηκαν τρεῖς λάκκοι ὀρθογώνιου σχήματος, στὸ βάθος τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν κτιστοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι μὲ τὸν νεκρὸ σὲ ὕπτια θέση μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὴν κοιλιακὴ χώρα ἢ στὸ στῆθος, στραμμένο πρὸς τὸ ἱερὸ βῆμα τοῦ ναοῦ. Τέταρτος λάκκος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη δὲν προχώρησε σὲ βάθος λόγω τῆς ὑπαρξῆς τῶν γωνιολίθων τῆς θεμελίωσης (εἰκ. 2).

Τάφος 1

Βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.35 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη. Διαστάσεις σκάμματος: 2.15 X 0.65 μ. Βρέθηκε σφραγισμένος μὲ κομμάτια πλίνθων καὶ δύο ἀκέραιες πλίνθους, διαστ. 29.5 X 29 X 3-3.5 ἑκατ. Παρομοίων διαστάσεων πλίνθοι χρησιμοποιοῦνται στοὺς τοίχους τῆς Ροτόντας καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ καλυπτῆριες πλίνθοι τοῦ τάφου προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένους τοίχους τῆς ἐκκλησίας. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς ἐπίχωση 0.60 μ. (ΣΑ12/95.9) καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση θήκη κιβωτιόσχημη, μήκους 1.90 μ., πλάτους 0.28-0.37 μ. στὶς στενὲς πλευρὲς καὶ 0.48 μ. στὸ μέσον περίπου, βάθους ± 30 ἑκατ., κτιστὴ μὲ τεμάχια πλίνθων καὶ πλίνθους.

Τάφος 2

Βρίσκεται νοτίως τοῦ προηγουμένου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. ἀπὸ αὐτὸν καὶ 0.40 μ. ἀπὸ τὸ ἔδρανο. Διαστάσεις σκάμματος 1.95 X 1 μ. Ὁ τάφος βρέθηκε σφραγισμένος μὲ κομμάτια μαρμαρίνων πλακῶν ὀρθομαρμάρωσης, πάχους 2.5-4 ἑκατ., ποὺ σώζουν ὑπολείμματα συνδετικοῦ κονιάματός τους μὲ τὸν τοῖχο καὶ τρία κομμάτια ὀδοντωτῆς ζεύξης. Βρέθηκαν βουλιαγμένες ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκείμενων χωμάτων. Κάτω ἀπὸ τὶς καλυπτῆριες πλάκες ἐπίχωση 1 μ. (ΣΑ12/95.10) καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴ θήκη κιβωτίοσχημη, μήκους 1.79 μ., πλάτους στὶς στενὲς πλευρὲς 0.27-0.28 μ. καὶ 0.46 μ. στὸ μέσον περίπου, βάθους 0.30 μ., κτιστὴ μὲ μικρὲς πέτρες, ἐλάχιστα κομμάτια πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

Τάφος 3

Βρίσκεται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ περιπάτου. Διαστάσεις σκάμματος 2.20 X 1 μ. Ὁ τάφος δὲν βρέθηκε σφραγισμένος ἀλλὰ τὰ καλυπτῆρια κομμάτια τῶν μαρμαρίνων πλακῶν βρέθηκαν ταραγμένα μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου, ἡ ὁποία ἔχει βάθος 0.95 μ. (ΣΑ12/95.11 καὶ 11α). Ἡ κιβωτίοσχημη θήκη, μήκους 1.90 μ., πλάτους 0.35-0.50 μ., βάθους 0.34 μ., κτιστὴ ἐπιμελῶς μὲ λίθους καὶ πλίνθους (εἰκ. 3).

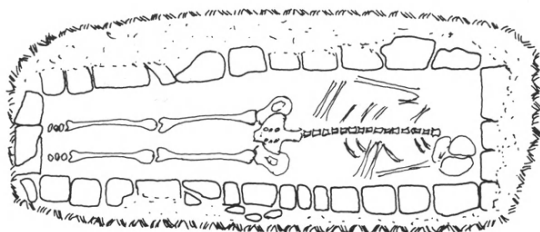
Καὶ οἱ τρεῖς τάφοι παρουσιάζουν ὁρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά:

1. Οἱ θῆκες τῶν τάφων εἶναι κιβωτίοσχημες, ἐπιμελῶς κτισμένες καὶ βρίσκονται μέσα στὰ σκάμματα σὲ ἀρκετὸ βάθος, 0.60-1 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ περιπάτου τῆς Ροτόντας, λόγῳ προστασίας.

2. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπίχωσης τῶν τάφων εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπίχωσης τοῦ περιπάτου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι γιὰ τὴν ἐπίχωση τῶν τάφων χρησιμοποιήθηκαν τὰ χρώματα ποὺ βρῆκαν κατὰ τὴν σκαφὴ του. Τίποτα νεώτερο, οὔτε χειροποίητο, οὔτε ἐφυαλωμένη κεραμεικὴ. Ἡ ἀπουσία κρουστῶν σημαίνει ὅτι ὅταν διανοίχθηκαν οἱ τάφοι δὲν σωζόταν στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ περιπάτου τὸ μαρμαροθέτημα.

3. Καλύπτονται μὲ πλίνθους καὶ μαρμαρίνες πλάκες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς Ροτόντας.

4. Ἡ στάθμη τῆς κάλυψης τῶν τάφων βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο τοῦ περιπάτου.

Εἰκ. 3. Ροτόντα. Τάφος 3.

Συνεπῶς εἶναι εὐλόγο νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι οἱ τάφοι κατασκευάστηκαν σὲ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ροτόντα ἦταν μισοκατεστραμμένη ἢ μισοεγκαταλειμμένη. Τὸ δάπεδό της ὅμως ἦταν ὁρατὸ καὶ οἱ τοῖχοι της σώζονταν σὲ κάποιο ὕψος. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν τάφων πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς τὸ ἱερὸ βῆμα καὶ ἡ θέση τους μέσα στὸν περίπατο τῆς Ροτόντας μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ταφὲς χριστιανικὲς καὶ ἀνήκουν στὴν τελευταία φάση λειτουργίας τοῦ κτηρίου ὡς τόπου λατρείας. Χρονολόγηση τῆς φάσης αὐτῆς γύρω στὸ 600 εἶναι πολὺ πιθανή.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 60-72)

Οι έργασίες στο Άκρωτήρι της Θήρας κατά το 1995 κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: αποτυπώσεις, ανασκαφικές εργασίες, συντήρηση εύρημάτων, μελέτη και προετοιμασία των εύρημάτων για δημοσίευση. Παράλληλα και ανεξάρτητα από το καθ' αυτό έργο της ανασκαφής συνεχίστηκαν οι εργασίες εφαρμογής του πιλοτικού έρευνητικού προγράμματος ASPIRE για την αντικατάσταση του στεγαστρου της ανασκαφής, που στηρίζει η Γενική Διεύθυνση XII της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Άποτυπώσεις

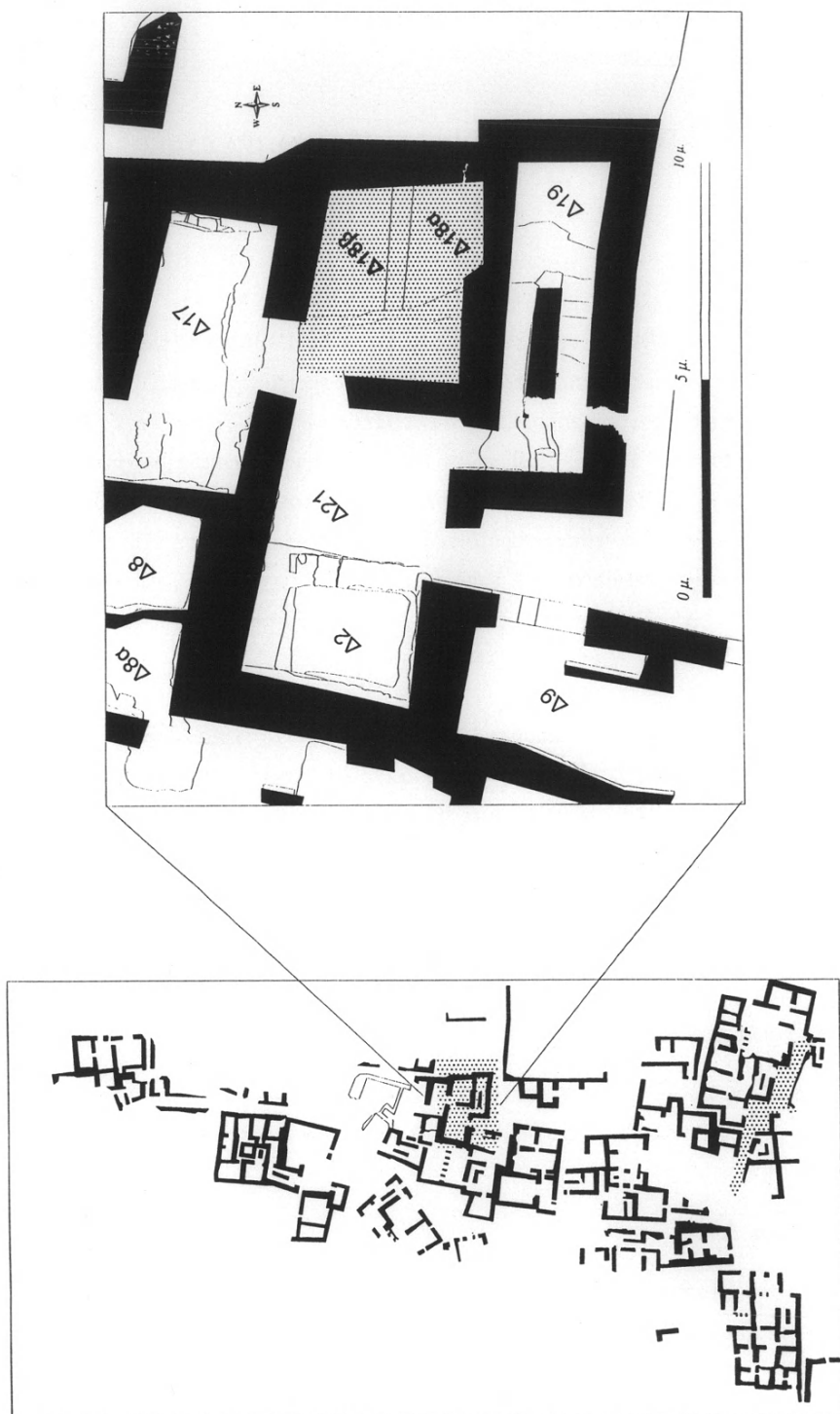
Ειδικό συνεργείο αποτελούμενο από τους Άνναστασία Σαλή-Άξιώτη, αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο, Μιχ. Κριτσωτάκη, τοπογράφο-μηχανικό-αρχαιολόγο, Αϊκατ. Πέτσα, αρχιτέκτονα και Εύαγγ. Γεωργάκη, αρχαιολόγο-σχεδιάστρια, συνέχισε τις εργασίες αποτύπωσης των κτιρίων Β, Γ, Δ και Ξεστής 4 και συμπλήρωσε αντίστοιχα το γενικό τοπογραφικό στο εφαρμοζόμενο ήδη σύστημα CAD.

Άνασκαφικές εργασίες

Με φωτογραφική κάλυψη από τον φωτογράφο Χρόνη Παπανικολόπουλο ή ανασκαφή συνεχίστηκε στο Συγκρότημα Δ και στην Ξεστή 4.

Συγκρότημα Δ

Υπό την εποπτεία της επίκουρης καθηγήτριας κ. Παν. Σγουρίτσα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ή έρευνα στο ισόγειο δωμάτιο Δ18 (είκ. 1). Όπως

Εἰς. 1. Συγκρότημα Δ.

ἔχει ἤδη ἀνακοινωθεῖ μὲ παλαιότερες ἐκθέσεις τὸ δωμάτιο αὐτὸ χωριζόταν μὲ κτιστὸ τοῖχο σὲ δύο μικρότερα, τὸ Δ18α πρὸς Νότο, τοῦ ὁποίου ἡ ἔρευνα εἶχε ὀλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ 1994, καὶ τὸ Δ18β πρὸς Βορρά. Οἱ ἐργασίες κατὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1995 ἀπέβλεψαν στὴν ἀνασκαφή καὶ τοῦ βόρειου τμήματος (Δ18β). Λόγω τῆς διατηρήσεως τῆς ὀροφῆς κατὰ χώραν ἐφαρμόστηκε καὶ ἐδῶ ἡ ἀνορθόδοξη μέθοδος ἀνασκαφῆς κατακορύφως, ὅπως ἔγινε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Δ18α: σταδιακὴ δηλαδὴ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης μὲ παράλληλη ὑποστύλωση τῆς ὀροφῆς (πίν. 60α-β, 61α). Τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου ἀποτελοῦσε ἀκάθαρτη ἄσπα (θηραϊκὴ γῆ), ἡ ὁποία προφανῶς εἶχε εἰσχωρήσει μὲ τὴ μορφὴ ἱλύος, ὅταν ὁ χειμάρρος ἄνοιξε τὴν κοίτη του μέσα ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ. Μὲ τὴν κατὰ πάγια τακτικὴ ἐφαρμοζόμενη μέθοδο τῆς ἔγχυσης γύψου καλλιτεχνίας στὰ κενὰ πού ἔχει ἀφήσει ἡ παντελὴς ἀποσύνθεση ἀντικειμένων ἀπὸ ὀργανικὴ ὕλη, διασώθηκαν οἱ μορφές τμημάτων ἀπὸ ἔπιπλα καθὼς καὶ ἐνὸς ταρσοῦ. Μέσα στὴν ιδιόρρυθμη αὐτὴ ἐπίχωση ἐντοπίστηκαν τὰ ἀποτυπώματα πέντε περίπου πλεκτῶν σκευῶν (πίν. 61β), τὰ ὁποῖα μὲ δεξιοτεχνία καὶ ὑπομονὴ ἐκαθάρισε, στερέωσε καὶ μετέφερε στὸ ἐργαστήριό ὁ συντηρητὴς Ἰάκωβος Μιχαηλίδης. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἀσαμίνθους (πίν. 62α) καὶ λίγα κυάθια, τὸ δωμάτιο μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς κενὸ κεραμεικῆς. Τὸ πλέον ἐντυπωσιακὸ εὔρημα στὸν χῶρο αὐτὸν ἀποτελέσει μία ὁμάδα σφραγισμάτων μὲ παραστάσεις ἀπὸ δέκα τουλάχιστον σφραγίδες ἐξαιρετικῆς τέχνης. Στὰ εἰκονιζόμενα θέματα περιλαμβάνονται ἄρματα μὲ ἵππους καὶ ἀναβάτες, ταυροκαθάψια, λιοντάρι πού σπαράσσει ἐλάφι κ.ἄ. (πίν. 63α-γ). Ἡ εὕρεση τῶν σφραγισμάτων σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ δωματίου σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο δοχείου (πυξίδας; σάκκου;), τὸ ὁποῖο εἴτε κρεμασμένο ἀπὸ τὴν ὀροφὴ εἴτε ἐπιπλεῦσαν κατὰ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ δωματίου ἐγκλωβίστηκε ψηλὰ κοντὰ στὴν ὀροφὴ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Δ18β κατέστησε πλέον ἀπολύτως σαφές ὅτι ὄχι πολὺ μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου καὶ ὅταν ἀκόμη τὰ ὀργανικὰ ὑλικά μέσα στὰ σπίτια βρίσκονταν σὲ καλὴ κατάσταση, σημειώθηκαν καταρρακτώδεις βροχές, οἱ ὁποῖες κατέκλυσαν τὴν περιοχὴ. Τὰ νερὰ τῶν βροχῶν αὐτῶν κινούμενα πρὸς τὴ θάλασσα διέβρωσαν τὸ ἡφαιστειακὸ ὑλικὸ δημιουργώντας χειμάρρους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρά πρὸς Νότο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς χειμάρρους αὐτοὺς ἔκοψε τὸν οἰκισμὸ στὰ δύο διερχόμενος μέσα ἀπὸ τὸ κτίριο Α, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς Οἰκίας Γυναικῶν, διὰ μέσου τῆς ἀνατολικῆς πτέρυ-

γας τοῦ συγκροτήματος Δ καὶ τοῦ κτιρίου Β καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς Ξεστῆς 3. Ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ δράση τοῦ χειμάρρου αὐτοῦ καταστράφηκαν σημαντικὰ τμήματα τῶν κτιρίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέρασε, ἐνῶ ταυτόχρονα μὲ τὴν ἰλὺ πού μετέφερε γέμισε τὰ παρακείμενα, κενὰ μέχρι τὴ στιγμή ἐκείνη, δωμάτια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γέμισαν μὲ ἰλὺ τὰ ἰσόγεια τῶν δωματίων 3, 4 καὶ 8 τῆς Οἰκίας Γυναικῶν, τὰ ἰσόγεια τῶν δωματίων Δ3, Δ2, Δ17, Δ18α, Δ18β, Δ9, τὸ κλιμακοστάσιο Δ19 καὶ τμήματα τῶν δωματίων Β6, Β7, Β3 καὶ Β4. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ ἄσπα (θηραϊκὴ γῆ) μέσα στὰ δωμάτια αὐτὰ βρέθηκε ἀκάθαρτη, δηλαδὴ ἀνάμικτη μὲ κόκκους ἄμμου καὶ ἐλαφρόπετρας. Ἡ δευτερογενὴς ἐναπόθεσί της μέσα στὰ ἀνωτέρω δωμάτια ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἔλλειψη συμπαγοῦς συνοχῆς, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ στρώματα πού δημιουργήσε ἡ πρωτογενὴς ἐναπόθεση ἀερομεταφερμένης θηραϊκῆς γῆς.

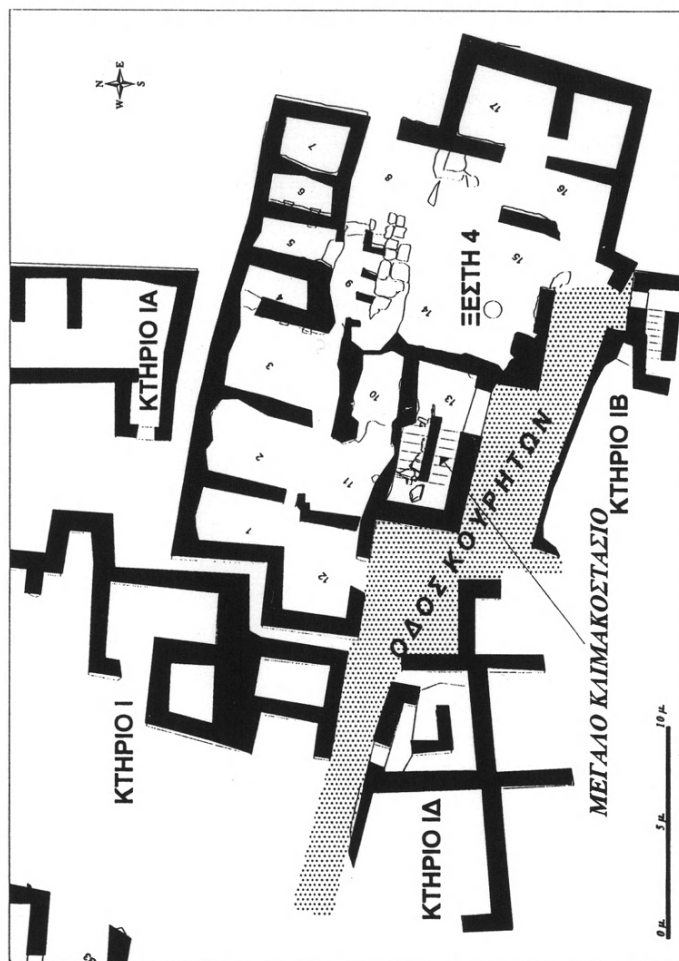
Ξεστὴ 4

Στὴν Ξεστὴ 4 οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὸ Μέγα Κλιμακοστάσιο καὶ στὴν ὁδὸ Κουρήτων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ κτιρίου (εἰκ. 2).

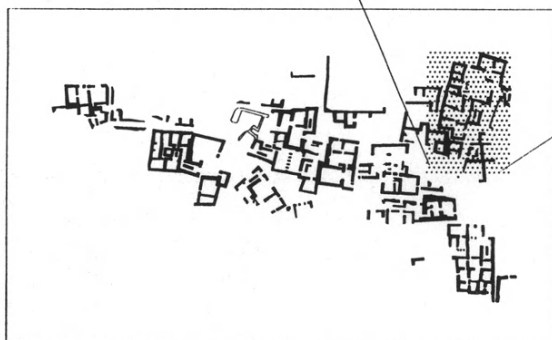
Μέγα Κλιμακοστάσιο

Ἵππεύθυνος σκάμματος ἦταν ὁ Δρ. Χρ. Μπουλώτης τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, βοηθούμενος ἀπὸ τὴν πτυχιούχο ἀρχαιολογίας κ. Εἰρ. Παπαγεωργίου. Ἵππεύθυνοι γιὰ τὴν ἀποκόλληση, τὴ στερέωση καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν κονιαμάτων ἦσαν κατὰ διαστήματα οἱ συντηρητὲς τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἀπ. Βούλγαρης, Ἀ. Στρατσιάνης καὶ Ἀ. Γέροντας βοηθούμενοι ἀπὸ ἀσκούμενους σπουδαστὲς συντήρησης. Οὐσιαστικὰ ἡ ἀφαίρεση τῶν κονιαμάτων ἀπὸ τὰ μπάζα τῶν ἐρειπωμένων τοίχων ἀποτελεῖ τὴν πρώτη φάση συντήρησής τους καὶ ἀκολουθεῖ παγίως τὴν ἐξῆς διαδικασία: μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὸν πρόχειρο καθαρισμό του τὸ κονίαμα στερεώνεται μὲ ἀλλεπάλληλα διαφορετικῆς πυκνότητος διαλύματα μοβιλίτ σὲ ἀσετόν. Ἐνα τεμάχιο γάζας στερεώνεται ἀκολούθως μὲ τὸ ἴδιο ὕλικο ἐπάνω στὴν ἐκτεθειμένη ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος. Ἀφοῦ στεγνώσει πλήρως τὸ κονίαμα ἀποκολλᾶται ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ τοποθετεῖται σὲ εἰδικὸ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ

Εἰκ. 2. Ξεστή 4.

δίσκο ἢ φορεῖο προκειμένου νὰ μεταφερθεῖ στοῦ ἐργαστήριου, ὅπου θὰ ἀκολουθήσουν τὰ ἐπόμενα στάδια συντήρησης καὶ ἀποκατάστασής του. Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ διαδικασία αὐτή, τὸ μέγα πλῆθος τοιχογραφιῶν καὶ ἡ θραυσματικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία βρίσκονται, ἐπέβαλαν τὴ συνεχὴ παρουσία συντηρητῶν στοῦ σκάμμα καὶ τὸν βραδύ ρυθμὸ στὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ πλατύσκαλο καὶ ἀπὸ τὸ ὁρατὸ ὄρειο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου, στερεώθηκαν καὶ ἀφαιρέθηκαν τὰ κονιάματα ποὺ εἶχαν ἤδη μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1994. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν πέντε ἀνωτέρων βαθμίδων – ἀπὸ τίς ἐπτὰ συνολικῶς – ἤλθαν στοῦ φῶς καὶ ἄλλα μεγάλα τμήματα τοιχογραφημένων κονιαμάτων ποὺ ἐκάλυπταν τίς παρειές τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων (πίν. 62β, 64α-β). Ἡ παρουσία τῶν κονιαμάτων αὐτῶν κατὰ χώραν ἐπιβεβαίωσε ἀρχικὴ ὑπόψια ὅτι τὸ ἀνώτερο σκέλος τῆς κλίμακας ὁδηγοῦσε στὸν δεύτερον ὄροφο τοῦ κτιρίου καὶ ὅτι κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχε ἄλλο παράλληλο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἰσόγειο στὸν πρῶτο ὄροφο. Ἀπὸ τὰ διαγνώσιμα τμήματα τῶν παραστάσεων προκύπτει ὅτι ὁλόκληρο τὸ κλιμακοστάσιο, ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ὡς τὸν δεύτερο ὄροφο, εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ τὴν ἴδια εἰκονιστικὴ σύνθεση τῆς πομπῆς ἀνδρῶν, ἡ ὁποία κάλυπτε καὶ τίς δύο παρειές τῆς κλίμακας.

Ὁδὸς Κουρήτων

Ἡ Ὁδὸς Κουρήτων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά πλαισιώνεται στὰ βόρεια ἀπὸ τὰ κτίρια Β, Ι καὶ Ξεστὴ 4 καὶ στὰ νότια ἀπὸ τὰ κτίρια ΙΔ καὶ ΙΒ (εἰκ. 2). Τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου κατὰ τὸ δυτικὸ τμήμα του, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ κτίρια Ι καὶ ΙΔ, εἶναι σχεδὸν ὀριζόντιο, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ παρουσιάζει σχετικὰ ἔντονη κλίση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Οἱ μεγάλες ὁδοντώσεις στὶς προσόψεις τῶν κτιρίων ποὺ πλαισιώνουν τὸν δόμο συντελοῦν στοῦ ἄνισο πλάτους του κυμαίνοντο μεταξύ 2 καὶ 4.50 μέτρων. Στὸ νοτιοανατολικὸ πέρασ τοῦ ὁ δρόμος αὐτὸς καθίσταται ἀδιέξοδος λόγω τῆς μέχρις ἐπαφῆς σχεδὸν γειτνιασεως τῆς Ξεστῆς 4 μὲ τὸ κτίριο ΙΔ. Συνεπῶς, παρὰ τὴν ἐπιβλητικότητά της, ἡ Ὁδὸς Κουρήτων δὲν διέσχισε τὴν πόλη ἀλλ' ἀπλῶς παρεῖχε πρόσβαση στὰ κτίρια αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ὁδὸ Τελχίνων ἀποτελώντας, τρόπον τινά, τὴν αὐλὴ τους. Τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δρόμου ἐπόπτευσε ἡ Δρ. Εὐγ. Γιαννούλη, ἐνῶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τὴν εὐθύνη εἶχε ἡ Δρ. Π. Σωτηρακοπούλου.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας ἀποκαλύφθηκε τὸ στρώμα καταστροφῆς συνιστάμενο ἀπὸ τὰ ὑλικά τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ποὺ κατέρρευσαν (πίν. 65α-β). Τὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ὁδοῦ κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας ἀποτελοῦσε λεπτὴ σχετικὰ στρώση ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ χῶμα (πίν. 66α-β). Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας ἀποκαλύφθηκε παχὺ στρώμα ἀπὸ τὶς πεσμένες πελεκητὲς λιθοπλίνθους τοῦ νότιου τοίχου τῆς Ξεστῆς 4, οἱ ὁποῖοι ἔχουν καλύψει τὴν ὁδὸ Κουρήτων σὲ ὅλο τὸ πλάτος της (πίν. 67α-β). Ἀνάμεσα στοὺς λίθους αὐτοὺς, καὶ κυρίως στὸ παραπλεύρως τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου τῆς Ξεστῆς 4 τμήμα τοῦ δρόμου, βρέθηκαν συντεθλιμμένα ἀξιόλογα τμήματα τοιχογραφημένων κονιαμάτων, ἀνήκοντα προφανῶς στὴ σύνθεση τῆς πομπῆς ἀνδρῶν ποὺ κάλυπτε τὴ νότια παρειὰ τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 68α). Εὐελπιστοῦμε ὅτι οἱ ἔμπειροι συντηρητὲς μας θὰ μπορέσουν νὰ συναρμολογήσουν ὅλα τὰ θραύσματα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξουν κενὰ στὴν ἀποκατάσταση τῆς σύνθεσης. Μικρὸ κενὸ κάτω ἀπὸ σειρὰ λιθοπλίνθων ὀφειλόμενο προφανῶς στὴν ἀποσύνθεση ξύλινου ἀνωφλίου μεγάλης θύρας, ἐπληρώθη προσωρινὰ μὲ μικρὲς πέτρες γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ κατάρρευση τῶν ὑπερκειμένων λιθοπλίνθων. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ ἀνώφλι τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν προθάλαμο τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου, τὸ δάπεδο τοῦ ὁποῖου ἐκτιμᾶται ὅτι βρίσκεται τουλάχιστον δύο μέτρα χαμηλότερα. Ἀνάλογη πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίχωση στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ δρόμου ἐπιβεβαιώνοντας τὴ μεγάλη πρὸς τὰ νοτιανατολικά κλίση τῆς Ὀδοῦ Κουρήτων. Παρόμοιο ἀνώφλι θύρας ἀποκαλύφθηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου ΙΔ στὴ νότια παρυφῇ τῆς Ὀδοῦ Κουρήτων (πίν. 68β). Γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ κατάρρευσή του τὸ ἀνώφλι ἀντικαταστάθηκε μὲ ἄλλο ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, κατὰ παγίως ἀκολουθούμενη τακτικὴ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις (πίν. 69α).

Συντήρηση εὐρημάτων

Ἀπὸ τοὺς ντόπιους, Ἀκρωτηριανούς, συντηρητὲς Λ. Ἀλεφραγκῆ καὶ Π. Βλάχο συνεχίστηκε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους ἡ συγκόλληση καὶ ἀποκατάσταση πῆλινων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα μετὰ τὴν καταγραφὴ καὶ τὴ φωτογράφησή τους παραδόθηκαν στὸ Μουσεῖο Φηρῶν γιὰ φύλαξη. Συνολικὰ παρελή-

φθησαν ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια τῆς ΚΑ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δρα Μ. Μαρθάρη ἐνενήντα ἕνα ἀγγεῖα.

Παρά τίς ὡς τώρα σύντονες προσπάθειες ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ὁρίων τῆς προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου μὲ τὰ μέσα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας δὲν ἔχει καταστεῖ δυνατός. Κατὰ τὸ 1995 καὶ μὲ προσφορὰ τῆς ἐταιρείας «ECON BIOMHXANIES» ἡ προσπάθεια ἐπαναλήφθηκε μὲ τὴ χρησιμοποίηση σύγχρονου εὐαίσθητου γεωραντάρ. Οἱ δοκιμὲς ἄρχισαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαμμένη περιοχὴ μὲ ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ἐπέκτασή τους καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ θὰ εἶναι ἐξίσου ἐνθαρρυντική. Ἀπὸ τὴν εἰδικὴ συντηρήτρια κ. Ἑλ. Παπαδήμα, πού εὐγενῶς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διαθέτει ἡ Ἐφορεία Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων, συντηρήθηκαν τὰ νέα μετάλλινα εὐρήματα καὶ ἔγινε ὁ ἐτήσιος ἔλεγχος τῆς καταστάσεως τῶν παλαιῶν. Μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ τίς ὑποδείξεις τῆς ἴδιας ὁλοκληρώθηκε ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης μετάλλων.

Γενναία χορηγία τῆς «ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ Α.Β.Ε.Σ.» στὴ μνήμη τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ Μελίνας Μερκούρη μᾶς ἐπέτρεψε τὴν ἀνέγερση εἰδικῆς ἀποθήκης, ὅπου μεταφέρθηκαν καὶ ταξινομήθηκαν ὅλες οἱ ἀσυντήρητες τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες μέχρι τότε στοιβάζονταν στὸν χῶρο τοῦ ἐργαστηρίου (πίν. 69β, 70α). Μὲ τὴ ρύθμιση αὕτῃ ἀπελευθερώθηκε σημαντικὸς χῶρος καὶ κατέστη δυνατὴ ἡ ριζικὴ ἀναδιοργάνωση καὶ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης τοιχογραφιῶν ἐξασφαλίζοντας καλύτερες συνθήκες ἐργασίας σ' αὐτό (πίν. 70β, 71α). Δημιουργήθηκαν ἔτσι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δυνατότητα ἀνετης ἀπασχόλησης τουλάχιστον εἰκοσιπέντε συντηρητῶν ταυτοχρόνως, ἀριθμοῦ πού κρίνεται ἀπολύτως ἀπαραίτητος γιὰ νὰ εὐελπιστεῖ κανεὶς ὅτι θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συντήρηση τῶν ἀνωτέρω τοιχογραφιῶν μέσα στὰ προσεχῆ εἴκοσι χρόνια. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀσυντήρητες τοιχογραφίες ἀποτελοῦν τὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ συνόλου τῶν ἀποκαλυφθέντων ὡς τώρα συνόλων στὸ Ἀκρωτήρι (πίν. 71β).

Ἡ σύνθεση, τῆς ὁποίας ἡ συντήρηση βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, προέρχεται ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ πτέρυγα τῆς Ξεστῆς 3 καὶ ἀπεικονίζει ἕναν ὑδροβιότοπο: μέσα σὲ πυκνὸ δονακῶνα εἰκονίζονται ἀγριόπαπιες καὶ μικρὴ ὁμάδα νεοσσῶν, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὰ θυσανωτὰ ἄνθη τῶν καλαμιῶν πετοῦν λιβελλοῦλες, κατ' ἐξοχὴν ὑδρόβια ἔντομα τῆς τάξης τῶν ὀδοντογνάθων. Προφανῶς ἀνήκουν στὸ εἶδος Λιβελλούλη ἢ πεπιεσμένη (*Libellula depressa*), πού

ἀπαντᾷ στὶς εὐκρατες περιοχές. Ἴσως ἀξίζει νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ περιδέραια τῆς θεᾶς τῆς φύσης ποὺ εἰκονίζεται στὴ σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν, ἀποτελεῖται ἀπὸ ψήφους ποὺ μιμοῦνται λιβελλοῦλες. Στὴ στερέωση, τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀναζήτηση τῶν ἐπαφῶν στὰ θραύσματα τῆς συνθέσεως αὐτῆς, ἐργάστηκαν καθ' ὅλη μὲν τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους οἱ συντηρήτριες κ.κ. Θεοδώρα Χάλαρη καὶ Εὐαγγελία Καλαμπούκη, κατὰ δὲ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου οἱ συντηρητὲς τῆς Διευθύνσεως Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ Ἀπ. Βούλγαρης, Σ. Βούλγαρη, Ἀ. Γέροντας, Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Ἑλ. Μιχαηλίδου, Ἀν. Στρατσίανης, Μαρ. Στρατσίανη.

Καταγραφὴ καὶ ἐπεξεργασία εὐρημάτων

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1995 συνεχίστηκε ἡ καταγραφὴ, σχεδίαση, φωτογράφηση εὐρημάτων κατὰ κατηγορίες μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντήρησής τους.

Γιὰ τὸν ἐξαερισμὸ τῶν ἐργαστηρίων συντήρησης καὶ τῶν ἀποθηκῶν τῆς ἀνασκαφῆς ὁ φιλόρχαιος εἰσαγωγεὺς μηχανημάτων κ. Εὐάγγ. Σαχπερόγλου μετὰ ἀπὸ ἐπίσκεψή του στὸν χώρo ἐδῶρσε στὴν ἀνασκαφὴ πέντε ἀεραντλίες.

Τὸ δυτικότερο ἄκρο τῆς ἀπαλλοτριωμένης ἐκτάσεως, ὅπου οἱ παχιὲς ἐπιχώσεις τέφρας ἐπέτρεπαν τὴ σκαφὴ σὲ μεγάλο βάθος, ἐπελέγη γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πιλοτικοῦ προγράμματος ASPIRE γιὰ τὴ στέγαση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἐσκάφη ἔκταση ἐβδομήντα περίπου τετραγωνικῶν μέτρων σὲ βάθος ἑξὶ μέτρων, ὥστε τὸ ὑπόδειγμα νὰ μὴν ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἐντύπωση προκάλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ πάχος ἡ τέφρα ἦταν ἀσυνήθιστα χαλαρὴ προδίδουσα τὴ δευτερογενὴ ἐκεῖ ἐναπόθεσή της. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν εὕρεση τμήματος τοίχου βαίνοντος παράλληλα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν παρειὰ τοῦ σκάμματος καὶ ἀποτελοῦντος τὴν πρόσοψη κατασκευῆς (πίν. 72α), ἡ ὁποία ἀπὸ τὰ συλλεγέντα χονδροειδῆ ὄστρακα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς ἀρχαίους χρόνους. Στὸ μέσον περίπου τοῦ τοίχου ὑπάρχει θύρα πλάτους 0.90 μ. διαθέτουσα παραστάδες ἀπὸ πελεκητὲς σκληρὲς πέτρες (πίν. 72β). Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ δύο πέρατα τοῦ τοίχου διακόπτονται ἀπότομα μέσα στὴ θηραϊκὴ γῆ χωρὶς κανονικὴ ἀπόληξη ἢ κάμψη σὲ γωνία μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελοῦσε τὴν πρόσοψη σπηλαιῶδους θαλάμου σκαμμένου μέσα στὴ θηραϊκὴ γῆ γιὰ τὴν κάλυψη γεωργικῶν

ἀναγκῶν, ὅπως συνέβαινε στή Θήρα ὡς τὸ πολὺ πρόσφατο παρελθόν. Ἡ κατάρρευση τῆς ὀροφῆς τοῦ τεχνικοῦ αὐτοῦ σπηλαίου προφανῶς καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ πλήρωση τοῦ κενοῦ μὲ χαλαρὴ θηραϊκὴ γῆ ἰσοπέδωσε πάλι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖο συγκρατήθηκε πλέον στή θέση του μὲ τὸν ἀγροτικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

9. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΘΝΟ (1990-1995)

(Πίν. 73-91)

Οί συστηματικές επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην αρχαία πόλη της Κύθνου (σήμερα Βρυόκαστρο ή Ρηγόκαστρο) άρχισαν τὸ 1990. Τὸ 1995 ὁλοκληρώθηκε ἡ πρώτη φάση τοῦ προγράμματος, ποὺ εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ μετὴ μέθοδο τῆς ἐντατικῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας. Τὸ πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε σὲ συνεργασία μετὰ τὴν ΚΑ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ὑλοποιήθηκε χάρις στὴ συνεχὴ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου¹.

---

1. Στὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ στὸν Γενικὸ Γραμματέα, ἐπίτ. Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Β. Πετράκο εἰδικότερα, ἐκφράζω τὴν εὐκρινή μου εὐγνωμοσύνη. Εὐχαριστῶ τοὺς συνεργάτες καὶ ἐπιβλέποντες ἀπὸ πλευρᾶς τῆς ἀρμόδιας Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἐπιμελητὲς ἀρχαιοτήτων Χ. Σιγάλα, Σ. Σαμαρτζίδου καὶ Ὁ. Χατζηαναστασίου. Ἐκφράζω, ἀκόμη, βαθύτατες εὐχαριστίες στοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες: στοὺς ἀρχαιολόγους Χρ. Μητσοπούλου, Ἐ. Παπανικολάου καὶ Φ. Μαζαράκη Αἰνιάνα, στὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ΚΑ΄ Ε.Π.Κ.Α. Ἀλ. Γούναρη, στὸν τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου, στὸν γεωλόγο Εὐ. Καμπούρογλου καὶ στὴ φωτογράφο Λίνα Μαζαράκη Αἰνιᾶνος. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸ Κ.Α.Σ. καὶ τὴν τ. Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Φ. Ζαφειροπούλου γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν σχετικῶν ἀδειῶν, καθὼς καὶ τὸν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀδ. Σάμψων γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς συνεργασίας. Τὰ μέλη τῆς Γ.Σ. τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ τῆς Δ.Ε. τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ποὺ στήριξαν τὸ πρόγραμμα. Ἡ συμβολὴ τῶν 30 καὶ πλέον φοιτητῶν τοῦ Τμήματος ὑπῆρξε καθοριστικὴ. Οἱ τοπικὲς ἀρχές, οἱ Σύνδεσμοι καὶ οἱ ἀπλοὶ Θερμιῶτες περιβάλλουν τίς προσπάθειές μας μετὰ ἐνθουσιασμὸ καὶ συμβάλλουν ὁ καθένας μετὰ τὸν τρόπο τοῦ στὴν ἐπιτυχία τῶν ἐρευνῶν.

Μεθοδολογία

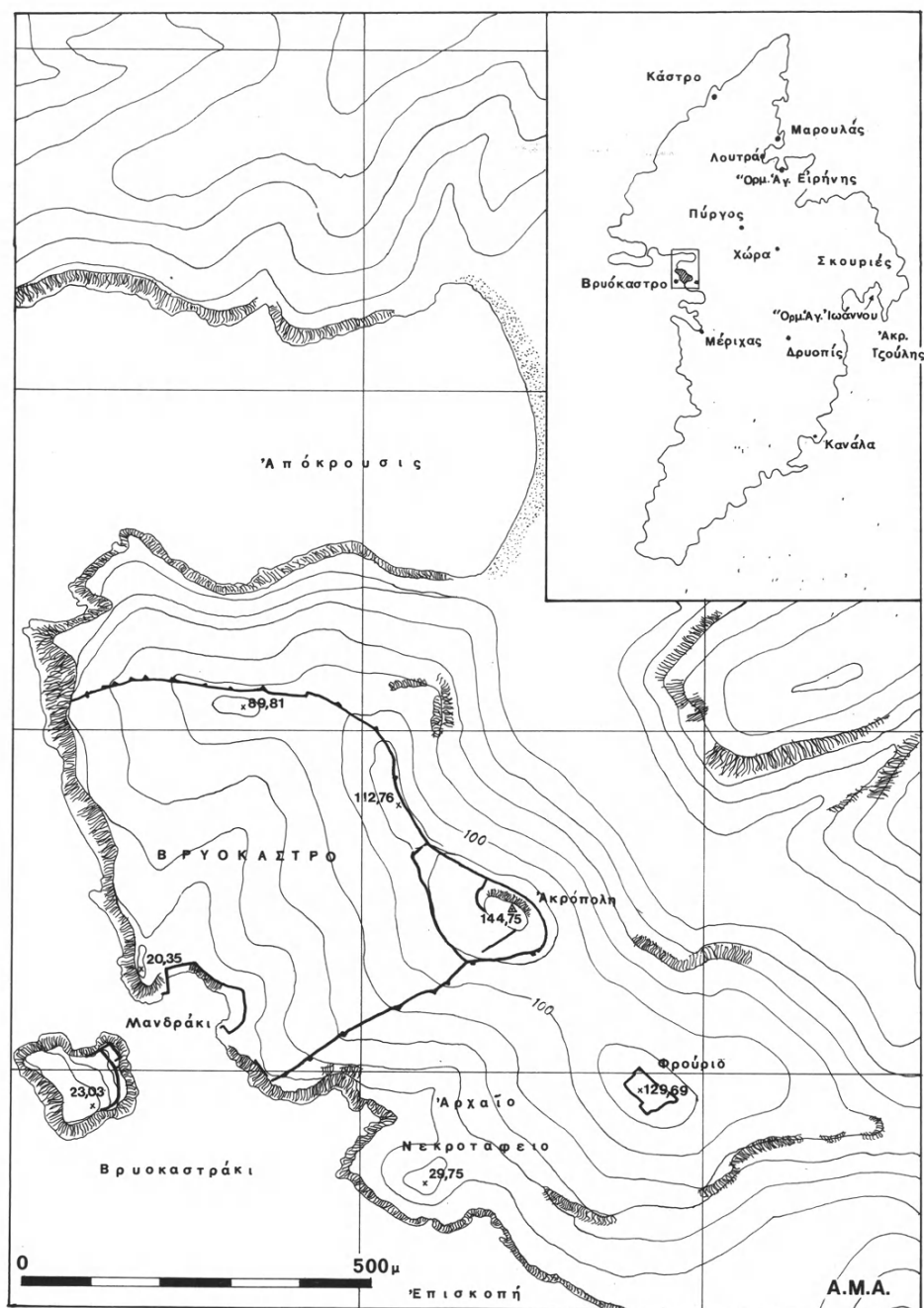
Ἡ Κύθνος παρέμενε οὐσιαστικά ἀνεξερευνήτη μέχρι πρόσφατα². Ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων ἐλάχιστοι ἦταν αὐτοὶ ποὺ στάθηκαν στὴν περιγραφή τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ μάλιστα ὅσοι τὸ ἐπιχείρησαν ὑπογράμμισαν τὴ σχετικὴ φτώχεια τοῦ νησιοῦ σὲ ὕλικά κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος³. Ἐπιπλέον, οἱ γραπτὲς πηγὲς εἶναι ἐξαιρετικὰ φειδωλὲς σὲ πληροφορίες ἱστορικοῦ περιεχομένου. Προκειμένου νὰ καλυφθοῦν αὐτὰ τὰ κενὰ ἀποφασίσαμε νὰ ἐρευνήσουμε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐντατικῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τὴ μόνη σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἀρχαία πόλη τοῦ νησιοῦ, τὴν ὁμώνυμη Κύθνο, ποὺ βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ἀνάμεσα στοὺς ὄρους τῆς Ἀπόκρουσης καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 1, πίν. 73α)⁴. Σὲ πρῶτο στάδιο συντάχθηκαν λεπτομερῆ τοπογραφικὰ διαγράμματα τῆς ἀρχαίας πόλης (1990-92). Ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος χωρίστηκε σὲ τριάντα μία πινακίδες (εἰκ. 2) καὶ ὅλα τὰ ὁρατὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἀρχαῖα καὶ νεώτερα, ἀποτυπώθηκαν σὲ κλίμακα 1:200 (στὴν παρούσα ἔκθεση περιελήφθησαν ὀκτὼ ἀπὸ αὐτές, εἰκ. 4-5, 8-9, 29-30, 37 καὶ 41). Ἀπὸ τὶς πινακίδες αὐτὲς προέκυψε τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ, σὲ κλίμ. 1:1000 (εἰκ. 3). Παράλληλα, φωτογραφήθηκαν συστηματικὰ ὅλα τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ πραγματοποιήθηκε ἀεροφωτογράφηση τοῦ χώρου ἀπὸ ἐλικόπτερο (πίν. 73β). Τὸ 1992 διε-νεργήθησαν παράκτιες γεωλογικὲς ἔρευνες καὶ ὑποθαλάσσια φωτογραφικὴ τεκμηρίωση ποὺ εἶχαν περισσότερο διερευνητικὸ χαρακτήρα. Πραγματοποιή-

2. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐρευνῶν στὸ νησί βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἀρχαία Κύθνος: Ἱστοριογραφία καὶ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες, *Κέα, Κύθνος: Πρακτικά Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου «Κέα-Κύθνος: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία»*, ἐκδ. Λ. Μενδώνη καὶ Ἀ. Μαζαράκης Αἰνιάν (*Μελετήματα* 27) (Ἀθήνα 1998) ὑπὸ ἐκτύπωση (ἐφεξῆς *Κέα-Κύθνος*) καὶ τοῦ ΙΔΙΟΥ, Ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴ νῆσο Κύθνο: Τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Κύθνου, *ΑΕ* 1993, 217-253 (ἐφεξῆς *Κύθνος* I), 218-222.

3. Βλ. Α. ΦΙΛΙΠΠΑ-ΤΟΥΧΑΙΣ, Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Κύθνου μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν στὸ *Κέα-Κύθνος*.

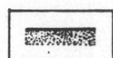
4. Γιὰ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τῆς πόλης βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΚΑΛΛΙΦΩΝΤΟΣ, Ἀναγραφὴ τῆς Ἑλλάδος, 136-137. ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ XXX, 45, 9. ΑΡΗΟΚΡΑΤΙΩΝ, λ. *Κύθνιοι*. ΣΚΥΛΛΑΞ, *Περίπλους*, 58 (ἀρχικὰ τὸ νησί ἔφερε τὴν ὀνομασία Δρυοπίς καὶ Ὀφιοῦσσα). Κατὰ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο ὁ πρῶτος οἰκιστὴς ὀνομαζόταν *Κύθνος*, ὄνομα μὲ προελληνικὴ ρίζα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε καὶ τὴν ὀνομασία του τὸ νησί καὶ ἡ πόλη.

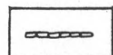

Είχ. 1. Χάρτης τῆς Κύθνου καὶ γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀρχαίας πόλης (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιάνος).

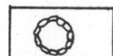
Σ Η Μ Ε Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

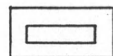
ΑΡΧΑΙΟΣ ΤΟΙΧΟΣ

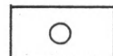
ΜΑΝΔΡΟΤΟΙΧΟΣ-ΞΕΡΟΛΙΘΙΑ

ΑΛΩΝΙ

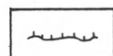
ΜΑΝΤΡΙ

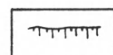
ΦΡΕΑΡ

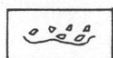
ΠΤΩΣΗ ΒΡΑΧΩΝ

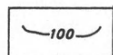
ΟΡΙΟ ΠΤΩΣΗΣ ΒΡΑΧΩΝ

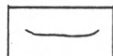
ΠΡΑΝΕΣ

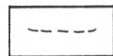
ΓΚΡΕΜΙΣΜΑ-ΛΙΘΟΣΩΡΟΣ

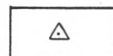
ΚΥΡΙΑ ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΜΠΥΛΗ

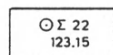
ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΥΨΟΜ. ΚΑΜΠΥΛΗ

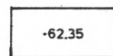
ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΥΨΟΜ. ΚΑΜΠΥΛΗ

ΤΡΙΓΩΝΟΜΕΤΡΙΚΟ Γ.Υ.Σ.

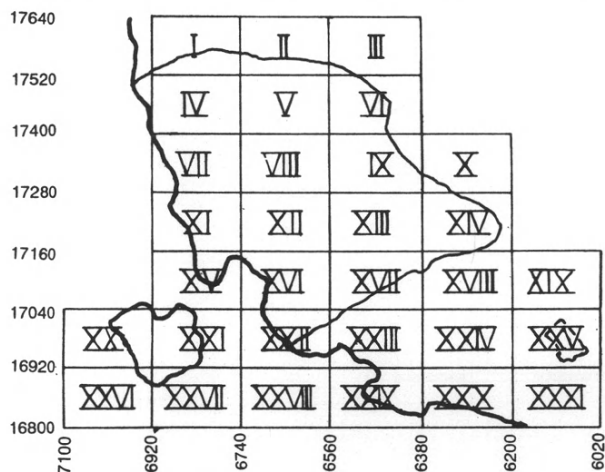

ΣΤΑΣΗ ΤΟΠΟΓΡ. ΟΡΓΑΝΟΥ-ΥΨΟΜ.

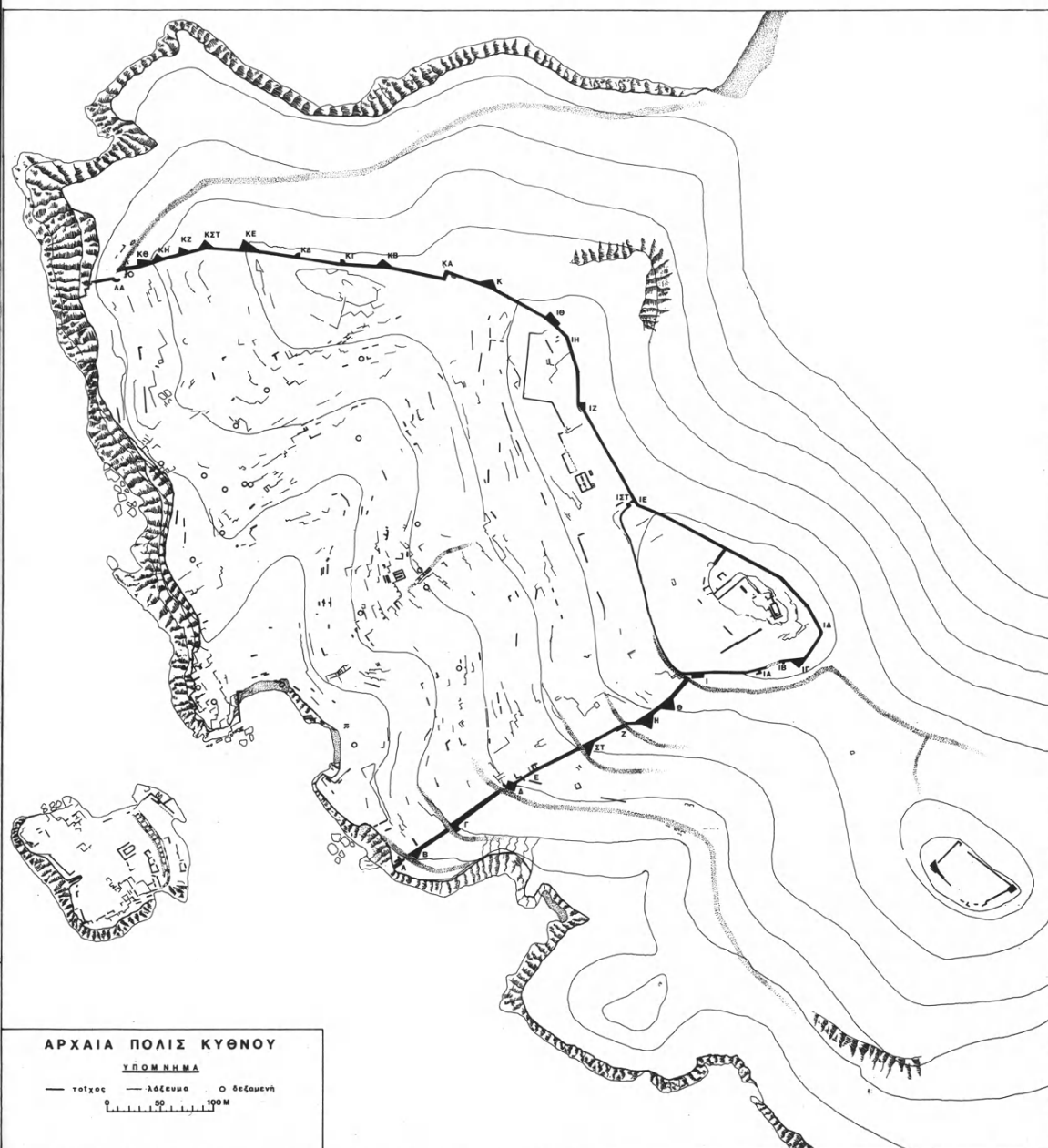

ΥΨΟΜΕΤΡΟ

Ο Δ Η Γ Ο Σ Π Ι Ν Α Κ Ι Δ Ω Ν

Εἰκ. 2. Ὑπόμνημα καὶ ὁδηγὸς τοπογραφικῶν πινακίδων (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 3. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀρχαίας Κύθνου (τοπογράφηση Θ. Χατζηθεοδώρου, σχεδίαση Ἄ. Μαζαράκης Αἰνιάν, ἀνασχεδίαση Ἄ. Γούναρης).

θηκαν καθαρισμοὶ ἀπὸ χόρτα καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις μετακινήσεις φερτῶν λιθοσωρῶν ποὺ κάλυπταν τὰ καλύτερα σωζόμενα μνημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἀποτυπώθηκαν. Εἰδικότερα, καθαρισμοὶ πραγματοποιήθηκαν στὸ Κτίριο 1 καὶ τὸν βωμὸ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος (1991, 1995), στὰ ναόσχημα Κτίρια 1 καὶ 2 τῆς ἀκροπόλεως (1992) καὶ τὴ γύρω περιοχή (1995), καθὼς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κλίμακα τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τείχους (1993). Ἐπίσης, σχεδιάστηκαν διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν. Τὸ 1994, τέλος, μὲ ὑπόβαθρο τίς λεπτομερεῖς τοπογραφικὲς πινακίδες, ἔγινε συστηματικὴ περισυλλογὴ κινητῶν εὐρημάτων. Τὰ εὐρήματα καταχωρήθηκαν σὲ 33 ὁμάδες σύμφωνα μὲ τὴν προέλευσή τους. Λόγω τῶν περιορισμῶν τῆς ἀδείας, ὑποχρεωθήκαμε νὰ ἀφήσουμε τὸ μεγαλύτερο μέρος κατὰ χώραν, σὲ χώρους διαλογῆς, καὶ νὰ συλλέξουμε ἕνα μικρὸ μόνον ποσοστὸ ἀπὸ τὰ πρὸ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα κάθε κατηγορίας⁵. Ἔτσι, δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τὰ στατιστικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ ποσοτικὴ καὶ χρονολογικὴ κατανομὴ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν εὐρημάτων στὸν χώρο, κάτι ποὺ θὰ μᾶς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ διατυπώσουμε μὲ περισσότερη ἀσφάλεια ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρῆση τῶν χώρων⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πολυετής ἐνασχόλησή μας μὲ τὸν συγκεκριμένο καὶ περιορισμένο σὲ ἔκταση χώρο περίπου 285 στρεμμάτων, ὁδήγησε σταδιακὰ στὴν ἐμπειρικὴ γνώση τῶν δεδομένων ποὺ χαρακτηρίζουν

5. Μὲ ἐξαίρεση κάποιες κατηγορίες εὐρημάτων, ὅπως ἀνάγλυφα πιθάρια, ὄστρακα ἀπὸ μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, μεγαρικούς σκύφους, ἐνσφράγιστες λαβὲς καὶ εἰδώλια ποὺ συλλέχτηκαν συστηματικά. Ἐπίσης, δόθηκε ἰδιαίτερα προσοχὴ στὸ ἐπιφανειακὸ ὕλικὸ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος καὶ τῆς Ἀκρόπολης, χωρὶς ὥστόσο ἡ περισυλλογὴ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐξαντλητικὴ.

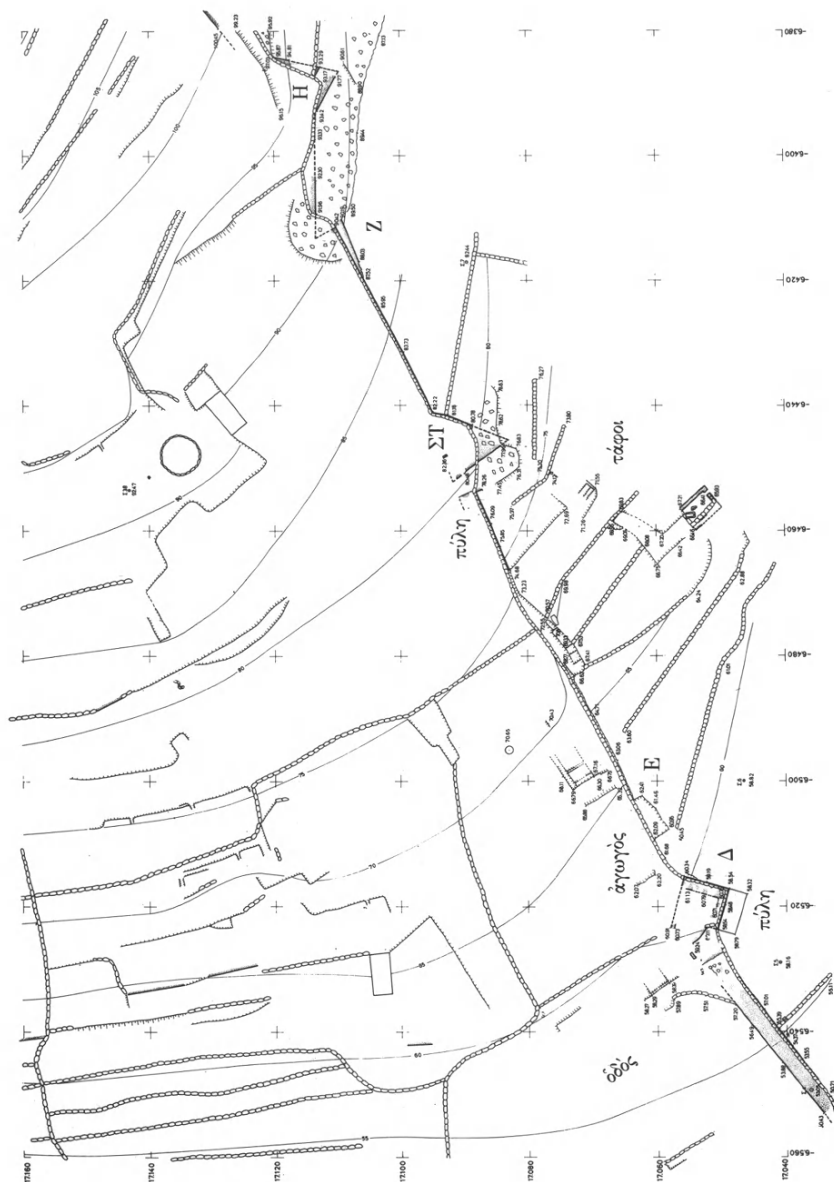
6. Ἐμπόδιο γιὰ τὴ συστηματικὴ περισυλλογὴ εὐρημάτων ἦταν ἡ ἀνυπαρξία Μουσείου στὸ νησί. Ἡ ἀποθήκη ποὺ παραχωρήθηκε στὸ ὙΠΠΟ ἀπὸ τὴν Κοινότητα Κύθνου τὸ 1991 δὲν λειτούργησε ποτὲ ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀρμόδιας Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων νὰ πείσει τοὺς ἰθύνοντες γιὰ τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη πρόσληψης φύλακα ἀρχαιοτήτων. Σήμερα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Βρυόκαστρο φυλάσσονται προσωρινὰ στὸν Ἀστυνομικὸ Σταθμὸ τῆς Χώρας. Τὸ 1997 ἡ Κοινότης Κύθνου παραχώρησε στὸ ὙΠΠΟ ἕνα ἐξαιρετὸ νεοκλασικὸ κτίριο τῆς Χώρας (τὸ παλαιὸ σχολεῖο) προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ σὲ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἐνῶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐγκρίθηκε ἡ πρόσληψη ἐποχιακοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων.

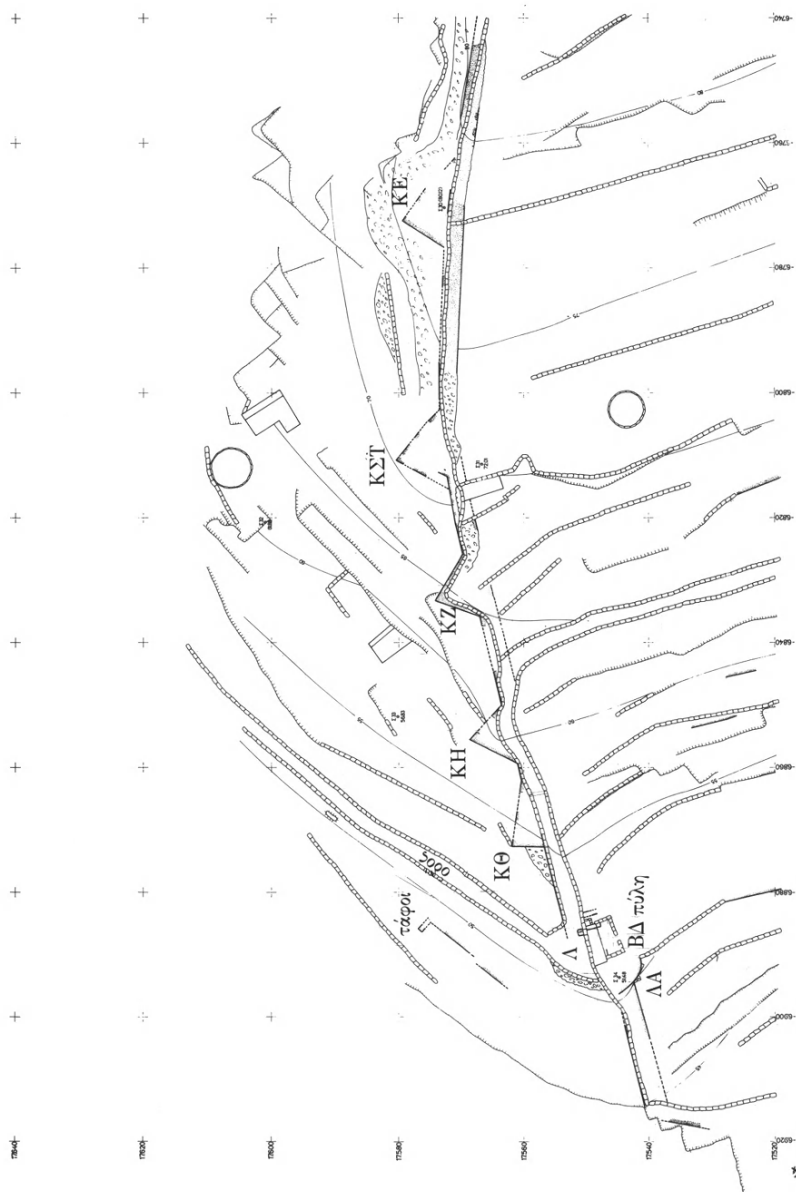
κάθε τομέα τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ ἀκριβὴς θέση ὅλων τῶν σημαντικῶν εὐρημάτων, ἀκόμη καὶ ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ περισυλλογὴ μετατέθηκε γιὰ τὸ μέλλον, καταχωρήθηκε στὶς τοπογραφικὲς πινακίδες 1:200.

Ἀρχαῖο νεκροταφεῖο

Τὸ κύριο νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλης καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος, ἐνῶ ὁμάδες τάφων παρατηροῦνται καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ πύλη (πρβ. εἰκ. 3 καὶ εἰκ. 4-5). Δυστυχῶς ἱκανὸς ἀριθμὸς τάφων ἔχει συληθεῖ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ μορφή πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς διακρίνεται μὲ σαφήνεια. Ἀπὸ τὰ λαξεύματα πού εἶναι ὁρατὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι οἱ τάφοι σχηματίζουν συστάδες σὲ παράλληλη διάταξη. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀκολουθοῦν Α-Δ προσανατολισμό, ἐνῶ ἄλλοι παρακολουθοῦν τὶς ὑψομετρικὲς καμπύλες ἢ τὴν κατεύθυνση τῶν ἀρχαίων δρόμων πού ὁδηγοῦν πρὸς τὶς πύλες τῶν τειχῶν. Οἱ περισσότεροι εἶναι σκαμμένοι στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἔχουν περιφερικὰ μιὰ λαξευτὴ «πατούρα» γιὰ τὴ στερέωση τῶν καλυπτήριων πλάκων. Τὸ μῆκος τους κυμαίνεται ἀπὸ 1.80-2.10 καὶ τὸ πλάτος, ἐξαιρουμένης τῆς «πατούρας», ἀπὸ 0.45-0.50 μ. Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι οἱ περισσότερες ἀνάγλυφες ταφικὲς στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτό⁷.

7. L. SYBEL, *Katalog der Skulpturen zu Athen* (Marburg 1881) 61 (ἀρ. 321), 80, ἀρ. 491 (E.M. 2106), 92, ἀρ. 512 (E.M. 1198), 101, ἀρ. 558 (E.M. 1261), 249 (ἀρ. 3417). Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Κατάλογος τῶν γλυπτῶν* (Ἀθήνα 1896) 10 (E.M. 37), 11 (E.M. 44). Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν* (Ἀθήνα 1967) 36 ἀρ. 44, 47-48 ἀρ. 37. Μ. ANDRONIKOS, *Stèle funéraire de Kassandra*, *BCH* 86, 1962, 261-267, εἰκ. 5. E. BERGER, *Das Basel Arztrelief. Studien zum griechischen Grab- und Votivrelief um 500 v.Chr und zur vorhippokratischen Medizin* (Basel 1970) 122-123, εἰκ. 142-143. Μ.-Th. COUILLAUD, *Reliefs funéraires des Cyclades de l'époque Hellénistique à l'époque Impériale*, *BCH* 98, 1974, 453 (ἀρ. 48, εἰκ. 48), 477 (ἀρ. 85, εἰκ. 79), 485 (ἀρ. 94, εἰκ. 85). Τῆς ἰδίας, *Monuments funéraires de Rhénée*, *EAD* XXX, Paris 1974, 352. E. PFUHL, *Spätionische Plastik*, *JDAI* 50, 1935, 20-21, εἰκ. 8. *Mer Egée-Grèce des îles* (Paris 1979) 227 ἀρ. 164 (E.M. 37). Ἡ τύχη τῆς στήλης τῆς Σωσίκλειας πού βρισκόταν στὴ Δρυοπίδα ἀγνοεῖται (*IG* XII, 5, 524).

Εἰκ. 5. Τοπογραφικὴ πινακίδα Ι. Τὸ δόρειο νεκροταφεῖο, οἱ τριγωνικοὶ πύργοι (ΚΕ-ΚΘ), ἡ ΒΔ πύλη καὶ τὸ σύγχρονο μονοπάτι (τοπογράφηση-σχεδίαση Θ. Χατζηθεοδώρου-Ἀ. Μαζαράκη Λίνιανος).

Κατὰ τὶς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου συλλέξαμε κατὰ τὶς περιόδους 1991 καὶ 1995 θραύσματα ἀπὸ 5 ἐνεπίγραφες στήλες⁸. Ἡ παλαιότερη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη σὲ στήλη ἀπὸ ντόπιο ἀσβεστόλιθο καὶ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 6)⁹. Ὁ δωρικός τύπος *σᾶμα* ἀντὶ τοῦ ἀναμενόμενου ἰωνικοῦ *σῆμα* ἀποτέλεσε ἔκπληξη ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὶς γραμματειακὲς πηγὲς στὸ νησί ἐγκαταστάθηκαν Ἰωνες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κέστωρα καὶ τὸν Κεφαλῆνο¹⁰. Ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Κύθνο¹¹ θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ Κύθνιοι χρησιμοποιοῦσαν τὴ δωρικὴ διάλεκτο. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ ψήφισμα τῶν Κυθνίων πού βρέθηκε στὴ Μεσσήνη καὶ χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰ., ὅχι μόνον ἡ διάλεκτος εἶναι δωρικὴ, ἀλλὰ ἀναφέρονται καὶ ἀξιωματοῦχοι, ὅπως *Ἐφοροὶ καὶ Πεδ[ιανόμ]οι* πού ὅπως σημειώνει ὁ Π. Θέμελης πιστοποιοῦν ὅτι «ἡ πολιτειακὴ ὀργάνωση τῆς Κύθνου ἦταν ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν δωρικῶν πόλεων τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μεσσηνίας»¹². Συνεπῶς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ νεκρὴ Χαρικλὼ νὰ ἦταν δωρικῆς ἢ ἀκόμη καὶ δρυοπικῆς καταγωγῆς, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Κύθνου ἦταν οἱ Δρύοπες πού μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Εὐβοία στὴν Κύθνο πρὸς τὸ τέλος τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ¹³.

8. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁγγ. Ματθαίου καὶ τῆς Β. Μπαρδάνη γύρω ἀπὸ ἐπιγραφικὰ ζητήματα. Βλ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Κύθνο, *hO'POC* 10, 1994, ὑπὸ ἔκδοσιν.

9. Ἔργον 1995, 57, εἰκ. 42 σ. 59. Σωζ. μῆκ. 0.635, πλ. 0.415-0.455, ὕψ. 0.11 μ. Ὑψ. γρ. 0.09-0.08 (0: 0.04). Φέρει τὴν ἐπιγραφή *Χαρικλῶς σᾶμα ΑΓΑ[---*.

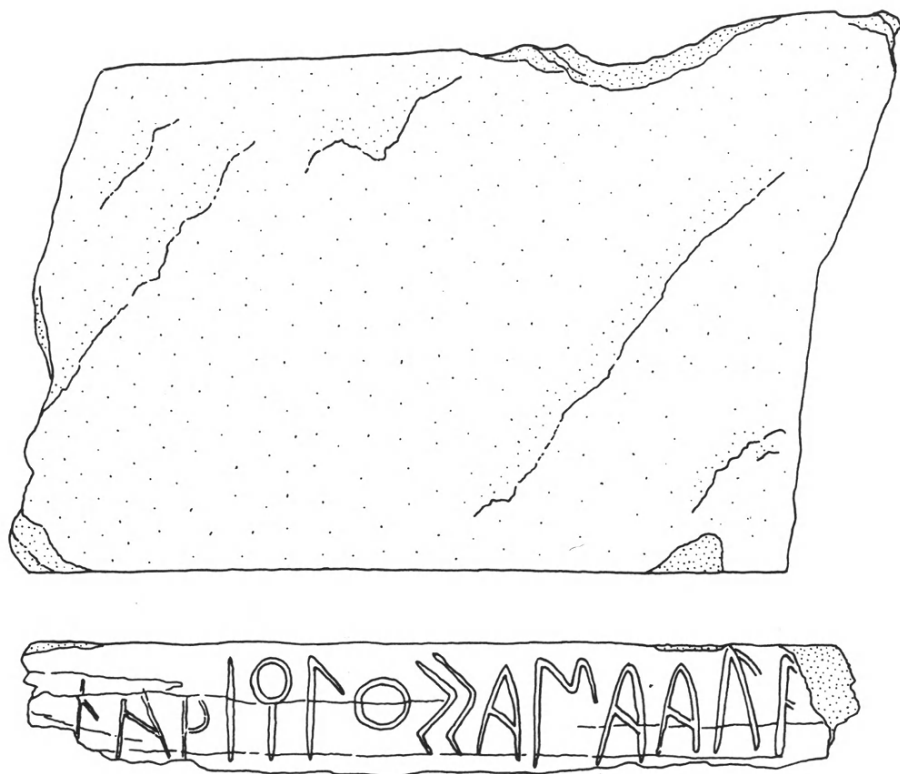
10. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Σχόλια εἰς Διονυσίου περίπλουν*, 525 (Ταύτας τὰς Κυκλάδας ἐπώκισαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἡγήσαντο τῶν μὲν εἰς ... εἰς δὲ Κύθνον Κέστωρ καὶ Κεφαλῆνος, ...). ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤ., *Χαρίδημος*, 80, 26, 9 (Ἀθηναῖοι Κυθνίους ... τὸ παλαιὸν ἐπὶ νόμοις τοῖς αὐτοῖς ᾤκισαν).

11. Βλ. L. H. JEFFERY, *The Local Scripts of Archaic Greece*², ἐκδ. Α. Johnston (London 1990) 291.

12. Ὁ Δαμοφῶν στὴν Κύθνο, στὸ Κέα-Κύθνος. Γιὰ τὸ μοναδικὸ ἄλλο γνωστὸ ἀξίωμα στὴν Κύθνο, ἐκεῖνο τοῦ στρατηγοῦ, βλ. *IG II*², 549, στ. 13-14.

13. ΗΡΟΔ. VIII, 46. Γενικὰ γιὰ τοὺς Δρύοπες: D. FOURGOU, *Les Dryopes: peuple sauvage ou divin?*, *Metis* 4, 1989, 5-32.

Εἰκ. 6. Ἐνεπίγραφο σῆμα τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων (σχ. Ἄ. Μαζαράκη Αἰνῖανος).

Δύο ἐνεπίγραφες μαρμάρινες ἐπιτύμβιες στῆλεις ἦταν ἐνσωματωμένες στὸ δάπεδο ἐνὸς ἀλωνιοῦ. Ἡ μία φέρει τὴν τρίστιχη ἐπιγραφή Ἀριστοκλῆ Ἀριστοκλείους χαῖρε καὶ ἀπὸ τῆ μορφῆς τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὸν 2ο ἢ στὸν 1ο αἰ. π.Χ.¹⁴. Ἡ δεύτερη ἐπιγραφή εἶναι πολὺ φθαρμένη ἀλλὰ ὁ πληθυντικὸς στὸν τρίτο στίχο [χρησ]ταὶ χ<α>ίρετε δηλώνει ὅτι ἀναγράφονταν τὰ ὀνόματα

14. Ὑψ. 0.62, πλ. στῆ βάση 0.28, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη 0.245. Ὑψ. γρ. 0.012-0.014 μ. Α με σπαστὴ κεραία, γράμματα με ἀκρεμόνες.

δύο γυναικῶν ποὺ προφανῶς θάφτηκαν μαζί¹⁵. Δύο ἀκόμη ἀποσπασματικές ἐπιγραφές τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς περιόδου προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου. Τὴν πρώτη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐπιτύμβια στήλη, μοῦ τὴν παρέδωσε ὁ Κ. Βλαστάρης· σώζεται μόνον ἡ δεξιὰ παραστάδα ποὺ προφανῶς ὄριζε κάποια παράσταση, καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω ἢ κατάληξη τοῦ πατρωνύμου τοῦ νεκροῦ (---Ινους)¹⁶. Τὴ θέση τῆς δεύτερης μᾶς τὴν ὑπέδειξε ὁ Γ. Μαρτίνος (πίν. 74α): πρόκειται γιὰ ὀρθογώνια μαρμάρινη βάση σπασμένη ἀριστερὰ ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή ---Ἰέωνος ὁ ἀρχι / [---. Στὴν πάνω πλευρὰ σώζεται τὸρμος μὲ ὑπόλειμμα σιδερένιου γόμφου, πιθανῶς γιὰ τὴ στερέωση ἀγάλματος. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἀναθηματικὴ στήλη στὴν ὁποία ἀναγράφεται τὸ ἄξιωμα τοῦ ἀρχιερέως¹⁷.

Στὴν περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου, ἐντοιχισμένο σὲ ξερολιθιά, βρέθηκε τὸ 1991 τὸ κάτω τμήμα μικρῆς μαρμάρινης ἀνάγλυφης ταφικῆς στήλης ποὺ παρουσιάζει μείωση πρὸς τὰ πάνω (πίν. 74β). Τὸ σωζ. ὕψ. εἶναι 0.19 μ., τὸ πλ. 0.23 μ. (κάτω), 0.205 μ. (πάνω) καὶ τὸ πᾶχ. 0.075 μ. Ἡ παράσταση πλασιώνεται ἀπὸ ταινία πλ. 0.046 (πλάι) - 0.064 (κάτω). Στὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς σώζεται τὸ ὀρθογώνιο ἔμβολο. Εἰκονίζεται κατενώπιον παιδικὴ μορφή ποὺ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ τσαμπὶ ἀπὸ σταφύλια (λείπουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος), καὶ κάτω ἀριστερὰ πτηνὸ ποὺ διακόπτει τὴν ταινία τοῦ πλαisiού. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ Ρήνεια καὶ ἄλλου, καὶ χρονολογεῖται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο¹⁸. Τέλος, θραῦσμα μαρμάρινης σαρκο-

15. Ὑψ. 0.445, μέγ. πλ. στή βάση 0.285, στὸ ἄνω ἄκρο 0.25. Ὑψ. γρ. 0.013 μ.

16. Σωζ. ὕψ. 0.215, σωζ. πλ. 0.155. Ὑψ. γρ. 0.02. Γράμματα μὲ ἀκρεμόνες.

17. Ἡ ἐπιγραφή ἦταν ἐντοιχισμένη σὲ κελὶ κοντὰ στὸν ὄρμο τῆς Ἐπισκοπῆς, δηλ. ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ Νότιου Νεκροταφείου καὶ συνεπῶς θὰ μπορούσε νὰ εἶχε μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλου. Ὑψ. 0.17, σωζ. μῆκ. 0.425, πᾶχ. 0.215, ὕψ. γρ. 0.036 μ. μὲ ἀκρεμόνες. Α μὲ σπαστὴ κεραία. Λείπουν τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ πρώτου στίχου καὶ ὁλόκληρος ὁ δεύτερος. 2ος-1ος αἰ. π.Χ. Τὸ ἄξιωμα τοῦ ἀρχιερέως εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐπιγραφή IG XII, 5, 521, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴν ὑπαίθρια Συλλογὴ τοῦ Καθολικοῦ στὴ Χώρα. Βλ. Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗ, *Πολίτευμα καὶ κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ* (Θεσσαλονίκη 1990) 283. Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἄλλη ἀποκατάσταση (π.χ. ἀρχιτέκτων, ἀρχιθεωρός).

18. Πρβ. Μ.-Th. COUILLAUD, *EAD XXX* (Paris 1974) ἀρ. 254-265.

φάγου μὲ ὠραία φυτικὴ διακόσμηση ποὺ ἀναφέρει ὅτι εἶδε ὁ J. Pitton de Tournefort στὰ 1700 καὶ ἔκτοτε θεωρήθηκε χαμένη, θὰ πρέπει κατὰ πᾶσα πιθανότητα νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἓνα παρόμοιο εὔρημα ποὺ βρήκαμε τὸ 1991 στὴν περιοχὴ τοῦ Νότιου Νεκροταφείου (πίν. 75α)¹⁹.

Τείχη

Τὰ τείχη ἀποτυπώθηκαν κατὰ τὴν πρώτη ἐρευνητικὴ περίοδο καὶ ἀποτέλεσαν τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης (βλ. εἰκ. 3, καὶ 4-5, 9, 29-30)²⁰. Ὁλόκληρη ἡ περίμετρος τῆς ἀρχαίας πόλης, ποὺ ξεπερνᾷ τὰ 2 χλμ., περιβάλλεται ἀπὸ τείχη ποὺ παρακολουθοῦνται στενὰ ἀπὸ τὶς σύγχρονες ξερολιθίες. Τμήματα τοῦ τείχους στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἀλλὰ ἓνα τμήμα τοῦ παράκτιου ὁρίου τῆς πόλεως, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους καὶ τοῦ ἀπότομου γκρεμοῦ, στερεῖται ὀχυρωματικῶν ἔργων. Τὸ πάχος τῶν τειχῶν κυμαίνεται ἀπὸ 2.30 ἕως 3.40 μ.· εἶναι χτισμένα ἀπὸ ντόπιο σχιστόλιθο ποὺ ἔχει ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ. Μὲ βάση τὰ συστήματα τοιχοποιίας, ὅπως τὸ ἰσόδομο ὀρθογώνιο ἢ τραπεζιόσχημο ἢ τὸ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο, ἡ κατασκευὴ τῶν πύργων καὶ τῶν προμαχόνων τοποθετεῖται στοὺς προχωρημένους κλασικοὺς ἢ πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ὡστόσο, τὸ γεγονός ὅτι οἱ Κύθνιοι ἀψήφησαν τοὺς Πέρσες καὶ συμμετείχαν στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας στὸ πλευρὸ τῶν Ἀθηναίων μὲ δύο πλοῖα²¹, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ ὀχυρωμένης πόλης ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Πράγματι, τὰ συστήματα τοιχοποιίας καὶ

19. *Relation d'un voyage au Levant II* (Lyon-Paris 1717) 329. Βλ. καὶ W. B. STANFORD - E. J. FINOPOULOS, *The Travels of Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749* (London 1984) 102-103.

20. Βλ. Κύθνος I, 217-253 καὶ τοῦ ἰδίου, *Ricognizioni archeologiche nell'isola di Kithnos*, στὸ *Le Cicladi ed il Mondo Egeo, Seminario Internazionale di Studi, Roma 19-21 Novembre 1992*, ἐκδ. E. Lanzillota - D. Schilardi (Roma 1996) 256-270 καὶ ΑΛ. ΓΟΥΝΑΦ, *Πολεοδομία καὶ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλεως Κύθνου. Προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις*, στὸ *Κέα-Κύθνος*.

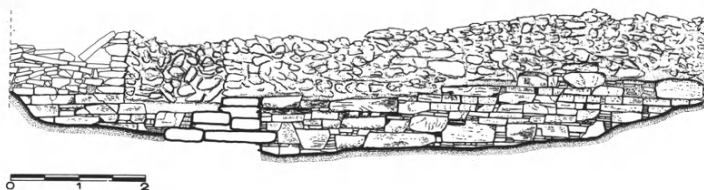
21. ΗΡΟΔ. VIII, 46, 48, 66· IX, 81. ΘΟΥΚ. I, 132. ΠΑΡΣ. V, 32, 2.

ἄλλες κατασκευαστικές παρατηρήσεις ἐπιτρέπουν τὴν πρώτην χρονολόγηση τμημάτων τῶν μεταπυργίων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ τμήματος ποὺ ὀχυρώνει τὴν Ἄνω Πόλιν. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ ντόπιοι, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Bent ἐπισκέφτηκε τὴν Κύθνο, ὀνόμαζαν τὴν ἀκρόπολιν «Δρακόσπιτο», ἐξαιτίας τῆς «Κυκλώπειας» κατασκευῆς τοῦ τείχους στὸ σημεῖο αὐτό²². Ἐνας ἐσωτερικὸς περιβόλος ποὺ ζώνει ἐν εἵδει διατειχίσματος τὸν λόφο τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 1, 3, πρβ. καὶ πίν. 84α) θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς ἀρχικῆς ὀχύρωσης, ἀλλὰ ἡ κακὴ διατήρησή του δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγησή του. Ἐπιπλέον, ἡ διάταξη τῶν ἀρχαίων τάφων τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου σὲ σχέση μὲ τὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους (βλ. πληθὸς ἀπὸ καλῆς ποιότητος ὄστρακα κυρίως τῶν ἀρχαίων καὶ κλασικῶν χρόνων) στηρίζει περαιτέρω τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ πρώτη φάση τῆς ὀχύρωσης ὀλόκληρης τῆς ἀρχαίας πόλης εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὰ Περσικά. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διατήρηση τῶν τριγωνικῶν ἐνάλληλων πύργων τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τείχους (εἰκ. 5). Τὰ τριγωνικὰ αὐτὰ ἐξάρματα τῶν τειχῶν τῆς Κύθνου εἶναι ἀπ' ὅσο γνωρίζω μοναδικὰ στὸν ἑλλαδικὸ ὡρὸ (δὲν πρόκειται γιὰ κοινὲς ὀδοντώσεις ἀλλὰ γιὰ πύργους ἢ προμαχῶνες) καὶ ἀποτελοῦν συγκερασμὸ τοῦ πολυγωνικοῦ πύργου καὶ τοῦ προιονωτοῦ συστήματος²³. Οἱ περισσότεροι ὀρθογώνιοι πύργοι ἀπαντοῦν στὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους καὶ σύμφωνα μὲ τίς ἐπιταγὲς τῆς ὀχυρωματικῆς τέχνης εἶναι διαγώνια τοποθετημένοι ὡς πρὸς τὰ μεταπύργια (εἰκ. 4)²⁴. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι δύο κεραῖες ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὴν παρεῖα μιᾶς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς στὸ σημεῖο συμβολῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως μὲ τὸ περιφερειακὸ τεῖχος (πρβ. εἰκ. 30, μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ΙΣΤ'), ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ παραλληλίσουμε μὲ τὰ ἱκρία ποὺ ἀναφέρουν ὁ Φῖλων καὶ ὁ Προκόπιος, δηλαδὴ τὸ σύστημα ἐκεῖνο ποὺ συνίσταται ἀπὸ ξύλινες σανίδες ποὺ στερεώνονταν σὲ ἐξάρματα ποὺ προεξείχαν ἀπὸ τὴν παρεῖα τοῦ

22. J. TH. BENT, *The Cyclades or Life among the Insular Greeks* (London 1885) 440-441. Γιὰ ἓνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς «μεγαλιθικῆς ἀκανόνιστης» τοιχοδομίας βλ. Κύθνος I, 229-230, εἰκ. 12-13.

23. Κύθνος I, 237-240, εἰκ. 20-23.

24. Κύθνος I, 240-243, εἰκ. 25-28.

Εἰκ. 7. Ἐσωτερικὴ παρεῖα τμήματος τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ τείχους (σημεῖο ΚΑ) (σχ. Ἄλ. Γούναρη).

τείχους, τὶς ὁποῖες οἱ ἀμυνόμενοι τοποθετοῦσαν ἢ ἀφαιροῦσαν, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις²⁵.

Οἱ περισσότερες πύλες καὶ οἱ πυλίδες εἶναι συγκεντρωμένες στὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους (λ.χ. εἰκ. 4), ἐνῶ μία σημαντικὴ πύλη ἀναγνωρίστηκε καὶ στὴν ἀπόληξη τοῦ βόρειου σκέλους (εἰκ. 5). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ σημερινὰ μονοπάτια φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦν τὴν πορεία τῶν ἀρχαίων δρόμων ποὺ ὁδηγοῦν στὶς κυριότερες πύλες τῆς ἀρχαίας πόλης (τρία ἀπὸ αὐτὰ καταλήγουν στὸ Ν σκέλος τοῦ τείχους, π.χ. πίν. 766, ἓνα στὴ ΒΔ πύλη, εἰκ. 5). Σὲ διάφορα σημεῖα σώζονται κλίμακες ἀνόδου στὸν περίδρομο καὶ ἀγωγοὶ ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων²⁶. Τὸ 1992 πραγματοποιήσαμε μικρὸ καθαρισμὸ σὲ ἐπαφὴ μὲ κλίμακα τοῦ Β σκέλους τοῦ τείχους (εἰκ. 7 καὶ πίν. 756). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι τὰ περισσότερα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἀττικά ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., κάτι ποὺ ἀναμφίβολα δηλώνει ὅτι τὸ τεῖχος ἦταν ἤδη σὲ χρῆση κατὰ τὴν περίοδο αὐτή²⁷. Ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τειχῶν θὰ προκύψουν μόνο μὲ ἀνασκαφικὲς τομὲς σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτά.

25. Περιγραφή Κύθνος I, 247-250, εἰκ. 33-35.

26. Κύθνος I, 245-247, εἰκ. 30-32.

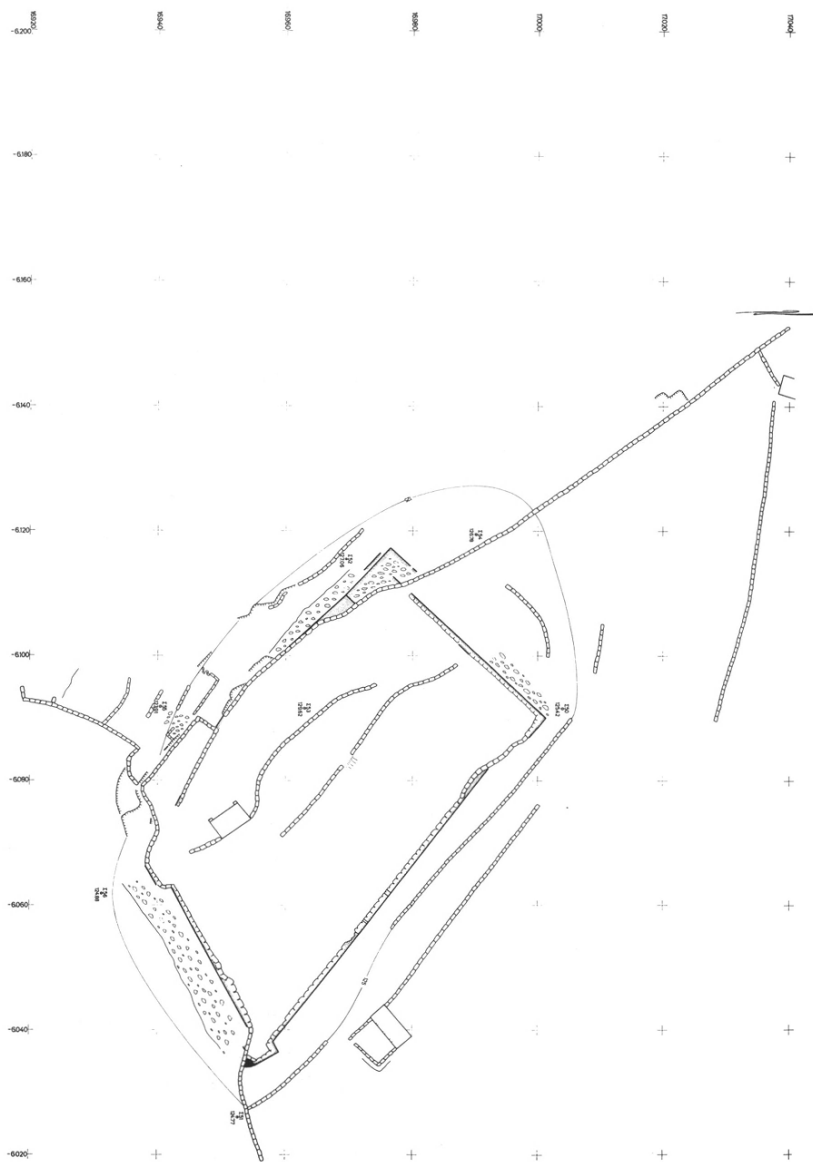
27. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται θραῦσμα ψυκτήρα μὲ ἐρυθρόμορφη παράσταση, μία βαθιὰ κύλικα (cup-skyphos) μὲ ἔντυπα ἀνθέμια, ἓνα bolsal καὶ μία ἀλατιέρα μὲ κυρτὰ τοιχώματα (saltcellar). Στὸ Κύθνος I, 253 θεώρησα ὡς κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο (terminus ante quem) γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν τὸ 6' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Αὐτοτελές φρούριο

Νοτιοανατολικά τῆς πόλης σώζονται τὰ λείψανα μικρῆς αὐτοτελοῦς ὀχυρωμένης ἀκροπόλεως, σχήματος ἀκανόνιστου τραπεζίου (μέγ. διαστ. 73 X 37 μ.), με ὀρθογώνιους πύργους στὶς γωνίες, πού ὅμως δὲν σώζονται ἱκανοποιητικά (εἰκ. 2, τοπογρ. πινακίδα XXV, εἰκ. 8, πίν. 76α. Πρβ. καὶ πίν. 78α). Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κατεργασμένοι λίθοι μετρίου μεγέθους, ἐνῶ τὰ κενὰ συμπληρώνουν βύσματα ἀπὸ κατακόρυφα συστήματα μικρῶν λίθων (πίν. 76α). Ἡ μοναδικὴ πύλη, σύμφωνα με τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ Ν γωνία. Στὸ μέσον περίπου τῆς ΒΑ πλευρᾶς δύο ἀγωγοὶ διατρέχουν κάθετα τὸ πάχος τοῦ τείχους, σὲ ἀπόσταση 5 μ. ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Οἱ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ μικρὸ πάχος τοῦ τείχους πού δὲν ξεπερνᾷ τὸ 1 μέτρο, τὸ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, καὶ τὰ λιγοστὰ κινητὰ εὐρήματα, πού κατὰ κύριο λόγο προέρχονται ἀπὸ μεγάλα χρηστικά ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ βραχύβια ἐγκατάσταση πού θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται με κάποιον ἐπεισόδιο τῆς Κυθνιακῆς ἱστορίας. Μὲ βάση τὸ σύστημα τοιχοποιίας καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων, ἡ κατασκευὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἐλκυστικὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ ἴσως ἦταν ἡ ἔδρα τῆς Μακεδονικῆς φρουρᾶς πού ἐγκατέστησε στὴν Κύθνο ὁ Φίλιππος ὁ Ε' τὸ 201, ὅταν ἀπέσπασε τὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν Πτολεμαίων, καὶ ἡ ὁποία συνέβαλε ἀποφασιστικά στὴν ἀνεπιτυχὴ ἔκβαση τῆς πολιορκίας τῆς πόλης τὸ 199 π.Χ., ἀπὸ τὶς συνασπισμένες δυνάμεις τῶν Ροδίων, τῆς Περγᾶμου καὶ τῶν Ρωμαίων²⁸. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ ὀχυρὸ νὰ χτίστηκε ἢ νὰ ξαναχρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ροδίους, ἀφοῦ λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ Κύθνος φαίνεται ὅτι πέρασε στὴ Ροδιακὴ ἐπιρροή²⁹. Αὐτὸ

28. ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ XXXI, 45.

29. K. SHEEDY, *The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos*, *Historia* 45, 1996, 423-449, εἰδικ. 444-445. Ὁ Sheedy δὲν ἀποκλείει τὸ ὀχυρὸ νὰ τὸ ἔκτισαν οἱ ἴδιοι οἱ Κύθνιοι με προτροπὴ τῶν Ροδίων (ἐπιστολὴ τῆς 23.2.95). Θὰ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι οἱ κατ' ἰδίαν συζητήσεις πού εἶχα με τὸν K. Sheedy ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα χρήσιμες καὶ συνέβαλαν στὴν τελικὴ διατύπωση τῶν σκέψεών μου γύρω ἀπὸ τὸν προορισμὸ τοῦ φρουρίου.

Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ αὐτοτελοῦς φρουρίου τῆς νότιας κορυφῆς (τοπογράφηση - σχεδίαση Θ. Χατζηθεοδίου - Ἀ. Μαζαράκης Αἰνιάν).

συνάγεται ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση τοῦ ἐμβλήματος τοῦ ρόδου στὸν ὀπισθότυπο τῶν χάλκινων Κυθνιακῶν νομισμάτων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.³⁰, καθὼς καὶ ἀπὸ ψήφισμα τῶν Κυθνίων ἀπὸ τῆ Λίνδο τῆς Ρόδου ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ., ὅπου ἀποδίδονται τιμές στὸν Ρόδιο ἀξιωματοῦχο Ἀγέμαχο³¹. Ὅριστικά στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὸν προορισμὸ τοῦ φρουρίου θὰ προκύψουν, ἐνδεχομένως, μετὰ τὴ διενέργεια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας.

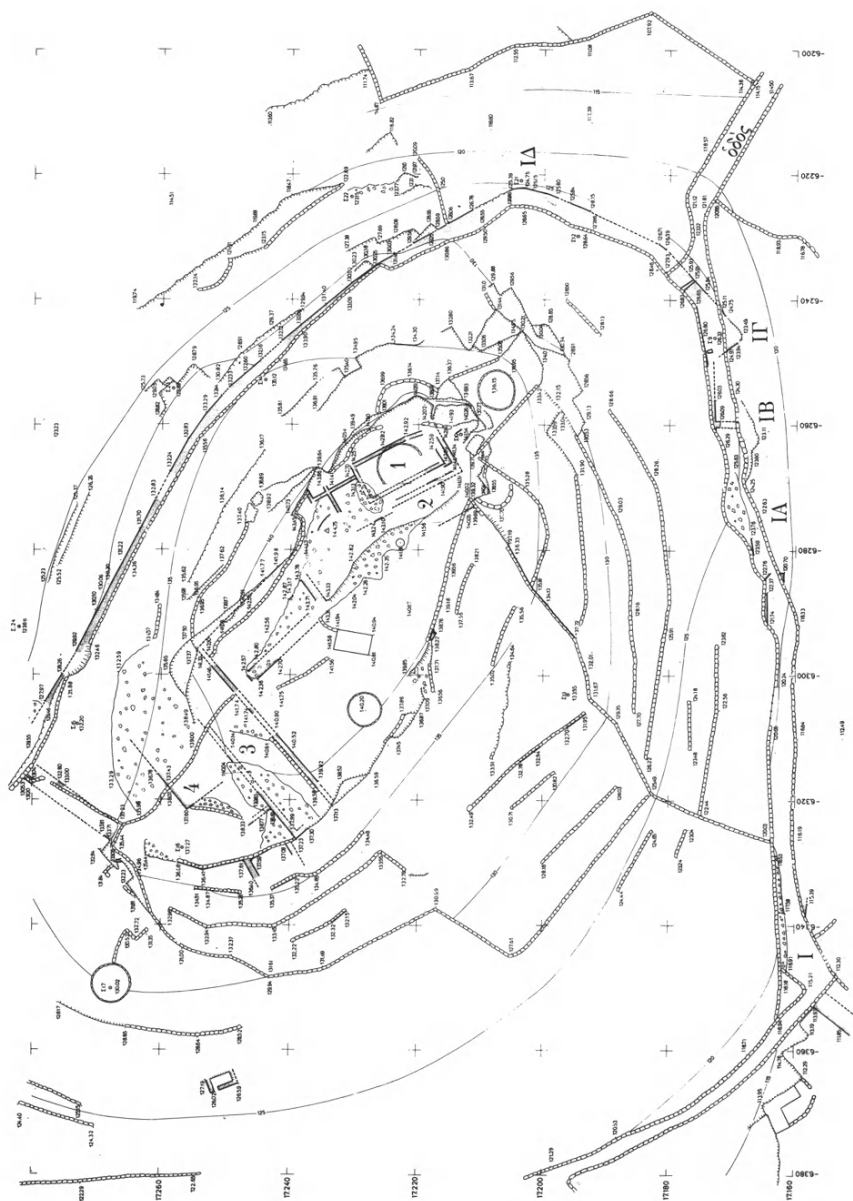
Ἀκρόπολη (Ἱερὸ Δήμητρας)

Ὁ λόφος τῆς ἀκροπόλεως («Τοῦρλος τοῦ Κολωνέλλου») καταλαμβάνει τὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 1, 2, τοπογρ. πινακίδα XIV, εἰκ. 3, 9 καὶ πίν. 766. Πρβ. καὶ πίν. 84α). Δεσπόζουσα θέση στὴν κορυφή, σὲ ὑψόμετρο 145.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, κατέχει σημαντικὸ ἱερὸ γυναικείας θεότη-
τας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἱεροῦ παραμένει ἀσαφής (εἰκ. 9). Διακρίνον-
ται τὰ θεμέλια μακρόστενου οἰκοδομήματος (33 X 8.30, πλ. τοίχων 0.80 μ.)
ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ στοὰ ἢ ἄλλο βοηθητικὸ οἶκημα (Κτίριο
3, πίν. 77α), καθὼς καὶ τμήμα μικρῆς, περίπου τετράγωνης κατασκευῆς
(στεγασμένο οἰκοδόμημα ἢ ἀνάλημμα;) πλευρᾶς περίπου 7.50 μέτρων (Κτίριο
4, πίν. 776). Τὸ μακρόστενο οἰκοδόμημα εἶναι κτισμένο μὲ σχετικὰ ἀκανόνι-
στους μακρόστενους δόμους μὲ ἐπιμελημένες παρειές (πίν. 77α), ἐνῶ τὸ
τετράγωνο οἰκοδόμημα εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ προσεκτικὰ λαξευμένους
ὀρθογώνιους δόμους (πίν. 776). Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές ἂν δύο νάοσχημα
οἰκοδομήματα μὲ ΝΑ προσανατολισμὸ στὸ Ν ἄκρο τῆς ἀκροπόλεως (Κτίρια
1-2) συμπεριλαμβάνονται μέσα στὸ ἴδιο τέμενος, ἀφοῦ τὸ μακρόστενο οἰκοδό-
μημα ποὺ περιγράφηκε παραπάνω χωρίζει στὰ δύο τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς.
Τὸ ἀνατολικότερο ἀπὸ τὰ δύο, τὸ Κτίριο 1 (εἰκ. 10, πίν. 78α-β), ἐδράζεται ἐν
μέρει πάνω στὸν φυσικὸ βράχο (Α καὶ ΒΑ) καὶ ἐν μέρει πάνω σὲ κρηπίδωμα

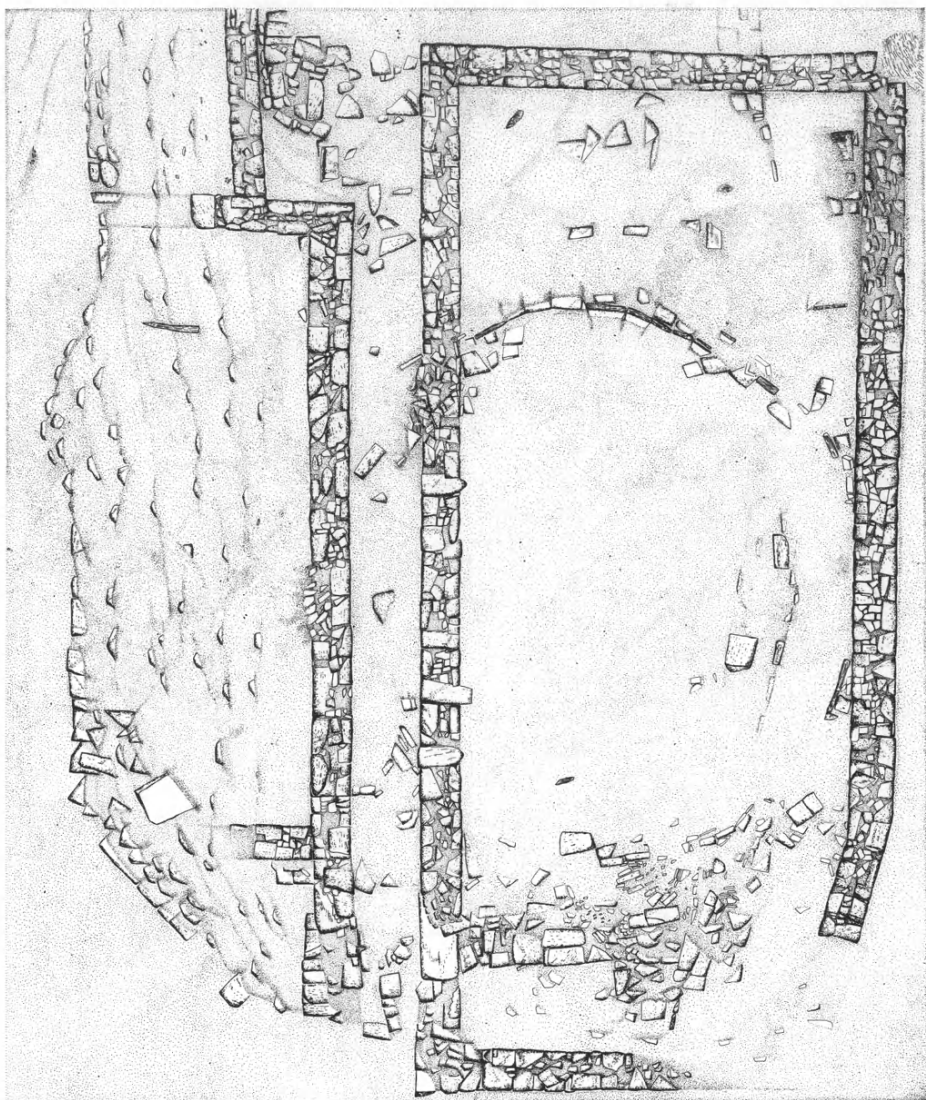
30. L. ROBERT, *Revue Numismatique* 19, 1977, 7-34. W. WROTH, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Crete and the Aegean Islands* (London 1886) 98, πίν. XXII: 20-22, 24.

31. F. HILLER VON GAERTINGEN, *AM* 21, 1896, 391, ἀρ. 54. ROBERT, ὁ.π. 28-29. SHEEDY, ὁ.π. 441-443.

Εἰκ. 9. Τοπογραφικὴ πνακίδα XIV. Κάτοψη τῆς κορυφῆς τῆς ἀιοροπόλεως (τοπογράφηση - σχεδίαση Θ. Χατζηθεοδώρα - Ἰ. Α. Μαζαράκης Αἰνιάν).

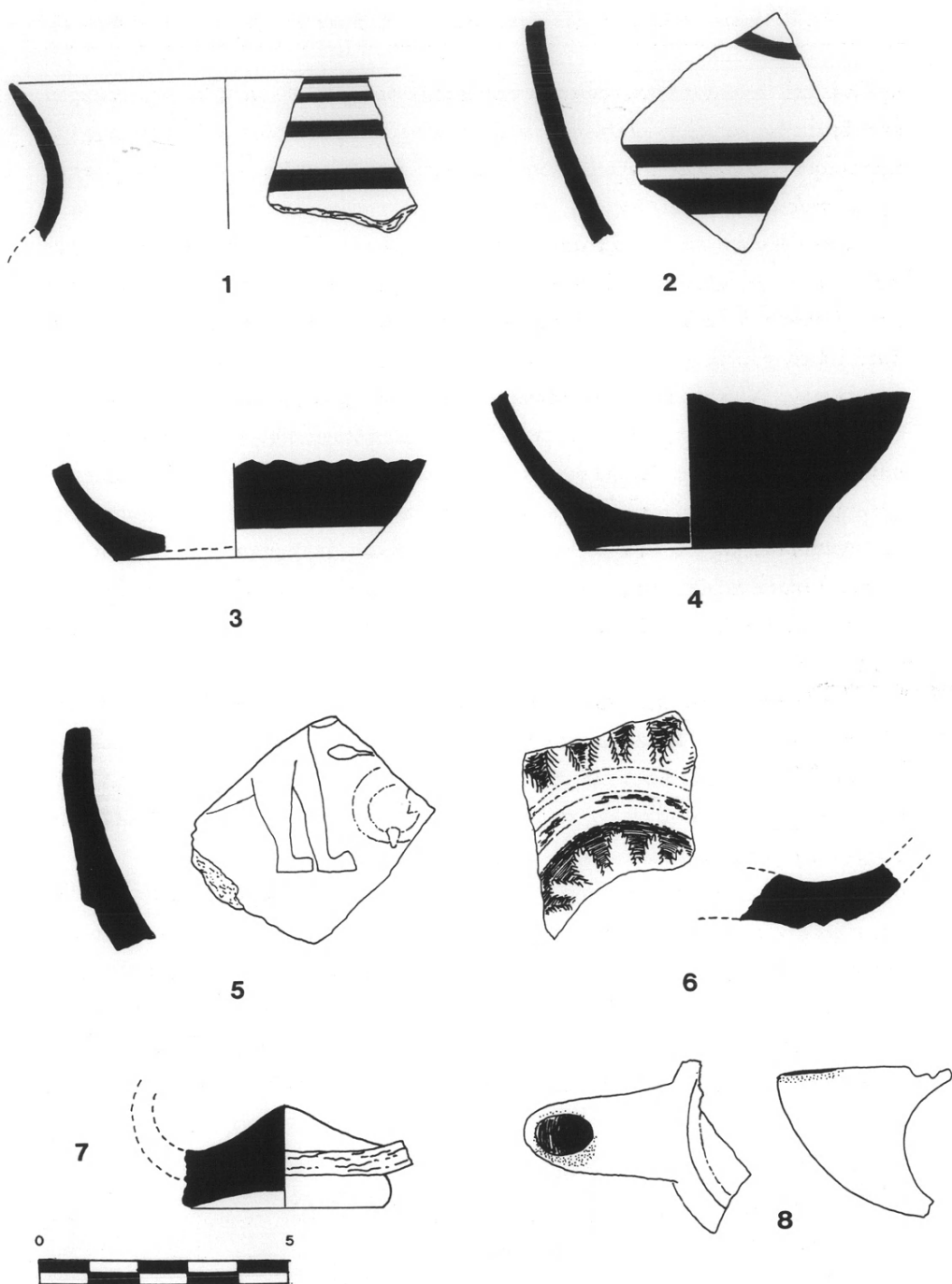

Εἰκ. 10. Ἀκρόπολη. Νότιο τμήμα. Κάτοψη τῶν Κτιρίων 1 (δεξιὰ) καὶ 2 (ἀριστερά)
(σχ. Ἀ. Γούναρη).

(στὴ Ν πλευρά του, ὅπου παρατηρεῖται ἔντονη πτώση τοῦ ἐδάφους, πίν. 786).
Οἱ ἐξωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 15.40 X 6.90 μ. καὶ τὸ πλ. τῶν τοίχων
0.60 μ. Πρὸς Ν διακρίνεται ἓνα προστώο, βάθους 1.90 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτι-

σμένοι ἀπὸ ἀκανόνιστους ἀδρὰ κατεργασμένους λίθους μετρίου ἕως μικροῦ μεγέθους πὺ σχηματίζουν δύο ἐπιμελημένες παρειές καὶ κατὰ τόπους μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀπὸ μικρότερους λίθους. Στὸν Δ τοῖχο, σὲ ταχτὰ διαστήματα παρεμβάλλονται διάτονοι λίθοι. Ἡ ΝΑ γωνία δὲν σώζεται καλὰ καὶ ἡ λοξὴ κατεύθυνση τῆς Ν ἀπόληξης τοῦ Α τοίχου δηλώνει πιθανότατα κάποια μεταγενέστερη προσθήκη ἢ μετασκευή. Ἀπὸ τὸ Δ οἰκοδόμημα, τὸ Κτίριο 2 (εἰκ. 10, πίν. 78α δεξ., πίν. 78β ἀριστ.), σώζεται ὁ Α τοῖχος σὲ μῆκος 12 μ. καὶ τμήμα τοῦ πίσω Β τοίχου, μήκους 3.80 μ. Ἐνα λείψανο τοίχου φορᾷς ἀπὸ Β πρὸς Ν, παράλληλο καὶ σὲ ἀπόσταση 7 μ. ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ κτιρίου (εἰκ. 9), ἴσως ἀντιπροσωπεύει τὴ Δ μακριὰ πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἢ, τὸ πιὸ πιθανὸ ἐξαιτίας τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾷς, πὺ ξεπερνᾷ τὸ 1.50 μ., τὸ ἀνάλημμα πάνω στὸ ὁποῖο εἶχε ἰδρυθεῖ. Ἐπίσης, διακρίνεται ἡ γένεση ἑνὸς διαχωριστικοῦ τοίχου πὺ τὸ χωρίζει σὲ δύο ἄνισα μέρη, ἓνα προστῶο βάθους 2.30 μ., καὶ ἓνα «σηκὸ» μήκους 8.60 μ. Τὸ πλάτος τῶν τοίχων καὶ ἐδῶ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.60 μ. ἐνῶ ἡ τοιχοποιία δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην τοῦ παρακείμενου κτιρίου. Καὶ τὰ δύο οἰκοδομήματα φαίνεται ὅτι ἦταν στεγασμένα μὲ κεραμίδια κορινθιακοῦ τύπου, ὅπως πιστοποιοῦν τὰ διάσπαρτα θραύσματα πὺ συλλέχτηκαν κατὰ τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὰ δύο οἰκοδομήματα πλαisiώνονται στὰ Β ἀπὸ μικροὺς ὀρθογώνιους χώρους πὺ καταλαμβάνουν ὁλόκληρη τὴ στενὴ λωρίδα μεταξὺ τῶν Κτιρίων 1-2 καὶ τοῦ μακρόστενου οἰκοδομήματος 3 (εἰκ. 9).

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν Κτιρίων 1-2 πὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1992 προκειμένου νὰ ἀποτυπωθοῦν, προῆλθαν καὶ ὀρισμένα ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 11:1-4). Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες (βλ. παραπάνω) θὰ μπορούσαν νὰ δηλώνουν ὅτι κτίστηκαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ παρέμειναν σὲ χρῆση μέχρι τουλάχιστον τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια (βλ. θραῦσμα κανθάρου μὲ πλαστικὴ διακόσμηση, εἰκ. 11:5, βάση σκύφου μεγαρικοῦ τύπου, εἰκ. 11:6, καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ λύχνους, εἰκ. 11:7-8), ἂν καὶ τὰ τελευταῖα χρονολογικὰ ὄστρακα εἶναι τρία ἐφωλαωμένα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ εἶναι μᾶλλον πενιχρά, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὑπόνοιες ὅτι ἔχει προηγηθεῖ παράνομη περισυλλογὴ τῶν πιὸ σημαντικῶν εὐρημάτων. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται θραῦσμα ἀπὸ κέρνο τοῦ τύπου μὲ τίς ἐπίθετες κοτυλίσκεις (πρβ. εἰκ. 28:1), ἐνῶ κοντὰ βρέθηκαν ἓνας λακωνικὸς καλυπτήρας πὺ διακο-

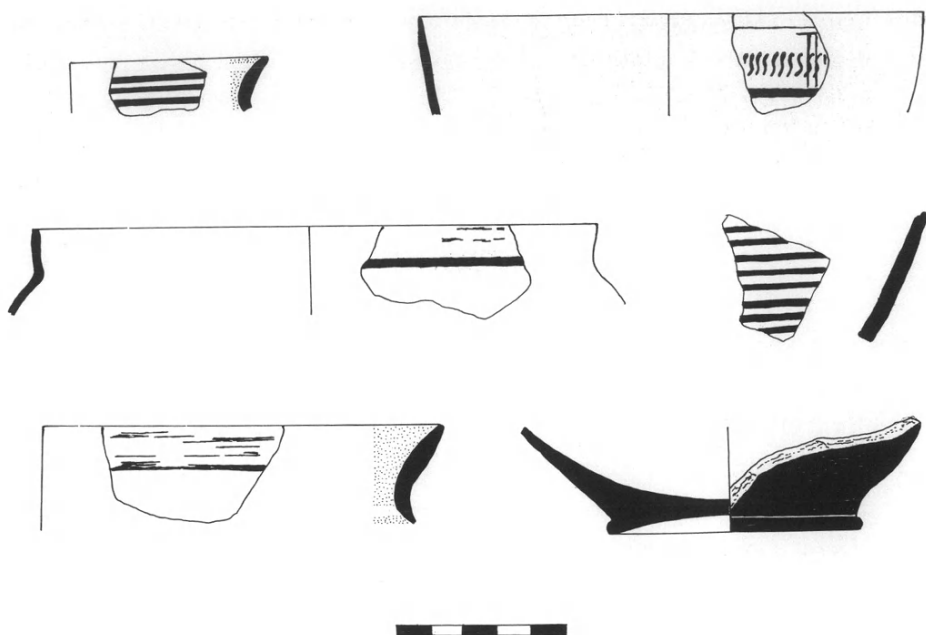
Εἰκ. 11. Κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν Κτιρίων 1 καὶ 2 τῆς ἀκροπόλεως.

σμεῖται μὲ ἀνάγλυφα συστήματα σύνθετων πλοχμῶν (πίν. 79β), καθὼς καὶ ἓνα θραῦσμα μεγάλου καθιστοῦ πήλινου γυναικείου εἰδωλίου (βλ. πίν. 80α, κάτω ἀριστ.), ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀκρόπολη εἶχε πιθανῶς ἀποκλειστικὰ λατρευτικὸ προορισμό.

Στὸν βόρειο τομέα τῆς ἀκροπόλεως πλῆθος ἀπὸ εὐρήματα ἔχουν κατακυλῆσει στὴν ἀπότομη πλαγιά μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου καὶ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀναλήμματος πάνω στὸ ὁποῖο εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ τετράγωνο κτίσμα 4 (πίν. 79α). Οἱ ἔντονες βροχοπτώσεις συμβάλλουν στὴν περαιτέρω διάβρωση τῆς πλαγιάς μὲ ἀποτέλεσμα κάθε χρόνο νὰ ἔρχονται στὸ φῶς καὶ νέα εὐρήματα. Ἡ συστηματικὴ περισυλλογὴ τῶν εὐρημάτων γιὰ πέντε συνεχόμενα ἔτη (1991-1995) ἐπέτρεψε τὸν προσδιορισμὸ ὅχι μόνον τῆς διάρκειας χρήσης τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς ταυτότητος τῆς θεότητας, καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χαρακτήρα τῆς λατρείας. Ἡ δημοσίευση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἔχει ἀνατεθεῖ στὴν ἀρχαιολόγο Χριστίνα Μητσοπούλου, καὶ ἡ περιγραφή πού ἀκολουθεῖ βασίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς δικές της προκαταρκτικὲς μελέτες³².

Τὰ παλαιότερα ὄστρακα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως χρονολογοῦνται στὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐνδέχεται νὰ δηλώνουν τὸν χρόνο ἑναρξης τῆς λατρείας (ἐπιλογή στὴν εἰκ. 12). Ἕνα κανθαροειδὲς ἀγγεῖο πόσεως τῆς κλασικῆς περιόδου φέρει κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος τὴν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή *IEPA*[--- (εἰκ. 13:1), ἐνῶ μία ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος τὰ γράμματα *KTE* (εἰκ. 13:2). Τὰ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα εἶναι ἀρκετά (εἰκ. 14). Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ μελανόμορφες ἀρχαϊκὲς κοτυλίσκες καὶ σκυφίδια μὲ κίτρινο πηλὸ καὶ ἐξίτηλο γάνωμα, κορινθιακῆς προέλευσης. Ἀπαντοῦν ὅμως καὶ μελαμβαφὴ ἀττικὰ σχήματα τῆς κλασικῆς περιόδου, ὅπως ἰχθυοπινάκια, ἀττικὰ σκυφίδια καὶ κυρίως ὑδρίσκες. Ὅσες ἀπὸ τὶς τελευταῖες εἶναι χειροποίητες καὶ ἄβαφες ἦταν ἐπικολλημένες σὲ κερνοειδὴ δακτυλιόσχημα ἀναθηματικὰ σκεύη (εἰκ. 15-16,

32. Βλ. ἤδη Ἐπιφανειακές ἐρευνες στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Κύθνου: Ἡ κεραμεικὴ, *Πρακτικὰ Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θῆρα 31 Αὐγ. - 3 Σεπτ. 1995*, προσεχῶς, καὶ τῆς ἰδίας, *Prospection archéologique à Vryokastro de Kythnos, les Cyclades: A propos de la céramique*, Mémoire en D.E.A., Université de Paris IV, La Sorbonne (Paris 1995) ἀδημοσίευτο.

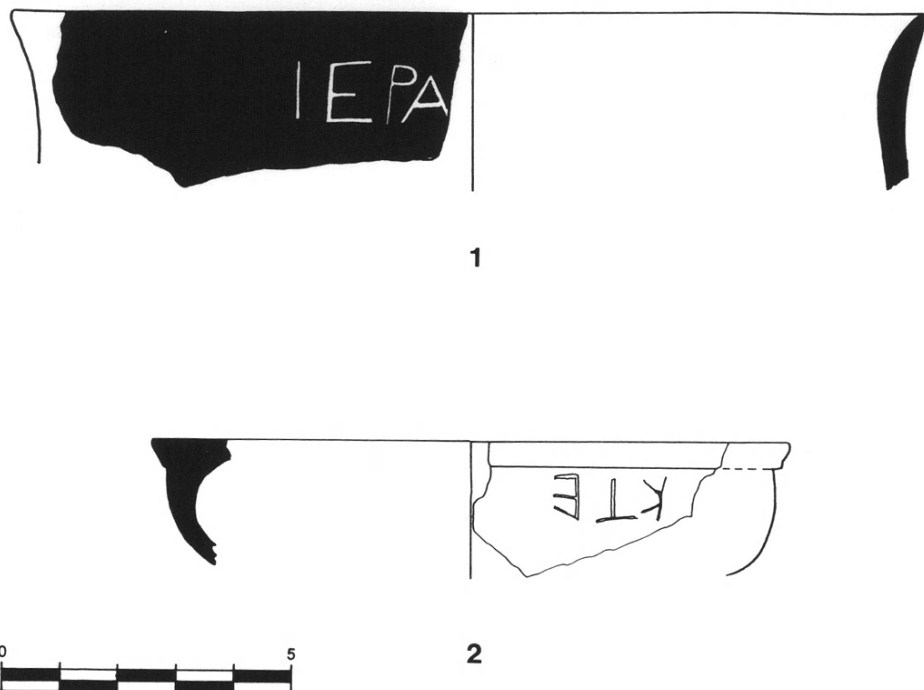

Εἰκ. 12. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ὅστρακα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου.

πίν. 79γ). Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆς κεραμεικῆς εἶναι καλῆς ποιότητος, καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀττικῶν μελανόμορφων καὶ ἐρυθρόμορφων ἀγγείων εἶναι σημαντικὸ (εἰκ. 17-18).

Τὸ πιὸ συνηθισμένο ἀνάθημα στὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως ἦταν οἱ λύχνοι (συλλέχτηκαν ἑκατοντάδες θραύσματα). Ὁ πρωιμότερος καὶ πολυπληθέστερος τύπος χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰ. Πρόκειται γιὰ ἀνοιχτὸ ρηχὸ δίμυξο λύχνο ὁ ὁποῖος φέρει κωνικὸ διάτρητο στέλεχος στὸν πυθμένα (εἰκ. 19). Μὲ βάση τὰ γνωστὰ παράλληλα, τὸ κέντρο παραγωγῆς του ἦταν εἴτε ἡ Ρόδος, εἴτε ἄλλο ἀνατολικὸ κέντρο³³. Οἱ περισσότεροι λύχνοι τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἀνήκουν κυρίως στοὺς τύπους 21B (εἰκ. 20:1) καὶ 25B

33. Πρβ. D. M. ROBINSON, *Olynthus XIII* (Princeton 1950) 131-132, ἀρ. 6. R. H. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals, Agora IV* (Princeton 1958) 39-40, πίν. 5, 33. C. BLINKENBERG, *Les petits objets, Lindos I* (Berlin 1931) 615, ἀρ. 2557, πίν. 122.

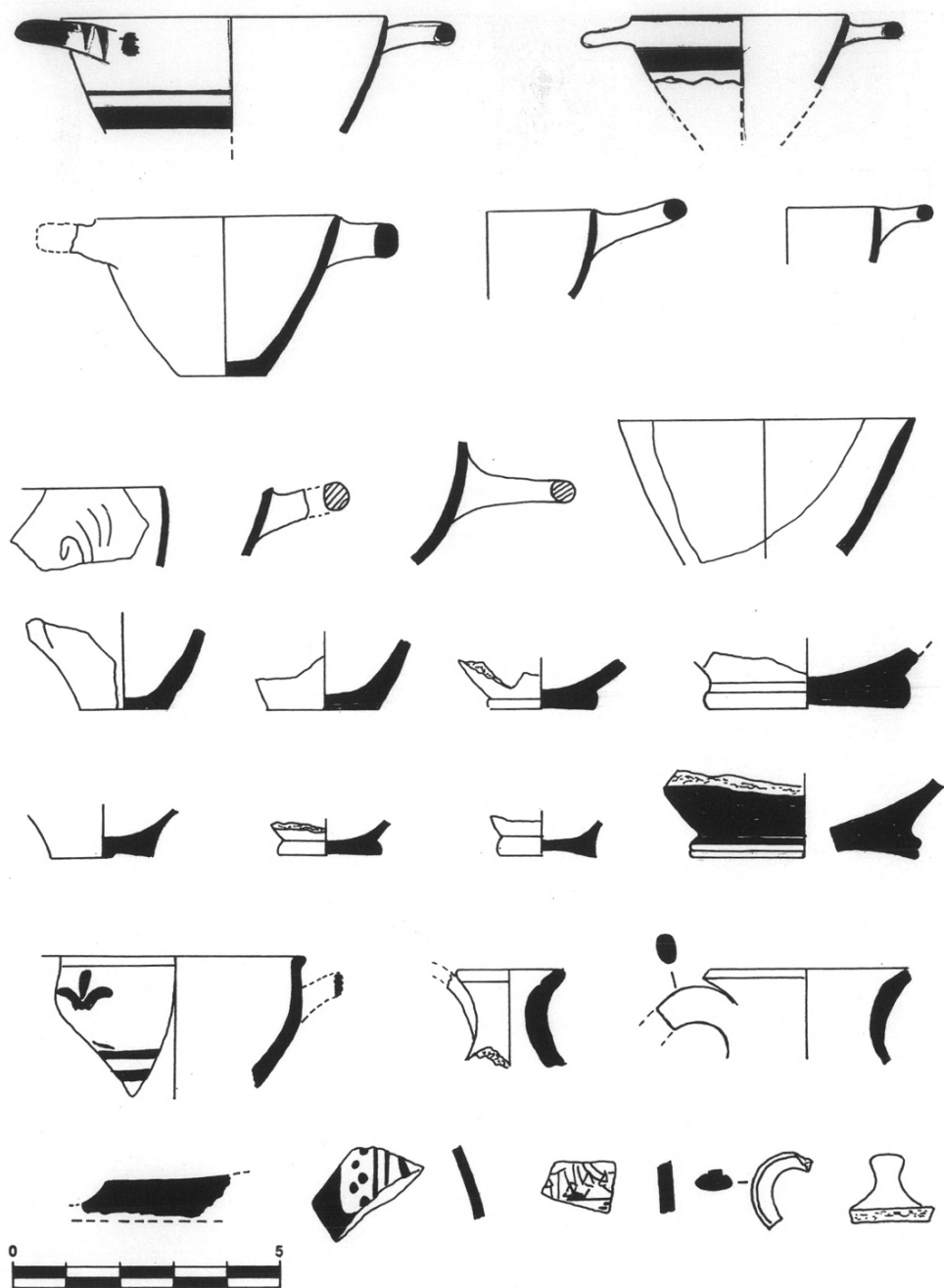
Εἰκ. 13. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ἐνεπίγραφα ὄστρακα.

(εἰκ. 20:2) τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν³⁴. Οἱ μικρογραφικοὶ λύχνοι εἶναι ἄβαφοι καὶ χρονολογοῦνται κατὰ κύριο λόγο στὸν 4ο αἰ. π.Χ. (εἰκ. 21). Στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια ἔχουμε λύχνους εἰσαγμένους ἀπὸ ἄλλα κέντρα, ὅπως τροχήλατους ροδιακοὺς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. (εἰκ. 22:1)³⁵, ἢ ἐφεσιακοὺς καὶ κνιδιακοὺς ἀπὸ μήτρα τοῦ 2ου αἰ. (εἰκ. 22:2-9)³⁶. Στὸ τέλος τοῦ 2ου καὶ στίς ἀρχὲς τοῦ 1ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα χρονολογοῦνται οἱ ἄβαφοι τροχήλατοι

34. HOWLAND, ὁ.π. 46-47, πίν. 6, 34 καὶ 72-74, πίν. 10, 23, 38, ἀντίστοιχα.

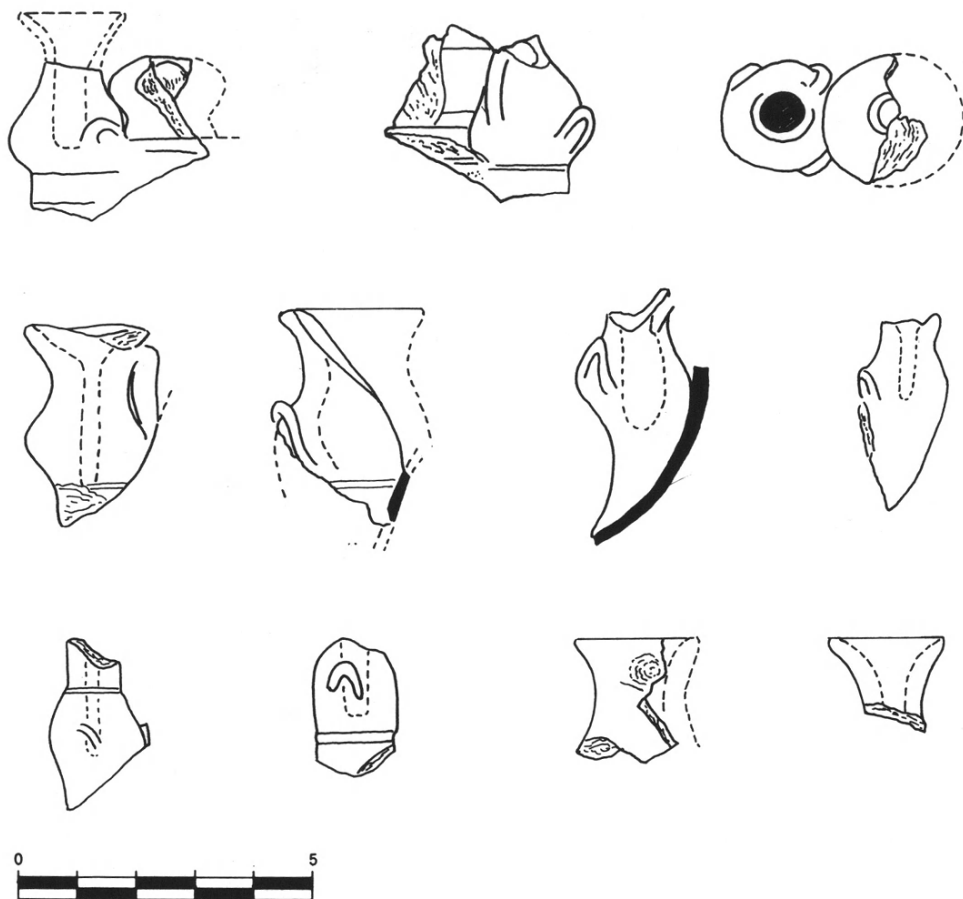
35. D. M. BAILY, *A Catalogue of Lamps in the British Museum. A: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London 1963) 163, πίν. 78-79.

36. BAILY, ὁ.π. 90, πίν. 32-39 (Ἐφεσιακοὶ) καὶ 129, πίν. 69-71, ἀρ. Q308, Q331 (Κνιδιακοὶ).

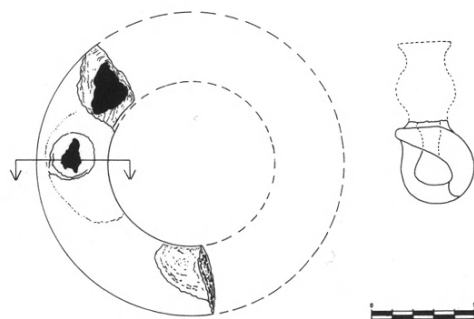

Εἰκ. 14. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Μικρογραφικά ἀγγεῖα.

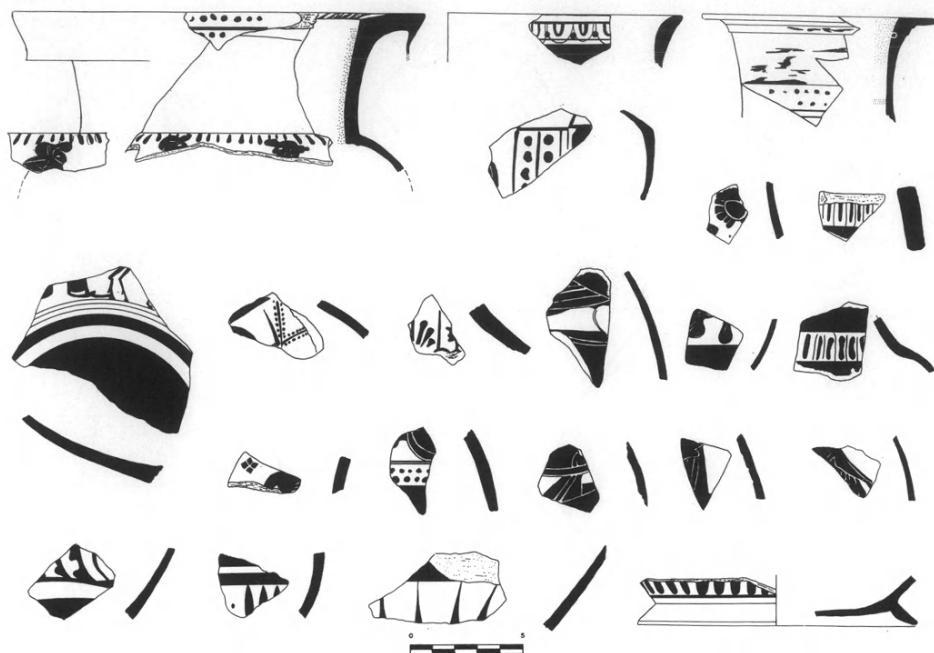

Εἰκ. 15. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ἄβαφες ὑδρίσκες πού ἔχουν ἀποκολληθεῖ ἀπὸ ἀναθηματικά σκεύη.

Εἰκ. 16. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Δακτυλιόσχημο σκεῦος με ἐπικολλημένες ὑδρίσκες.

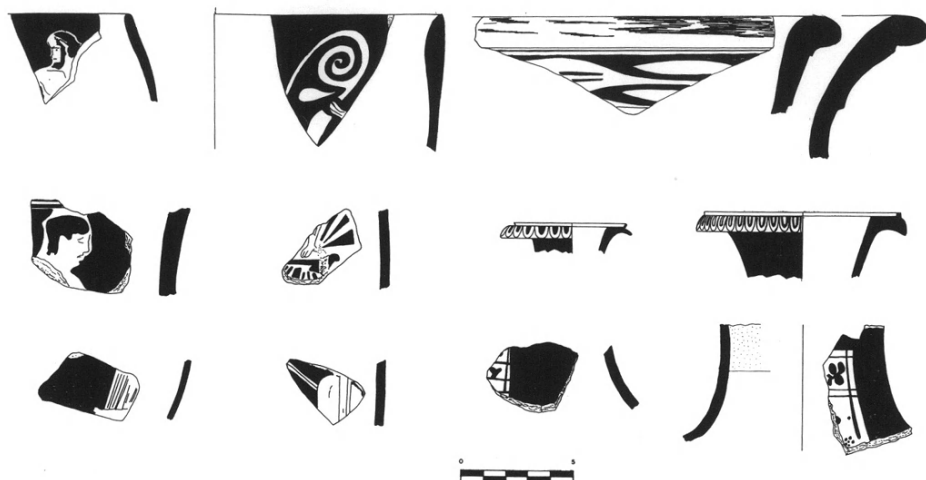
Εἰκ. 17. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Μελανόμορφα ὄστρακα.

λύχνοι τοῦ λεγόμενου δηλιακοῦ τύπου (εἰκ. 23:1)³⁷. Λιγιστὰ θραύσματα, κυρίως ἀπὸ λαβές, προέρχονται ἀπὸ ἄβαστους κορινθιακοὺς λύχνους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. πού μαρτυροῦν τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ καὶ στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες (εἰκ. 23:3)³⁸. Τέλος, ἓνα μεμονωμένο θραῦσμα δηλώνει τὴ σποραδικὴ χρήση τοῦ χώρου καὶ κατὰ τοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους (εἰκ. 23:2).

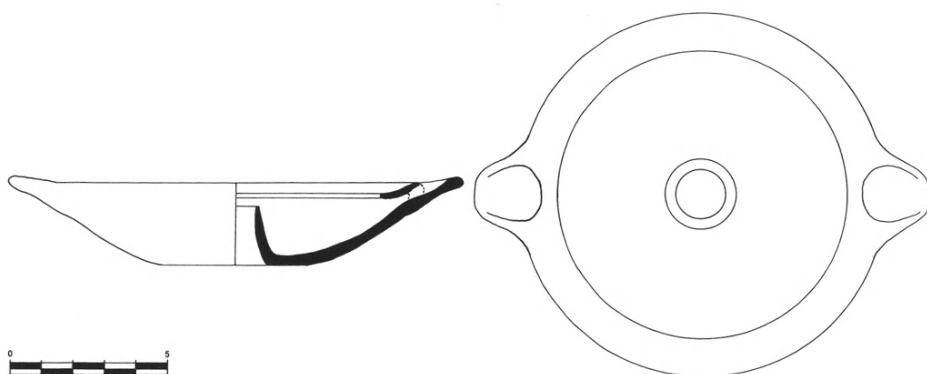
Τὰ πολὺμυξα ἄβαστα φωτιστικὰ σκεύη ἀπαρτίζουν μία ἀπὸ τὶς πολυπληθέστερες κατηγορίες εὐρημάτων: πρόκειται γιὰ εὐμεγέθη ἀντικείμενα πού ἔχουν συχνὰ διάμετρο πάνω ἀπὸ 40-45 ἐκ. καὶ τροφοδοτοῦσαν πολλὰ δεκάδες φλό-

37. HOWLAND, ὁ.π. τύπος 38, σ. 122-123, ἀρ. 512-514, πίν. 19, 45. PH. BRUNEAU, *Les lampes*, EAD XXVI (Paris 1965) 29-30, πίν. 7.

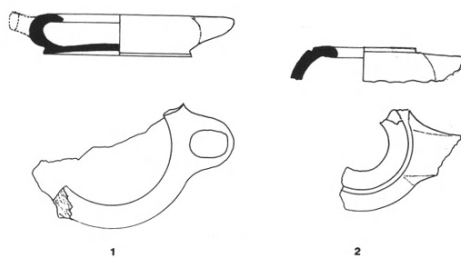
38. J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period*, Agora VII, (Princeton 1961) 6-7, 89-90.

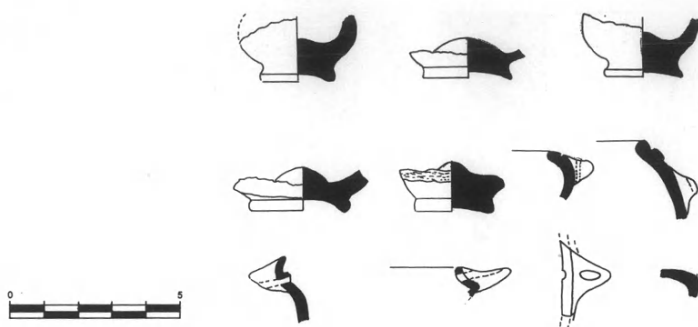
Εἰκ. 18. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ἐρυθρόμορφα ὄστρακα.

Εἰκ. 19. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση δίμυξου ἀρχαίου λύχνου.

Εἰκ. 20. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Δύο λύχνες τῆς κλασικῆς περιόδου.

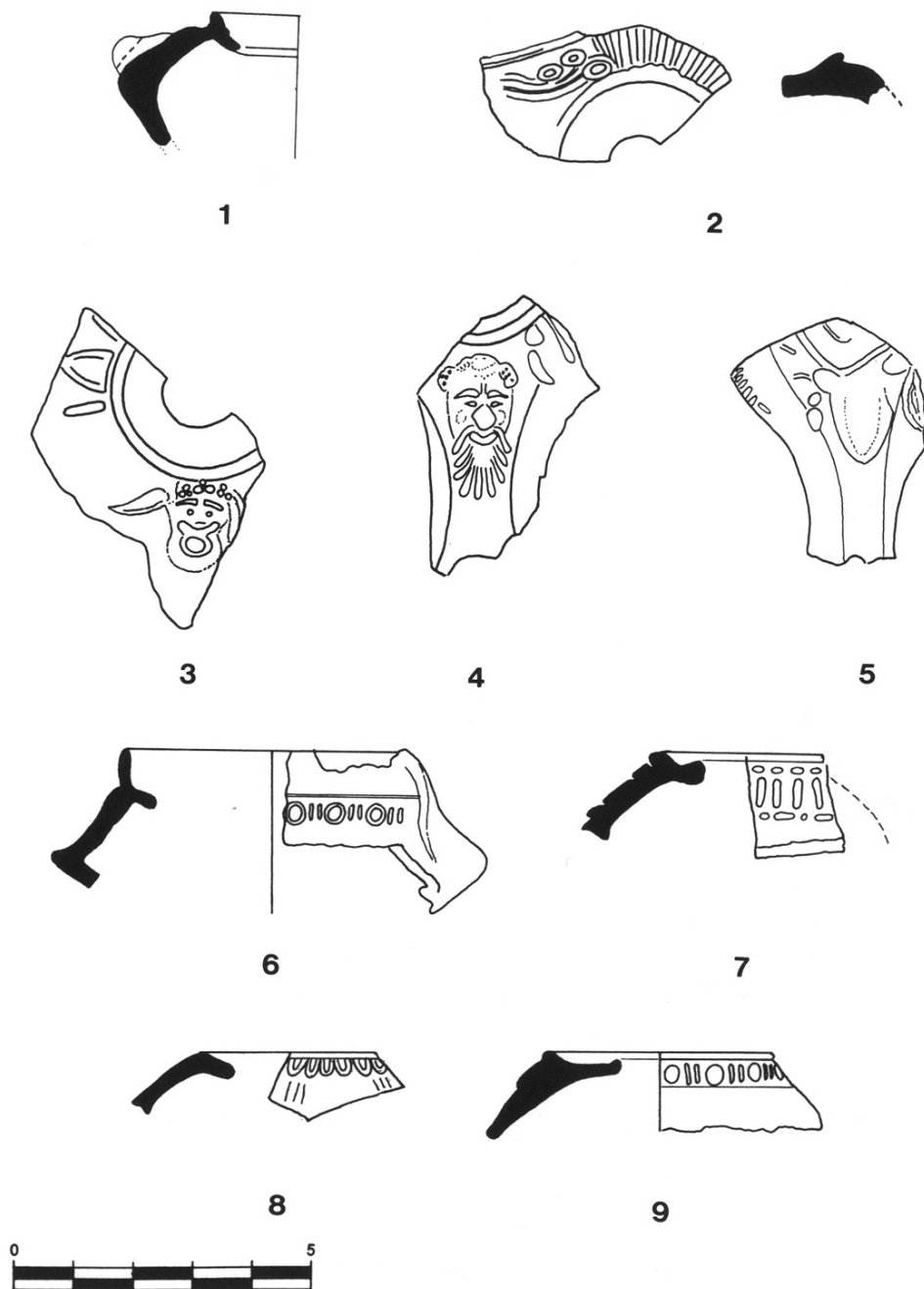

Εἰκ. 21. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ὑάφοι μικρογραφικοὶ λύχνοι.

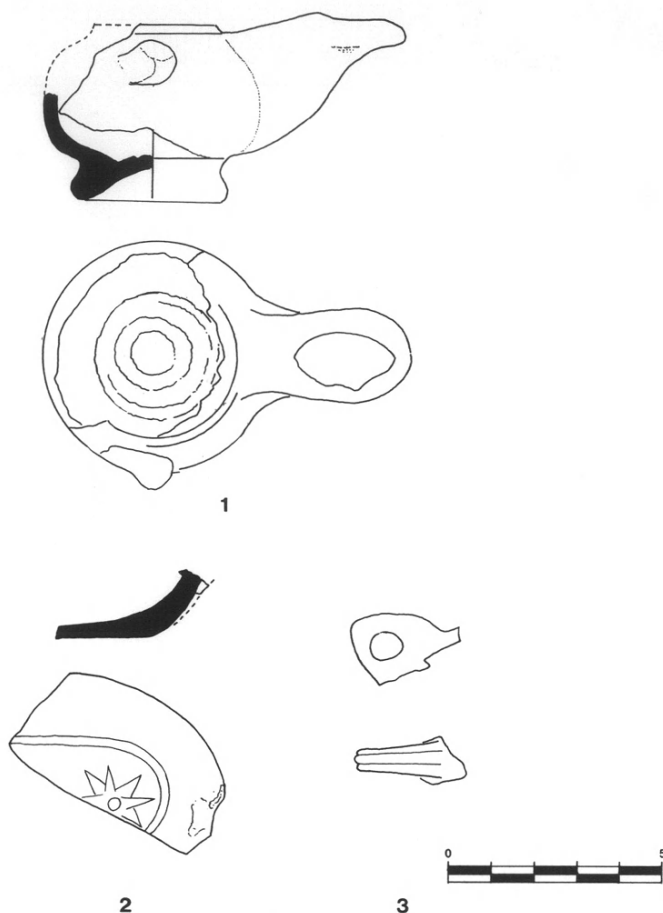
γες, ἕως καὶ 80. Ἡ ἀναγνώριση καὶ ἀποκατάσταση τῶν πολύπλοκων τύπων εἶναι δύσκολη καὶ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ. Πρὸς τὸ παρὸν ἔχουμε ἀπομονώσει τουλάχιστον ἕξι παραλλαγές (εἰκ. 24-27, πίν. 21). Οἱ μύξες τοῦ Τύπου I εἶναι ἀνεξάρτητα σχηματισμένες (εἰκ. 24:1-3), ἐκεῖνες τοῦ Τύπου II φέρουν διαδοχικὰς ὀπές πάνω σὲ ἓνα συνεχὲς χεῖλος (εἰκ. 24:4-7). Ἐνα θραῦσμα τοῦ πρώτου τύπου φέρει σειρά ὀπῶν καὶ στὸ σῶμα (εἰκ. 24:3)³⁹. Ἀνάμεσα στὰ καλύτερα δημοσιευμένα παράλληλα συγκαταλέγονται τὰ πολύμυξα σκεύη ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κνωσό⁴⁰, πού μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα χρονολογοῦνται στὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια. Ὁ Τύπος III ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἓνα δακτύλιο, ἀνοικτὸ στὸ πάνω τμήμα, μὲ μύξες πού διατάσσονται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σκεύους (εἰκ. 24:8-13). Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι μία σειρά ἀπὸ μύξες ἀντιστοιχοῦσε καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς κάποια ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν Τύπων I καὶ II, ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ V (πρβ. εἰκ. 26-27), νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἐξωτερικὸ περιχεῖλωμα τοῦ Τύπου III. Τὰ καλύτερα παράλληλα γιὰ τὸν πολύπλοκον αὐτὸν τύπον εἶναι ἐκεῖνα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, πού προέρχονται κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Ἀφροδίτης στὴ Ναύκρατὴ τῆς Αἰγύπτου. Χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. καὶ τὰ

39. Πρβ. J. N. COLDSTREAM et al., *Knossos. The Sanctuary of Demeter* (London 1973) 34, εἰκ. 16 (E38).

40. COLDSTREAM, ὁ.π. 28-29, 183, ἀρ. C22, D22-25, E35-38, H109-113.

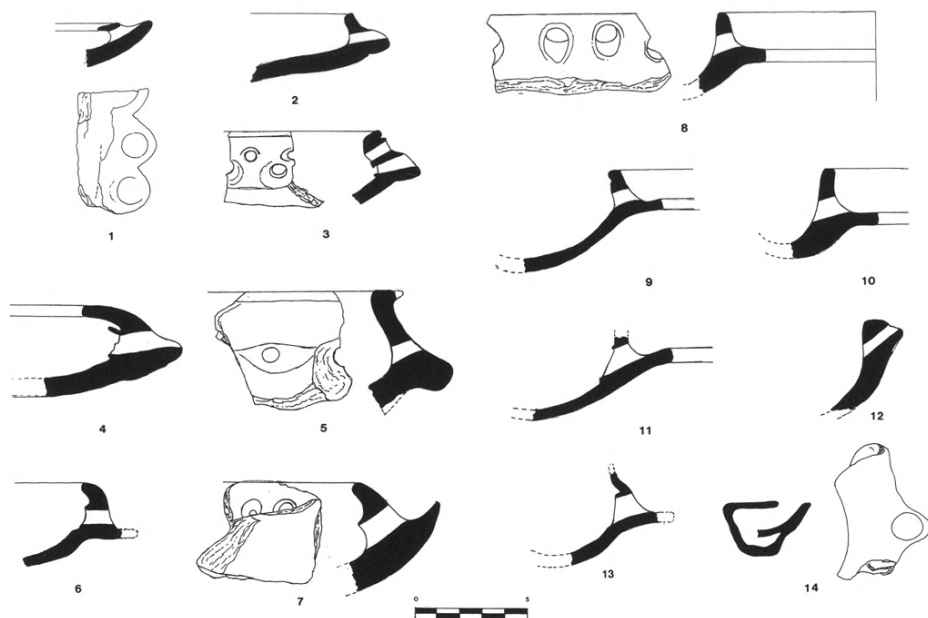
Εἰκ. 22. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Ροδιακὸς λύχνος (1) καὶ ἐφεσιακοὶ καὶ κνιδιακοὶ λύχνοι (2-9).

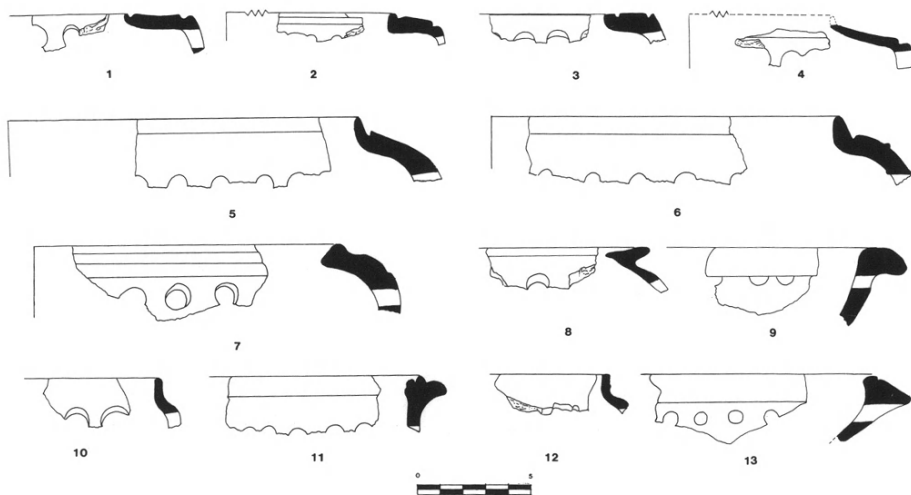
Εἰκ. 23. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Λύχνος «δηλιακοῦ» τύπου (1), λαβὴ κορινθιακοῦ λύχνου τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων (2), βάση λύχνου ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων (3).

ἐργαστήρια ἐντοπίζονται στὴ Ρόδο, τὴν Ἐφεσο καὶ τὴ Νότια Ἰωνία⁴¹. Μία παραλλαγή τοῦ Τύπου III εἶναι ἓνας σωληνοειδῆς δακτύλιος μὲ ἀνεξάρτητες μύξες (εἰκ. 24:14). Ὁ Τύπος IV, μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, μοιάζει περισσότερο μὲ θυμιατήριο καθὼς φέρει ὁπὲς ποὺ διατάσσονται κατὰ κανόνα στὸν ὦμο τοῦ σκεύους (εἰκ. 25). Λόγω τῆς ἔντονης διάβρωσης τῶν θραυσμάτων δὲν ἔχει

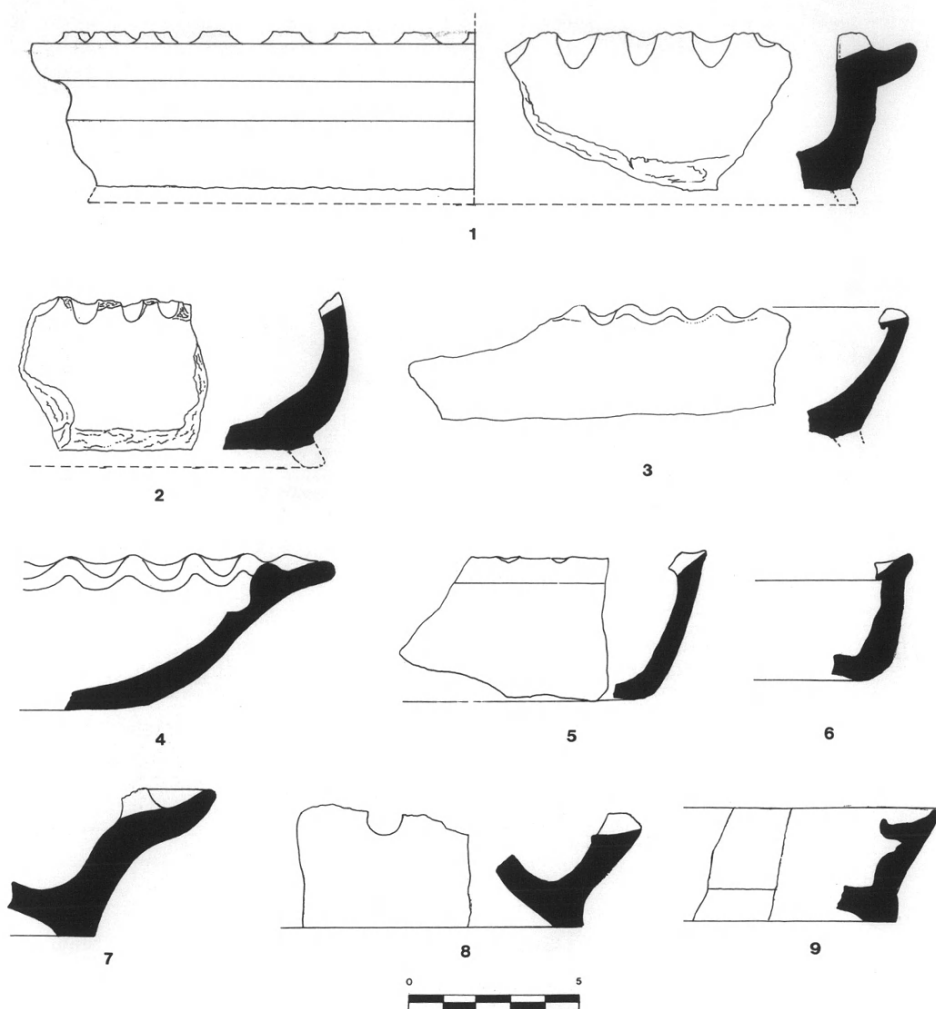
41. BAILY, ὁ.π. 161 κέ.

Εἰκ. 24. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Πολύμυξα ἄβαφα φωτιστικά σκεύη. Τύποι I (1-3), II (4-7), καὶ III (8-13) καὶ παραλλαγή τοῦ Τύπου III (14).

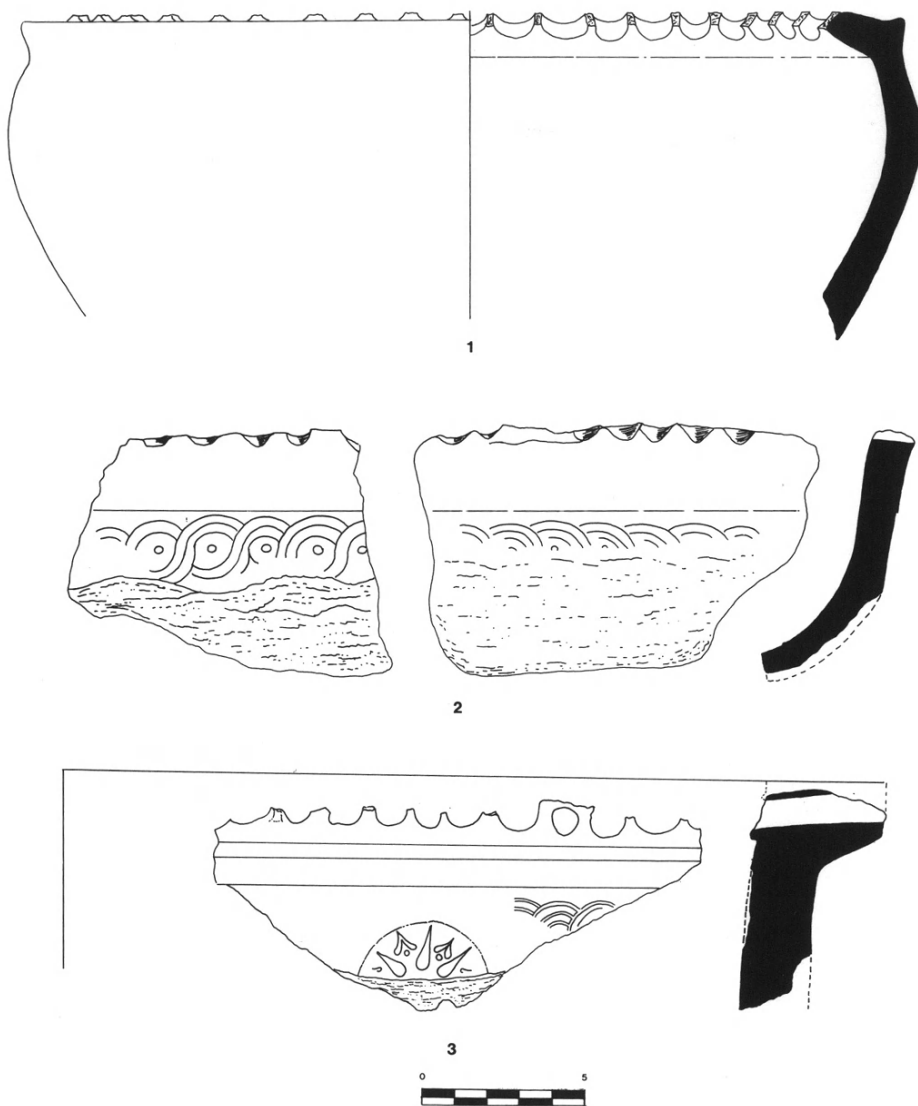
Εἰκ. 25. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Πολύμυξα ἄβαφα φωτιστικά σκεύη. Τύπος IV.

Εἰκ. 26. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Πολύμυξο ἄβαφο φωτιστικό σκεῦος. Τύπος V.

ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη ἂν οἱ μύξες τοῦ Τύπου V εἶναι ὅπες στοῦ ὕψους τοῦ χείλους ἢ διαδοχικὲς αὐλακώσεις στοῦ περιχεῖλωμα τοῦ σκεύους (εἰκ. 26, 27:1-2). Ἐπίσης, ἡ μορφή καὶ τὸ σχῆμα τῶν σκευῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου παραμένουν ἀβέβαια. Ὅρισμένα μοιάζουν λεκανόμορφα μὲ δακτυλιόσχημη (εἰκ. 26:1-3) ἢ ἐπίπεδη

Εἰκ. 27. Ἀκρόπολη (βόρειο τμήμα). Πολύμυξα ἄβαφα φωτιστικά σκεύη. 1: Τύπος V. 2. Δύο συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ πολύμυξο σκεῦος με ἀνάγλυφη διακόσμηση, πιθανῶς τοῦ Τύπου V. 3. Θραῦσμα πολύμυξο σκεύους με ἀνάγλυφη διακόσμηση (Τύπος VI).

(εἰκ. 26:4) βάση, ἀλλὰ κάποια ἄλλα παρουσιάζουν ἡμικυκλική (εἰκ. 26:5-6) ἢ σχεδὸν τριγωνική διατομή (εἰκ. 26:7-9). Πολλὰ ἀπὸ αὐτά, ἰδιαίτερα τὰ τελευταῖα, θὰ μπορούσαν νὰ σχετίζονται εἴτε με τὸν σύνθετο Τύπο III, εἴτε με

τὸ πιὸ ἀπλὸ σκεῦος ἀπὸ τῇ Γόρτυνα τῆς Κρήτης⁴² ἀλλὰ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι πρόκειται γιὰ λεκανόμορφα σκεύη μὲ ἀνασηκωμένο πυθμένα πρὸς τὸ παρὸν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Τέλος, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα φωτιστικὰ σκεύη ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κύθνου φέρουν ἐμπιεστή ἢ ἀνάγλυφη διακόσμηση σὰν αὐτὴ πού συναντᾶμε στοὺς ἀρχαίους ἀνάγλυφους πίθους (εἰκ. 27:2-3, πίν. 79γ). Στηριζόμενοι στὰ παραπάνω, καθὼς καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ ἱεροῦ τοποθετεῖται μὲ βάση τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα στὰ ἀρχαῖα χρόνια, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ περισσότερα πολύμυξα σκεύη τῆς Κύθνου χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίοδο καὶ ἐνδέχεται νὰ ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Αἰγαῖο.

Μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται λίγα ἄβαφα θραύσματα μικρογραφικῶν σχηματοποιημένων κοτυλίσκων, πού ἔχουν ἀποκολληθεῖ ἀπὸ ἐλευσινιακοὺς κέρνους τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 28:2-7)⁴³. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τύπος αὐτός, μὲ τίς ἐπίθετες κοτυλίσκες, ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα καὶ στὸ Ἐλευσίνιο τῶν Ἀθηνῶν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἓνα συναφὲς εὐρημα: πρόκειται γιὰ τὸ μετάλλιο ἐνὸς πήλινου ἀνοικτοῦ ἀγγείου πού διακοσμεῖται μὲ ἓνα ἀνάγλυφο κεφάλι γυναικείας μορφῆς πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἓνα κερνοειδὲς σκεῦος (εἰκ. 28:8)⁴⁴.

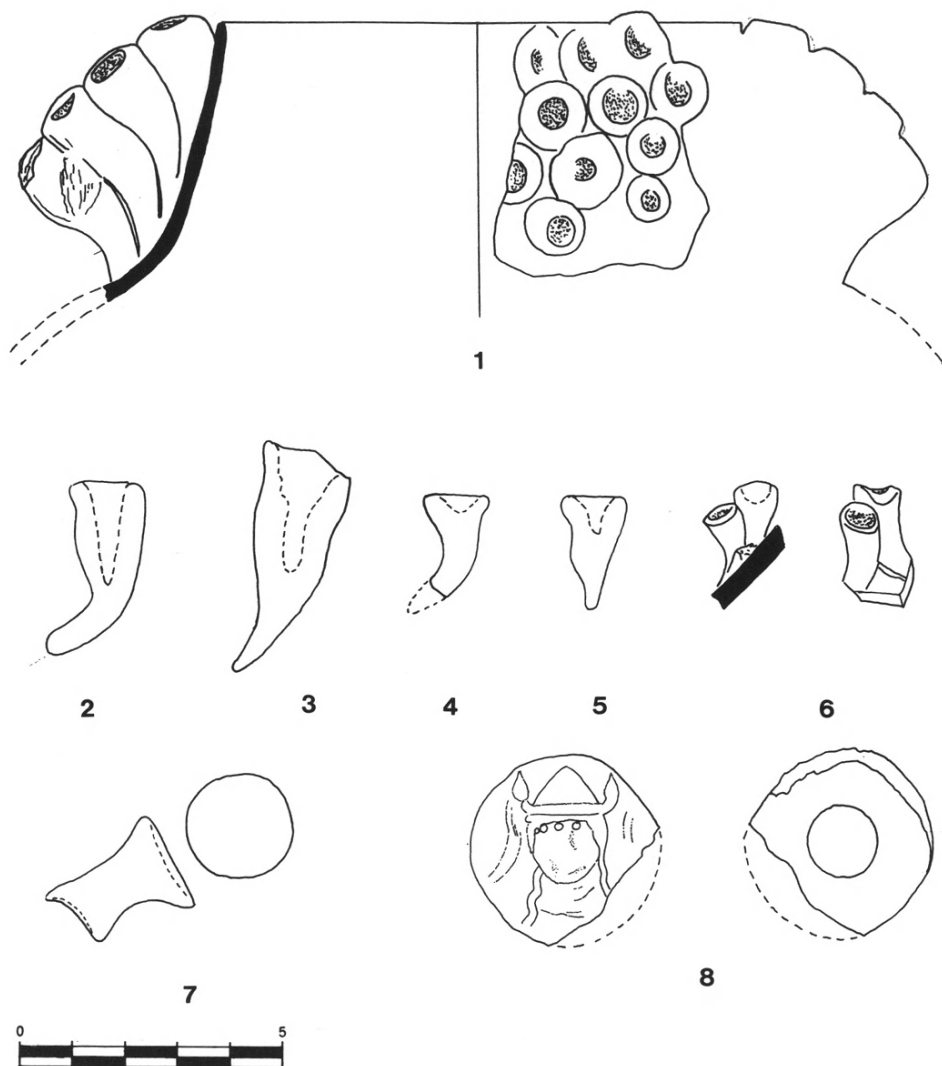
Τέλος, ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται πάνω ἀπὸ 200 θραύσματα ἀπὸ πῆλινα εἰδώλια, πού στὴν πλειονότητά τους χρονολογοῦνται στοὺς κλασικοὺς καὶ πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους (πίν. 80-81)⁴⁵. Ἐπιπλέον, βρέθηκαν καὶ μερικὲς μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πρόσθιας ὀψης τῶν

42. COLDSTREAM, ὁ.π. πίν. 26.

43. G. BAKALAKIS, Les kernoi éleusiniens, *Kernos* 4, 1991, 105-117. J. J. POLLIT, Kernoi from the Athenian Agora, *Hesperia* 48, 1979, 205-233.

44. Πρβ. τὴν παράσταση κερνοφορίας στὸν φημισμένο ζωγραφιστὸ πίνακα τῆς Νινίου ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 11036. G. E. MYLONAS, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 241, 257, εἰκ. 88.

45. Μερικὰ εἰδώλια μὲ προέλευση τὴν Κύθνο ἦταν γνωστὰ ἀπὸ παλαιὰ καὶ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως: πρβ. F. WINTER, *Die antiken Terrakotten* III (Berlin-Stuttgart 1903) Μέρος I, xlvii, 82 ἀρ. 4, 143 ἀρ. 3 (E.A.M. 6047), Μέρος II, 46 ἀρ. 6, 134 ἀρ. 6.

Εἰκ. 28. Ἀκρόπολη. Θραύσματα ἐλευσινιακῶν κέρνων. 1: Ἀπὸ τὸ Κτίριο 1. 2-7: ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀκρόπολης. 8: Μετάλλιο πῆλινος φιάλης μετ' ἀνάγλυφο γυναικεῖο κεφάλι (κερνοφορία;).

εἰδωλίων (ἢ πίσω εἶναι χειροποίητη, χωρὶς ἐπεξεργασία), πιστοποιώντας τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ εἰδώλια τῆς Κύθνου ἔχουν δεχθεῖ ἐπιδράσεις ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Ἀττικῆς, τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Ρόδου, καὶ

ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀσφαλῶς εἰσαγμένα. Ἡ παρουσία πλήθους εἰδωλίων ὑδριαφόρων (πίν. 80β) προφανῶς δηλώνει ὅτι στὸ τυπικὸ τῆς λατρείας συμπεριλαμβάνονταν τελετὲς ὑδροφορίας καὶ πράξεις καθαρμῶν⁴⁶. Ὡς γωνστόν, ὁ συγκεκριμένος τύπος εἰδωλίων ἀπαντᾷ συνήθως σὲ ἱερὰ Δήμητρας⁴⁷. Τὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια παριστάνουν ὄρθιες γυναικεῖς μορφές διαφόρων τύπων (πίν. 80α, πλὴν τῶν δύο ἀκραίων θραυσμάτων τῆς κάτω σειρᾶς, πίν. 81α) καθὼς καὶ παιδικές μορφές (κυρίως κοριτσάκια, πίν. 81γ). Ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια βρέθηκε καὶ τὸ χέρι μικρῆς πῆλινης κούκλας μὲ κινητὰ μέλη (πίν. 81β). Εἰδώλια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τύπου σχετίζονται συχνὰ μὲ ἱερὰ Δήμητρας καὶ Περσεφόνης, καὶ θεωροῦνται ὡς ἀναθήματα παιδιῶν⁴⁸.

Ἡ ἀπομονωμένη καὶ περίοπτη θέση τοῦ ἱεροῦ, ἡ γειτνίαση μὲ τὰ τείχη καὶ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἱερὸ ἦταν ἀφιερωμένο πιθανότατα στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας. Ἐπιπλέον, ἡ παρουσία τοῦ ἑλευσινιακοῦ κέρνου μὲ τὴν τόσο περιορισμένη διάδοσή⁴⁹, μαρτυρεῖ ἄμεση

46. Πρβ. γενικὰ E. DIEHL, *Die Hydria* (Mainz 1964) 176-181, 187-193, πίν. 45. S. GUETTEL-COLE, *The Uses of Water in Greek Sanctuaries*, στὸ *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, ἐκδ. R. HÄGG, N. MARINATOS, G. NORDQUIST (Stockholm 1988) 153-165. W. BURKERT, *Greek Religion* (Oxford 1985) 73, 78.

47. DIEHL, ὁ.π. 189 κέ. Γιά παράδειγμα βλ. A. ΔΑΦΦΑ-NIKONANOY, *Θεσσαλικά ἱερὰ Δήμητρος καὶ κοροπλαστικά ἀναθήματα* (Βόλος 1973) 87-89. R. A. HIGGINS στὸ J. N. COLDSTREAM et al., *Knossos. The Sanctuary of Demeter* (London 1973) 68-70, 184. X. MOPTZOΣ, *Τὸ Ἑλληνικὸ ἱερὸ Ἀ στὸν Κάστελλα* (Ἀθήνα 1985) 100-104. E. ZERVOUDAKI, *Vorläufiger Bericht über die Terrakotten aus dem Demeter-Heiligtum der Stadt Rhodos*, στὸ *Archaeology in the Dodecanese*, ἐκδ. S. Dietz (Copenhagen 1988) 129-137. M. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΘΗ, *Τὸ Θεσμοφόριο τῆς Πέλλας* (Ἀθήνα 1996) 37-39, 81-82, πίν. 15δ-ε, 16, 30ιβ-ιε, 31α-β.

48. FR. VANDENABEELE, *A propos de quelques terres cuites grecques à membres mobiles*, *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 43-44, 1971-72, 23-52, εἰδ. 47. R. S. STROUD, *The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report I, 1961-1962*, *Hesperia* 34, 1965, 18, πίν. 9a.

49. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα καὶ τὸ Ἑλευσίνιο τῶν Ἀθηνῶν, ἑλευσινιακοὶ κέρνοι ἔχουν βρεθεῖ μόνον στὴν περιοχή τῆς Λαυρεωτικῆς καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια. POLLIT, ὁ.π. 228, 229 σημ. 22 (Θορικό καὶ Ἀλεξάνδρεια, ἀντίστοιχα). J. ELLIS-JONES, *Another*

σχέση ἀνάμεσα στὰ ἱερὰ τῆς Κύθνου καὶ τῆς Ἐλευσίνας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μία ξεχασμένη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία: πρόκειται γιὰ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα γνωστὴ ἀπογραφικὴ ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ποὺ βρέθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, ὅπου σὲ ἓνα στίχο ὑπάρχει ἀναφορὰ στοὺς «τελεστές» ποὺ ἦλθαν ἀπὸ τὴν Κύθνο⁵⁰.

Ἐὰν ἐξαιρέσουμε τὴν ἀπουσία εἰδωλίων χοιριδίων, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συμπτωματικὴ, τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα, ἀλλὰ καὶ ἡ φαινομενικὴ ἀπουσία μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ἡ θεὰ λατρεύταν ὡς Θεσμοφόρος. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση δὲν ἀποκλείεται ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Κύθνο, ποὺ σήμερα ἔχει χαθεῖ, καὶ ἀφορᾷ τὴν οἰκοδόμηση καὶ ἐπισκευὴ τῶν σκιάδων⁵¹, νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποια προσωρινὰ καταλύματα, μᾶλλον σκηές, μέσα στὰ ὁποῖα θὰ διέμεναν οἱ θεσμοφοριάζουσες ὅσο κρατοῦσε ἡ γιορτὴ. Τὸ μακρόστενο οἰκοδόμημα τοῦ ἱεροῦ (Κτίριο 3) θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ προσωρινὰ μὲ τὸ ἐστιατόριο ποὺ χρησίμευε γιὰ τὰ λατρευτικὰ δεῖπνα. Τὸν μυστηριακὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας συμπλήρωναν οἱ κατανυκτικὲς νυκτερινὲς τελετές, ποὺ στὴν περίπτωση τῆς Κύθνου τεκμηριώνονται ἀπὸ τὰ ἔντονα ἴχνη καύσης τῶν περισσοτέρων λύχνων καὶ φωτιστικῶν σκευῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ τῆς Κύθνου ἀσφαλῶς θὰ συμβάλει στὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας, καθὼς πολὺ λίγα Θεσμοφόρια ἔχουν τύχει συστηματικῆς ἀνασκαφῆς στὸν Αἰγαιακὸ χῶρο⁵².

Eleusinian Kernos from Laureion, *BSA* 77, 1982, 191-199 (Ἀγριλέζα). Ὁ Ellis-Jones μάλιστα ὑποθέτει, ὅχι ἄδικα, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴ χθόνια λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καὶ τοὺς μεταλλωρύχους ποὺ δουλεύουν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι ἡ ἐξόρυξη μετᾶλλων ἦταν μία ἀπὸ τίς βασικὲς ἀσχολίες καὶ τῶν Κυθνίων;

50. ΣΤ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, Ἀττικὴ στήλη ἐν Ἐλευσῖνι, *ΑΕ* 1895, 76, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνάγνωσης (τε[λεσταῖς ἐλ]θοῦσιν ἐκ Κύθνου), καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Εὐχαριστῶ τὴν ἐπιμελήτρια Κ. Παπαγγελῆ ποὺ πρόθυμα μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐπιγραφή ποὺ φυλάσσεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἐλευσίνας (ἀρ. εὐρ. Ε 1064).

51. Α. ΒΑΛΛΗΝΔΑΣ, *Κυθνιακά* (Ἐρμούπολις 1882) 56.

52. Γιὰ συνοπτικὸν κατάλογο τῶν Θεσμοφορίων ποὺ ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ βλ. ΔΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, ὁ.π. 20, σὴμ. 6.

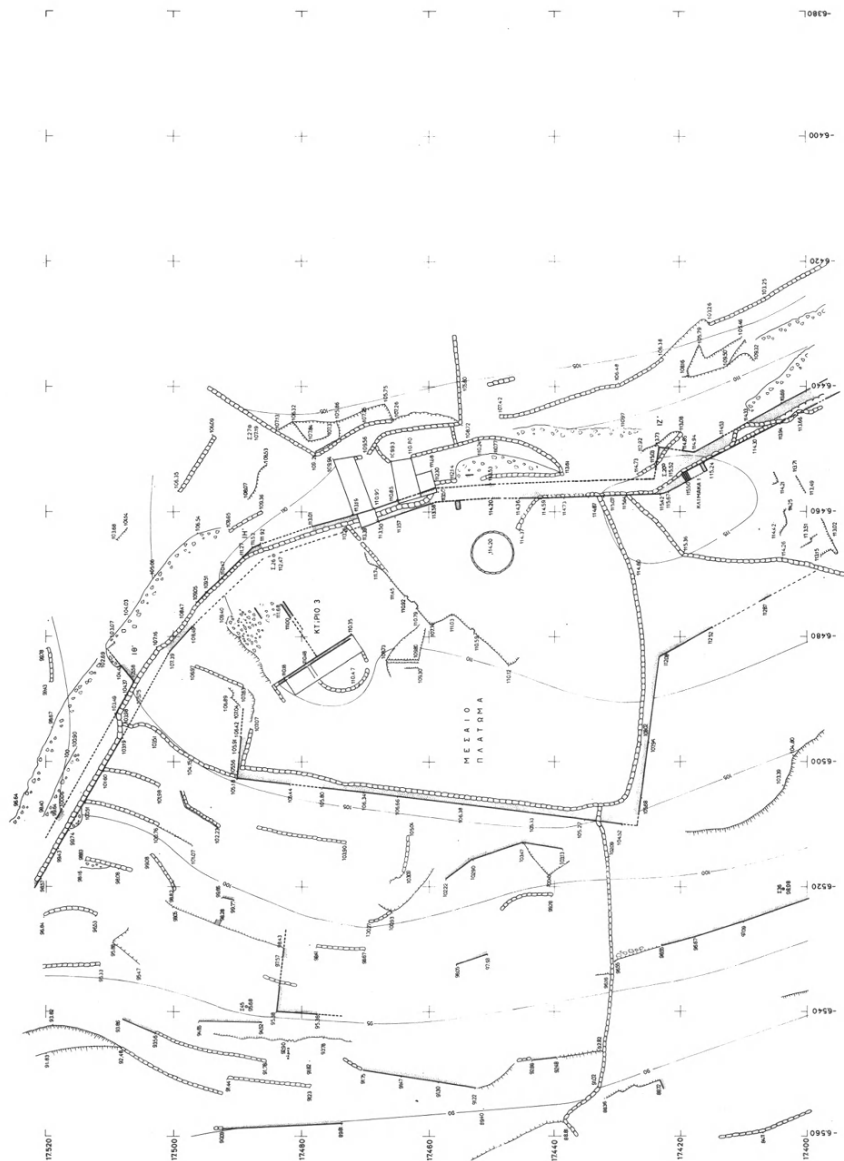
Τὰ ἱερὰ καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τοῦ μεσαιῶν πλάτωματος

Ἄλλα σημαντικὰ ἱερὰ, καθὼς καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν Κυθνίων, πιθανότατα βρίσκονταν στὸ μακρόστενο πλάτωμα ποὺ σχηματίζεται κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, τὸ συμβατικὰ ἐπονομαζόμενο Μεσαιῶ Πλάτωμα (εἰκ. 2, τοπογρ. πινακίδες VI καὶ IX, εἰκ. 29-30, ὕψ. + 112/ + 110 μ.). Ἐδῶ σώζονται δύο μνημειώδη ὀρθογώνια οἰκοδομήματα τὰ ὁποῖα στηρίζονταν σὲ ἰσχυρὰ ἀναλήμματα ἀπὸ ντόπιο σχιστόλιθο ποὺ ἀκολουθοῦν ΒΔ-ΝΑ προσανατολισμό (εἰκ. 30-31). Οἱ ντόπιοι ἀποκαλοῦν τὰ ἐρείπια «τὸ παλάτι τοῦ Ρῆγα». Τὰ ἀναλήμματα σχεδιάστηκαν τὸ 1836 ἀπὸ τὸν Χ. Χάνσεν κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὰ Θερμιά⁵³, καὶ καθαρίστηκαν ἀπὸ τὰ χόρτα καὶ τὶς φερτὲς πέτρες τὸ 1991⁵⁴.

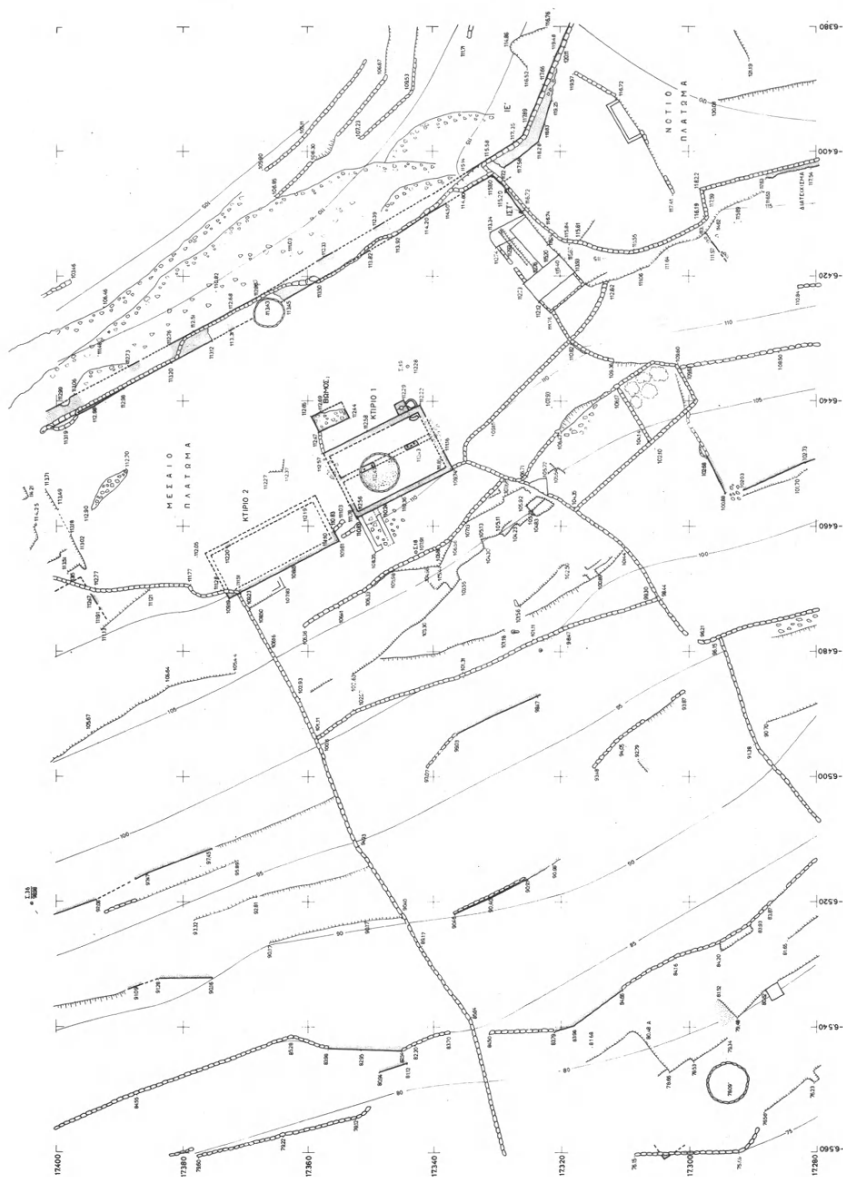
Τὸ νοτιότερο, τὸ Κτίριο 1, σώζεται καλύτερα (εἰκ. 31 κάτω, εἰκ. 32, πίν. 82α-β). Ἡ ἐπίχωση ποὺ τὸ καλύπτει ἔχει μῆδαμινὸ πάχος (πίν. 83α), καὶ στὰ σημεῖα ὅπου οἱ τοῖχοι δὲν σώζονται πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἡ πορεία τους διακρίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση τῆς βλάστησης, καθὼς ἡ παρουσία τῶν τοίχων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξή της (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν Α στυλοβάτη). Οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις του εἶναι 17 X 11.60 μ. Τὸ ἀνάλημμα σώζεται σὲ ὕψος 2.70 μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ Α στυλοβάτη εἶναι 0.80 μ. Ὁ ἀνατολικὸς μακρόστενος χώρος μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς στοά, δωρικοῦ ρυθμοῦ (κατὰ τὸν καθαρισμὸ βρέθηκαν δύο μικρὰ θραύσματα ἀπὸ πώρινα δωρικά κιονόκρανα). Τὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ κτιρίου εἶναι προσιτὸ ἀπὸ δύο κατώφλια ἀσύμμετρα τοποθετημένα. Τὸ Ν κατώφλι ἔχει διαστάσεις 2.25 X 0.70 μ. Τὸ Β εἶναι μεγαλύτερο (ἀποκ. μῆκ. 2.10, πλ. 0.90 μ.) καὶ ἔχει ἐλαφρῶς μετατοπιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἡ παρουσία τους, σὲ συνάρτηση μὲ ἔχνη ἐνὸς ἐγκάρσιου διαχωριστικοῦ τοίχου μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἀποκατάσταση δύο δωματίων: ἓνα σχεδὸν τετράγωνο πρὸς Νότο (ἑσωτ. διαστ. 5 X 6 μ. περίπου) καὶ ἓνα ὀρθογώνιο πρὸς Βορρά, μὲ βοτσαλωτὸ δάπεδο (ἑσωτ.

53. I. HAUGSTED, *Ἡ Κύθνος στὰ 1700, 1836, 1845* (Ἀθήνα 1987) εἰκ. σ. 46.

54. Πρῶτες ἐκθέσεις: A. MAZARAKIS ENIAN, *Ricognizioni Archeologiche nell'isola di Kithnos, στὸ Le Cicladi ed il Mondo Egeo, Seminario Internazionale di Studi, Roma 19-21 Novembre 1992*, ἐκδ. E. Lanzillotta - D. Schilardi (Roma 1996) 252-256 καὶ *Ἔργον* 1995, 61-62.

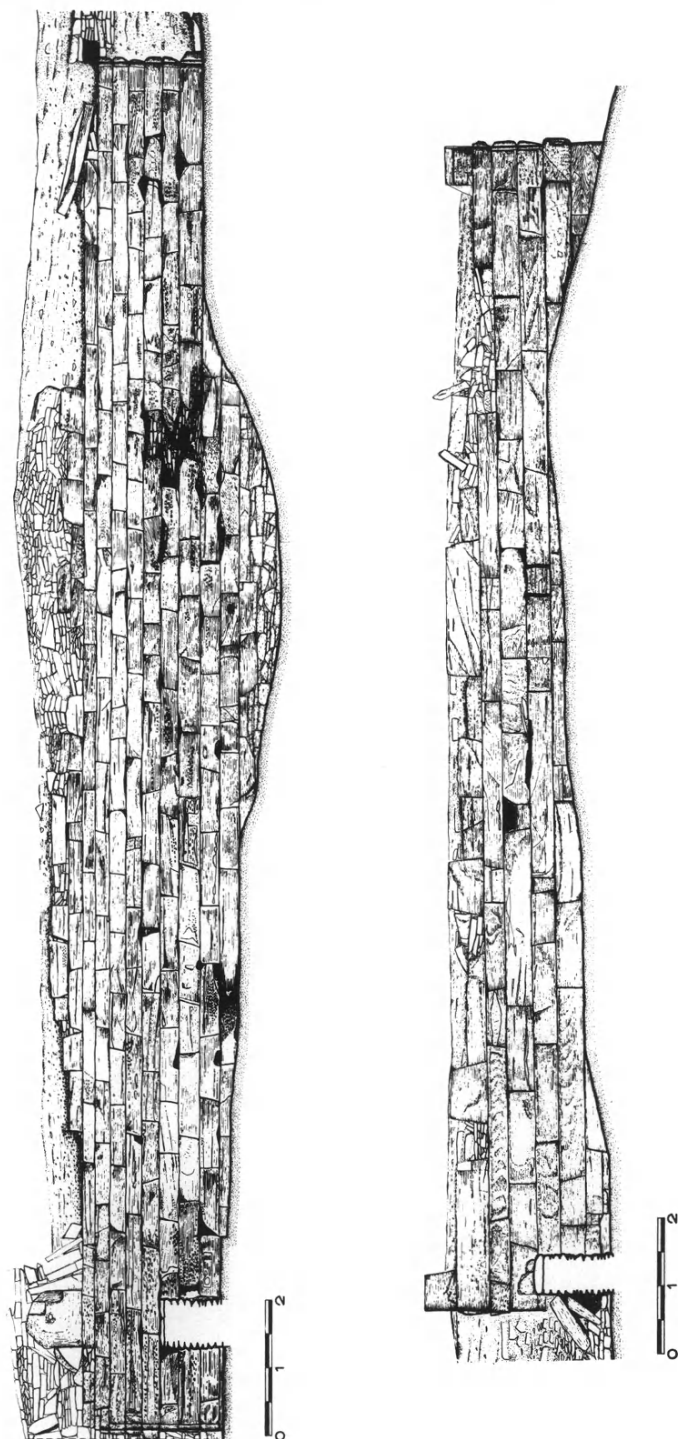

Εἰκ. 29. Μεγαῖο Πάρισμα. Βόρειο τμήμα. Τοπογραφική πινακίδα VI. Κάτοψη (τοπογράφηση - σχεδίαση
Θ. Χατζηθεοδώρου - Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιάν).

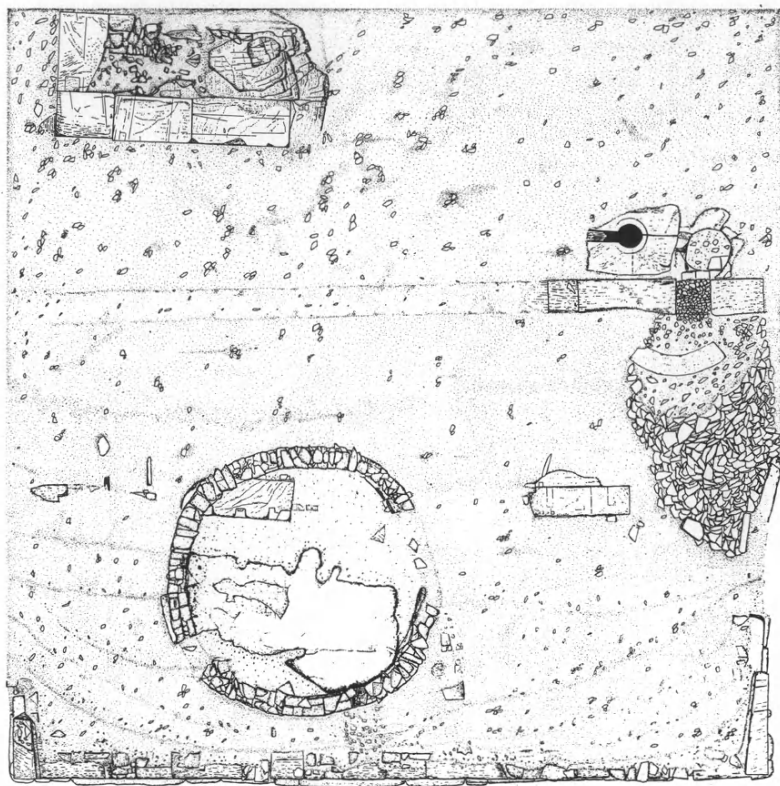

Εἰχ. 30. Μεσαίο Πλάτωμα. Νότιο τμήμα. Τοπογραφική πινάκida IX. Κάτοψη (τοπογράφηση - σχεδίαση
Θ. Χατζηθεοδώρου - Α. Μαζαράκης Αινιά).

Εἰκ. 31. Ὅψη Κτιρίων 1 (κάτω) καὶ 2 (πάνω) τοῦ Μεσαίου Πλατώματος (σχ. Ἀ. Γούναφη).

Εἰκ. 32. Μεσαῖο Πλάτωμα. Κάτοψη Κτιρίου 1 καὶ βωμοῦ (σχ. Ἀ. Γούναρη).

διαστ. 9 X 5 μ. περίπου). Σύρριζα στὸν Ἀνατολικὸ τοῖχο ὑπάρχει ἀπίσχημη δεξαμενὴ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο πού τὸ στόμιό της ἐπικοινωνεῖ μὲ κτιστὴ γούρνα μέσα στὴν ὁποία προφανῶς κατέληγαν τὰ βρόχινα νερά πού ἔρρεαν ἀπὸ τὴν ἀμφικλινὴ κεραμοσκεπὴ στέγη (τὰ θραύσματα τῶν κεράμων πού συλλέχτηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ εἶναι ὅλα κορινθιακοῦ τύπου). Τὸ στόμιό της δεξαμενῆς ἔχει διάμετρο 0.50 μ., ἐνῶ τὸ βάθος της ξεπερνάει τὰ 6 μ. Ἡ γούρνα ἔχει σχεδὸν τετράγωνο σχῆμα, πλευρᾶς 1 μ. καὶ οἱ παρειές της σώζουν ἀκόμη τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα μὲ τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπιχρισμένες. Δυτικὰ τῆς ὑδραυλικῆς αὐτῆς ἐγκατάστασης, μέσα στὰ ὅρια τῆς στοᾶς, σώζεται ἡμικυκλικὸς κατεργασμένος λίθος πού προφανῶς ἀνήκε σὲ ἐξέδρα. Οἱ τρεῖς μικρές

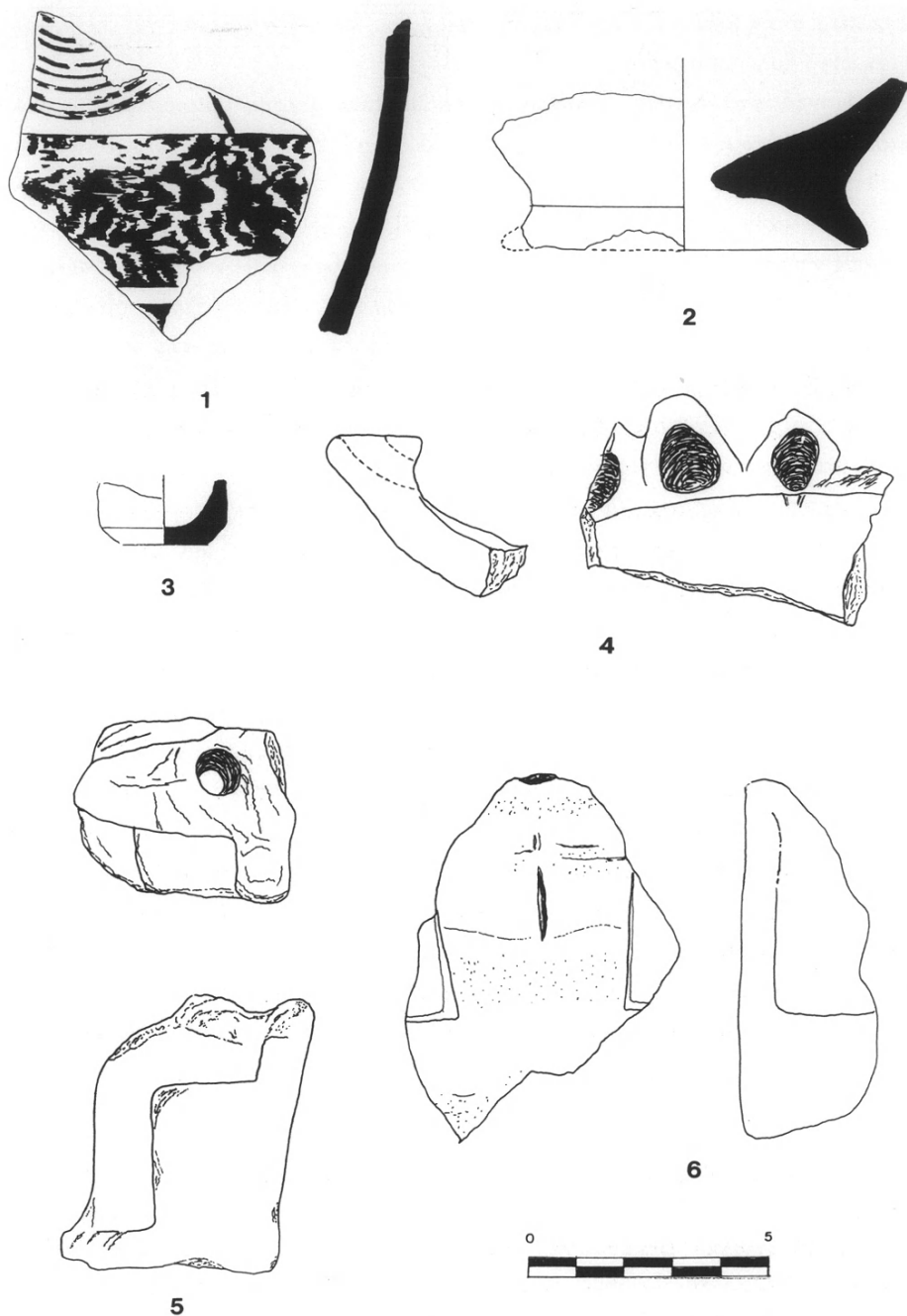
ἐγκοπὲς στὴν κοίλῃ κάθετῃ παρειᾷ τοῦ λίθου ἴσως χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση ἐνὸς ξύλινου θρανίου.

Κοντὰ στὸ Κτίριο 1 σώζονται τὰ θεμέλια μικρῆς μακρόστενῆς κατασκευῆς, πλάτους 2.90 μ. καὶ σωζ. μήκ. 5.40 μ. (εἰκ. 32, πίν. 836, 84α), ποὺ καθαρίστηκε ἀπὸ τὶς φερτὲς πέτρες ποὺ τὸ κάλυπταν τὸ 1995. Ὅπως φάνηκε μετὰ τὸν καθαρισμό (πίν. 84α), ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιους κατεργασμένους δόμους ποὺ περιβάλλουν ἓνα ἔξαρμα τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἀπὸ αὐτοὺς σώζεται στὴ θέση τῆς μία στρώση ἀπὸ τέσσερις δόμους, ὁ μεγαλύτερος τῶν ὁποίων ἔχει διαστάσεις 2.30 X 1.10 X 0.40 μ. Τὸ ὅλικό μήκος τῆς κατασκευῆς ὑπολογίζεται ὅτι δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 7.30 μ. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ χῶματα τῆς μηδαμινῆς (0.10 μ.) ἐπίχωσης ποὺ καλύπτει τὸν φυσικὸ βράχο εἶναι μαυρισμένα καὶ περιέχουν μικρὰ καρβουνάκια, καθὼς καὶ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς (ἀναθύρωση καὶ τόρμοι ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀποκατάσταση πειόσχημης ἀνωδομῆς), μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ βωμό, μὲ τὴν πρόθυση στὰ δυτικά.

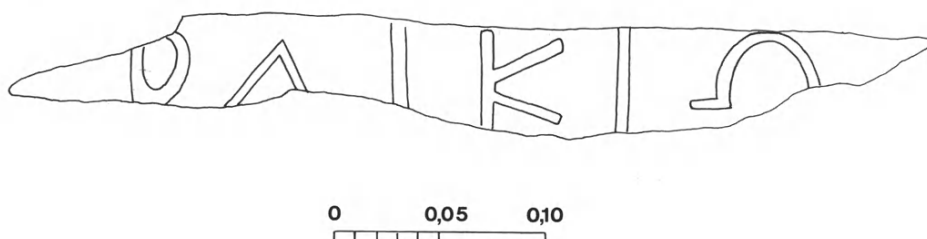
Τὸ βορειότερο οἰκοδόμημα, τὸ Κτίριο 2 (εἰκ. 30 καὶ 31 πάνω, πίν. 846), εἶναι μεγαλύτερο (τὸ μήκος του εἶναι 20.20 μ. καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀναλήμματος 3.30 μ.) ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῶν χώρων δὲν εἶναι ὁρατὴ ἐπιφανειακά. Ἐὰν ἓνας κατεργασμένος λίθος ποὺ διακρίνεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀνήκει στὸν Α τοῖχο τοῦ κτιρίου, τότε τὸ πλάτος του θὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ περίπου 8.50 μ. (πρ6. εἰκ. 30).

Ἀπὸ τὴν ἰσόδομη τραπεζιόσχημη τοιχοποιία τὰ δύο ἀναλήμματα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν προσωρινὰ στὸν 4ο ἢ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. Ἡ ὑπόθεσιν ὅτι εἶχαν ἐνδεχομένως λατρευτικὸ προορισμὸ στηρίζεται μεταξὺ ἄλλων στὰ λιγιστὰ⁵⁵ ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς γύρω περιοχῆς (εἰκ. 33): ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὄστρακο σκύφου τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 33:1), ἐνδειξη τῆς πρώιμης χρήσης τοῦ χώρου, διάτρητη βάση σπονδικοῦ

55. Συνολικά, μέσα στὰ ὅρια τῶν δύο κτιρίων καταμετρήθηκαν περίπου 200 ὄστρακα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο νότιο τμήμα τοῦ Μεσαίου Πλατώματος καταμετρήθηκαν περίπου 400 ὄστρακα. Στὴν πλαγιά δυτικὰ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἕως τὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται τὸ ἄγαλμα, καταμετρήθηκαν περίπου 800 ὄστρακα, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Μεσαίου Πλατώματος δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ 50. Στὶς μετρήσεις αὐτὲς δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια.

Εἰκ. 33. Κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος.

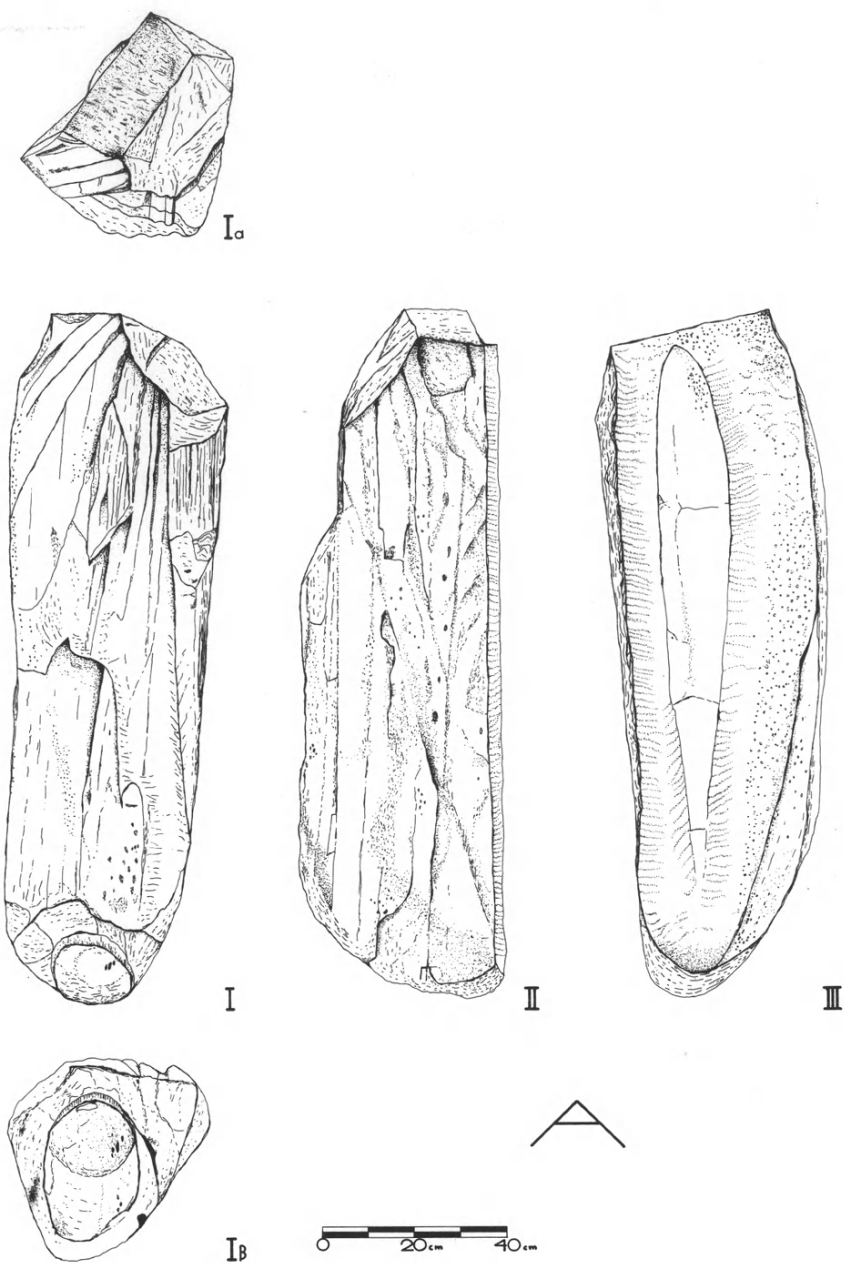
Εἰκ. 34. Μεσαῖο Πλάτωμα. Θραῦσμα τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Σαμοθρακίων Θεῶν.

ἄγγείου (εἰκ. 33:2), βάση μικρογραφικοῦ ἄγγείου (εἰκ. 33:3), θραῦσμα πολύ-
 μυξου λύχνου (εἰκ. 33:4), βάση κανθάρου (ἓνα σχῆμα σπάνιο στὸ Βρυόκαστρο)
 καὶ δύο ἑλλιπτικὰ καθιστὰ γυναικεῖα εἰδῶλια (εἰκ. 33:5-6). Ὁ Ross ἀναφέρει ὅτι
 ἐκεῖ κοντὰ βρῆκε μικρὸ βραχίονα ἀγάλματος ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο⁵⁶, ἐνῶ
 ἐμεῖς συγκεντρώσαμε ὀρισμένα μικροσκοπικὰ σπαράγματα ἀπὸ μαρμάρινα
 γλυπτὰ. Ἐντοιχισμένη στὴν ὀροφή τοῦ γειτονικοῦ κελιοῦ βρέθηκε τὸ 1992
 κομμάτι τῆς ἀπὸ παλιὰ γνωστῆς ἐπιγραφῆς τῶν Σαμοθρακίων Θεῶν (εἰκ. 34·
 ἡ θέση τῆς σημειώνεται στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 30)⁵⁷. Σὲ μικρὴ
 ἀπόσταση κάτω ἀπὸ τὰ δύο κτίρια βρίσκεται ἀκόμη σήμερα τὸ θραῦσμα ἀπὸ
 τὸν κορμὸ μαρμαρίνου γυναικεῖου ἀγάλματος ποὺ μνημονεύουν οἱ περιηγητές
 (σημειώνεται καὶ στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς εἰκ. 30)⁵⁸, τὸ ὁποῖο σχεδιά-
 στηκε τὸ 1992 (εἰκ. 35). Οἱ διαστάσεις (σωζ. μῆκ. 1.50 μ.) καὶ ἡ θέση τοῦ
 ἀγάλματος ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι προφανῶς ἔχει κυλήσει ἀπὸ τὸ πλάτωμα
 ψηλότερα. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου παρουσιάζει ἔντονη διάβρωση ἀπὸ τὴ
 μακρόχρονη ἔκθεση στὸ ὕπαιθρο, κάτι ποὺ δυσχεραίνει τὴ στυλιστικὴ ἀνάλυση
 τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου καὶ συνεπῶς τὴ χρονολόγησή τοῦ θραύσματος.
 Ὡστόσο, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Π. Θέμελης, θὰ μπορούσε νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν

56. *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meers I* (Stuttgart-Tübingen 1840) 116.

57. Ross, ὁ.π. 116, σημ. 25α. IG XII 5, 1057. [ΣΑΜ]ΘΘΠΑΙΚΙΩΝ ΘΕΩΝ. Σωζ. μῆκ. 0.425, σωζ. ὕψ. 0.05, σωζ. πᾶχ. 0.13-0.17. Ὑψ. γρ. 0.035-0.045.

58. J. PITTON DE TOURNEFORT, *Relation d'un voyage au Levant II* (Lyon-Paris 1717) 126. Ross, ὁ.π. 116. Τὸ σωζ. μῆκ. τοῦ θραύσματος εἶναι 1.50 μ.

Εἰκ. 35. Κνήμη κολοσσιαίου μαρμαρίνου ἀγάλματος ἀπὸ τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα
(σχ. Ἀ. Γούναρη).

κνήμη κολοσσίου ἀγάλματος Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης, τὸ ὁποῖο ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἔργο τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος⁵⁹. Ἡ ἀποψη αὐτὴ βασίζεται τόσο στὴ μελέτη τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου, ὅσο καὶ σὲ τιμητικὸ ψήφισμα ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὴ Μεσσήνη, ὅπου οἱ Κύθνιοι τιμοῦν τὸν Μεσσήνιο γλύπτη ποὺ κατασκεύασε ἓνα λατρευτικὸ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἄγαλμα καὶ τὸ ἀνέθεσε ὁ ἴδιος στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, στὴν Κύθνο⁶⁰. Ὁ Π. Θέμελης τοποθετεῖ τὴ δρᾶση τοῦ Δαμοφῶντος στὴν Κύθνο μεταξὺ τοῦ 190 καὶ 183/182 π.Χ. Ἡ πιθανολογούμενη ἀπὸ παλαιὰ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κύθνο, ὅχι μόνο λόγῳ τῶν μαρτυρούμενων ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη σχέσεων τῶν Δρυόπων μὲ τὴν Κύπρο, ἀφοῦ Δρύοπες ἀπὸ τὴν Κύθνο ἀναμείχτηκαν μὲ τὸν ἐγχώριον πληθυσμὸ τῆς Μεγαλονήσου⁶¹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ σὲ δύο μαρμάρινα γλυπτὰ Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν Κύθνο τῶν ὁποίων ἡ τύχη σήμερα ἀγνοεῖται⁶², ἐπιβεβαιώθηκε περαιτέρω ὅταν τὸ 1994 βρέθηκε κοντὰ στὸ λιμάνι (πρβ. εἰκ. 2, τοπογρ. πινακίδα XVI, σὲ ἀπόσταση 150 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα) μικρὴ ἐνεπίγραφη βάση τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ποὺ ἀναφέρει στὸν πρῶτο στίχο τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς (εἰκ. 36)⁶³. Λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τῆς βάσης (σωζ. μῆκ. 0.18, πᾶχ. 0.20, ὕψ. 0.07 μ.), τὸ σημεῖο

59. Ὁ Δαμοφῶν στὴν Κύθνο, στὸ Κέα-Κύθνος.

60. Στὸν στ. 120 ἀναφέρεται τὸ ἱερὸν τᾶς Ἀ[φ]ροδίτας τῆς πόλης τῆς Κύθνου. Ὁ.π. καὶ τοῦ ΙΔΙΟΥ, Damophon von Messene, *AntK* 36, 1993, 35.

61. ΗΡΟΔ. VII 90, ΔΙΟΔ. IV 37. Βλ. καὶ V. PIRENNE-DELFORGE, *L'Aphrodite grecque* (Athènes-Liège 1994) (*Kernos Suppl.* 4), 319-20.

62. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Περὶ τινος ἐν Κύθνῳ εὐρεθείσης μαρμαρίνης κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης, *Παρνασσός* 5, 1881, 92. Π. Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Ἡ Κύθνος διὰ μέσου τῶν αἰώνων* (Ἀθῆναι 1938) 12 (ἀφορᾷ τὸ παραπάνω εὔρημα, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα Ἀφροδίτης ποὺ μεταφέρθηκε στὴν Ἀθῆνα). ΑΝΤ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Ἡ Κύθνος* (Ἀθῆναι 1938) 96 (σχετικὰ μὲ τὸ παραπάνω ἀκέφαλο ἄγαλμα).

63. ---[ημίδου Ἀφροδίτ[---] / ---] Φωραγχία ἀνέθηκ[---]. Ὑψ. γραμμάτων 0.07 μ. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀνάγνωσης παρουσιάζει ὀρισμένα προβλήματα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν παρούσα ἔκθεσις. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ πρώτου στίχου ποὺ λείπει πρέπει νὰ ἀναγραφόταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη καὶ στὸν δεῦτερο ἡ ἐπὶκλιση τῆς Ἀφροδίτης καθὼς καὶ τὸ ὄνομα ἄλλης θεότητος μὲ τὴν ἀμαρτύρητη ἕως σήμερα ἐπὶκλιση Φωραγχία δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀκόμη.

Εἰκ. 36. Ἐπιγραφή Ἀφροδίτης.

εὔρεσης τῆς ἐπιγραφῆς δὲν δηλώνει κατ' ἀνάγκην ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης βρισκόταν κοντὰ στὸ λιμάνι, μολονότι ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποκλειστεῖ (βλ. παρακάτω) (εἰκ. 36).

Ἡ παρουσία βοτσαλωτοῦ δαπέδου στὸ βορειότερο δωμάτιο τοῦ Κτιρίου 1, ἡ ἔκκεντρη (;) θέση τῶν θυρῶν ποὺ χαρακτηρίζει ἐστιατόρια, καὶ ἡ ἄμεση σχέση τῆς δεξαμενῆς νεροῦ μὲ τὸ οἰκοδόμημα, δηλώνουν μάλλον ἓνα κτίσμα ποὺ χρησίμευε γιὰ γεύματα. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Π. Θέμελης, ἡ ἀσυνήθιστη μορφή τοῦ κτιρίου ἐπιτρέπει τὴν ταύτισή του μὲ τὸ Τελεστήριο τοῦ ἱεροῦ τῶν Σαμοθρακίων Θεῶν. Βέβαια, κάτι τέτοιο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδειχθεῖ μέχρις ὅτου πραγματοποιηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ὁλότελα τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ κάποιο δημόσιο κτίριο τῆς πόλης, ἴσως τὸ πρυτανεῖο τῶν Κυθνίων. Ὡστόσο, ἡ παρουσία τοῦ βωμοῦ ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ βορειότερου δωματίου, ἡ πειόσχημη μορφή τοῦ ὁποῖου ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ λατρεῖες μυστηριακοῦ τύπου⁶⁴, ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ Π. Θέμελη.

Ὁ προορισμὸς τοῦ μακρόστενου βορειότερου κτιρίου εἶναι ἐπίσης ἀσαφής.

64. Βλ. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗ, ΑΑΑ 18, 1985, 244, ποὺ ὑπογραμμίζει τὸ τελετουργικὸ τοῦ θρονισμοῦ τῶν θεοτήτων κατὰ τὴν ἐπιφάνειά τους σὲ λατρεῖες μυστηριακοῦ χαρακτήρα, ὅπου ὁ μύστης ἐνσαρκώνει τὴν ἴδια τὴ θεότητα.

Ὁ Θέμελης προτείνει τὴν ἀναγνώριση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης⁶⁵, κάτι ὅχι ἀπίθανο, ἐφόσον βέβαια δεχθοῦμε ὅτι τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα παριστάνει τὴ θεά. Ὡστόσο, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἀφροδίτης βρέθηκε πολὺ χαμηλότερα, περίπου 300 μέτρα ΝΔ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς βρισκόταν κάπου κοντὰ στὸ λιμάνι. Ἐπομένως, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ Κτίριο 2 τοῦ Μεσαίου Πλατώματος ἦταν ναὸς ἄλλης θεότητος, ἴσως τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ ὑπόθεση αὕτη στηρίζεται ἀφ' ἐνὸς στὴν εἰκονογραφία τῶν χάλκινων Κυθνιακῶν νομισμάτων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ὅπου ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ κιθάρα ἀποτελοῦν τὸν πιὸ συνηθισμένο τύπο⁶⁶, καὶ ἀφ' ἐτέρου στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ γενάρχης τῶν Δρυόπων, ὁ Δρύοψ, ἦταν γιὸς τοῦ θεοῦ. Ὡστόσο, ὁ K. Sheedy καὶ ἡ X. Παπαγεωργιάδου ὑποστήριξαν πρόσφατα ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τοὺς Κυθνίους γιὰ τὰ νομίσματά τους, ἰδιαιτέρα τοῦ τύπου μὲ τὴν κιθάρα, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀκόμη καὶ στὸν 3ο π.Χ. αἰ., δὲν δηλώνει ἀναγκαστικὰ ὅτι ὑπῆρχε τοπικὸ ἱερὸ ἀφιερωμένο στὸν θεό, ὅπως συμβαίνει μὲ ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων, ἀλλὰ ἐνδεχομένως παραπέμπει στὸ ἱερὸ τοῦ θεοῦ στὴ Δῆλο, ὅπου βρισκόταν ἡ ἔδρα τοῦ πρώτου Κοινοῦ τῶν Νησιωτῶν⁶⁷. Ἐὰν δεχθοῦμε αὕτη τὴν ἐπιχειρηματολογία, τότε δὲν εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα σημαντικὸ ἱερὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα στὴν Κύθνο, ὁπότε ἡ ταύτιση τοῦ Κτιρίου 2 μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης παραμένει μιὰ δελεαστικὴ ὑπόθεση, ἰδίως ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Σαμοθράκης, ἀπ' ὅπου ἐξαπλώθηκε ἡ λατρεία τῶν Μεγάλων Θεῶν στὴ νοτιότερη Ἑλλάδα, σύνναος ἦταν καὶ ἡ Ἀφροδίτη⁶⁸. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ὥστόσο τὸ διμερὲς Κτίριο 1 θὰ μπορούσε νὰ στεγάζει καὶ τίς δύο λατρεῖες. Ὅριστικὲς ἀπαντήσεις στὰ παραπάνω ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσε ἡ ἐπιφανειακὴ ἐρευνα θὰ δώσει ἀσφαλῶς ἡ μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ στὸν χώρο αὐτόν.

65. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὁ.π. (βλ. σημ. 59).

66. WROTH, ὁ.π. 98, πίν. XXII: 20-22, 24. L. ROBERT, *Revue Numismatique* 19, 1977, 17, εἰκ. 1. Βλ. καὶ K. SHEEDY - CH. PAPAGEORGIOUDOU, *The Coinage of Kythnos*, στὸ *Κέα-Κύθνος*. Ἐνα εἰδῶλιο Ἀπόλλωνος κιθαρωδοῦ λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Κύθνο: WINTER, ὁ.π. xlvii.

67. SHEEDY - PAPAGEORGIOUDOU, ὁ.π.

68. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὁ.π.

Ἀγορὰ ἢ Γυμνάσιο

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Μεσαίου Πλατώματος ἓνας ἀναλημματικός τοῖχος μήκους 64 μέτρων ὀρίζει ἓνα εὐρύχωρο ἄνδρρο πού ἐκτείνεται σὲ πλάτος 40 μ. (στὸν Βορρά) - 60 (στὸν Νότο) μ. ἕως τὰ τείχη (εἰκ. 2, τοπογρ. πινακίδα VI, εἰκ. 29, πίν. 85α). Ἐδῶ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναζητήσει τὴν Ἀγορὰ ἢ τὸ Γυμνάσιο τῶν Κυθνίων, ἂν καὶ πρὸς τὸ παρὸν δὲν διαθέτουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα πού νὰ στηρίζουν κάποια ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐκδοχές. Λείψανα ἑνὸς σημαντικοῦ οἰκοδομήματος διακρίνονται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνδρήρου (Κτίριο 3)· εἶναι χτισμένο παράλληλα μὲ τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο καὶ λοξὰ σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνάλημμα. Ὁ Δ τοῖχος τοῦ κτιρίου, μὲ ωραία ἰσόδομη τοιχοδομία, εἶναι ἐνσωματωμένος στὸν πίσω τοῖχο κελιοῦ (πίν. 85β).

Ἱερὸ τοῦ Βόρειου Πλατώματος

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀκόμη ἱεροῦ στῇ βόρεια κορυφῇ τοῦ οἰκισμοῦ (πρβ. εἰκ. 2, τοπογρ. πινακίδα II), ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται μερικὰ καθιστὰ γυναικεῖα εἰδῶλια (πίν. 88α) καὶ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ μαρμάρينو ἰωνικὸ κιονόκρανο. Ἡ παρουσίᾳ ἑνὸς εἰδωλίου ὕδρια-φόρου, ἐφόσον δὲν ἀποτελεῖ τυχαία ἐπιλογὴ τοῦ ἀναθέτη, συνιστᾷ πιθανῶς ἔνδειξιν ὅτι λατρευόταν ἐδῶ ἡ Ἄρτεμη, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνεται καὶ αὐτὴ στὴν εἰκονογραφία τῶν Κυθνιακῶν νομισμάτων⁶⁹, ἂν καὶ πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα πού νὰ στηρίζουν αὐτὴ τὴν ταύτιση.

Κάτω Πόλη

Ἀπὸ τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα, ἀνάμεσα στὰ δύο μνημειώδη λατρευτικὰ κτίρια, μιὰ βαθμιδωτὴ ὁδὸς λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο ὁδηγοῦσε στὸ λιμάνι (εἰκ. 37, πίν. 86α). Τὸ μῆκος τῆς πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὰ 300 μ. καὶ τὸ πλάτος κυμαίνεται ἀπὸ 2 ἕως 3 μ. Ἀπὸ τίς πύλες τοῦ τείχους ξεκινοῦν ὀρισμένοι βασικοὶ ἄξονες πού ἀκολουθοῦν τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, παρακο-

69. WROTH, ὁ.π. 98, ἀρ. 8-9. SNG, *The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. Argolis-Aegean Islands* (Copenhagen 1944) ἀρ. 666.

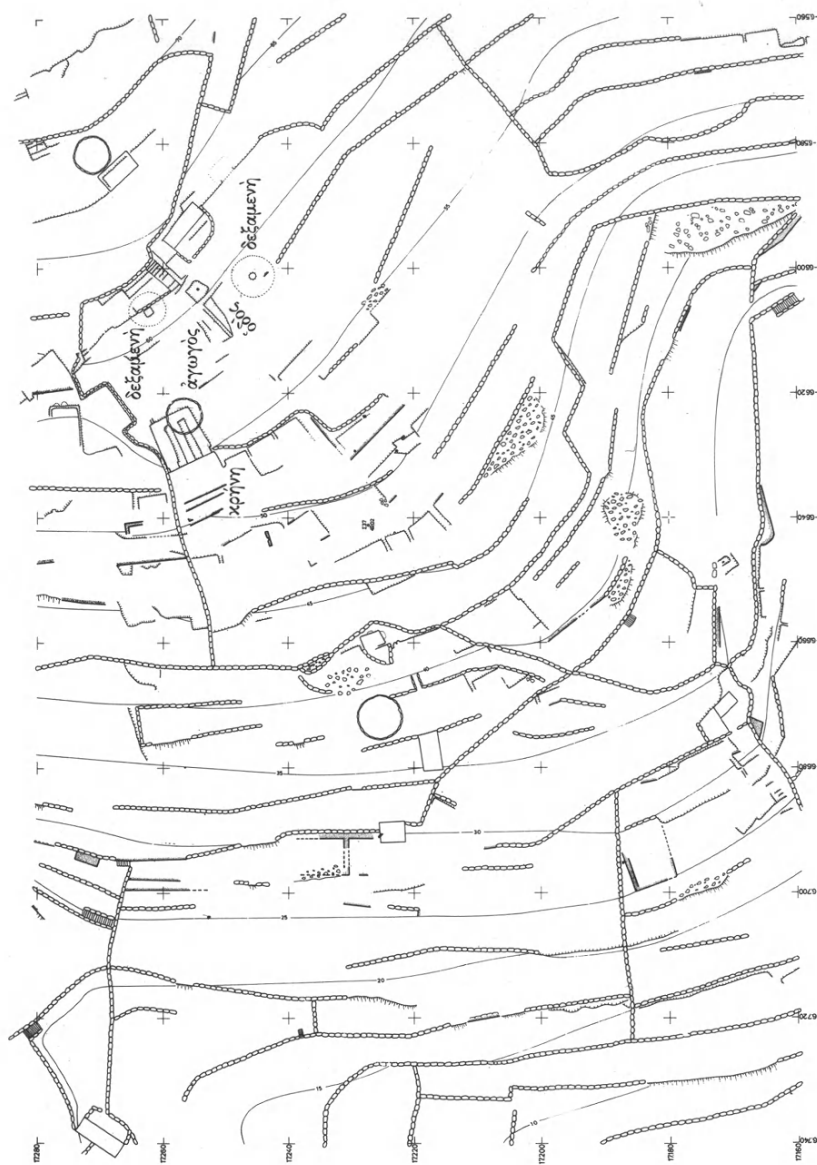
λουθώντας τὶς ὑψομετρικὲς καμπύλες. Σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς κατοικημένης ζώνης παρατηροῦνται ἐρείπια κτιρίων καὶ χῶροι ἐν μέρει λαξευμένοι στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 86β, 87α), ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μία πρώτη ἰδέα τῆς πολεοδομίας τῆς ἀρχαίας Κύθνου (πρβ. λ.χ. εἰκ. 36). Μὲ βάση τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ἱστορικοῦ E. Ruschenbusch⁷⁰, ὁ Ἄλ. Γούναρης ὑπολόγισε ὅτι στὴν κλασικὴ περίοδο, ἐντὸς τῆς τειχισμένης ζώνης, θὰ διέμεναν λιγότεροι ἀπὸ 100 ἄνθρωποι ἀνὰ στρέμμα, ἀλλὰ ὀρθὰ ὑπέθεσε ὅτι ἐντὸς τοῦ οἰκιστικοῦ πυρῆνα θὰ ὑφίσταντο ἐκτάσεις ἐλεύθερες ἀπὸ δόμηση ἢ ἐκτεταμένοι δημόσιοι χῶροι⁷¹. Πράγματι, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα εἶναι ἰδιαίτερα πυκνά στὴν Κάτω Πόλη καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ, ἐνῶ ἰδιαίτερα ἀραιὰ στὴ λωρίδα πλ. περίπου 100 μέτρων παράλληλα μὲ τὰ τείχη, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, ἀναγνωρίστηκαν ἐκτεταμένοι ὑπαίθριοι δημόσιοι χῶροι. Οἱ αἵθουσες τῶν σπιτιῶν εἶναι ὀρθογώνιες καὶ βρίσκονται συχνὰ σὲ παράταξη ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη, πάνω στὰ ἀλλεπάλληλα ἄνδηρα (βλ. π.χ. εἰκ. 37, πίν. 86β, 87α). Ἡ εἴσοδος συνήθως εἶναι στραμμένη πρὸς τὴ θάλασσα (δηλ. πρὸς Δ) ἢ πρὸς Ν. Κατὰ κανόνα, ὁ πίσω τοῖχος καὶ ἡ γένεση τῶν πλαϊνῶν εἶναι λαξευμένοι στὸν φυσικὸ βράχο τῆς πλαγιᾶς, ἐνῶ ἡ πρόσοψη καὶ τὸ πάνω μέρος τῆς ἀνωδομῆς σχηματίζεται ἀπὸ μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους πέτρες ἐπιμελημένης προσαρμογῆς. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα σώζεται τὸ κονίαμα μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπενδυθεῖ ὁ βράχος, ἐνῶ σὲ κάποιες παρειὲς παρατηροῦνται λαξευμένες ἀψιδωτὲς κόγχες (πρβ. πίν. 86β) ἢ κτιστὰ θρανία.

Δεξαμενές - Ὑδραγωγεῖο - Κρήνη

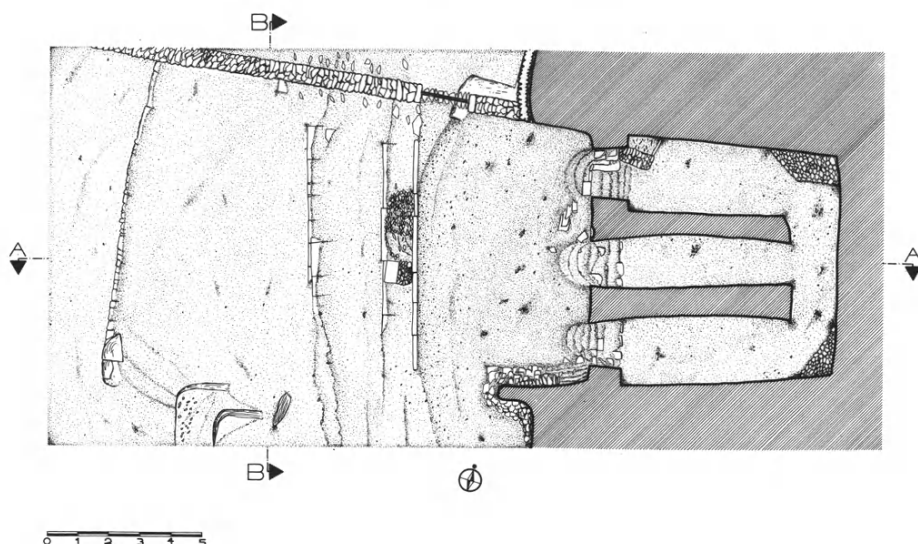
Κατὰ τὶς ἐργασίες τοπογράφησης βρέθηκαν πάνω ἀπὸ 25 δεξαμενές ἀνοιγμένες στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὀμβριων ὑδάτων (βλ. εἰκ. 3). Ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς κτηνοτρόφους τῆς περιοχῆς καὶ περιέχουν καὶ σήμερα βρόχινο νερὸ ποὺ συλλέγεται μὲ τὴ βοήθεια πρόχειρων καναλιῶν καὶ ἀναχωμάτων. Ἐπιπλέον, ἕνας ὑπόγειος ἀγωγὸς λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο, βάθ. 0.80 καὶ πλ. 0.50 μ.,

70. Tribut und Bürgerzahl im 1. athenischen Seebund, ZPE 53, 1983, 128.

71. Στὸ Κέα-Κύθνος.

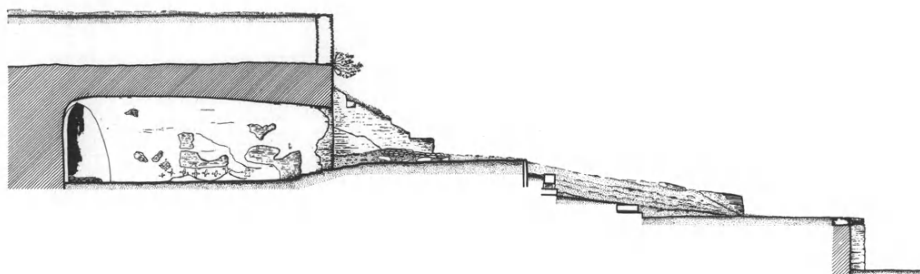
Εἰκ. 37. Τοπογραφικὴ πινακίδα XII. Βαθμωδὴ ὁδός, δεξαμενές, ἀγωγός, ὑδραγωγεῖο/κρήνη, οἰκίες (τοπογράφηση-
σχεδίαση Θ. Χατζηθεοδόρου - Α. Μαζαράκης Αἰνιάν).

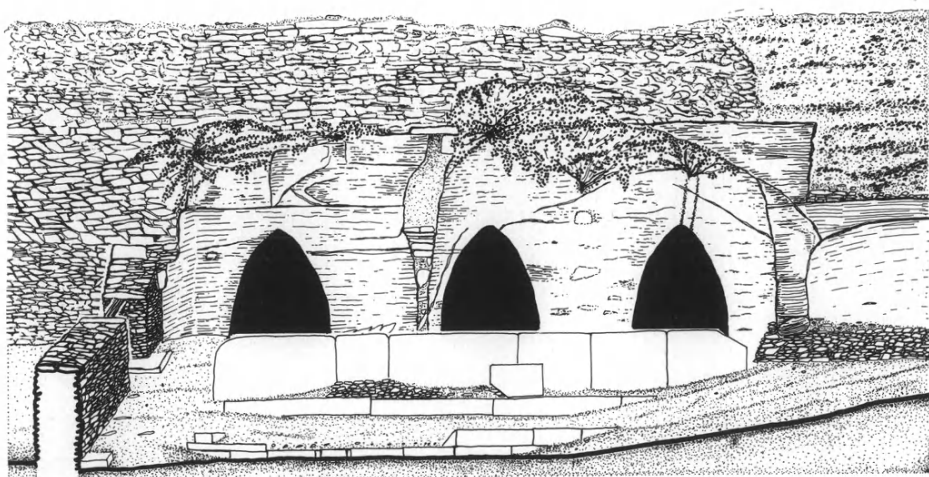
Εἰκ. 38. Κάτοψη τοῦ ὑδραγωγείου καὶ τῆς κρήνης (σχ. Ἀ. Γούναρη).

καλυμμένοι με σχιστόπλακες, διοχέτευε τὸ κεντρικὸ ὑδραγωγεῖο τῆς πόλης με νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ στὴ θέση Τρύπιο, ποὺ βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη⁷². Ὁ ἀγωγὸς εἰσέρχεται στὴν πόλη βόρεια τοῦ Πύργου Δ (ὕψομετρο + 62 μ., εἰκ. 4) καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ ὑδραγωγεῖο ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς πόλης (ἀπόληξη ἀγωγοῦ + 51 μ., εἰκ. 37). Ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο σώζονται τρεῖς παράλληλες στοές λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο, μήκ. 8.10, καὶ πλάτος 1.80 ἢ μεσαία, 2.30 ἢ νότια καὶ 2.50 ἢ βόρεια, ποὺ ἐπικοινωνοῦν στὸ βάθος με τέταρτη στοά, ποὺ τὶς τέμνει ἐγκάρσια (μήκ. 7.30 X 1.40 μ.) (εἰκ. 38-40, πίν. 876). Κοντὰ στὴ Β ἀπόληξη τῆς ἀνατολικῆς (πίσω) στοᾶς, σὲ ὕψ. 1.40 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ χαλαρὴ ἐπίχωση κοπριάς, διακρίνεται ἡ ἔξοδος κυλινδρικοῦ ὀχετοῦ διαμ. 0.15 μ. ποὺ κατευθύνεται λοξὰ καὶ ἀνηφορικὰ πρὸς τὸ τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ σώζεται πίσω ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο, στὸ ἀμέσως ψηλότερο ἄνδρηο. Σὲ ἀπόσταση 6 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ὑδραγωγείου, καὶ παράλληλα με αὐτὴν σώζονται στὴ θέση τους οἱ

72. Α. ΒΑΛΛΗΝΔΑΣ, *Κυθνιακά* (Ἑρμούπολις 1882) 44.

Εἰκ. 39. Τομή τοῦ ὑδραγωγείου καὶ τῆς κρήνης (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 40. Ὡψη τοῦ ὑδραγωγείου καὶ τῆς κρήνης (σχ. Ἀ. Γούναρη).

ἔξι ὀρθοστάτες τῆς Δ πλευρᾶς τῆς κρήνης καὶ στὸ ἀμέσως χαμηλότερο ἐπίπεδο δύο σειρὲς ὀρθογώνιων δόμων ποὺ προφανῶς ὀρίζουν μία στοὰ πλ. 3.50 μ. περίπου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ κρήνη ἦταν ἐξ ὀλοκλήρου στεγασμένη, ὅπως μαρτυροῦν οἱ τόρμοι στὴν παρειὰ τοῦ κατακόρυφα λαξευμένου βράχου τῆς πρόσοψης τοῦ ὑδραγωγείου⁷³.

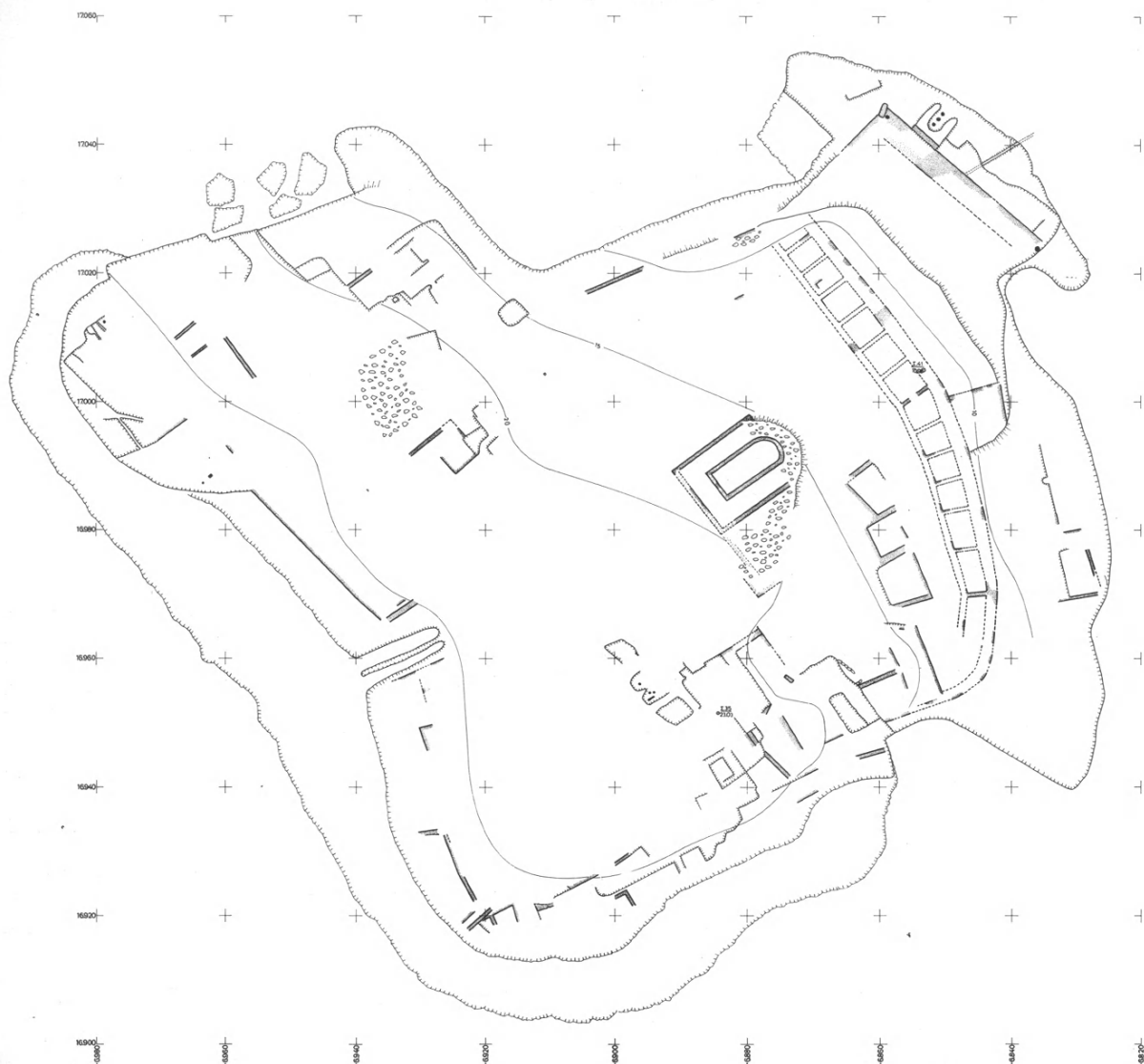
Ἡ νησίδα Βρυοκαστράκι καὶ τὸ λιμάνι

Ἡ νησίδα Βρυοκαστράκι πιθανότατα ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀκτὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ σήμερα, λόγῳ τῆς ἀνύψωσης τῆς στάθμης τῆς θάλασσας, ἔχει ἀποκοπῆ ἀπὸ τὴ στεριά (εἰκ. 41, πίν. 736). Αὐτὸ τεκμηριώθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχαιομορφολογικὲς ἔρευνες κατὰ τὶς ὁποῖες παρατηρήθηκε ὅτι οἱ βυθισμένες ἀπολιθωμένες ἀκτογραμμὲς ἀντικατοπτρίζουν παλαιότερες στάθμες θάλασσας. Συνεπῶς, ὅπως ἄλλωστε ἀναμενόταν⁷⁴, τὸ σχετικὸ θαλάσσιο ἐπίπεδο βρισκόταν χαμηλότερα προτοῦ φθάσει στὴ σημερινή του θέση. Στὸν διάυλο ἀνάμεσα στὴ νησίδα καὶ τὴν ἀκτὴ παρατηρεῖται ἀναθόλωση τοῦ σχιστολιθικοῦ ὑποβάθρου ποὺ φθάνει μέχρι 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Τὸ βυθισμένο αὐτὸ ἔξαρμα ἐξασφάλιζε τὴ χερσαία ἐπικοινωνία καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ ἰσχυρὴ ἀλλὰ ἐνδεχομένως ἡμιτελὴ κατασκευή, ποὺ διακρίνεται στὸν πυθμένα τῆς θάλασσας, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν Α πλευρὰ τῆς νησίδας καὶ ἔχει μέσο πλάτος 20 μ. καὶ μῆκος περίπου 100, ὁριοθετοῦν τὸ ὑπήνεμο κλειστὸ λιμάνι, μὲ πρόσβαση ἀπὸ τὸν Νότο.

Πάνω στὴ βραχονησίδα (εἰκ. 41), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ παράκτιου τείχους ποὺ ἔχει πλ. 2 μ., διακρίνεται σειρὰ ὀρθογώνιων δωματίων, ἐνδεχομένως ἀποθηκὲς ἢ καταστήματα ἢ ἀκόμη καὶ μεταγενέστερα κελιά μοναστηριοῦ. Στὸ μέσον περίπου τῆς νησίδας σώζονται θεμέλια τρίκλιτου οἰκοδομήματος, ἐξωτ. διαστ. 12.60 X 16 μ. Καθὼς τὸ μεσαῖο κλίτος σχηματίζει ἀψίδα πρὸς τὰ Α, δὲν ἀποκλείεται τὰ ἐρείπια νὰ ταυτίζονται μὲ μικρὴ

73. Βλ. φωτογραφία Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, πίν. 340α. Μέγ. ὕψ. στοῶν ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῶν ὀξυκόρυφων τόξων ἕως τὴ χαλαρὴ ἐπίχωση κοπριάς: 2.70 μ. Ὁ ROSS (δ.π. 117) ὑποθέτει ὅτι ἡ πρόσοψη ἦταν ἐπενδεδυμένη μὲ μάρμαρο.

74. Πρ6. Α. ΜΕΝΔΩΝΗ - Ν. Δ. ΜΟΥΡΖΑ, Παλαιογεωμορφολογικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ὄρμου Πόλες, Ἀρχαιογνωσία 4, 1985-86, 127-137.

Εἰκ. 41. Ἡ νησίδα Βρυοκαστράκι. Τοπογραφικὲς πινακίδες XX-XXI, XXVI-XXVII (τοπογράφηση - σχεδίαση Θ. Χατζηθεοδώρου - Ἀ. Μαζαράκης Αἰνιάν).

παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Τὰ ἐρείπια ἦταν γνωστὰ στὴν τοπικὴ παράδοση ὡς «Δασκαλειό», πού κατὰ μία ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία σημαίνει μοναστήρι, ἀφοῦ στὰ βυζαντινὰ χρόνια διδάσκαλος ὀνομαζόταν ὁ καλόγερος⁷⁵.

Κινητὰ εὐρήματα

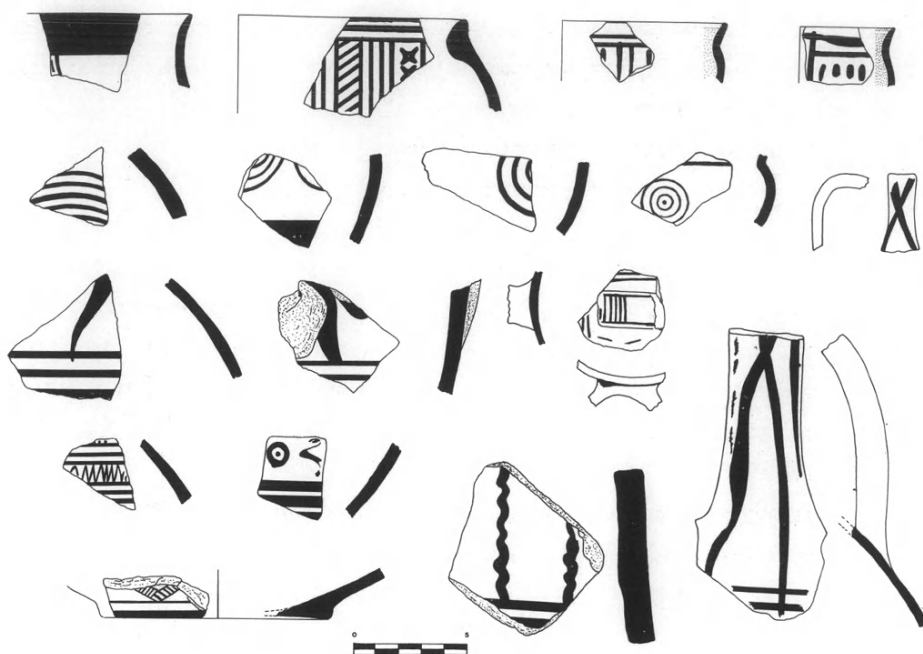
Οἱ περισσότερες κατηγορίες εὐρημάτων ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ νεκροταφείου ἀπαντοῦν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως (μὲ ἐξαίρεση τὰ θραύσματα ἀγγείων μὲ διάτρητο πυθμένα πού χρησίμευαν γιὰ τὴν τέλεση χοῶν πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους). Ἡ σύντομη παρουσίαση πού ἀκολουθεῖ ἀφορᾷ εὐρήματα καὶ ἀπὸ τοὺς δύο χώρους καὶ βασίζεται κατὰ μεγάλο βαθμὸ στὶς μελέτες τῆς Χριστίνας Μητσοπούλου⁷⁶.

Ἡ παρουσία φολίδων ὀψιανοῦ (πίν. 886) θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ὁ χώρος κατοικήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ περίοδο. Ὡστόσο, μέχρι σήμερα δὲν κατορθώσαμε νὰ διακρίνουμε κανένα χαρακτηριστικὸ ὅστρακο τῆς περιόδου (κάποια πιθάρια μὲ σχοινοειδὲς κόσμημα εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν ἀφοῦ ἡ συγκεκριμένη κατηγορία ἀπαντᾷ τόσο στὴν προϊστορικὴ περίοδο ὅσο καὶ στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους). Ἐφόσον ὁ ὀψιανὸς συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο⁷⁷, θὰ ἦταν φρονιμότερο νὰ χρονολογήσουμε τὰ λιγοστὰ δείγματα ἀπὸ τὸ Βρυόκαστρο στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους. Εἰδικότερα, ἀπὸ τὸν Κυκλαδικὸν χώρον θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανὸ πού

75. Α. ΒΑΛΛΗΝΔΑΣ, ὅ.π. Ι. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελέτη τοπωνυμικῆ τῆς νήσου Κέα* (Κέα 1992) 82 (λ. τοῦ Δασκάλου). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρκετὰ ὅστρακα μὲ χτενιωτὴ διακόσμηση τῶν πρωτοβυζαντινῶν χρόνων προέρχονται ἀπὸ τὴ βραχονησίδα.

76. Ὁ.π. (σημ. 32). Ἡ Χρ. Μητσοπούλου μελετᾷ τὴν κεραμικὴ τῶν ἀρχαίων-ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ ἐξαίρεση τὴ γραπτὴ κεραμικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τοὺς ἀνάγλυφους πίθους τῆς ἀρχαίᾳς περιόδου πού μελετᾷ ὁ ὑπογράφων, καθὼς καὶ τίς ἐνσφράγιστες λαβὲς τῶν ἀμφορέων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου πού μελετᾷ καὶ θὰ δημοσιεύσει ἡ Ἑλένη Παπανικολάου.

77. C. N. RUNNELS, *Flaced - Stone Artifacts in Greece during the Historical Period*, *JFA* 9, 1982, 363-374.

Εἰκ. 42. Ὅστρακα τῶν πρωτογεωμετρικῶν, γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαίων χρόνων.

βρέθηκαν στὴ Ζαγορὰ τῆς Ἀνδρου⁷⁸ καὶ τὶς Κουκουναριές τῆς Πάρου, ὅπου μάλιστα πιθανολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου ποὺ κατασκεύαζε τέτοια ἐργαλεῖα κατὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ πρώιμη ἀρχαίικὴ περίοδο⁷⁹.

Τὰ πρωιμότερα ὅστρακα ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, χρονολογοῦνται στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ἢ ὑποπρωτογεωμετρικοὺς χρόνους (10ο-9ο αἰ. π.Χ.), ἐνῶ περισσότερα χρονολογοῦνται στὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ στοὺς πρώιμους ἀρχαίικους χρόνους (εἰκ. 42). Ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ ἀπὸ τὰ πιὸ πρώιμα ὅστρακα προέρχεται ἀπὸ τὴ νησίδα ὅπου, μετὰξὺ ἄλλων, βρέθηκε καὶ τμῆμα τοῦ τόξου χάλκινης πόρπης τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἐὰν ἐξετάσουμε τὴν ποσότητα τῶν ὁστράκων σὲ συνάρτησιν μὲ τὸν περιορισμένον χώρον

78. C. N. RUNNELS, στὸ A. CAMBITOGLOU et al. (ἐκδ.), *Zagora 2* (Athens 1988) 245-249.

79. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, *ΠΑΕ* 1985, 117.

τῆς περισυλλογῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῆς ἐγκατάστασης ἦταν στὴ βραχονησίδα, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ὁ οἰκισμὸς ἐπεκτάθηκε στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ.

Ἀνάμεσα στὰ πρῶιμα εὐρήματα, οἱ πιθαμορεῖς μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς ἀρχαϊκῆς κυρίως περιόδου κατέχουν σημαντικὴ θέση. Τὰ περισσότερα ἀπὸ 150 θραύσματα πού συλλέξαμε προέρχονται τόσο ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως. Τὸ πλῆθος τῶν θραυσμάτων ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ἡ Κύθνος εἶχε δικό της ἐργαστήριο, ἂν καὶ οἱ ἀναλύσεις πηλοῦ πού ἔχουν προγραμματιστεῖ εἶναι αὐτὲς πού θὰ μᾶς δώσουν ὀριστικὴ ἀπάντηση⁸⁰.

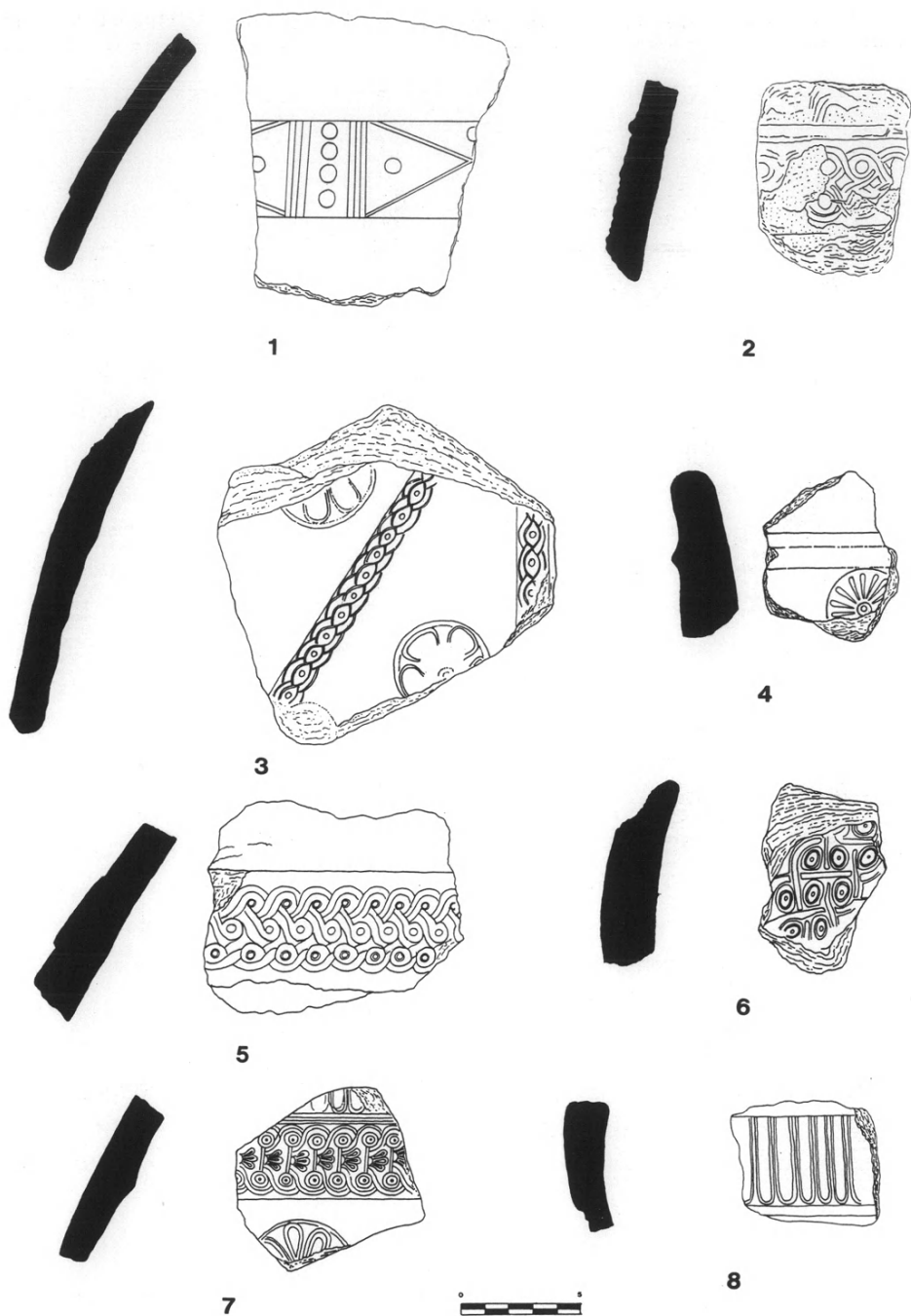
Πολυάριθμα εἶναι τὰ θραύσματα τοῦ γνωστοῦ καὶ ἰδιαίτερα διαδεδομένου τύπου «μετοπῶν καὶ τριγλύφων», δηλ. πιθάρια καὶ ἄλλα σκεύη πού διακοσμούνται μὲ ἐγχάρακτες γραμμὲς καὶ ἐμπίεστους κύκλους. Εἶναι ὁ πιὸ κοινὸς τύπος στὴν Κύθνο ἀφοῦ συλλέχτηκαν γύρω στὰ 40 θραύσματα (εἰκ. 43:1)⁸¹.

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα διακοσμούνται συνήθως μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς κυλινδρικῆς σφραγίδας, ἥ μὲ τὴν ἐμπίεση σφραγίδας πάνω στὴ νωπὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα δείγματα ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς μήτρας (π.χ. εἰκ. 43:2). Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι συνίστανται σὲ ἀπλοὺς ἢ σύνθετους πλοχμούς (εἰκ. 43:2-3, 5-7 καὶ εἰκ. 44:6), σὲ ἔντυπους φυλλόσχημους ρόδακες (εἰκ. 43:3-4, 7, 45:1, 6), γλωσσωτὸ κόσμημα (εἰκ. 43:8), ἀνθέμια καὶ λωτόσχημα ἄνθη (εἰκ. 44:1-2, 4, 7, εἰκ. 45:2-4). Ἐνα μόνον θραῦσμα διακοσμεῖται μὲ μαϊάνδρο (εἰκ. 44:6). Μερικὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα μὲ τὴ σχηματοποιημένη φυτικὴ διακόσμηση χρονολογοῦνται στὴν κλασικὴ περίοδο (εἰκ. 44:7).

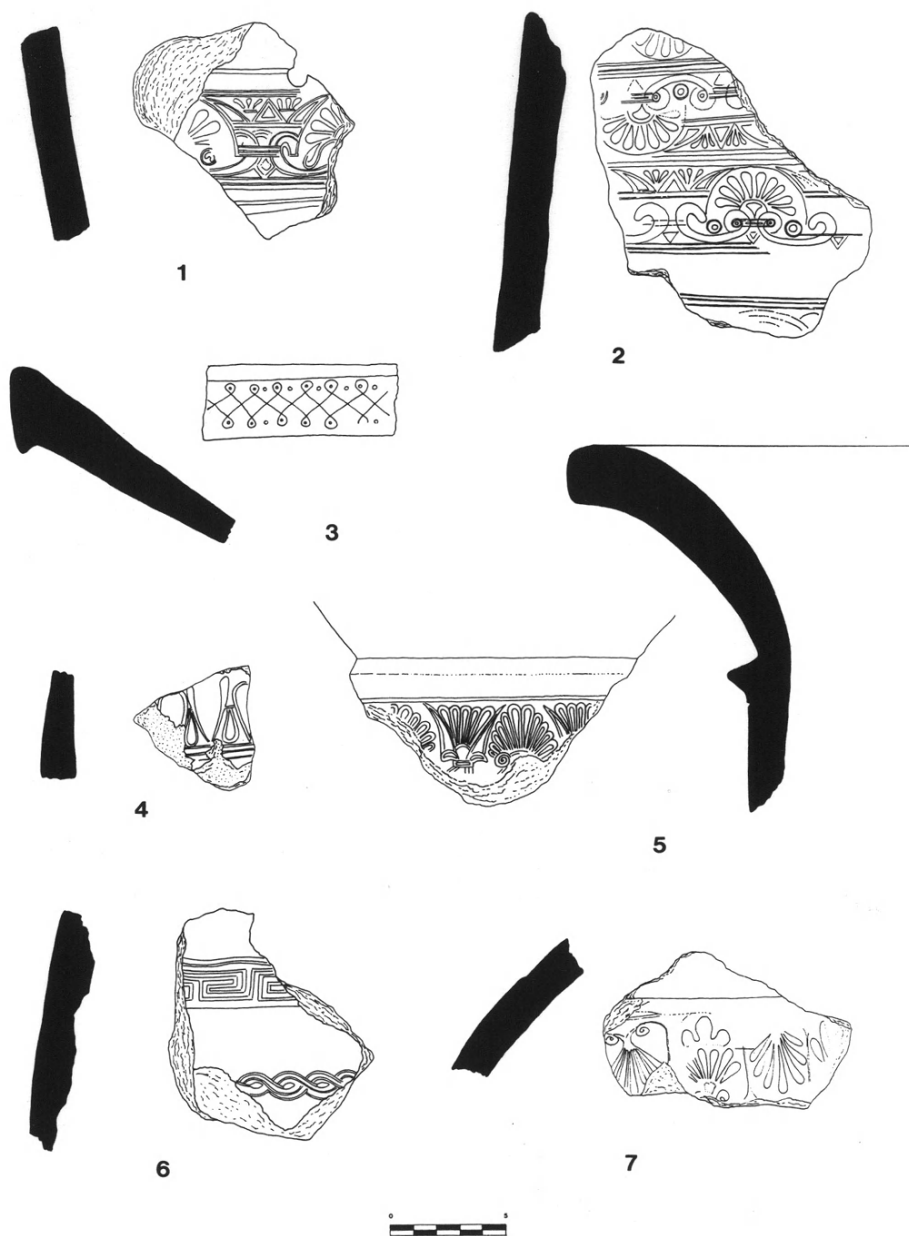
Ἐπτὰ θραύσματα σώζουν εἰκονιστικὲς παραστάσεις (εἰκ. 45): τὰ δύο πιὸ πρῶιμα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως, τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὸ Νότιο Νεκροταφεῖο. Τὸ πρῶτο θραῦσμα σώζει πολεμικὲς σκηνὲς πού ἐντάσσονται μέσα σὲ ὀρθογώνια πλαίσια καὶ μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὸν φημισμένο

80. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς ἦταν οἱ συζητήσεις πού εἶχα γιὰ τὰ ἀνάγλυφα πιθάρια μὲ τὴν καθηγήτρια κ. Εὐα Μπουρνῶ καὶ μὲ τὴν κ. M. Caskey.

81. Γιὰ τὸν τύπο βλ. ΕΥΑ ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Πίθοι τῶν ἱστορικῶν χρόνων μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τὴ ΝΑ Κέα, στὸ Κέα-Κύθνος, μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

Είχ. 43. Πίθοι με ἐγγράρακτη διακόσμηση (1), πλοχμούς, ρόδακες καὶ γλωσσωτὸ κόσμημα (2-8).

Εἰκ. 44. Πίθοι με ἀνάγλυφη σχηματοποιημένη φυτική ἢ γεωμετρικὴ διακόσμηση.

ἀνάγλυφο πίθο τῆς Μυκόνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. 45:1, πίν. 89α)⁸². Τὸ ἄλλο θραῦσμα, ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, χρονολογεῖται στὸν πρῶμο 6ο αἰ. καὶ εἰκονίζει λιοντάρι ποὺ βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 45:2). Στὸν 6ο αἰ. χρονολογοῦνται καὶ τὰ τρία ἐπόμενα θραύσματα: στὸ πρῶτο διακρίνεται πάλι ἀνάμεσα σὲ κάπρο καὶ λιοντάρι, ποὺ εἶναι ἓνα σπάνιο εἰκονογραφικὸ θέμα στὴν ἀνάγλυφη κεραμεικὴ (εἰκ. 45:3), στὸ δεύτερο σειρὰ ἀπὸ φανταστικὰ αἰλουροειδῆ (εἰκ. 45:4). Ἀπὸ τὸν τρίτο πίθο προέρχονται δύο συνανήκοντα ὄστρακα· ἡ διακόσμηση καταλαμβάνει τρεῖς ζώνες (εἰκ. 45:5-6): στὴν ἄνω εἰκονίζονται σφίγγες, στὴ μεσαία ἄλογο ποὺ καλπάζει πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στὴν κάτω ρόδακας. Ἡ κύρια σκηνὴ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀνάγλυφο πίνακα τοῦ Μουσείου Λούβρου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κύθνο: στὴν ἄνω ζώνη παριστάνεται σειρὰ ἵππῶν ποὺ καλπάζουν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν τρίποδα ὡς ἔπαθλα, στὴν κάτω ζώνη ἡνίοχοι μὲ κράνη πάνω σὲ ἄρματα ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ⁸³.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται τὸ τελευταῖο θραῦσμα στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ Πήγασος, ἀντιμέτωπος μὲ τὴν Χίμαιρα (σώζεται μόνον τὸ πόδι τῆς), καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλία τῶν ζώων σκύλος ποὺ κυνηγᾷ λαγὸ (εἰκ. 45:7, πίν. 89β). Εἶναι ἀξιόπρόσεκτο ὅτι ἔχει διακοσμηθεῖ μὲ τὴν ἴδια σφραγίδα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ διακόσμηση ταφικοῦ πίθου ἀπὸ τὰ Λεγραινὰ⁸⁴ καὶ λεκάνης ἀπὸ τὸν Θορικὸ⁸⁵, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 6' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Οἱ διαυγεῖς λεπτομέρειες τοῦ θραύσματος ἴσως δηλώνουν ὅτι τὸ ἐργαστήριό ποὺ κατασκεύασε τὴ σφραγίδα βρισκόταν στὴν Κύθνο (τὴν παρατήρηση αὐτὴ ὀφείλω στὴν κ. Εὐα Μπουρνιᾶ).

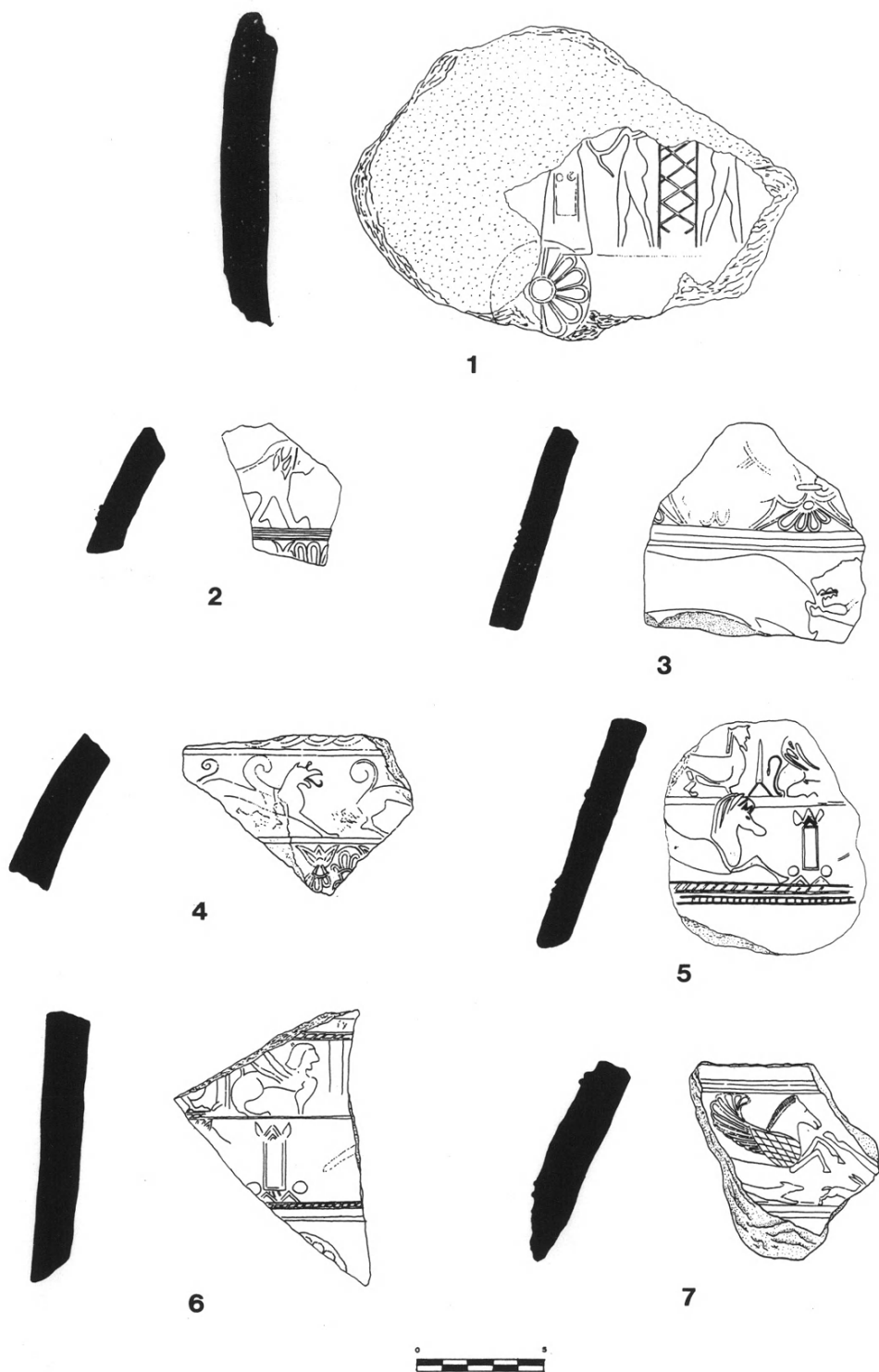
Ἡ πλειονότητα τῶν μελανόμορφων (πίν. 89γ) καὶ ἐρυθρόμορφων ἀττικῶν ἀγγείων προέρχεται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο. Ἀριθμητικὰ λιγότερα θραύσματα,

82. M. ERVIN, Relief Pithos from Mykonos, *AD* 18, 1963, Μελέται, 37-75, πίν. 17-28.

83. E. POTTIER, Les vases archaïques à reliefs, *BCH* 12, 1888, 500. S. MOLLARD-BESQUES, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs (Musée du Louvre)*, τ. I (Paris 1954) 26-27, ἀρ. B156, πίν. XX· ΕΓΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Ἐπίδραση τῆς Πρωτοκορινθιακῆς καὶ Κορινθιακῆς ἀγγειογραφίας στὴν ἀνάγλυφη κεραμική, στὸ *Πρακτικά Γ' Διεθοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1987-88, 180.

84. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ - Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *AD* 18, 1963, Χρονικά, 44-45, πίν. 486.

85. A. HELSEN, A relief-decorated basin, *Thorikos VII* (Gent 1978) 155-171, εἰκ. 82.

Εἰκ. 45. Ἀνάγλυφοι πίθοι μὲ ἔμβριες παραστάσεις.

ἰδιαίτερα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, προέρχονται καὶ ἀπὸ διάφορα σημεῖα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλεως. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὰ σημεῖα ὅπου παρατηροῦνται ἐντονότερες συγκεντρώσεις τῶν παραπάνω κατηγοριῶν ἀγγείων θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε δημόσια οἰκοδομήματα ἢ κατοικίες τῆς εὐπορῆς κοινωνικῆς τάξης. Στὰ ἐρυθρόμορφα συγκαταλέγονται ἀρκετὰ θραύσματα κωδωνόσχημων κρατήρων μὲ διακόσμηση φύλλων δάφνης ἢ ἐλιᾶς στὸ περιχέλιωμα, ἐνῶ ἀρκετὰ σώζουν ἔμβιες παραστάσεις. Τὰ περισσότερα ὄστρακα, βέβαια, εἶναι ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀττικά ἀγγεῖα, ὅπως ἀπὸ ἀρχαίικες καὶ κλασικὲς κύλικες, κοτύλες, σκύφους τύπου Α, ἀλατιέρες, πινάκια, κιονωτοὺς κρατῆρες, ἀμφορεῖς, ψυκτῆρες, ληχύθους κλπ.

Στὰ εὐρήματα τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου συγκαταλέγονται λίγα θραύσματα ἀπὸ σκύφους μεγαρικοῦ τύπου ἀνατολικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέλευσης (βρέθηκαν συνολικὰ μόνον 17 ὄστρακα, πίν. 90α), καθὼς καὶ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἀπὸ τὴν τελευταία κατηγορία συλλέχτηκαν πάνω ἀπὸ 50 καλοδιατηρημένα θραύσματα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὴν Κάτω Πόλῃ καὶ τὸ λιμάνι, ὅπου πρέπει νὰ ἦταν ἐπικεντρωμένες οἱ ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν Κυθνίων (εἰκ. 46). Οἱ περισσότερες εἶναι ροδιακὲς καὶ κνιδιακὲς (πίν. 90β) καὶ χρονολογικὰ τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν 3ο ἕως καὶ τὸν 1ο π.Χ. αἰ.⁸⁶ Τὰ ὄστρακα τοῦ τύπου Δυτικῆς Κλιτύος ἀπὸ τὸ Βρυόκαстро μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ.

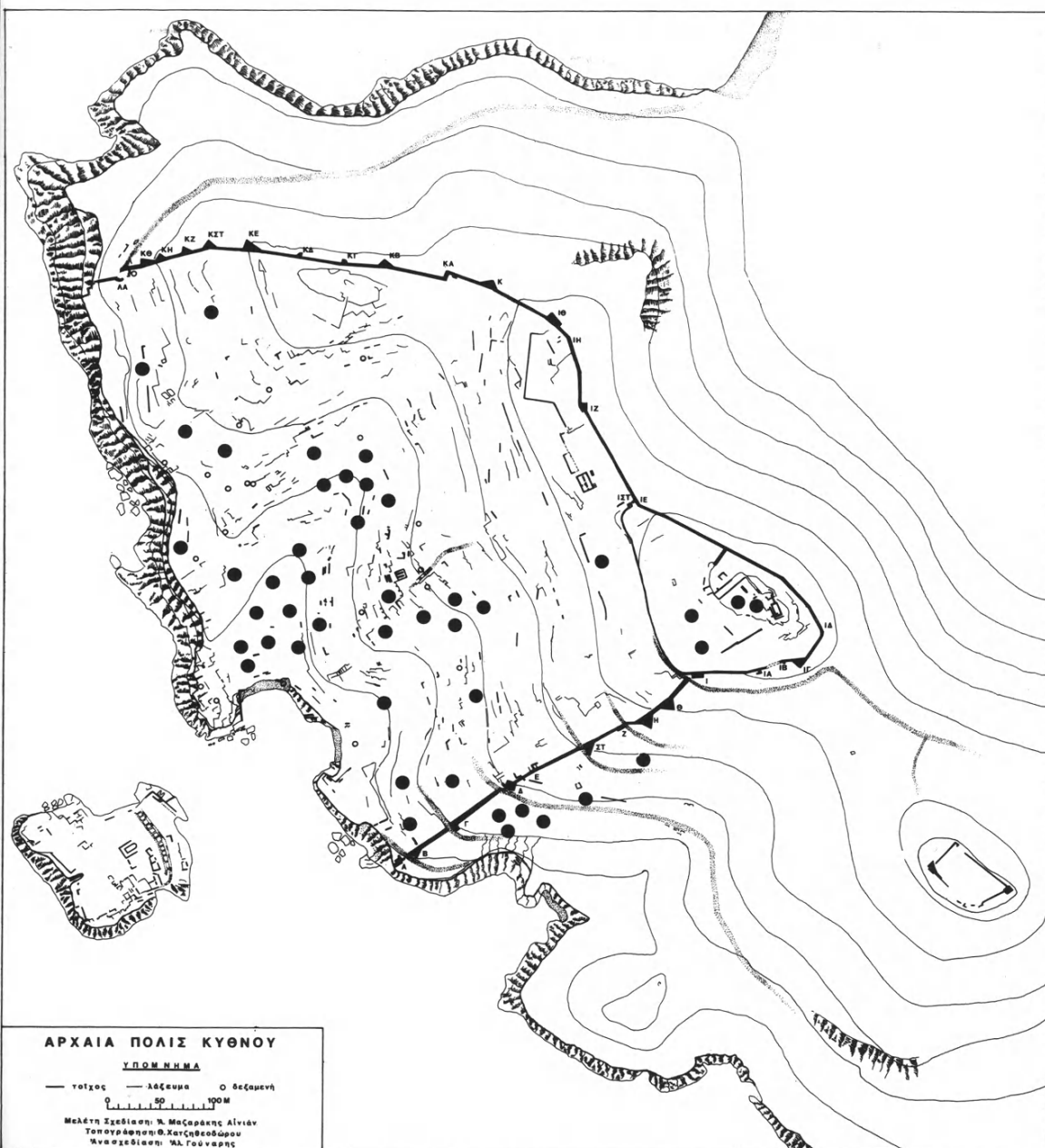
Ἡ ἐρυθροβαφὴς κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ πινάκια ἀνατολικῆς sigillata Τύπου Α (ESA), τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων⁸⁷. Στὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ἀνήκουν θραύσματα ἀρρετινῶν σκύφων ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτῃ τῆς Χρ. Μητσοπούλου, παρουσιάζουν τὰ ὕστερα πινάκια τῶν τύπων Red African Ware ἀπὸ τὴν Τυνησία (εἰκ. 47:1-3)⁸⁸ καὶ Late Roman C Ware ἀπὸ τὴ Φώκαια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (εἰκ. 47:4-

86. Βλ. Ε. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Κύθνο, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θῆρα 31 Αὐγ. - 3 Σεπτ. 1995*, προσεχῶς, ὅπου δημοσιεύονται 18 λαβὲς.

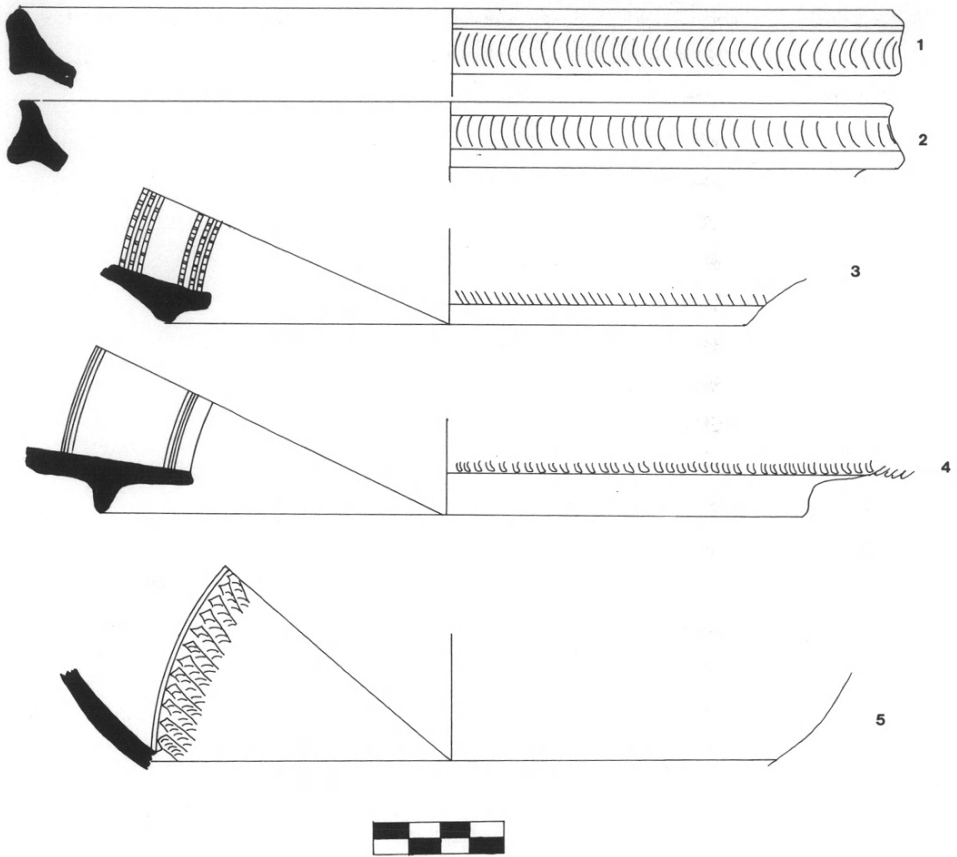
87. J. HAYES, *Sigillata Orientale A, Atlante delle Forme Ceramiche II* (Roma 1985) 9-13, πίν. 1-11.

88. J. HAYES, *Late Roman Pottery* (London 1972) 13-292.

Εἰκ. 46. Κατανομή τῶν ἐνσφράγιστων λαβῶν τῶν ἐμπορικῶν ἀμφορέων στὸν ὠρο τῆς ἀρχαίας πόλης.

Εἰκ. 47. Ἐρυθροβαφὴς κεραμεικὴ τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (σχ. Χρ. Μητσοπούλου).

5), πὺ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.⁸⁹. Προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Κάτω Πόλη καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ καὶ μαρτυροῦν τὴ συρρίκνωση τῆς πόλης λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάλειψή της.

89. HAYES, ὁ.π. 323-370. F. O. WAAGÉ, *Antioch on the Orontes I* (Princeton 1934)

Στὰ ἄβαφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο ὑπάρχουν ἀρκετὲς ρηχὲς κορινθιακὲς λεκάνες ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁹⁰ καθὼς καὶ ἀττικὲς λεκανίδες μὲ ταινιωτὴ διακοσμησι⁹¹. Ἀρκετὰ κοινὰ εἶναι τὰ θραύσματα ἀγγείων ποὺ ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ χτένι, τῶν παλαιοχριστιανικῶν - πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ κατώτατο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πόλης⁹².

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης καὶ τὸ νεκροταφεῖο συλλέχτηκαν ἐλάχιστα πήλινα εἰδώλια (ἐξαιρουμένων τῶν ἑκατοντάδων θραυσμάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἀκροπόλεως), κυρίως τοῦ γνωστοῦ γυναικείου καθηήμενου τύπου⁹³. Λίθινα γλυπτὰ καὶ ἀνάγλυφα, μὲ ἐξαίρεση τὸ προαναφερθὲν θραῦσμα ἀπὸ τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα καὶ μία ἀκέφαλη μαρμάρινη ἐρμαῖκή στήλη, δὲν βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴν ἐρευνα⁹⁴. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὀλόγλυφα γλυπτὰ ποὺ ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη εἶναι τὸ ἀκέφαλο καθιστὸ ἀγαλμα ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴν ὑπαίθρια Συλλογὴ τοῦ Καθολικοῦ, στὴ

298 κέ. P. M. KENRICK, *The Fine Pottery. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)* III, 1, *Libya Antiqua* Suppl. V (Tripoli 1985) 379.

90. B. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Agora XII* (Princeton 1970) 221-223, πίν. 90-92 καὶ ἀντίστοιχα.

91. SPARKES - TALCOTT, ὁ.π. 211-216 (εἰδικότερα γιὰ τὸν τύπο ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 525-300 π.Χ. ποὺ κυρίως ἀπαντᾷ στὸ Βρυόκαστρο πρὸ σ. 213, ἀρ. 1781-1820, εἰκ. 15).

92. Πρὸς. παρὰλληλα στὸ *Recherches sur la céramique byzantine*, ἐκδ. V. DÉROCHE - J.-M. SIESER, *BCH* Suppl. 18, 1989, 24 εἰκ. 5, 28 εἰκ. 8, 32 εἰκ. 11 (M. BONIFAY - F. VILLEDIEU), 51 εἰκ. 7 (C. ABADIE), 85 εἰκ. 5 (P. ARTHUR), 268 εἰκ. 1 (N. GÜNSSENIN). Ὡστόσο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων ποὺ ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ χτένι εἶναι ἀδιάνγνωστο, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν ὀστράκων παραμένει ἀβέβαιη.

93. Πρὸς. R. HIGGINS, *Greek Terracottas* (London 1967) 72, πίν. 29. Τοῦ ἰδίου, *Catalogue of Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I* (London 1954) 175-177, μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

94. Ἐνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν Κύθνο (E.A.M. ἀρ. 3219) ποὺ παριστάνει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ κάποιο τοπικὸ ἥρωα δηλώνει πιθανότατα ὅτι ὑπῆρχε ἡδὴ ἀπὸ τὰ ὕστερα κλασσικὰ χρόνια κάποιο θεραπευτικὸ ἱερὸ στὸ νησί, πιθανότατα στὰ Λουτρά ὅπου πηγάζουν ἱαματικὰ νερά. Στὶς πηγὲς αὐτὲς ὀφείλεται ὡς γνωστὸν καὶ ἡ μεταγενέστερη ὀνομασίᾳ τοῦ νησιοῦ σὲ Θερμιά. Βλ. I.

Χώρα⁹⁵. Τὸ γλυπτὸ ταυτίστηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν Kl. Fitschen μὲ ἀντίγραφο γνωστοῦ πορτραίτου τοῦ Μενάνδρου, ἱδρυτῆ τῆς Νέας Κωμωδίας⁹⁶. Τὸ πρωτότυπο ποῦ ἦταν στημένο στὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ εἶδε ὁ Πausanias (I, 21, 1), ἦταν ἔργο τῶν Κηφισσοδότου καὶ Τιμάρχου, γιῶν τοῦ Πραξιτέλη, ποῦ δούλευαν γύρω στὸ 300 π.Χ. Ἀντίθετα, καταγράψαμε καὶ συλλέξαμε ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀνάμεσά τους τρία θραυσμένα μικρὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ ἓνα ὕστερο δωρικὸ τοῦ ὁποῖου ὁ ἐχίνος κοσμεῖται μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο. Τὰ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια.

Ὅρισμένες κατηγορίες εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης μᾶς δίδουν πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὶς καθημερινὲς δραστηριότητες καὶ ἀσχολίες τῶν Κυθνίων. Τὰ χάλκινα νομίσματα εἶναι πολὺ σπάνια. Δύο ἀπὸ αὐτά, ἂν καὶ πολὺ φθαρμένα, εἶναι τὰ πρῶτα Κυθνιακὰ νομίσματα ποῦ ἔρχονται στὸ φῶς στὸ ἴδιο τὸ νησί⁹⁷ ἐνῶ ἓνα τρίτο εἶναι τοῦ Μαξιμιανοῦ (περίπου 294-299 μ.Χ.)⁹⁸. Ἀγνύθες καὶ σφονδύλια ὅλων τῶν γνωστῶν τύπων προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ ἀποτελοῦν μαρτυρία γιὰ τὴν ἐνασχόληση τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ὑφαντική. Ὅρισμένα σφονδύλια

N. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον* (Ἀθῆναι 1903) 331-332. V. STAIS, *Marbres et bronzes du Musée National* (Athènes 1907) 195. U. HAUSMANN, *Kunst und Heilium. Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs* (Potsdam 1948) 86, ἀρ. Α52. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν* (Ἀθήνα 1967) 137. J. H. CROON, *Hot Springs and Healing Gods, Mnemosyne Series IV*, 20, 1967, 230.

95. BENT, ὁ.π. 441. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 23, 1968, Χρονικά, πίν. 340δ.

96. Zur Rekonstruktion griechischer Dichterstatuen. 1 Teil: Die Statue des Menander, *AM* 106, 1991, 259.

97. Διαμ. 0.011 (ἀρ. εὐρ. B 91/Νχ1) καὶ 0.017 (ἀρ. εὐρ. B91/Νχ2). Εὐχαριστῶ τὴν τ. Ἐφορὸ καὶ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Μάντω Οἰκονομίδου, ποῦ βοήθησε στὴν ταύτιση τοῦ πρώτου νομίσματος.

98. Γιὰ τὸν τύπο βλ. C. H. V. SUTHERLAND, *The Roman Imperial Coinage VI* (London 1967) πίν. 14:13, ἀρ. 16b. A. S. ROBERTSON, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet V* (Oxford 1982) 29 ἀρ. 82 (Κυζίκου). Εὐχαριστῶ τὴν ἐπιμελήτρια Π. Ἀγαλλοπούλου γιὰ τὶς βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

φέρουν ἓνα ἢ περισσότερα σφραγίσματα. Ἀρκετὰ κοινὸ εὕρημα ἀποτελοῦν τὰ κυλινδρικὰ πόδια χειροποίητων πυραύνων (πίν. 91α). Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι ὅλα φέρουν μία σχεδὸν διαμπερὴ ὁπὴ κατὰ μῆκος τοῦ ποδιοῦ, προφανῶς γιὰ νὰ μὴ σκάσει ὁ πηλὸς κατὰ τὴν ὀπτησὴ τοῦ σκεύους στὸν κεραμικὸ κλίβανο, καθὼς καὶ μία κατακόρυφη λαβή. Τὰ θραύσματα τῆς Κύθνου εἶναι πανομοιότυπα μὲ ἓνα ἀντικείμενο ἀπὸ τὴς Πιθηκοῦσσης, κάτι ποὺ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴν ὀρθότητα τῆς ταύτισης τοῦ τελευταίου ὡς ἀκροφύσιο (tuyère)⁹⁹. Τὰ θραύσματα ἀπὸ κυψέλες (πίν. 91β) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου προέρχονται πιθανόν ἀπὸ παιδικούς ἐγκυτρισμούς. Πολλὰ ὅμως προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἀραιοκατοικημένο τμήμα ἀνάμεσα στὸ ὕδραγωγεῖο καὶ τὰ δημόσια κτίρια τῆς κορυφογραμμῆς, κάτι ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι ἡ μελισσοκομία ἦταν μία ἀπὸ τὴς κύριες ἀσχολίες τῶν Κυθνίων. Παρόμοιες κυψέλες (ψέλια, ὅπως τὰ ὀνομάζουν οἱ ντόπιοι σήμερα) κατασκεύαζαν μέχρι πρόσφατα οἱ ἀγγειοπλάστες τοῦ νησιοῦ. Ἐνδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει καὶ ἡ πληθώρα τῶν καταλοίπων ἀπὸ τὴν κατεργασία μετάλλων μέσα στὰ ὅρια τῆς τειχισμένης πόλεως, ὅπως οἱ ἄμορφες σκωρίες¹⁰⁰. Ἡ περιοχὴ γύρω καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ ὕδραγωγεῖο εἶναι ἐγκατεσπαρμένη ἀπὸ κτιστὲς ἢ ὑπόγειες δεξαμενές, ποὺ ἐνδέχεται νὰ σχετίζονται μὲ τὴς δραστηριότητες αὐτές. Στὴν ἴδια περιοχὴ παρατηροῦνται καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ τριπτῆρες καὶ μυλόπετρες ἀπὸ ἡφαιστειογενὴ πετρώ-

99. D. RIDGWAY, *L'alba della Magna Grecia* (Milano 1984) 103, εἰκ. 23. Ἐνισχυτικὸ τῆς ἁποψῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῶν Πιθηκοῦσσῶν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῆς ἀκροπόλεως (Monte de Vico) καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ συγκρότημα στὴ Mazzola.

100. Γιὰ τὴ μεταλλοφορία τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν κατεργασία μετάλλων βλ. ἡδὴ Ο. DAVIS, *Roman Mines in Europe* (Oxford 1935) 257. P. GRAINDOR, *Mines anciennes en Grèce*, *Musée Belge* 7, 1903, 468-470. Γιὰ μία θέση ἐκκαμίνευσης χαλκοῦ τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς II περιόδου βλ. Ο. HADJIANASTASIOU - J. A. MACGILLIVRAY, *An Early Bronze Age Copper Smelting Site on the Island of Kythnos*, *Acts of the British Centenary Conference at Bangor*, ἐκδ. J. Ellis-Jones (Bangor 1988) 23-29 καὶ Z. STOS- GALE, *The Role of Kythnos and other Cycladic Islands in the Origins of Early Minoan Metallurgy*, στὸ *Κέα-Κύθνος*.

ματα. Ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση καὶ τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τῶν ἐργαστηριακῶν καταλοίπων ποὺ ἔχει ἀναλάβει ἡ "Ο. Χατζηναστασίου θὰ μᾶς διαφωτίσουν στὸ μέλλον γιὰ τὰ μέταλλα καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας.

Μὲ βάση πάντοτε τίς ἐνδείξεις ποὺ παρέχουν τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἡ ἐγκατάλειψη τῆς πόλης τοποθετεῖται στὸν 6ο ἢ στὸν 7ο μ.Χ. αἰ. Οἱ λόγοι τῆς ἐγκατάλειψης δὲν μᾶς εἶναι γνωστοί, ἂν καὶ καθοριστικὸ ρόλο ἴσως ἔπαιξε ἡ δημογραφικὴ συρρίκνωση (τὸ ἀποδεικνύουν τὰ ὕστερα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ποὺ περιορίζονται στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι· εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας φαίνεται ὅτι ἀτονεῖ κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες). Σύμφωνα μὲ τίς γραπτὲς μαρτυρίες ἡ Κύθνος ἔπεσε κατ' ἐπανάληψιν στὰ χέρια τῶν πειρατῶν, στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., στὸν 1ο π.Χ. αἰ. καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.¹⁰¹, καὶ σὲ κάθε μία περίπτωση χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση ξένης δυνάμεως γιὰ τὴν ἐκδίωξή τους καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς νομιμότητος. Συνεπῶς, φαίνεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ πόλη ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς καταφύγιο ἀφοῦ οἱ λιγοστοὶ κάτοικοι δὲν ἦταν σὲ θέση οὔτε νὰ συντηρήσουν τὰ ἐκτεταμένα ὀχυρωματικὰ ἔργα, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ τὰ ἐπανδρώσουν ἀποτελεσματικά. Ἐπιπλέον, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας τὴ νέα ἀπειλὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα καὶ ἐξῆς, οἱ λόγοι τῆς μετακίνησης τῶν Κυθνίων στὴν ἀπόρθητη ἀλλὰ μικρὴ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη τοῦ Κάστρου στὸ βόρειο μέρος τοῦ νησιοῦ (πρβ. εἰκ. 1), γίνονται καλύτερα κατανοητοί¹⁰². Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα μαρτυροῦν ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε οἰκισμὸς τοῦλάχιστον ἀπὸ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους (10ο αἰ. π.Χ.), ἴσως καὶ ἀπὸ παλαιότερα, ἐνῶ διάσπαρτα ὄστρακα μαρτυροῦν ἀνθρώπινη παρουσία καθ'

101. IG II² 549, 682 καὶ 3218 καὶ TAC., Hist. II 8 καὶ 9.

102. Γιὰ τὸ Κάστρο, ἐπίσης γνωστὸ ὡς Κάστρο τῆς Ὠριᾶς, Παλιόκαστρο καὶ κατὰ μία ἐκδοχή: G. SEBASTIANI, *Viaggio e navigazione dell'Archipelago* (Roma 1687) 97, Σκλάβος, βλ. ROSS, ὁ.π. 111-113. G. GEROLA, Fermentia (Kythnos-Thermja), *ASAtene* 6-7, 1923-24, 46, 77-81. Βλ. καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Ch. Hansen στὸ I. HAUGSTED, *Ἡ Κύθνος στὰ 1700, 1836, 1845* (Ἀθήνα 1987) εἰκ. στὴ σ. 42 καὶ A. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ, *Χριστιανὸς Χάνσεν* (Ἀθήνα 1993) 101, εἰκ. 150. Βλ. ἀκόμη P. BRUN, *Les archipels égéens dans l'antiquité grecque* (Paris 1996) 148.

ὅλη τή διάρκεια τῶν ἱστορικῶν χρόνων¹⁰³. Ἐπομένως, οἱ κάτοικοι τοῦ Βρυοκάστρου φαίνεται ὅτι εἴτε σταδιακά (τὸ πιὸ πιθανόν), εἴτε ὕστερα ἀπὸ κοινὴ ἀπόφαση, ἐνώθηκαν μὲ τοὺς ἤδη ἐγκατεστημένους στὸ Κάστρο¹⁰⁴.

Τὰ ἀρχιτεκτονήματα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη μαρτυροῦν γιὰ τὴ σχετικὴ εὐμάρεια τῶν Κυθνίων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, κάτι ποὺ δὲν διαφαινόταν ξεκάθαρα ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες φιλολογικὲς μαρτυρίες¹⁰⁵. Ἡ προγραμματιζόμενη γιὰ τὸ ἐγγὺς μέλλον συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῶν ἱερῶν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, τοῦ ὕδραγωγείου, καὶ ὀρισμένων οἰκιῶν, ἢ διενέργεια τομῶν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ τείχη καὶ ἡ συνέχιση τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῆς ΚΑ' Ε.Π.Κ.Α. στήν περιοχὴ τοῦ Νότιου Νεκροταφείου ἀσφαλῶς θὰ συμβάλουν στὴ συμπλήρωση τῶν γνώσεών μας γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως καὶ τὸν ὕλικὸ πολιτισμὸ τῶν Κυθνίων καὶ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ δώσουν λύσεις καὶ ἀπαντήσεις στὰ συγκεκριμένα προβλήματα ἢ ζητήματα ποὺ ἔθεσε ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Παράλληλα, ἡ δεύτερη φάση τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνει τὴ συστηματικὴ καὶ διαχρονικὴ πλέον ἐξερεύνηση τοῦ ὑπόλοιπου νησιοῦ¹⁰⁶.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

103. Κατὰ τὶς ἐπανειλημμένες περιοδεῖες μας στὸ Κάστρο παρατηρήσαμε ὅστρακα τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἄλλα τῶν κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ Ὁ. Χατζηαναστασίου, ἀπὸ τὴ μεριά της, βρῆκε καὶ ὅστρακα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου: βλ. Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Σημειώσεις ἀπὸ τὴν Κύθνο, στὸ *Κέα-Κύθνος*.

104. Ἡ καταστροφὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἐπισκόπου Σύρου Ἀντ. Ἰουστινιάνη, τοποθετεῖται γύρω στὰ 1570 μ.Χ. Βλ. ΑΝΤ. ΒΑΛΛΗΝΔΑ, *Ἱστορία τῆς νήσου Κύθνου* (ἐν Ἀθήναις 1896) 57. Ὡστόσο, ἡ Α. ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS, ὁ.π. (σημ. 3) σημειώνει ὅτι τὸ Κάστρο καταστράφηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στόλο καὶ τὰ πειρατικὰ τοῦ Χαϊρρεντίν Μπαρμπάροσσα στὰ 1537.

105. Βλ. γιὰ παράδειγμα P. BRUN, *Pauvreté et impuissance de Kythnos. Essai pour un jugement équilibré*, στὸ *Κέα-Κύθνος*.

106. Γιὰ μιὰ πρώτη ἔρευνα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση βλ. τὴ μελέτη τῆς Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ὁ.π.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 92-93)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν πόλιν Ἰθάκη-Ἀλαλκομεναὶ περιορίστηκε φέτος σὲ μικρὸ χῶρο πρὸς Δ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου ἐργάστηκαν ἡ ἀρχαιολόγος Νάνσυ Συμεώνογλου, ὁ ἀρχιτέκτων Georges Guigues, ὁ φωτογράφος Douglas Gaubatz, καὶ οἱ G. Richard O'Connor, Παῦλος Μιχαλόπουλος, Jane Rice, καὶ Michelle Gasser.

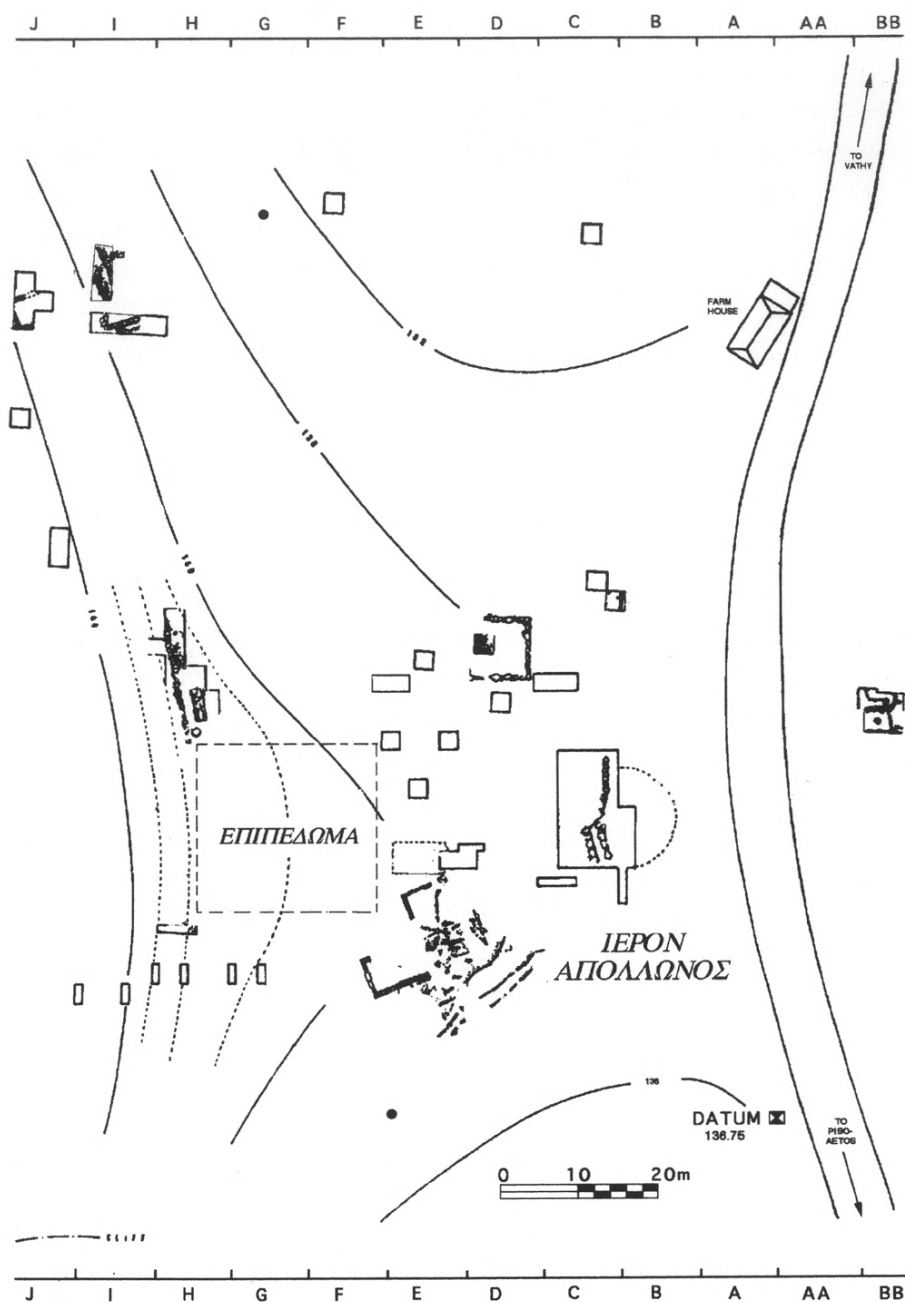
Σκοπὸς τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τοῦ χώρου πρὸς Β τοῦ ἐπίπεδου τετραγώνου στὸ κέντρο τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ὁποῖο συμπίπτει μὲ τὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐρευνῶν μας κατὰ τὸ 1984 προσπαθήσαμε νὰ καθορίσουμε τὴ χρῆση καὶ χρονολόγηση τοῦ χώρου αὐτοῦ¹. Ἡ φετινὴ ἔρευνα προσθέτει σημαντικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία τοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀποκαλύφθηκε κτίριο μήκους τουλάχιστον 15 μ. τοῦ ὁποίου δυστυχῶς λείπει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα (εἰκ. 1, πίν. 92α-β). Τὸ δυτικὸ θεμέλιο τοῦ κτιρίου βρέθηκε πεσμένο πρὸς τὴν κατηφορικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου προφανῶς ἀπὸ σεισμό. Πρὸς Δ τοῦ κτιρίου ἡ πάχους 40 ἐκ. ἐπίχωση ἦταν γεμάτη ἀπὸ κλασικὴ κεραμεικὴ. Ἡ μεγάλη ποσότητα καὶ ἡ καλὴ ποιότητα, ὅσο καὶ ἡ ὕπαρξη πολλῶν λατρευτικῶν ἀγγείων ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀφιερῶματα σὲ ἱερό.

Ἡ στρωματογραφία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἦταν πολὺπλοκὴ καὶ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Τὰ γεμίσματα ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὕλικά ἔχουν μεγάλον βάθος σχεδὸν παντοῦ. Ἀγγεῖα, εἰδῶλια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα

---

1. Βλ. ΠΑΕ 1984 (ἀνασκαφὴ ἐπίπεδου χώρου), 1985 (ἀνασκαφὴ ἱεροῦ πρὸς Ν), 1990 (ἀνασκαφὴ δημοσίου κτιρίου κλασικῆς ἐποχῆς πρὸς Δ) καὶ 1992 (ἐρευνα στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς Α).

Εἰκ. 1. Ἰθάκη, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

βρέθηκαν θρυμματισμένα, χωρίς κανονική χρονολογική διαδοχή. Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου καὶ ἀκριβῶς δίπλα στὸ δυτικὸ θεμέλιο ὑπῆρχε μεγάλο κενὸ βάθους 5 μ., ἀκανόνιστου σχήματος ἄνω πού καταλήγει σὲ μικρὸ κυκλικὸ θάλαμο, πού εἶναι σκαμμένος στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ θαλάμου δὲν ὁλοκληρώθηκε.

Κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ θεμέλιο βρέθηκε μεγάλο θραῦσμα ἀπὸ ζωγραφισμένο μυκηναϊκὸ κρατῆρα, χρονολογούμενο ἴσως στὴν ΓΕ IIIB2 ἐποχῇ², σὲ κατώτερο στρώμα δεύτερος κρατήρας³ καὶ ἄλλα πολλὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα (πίν. 93α). Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ ὄστρακα ὅλων τῶν ἐποχῶν μεταξύ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῆς τελευταίας κλασικῆς. Πολυάριθμα ἦταν τὰ ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καί, ὅπως στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου, βρέθηκαν καὶ ἐδῶ πολλὰ ἀγγεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως τὸ ἐρυθρόμορφο θραῦσμα μὲ παράσταση νεάνιδος (πίν. 93β)⁴, ἐπίσης ἀρκετὰ εἰδῶλια⁵, λύχνοι καὶ νομίματα⁶.

Ἀκριβῶς πρὸς Ν τοῦ ὑπόγειου θαλάμου καὶ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια βρέθηκε ὀρθογώνιο βάθρο διαστάσεων 4.10 X 1.60 μ. (πίν. 92α). Ἡ χρῆση τοῦ βάθρου εἶναι ἄγνωστη πρὸς τὸ παρόν. Πρὸς Ν τοῦ βάθρου βρέθηκε ἓνα πολὺ καλὰ κτισμένο πηγάδι πού ἔχει ἄνω διάμετρο 1.25 μ. Οἱ κανονικοὶ δόμοι τοῦ στομίου ἔλειπαν, ἀλλὰ ἓνας πολὺ μεγάλος καὶ δύο μικρότεροι βρέθηκαν ἀργότερα μέσα στὸ πηγάδι. Τὸ σχῆμα τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι ἀπιοσιδές. Μέχρι βάθους 5.50 μ. πού ἔγινε δυνατὴ ἡ ἔρευνά του βρέθηκαν λίγα μόνο ὄστρακα καὶ πολλὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά.

2. Πρόκειται μάλλον γιὰ κρατῆρα FS 281 διακοσμημένο μὲ FM 75 καὶ 43· γιὰ παρόμοιο βλ. P. MOUNTJOY, *Decorated Mycenaean Pottery*, SIMA 1986, 129.

3. Τὸ σχῆμα του εἶναι FS 282, βλ. αὐτόθι 149, εἰκ. 188.

4. Ἡ παράσταση ἀνήκει στὸν γνωστὸ ρυθμὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. A. D. TRENDALL, *The Red-figure Vases of Lucania, Campania, and Sicily*, 3rd Suppl. (Λονδίνο 1983), 145, πίν. XV. 9062, καὶ 270, πίν. XXXI.2.

5. Ἡ εἰκονιζόμενη γυναικεία κεφαλὴ μοιάζει μὲ τὸν τύπο IX τῆς σειρᾶς τῆς Μύρινας, βλ. SIMONE MOLLARD-BESQUES, *Figurines et reliefs du Louvre*, II (Παρίσι 1963), σ. 177, πίν. 214.

6. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ Ἰθακήσιο νόμισμα μὲ γνωστὲς παραστάσεις (Ἔμ. κεφαλὴ Ὀδυσσεύς, Ὀπ. πετεινὸς καὶ μονόγραμμα ΚΑ).

Τὸ κτίριο ἔπεσε πρὸς τὴν κατηφορικὴ πλαγιά τοῦ λόφου προφανῶς ἀπὸ σεισμό. Τὸ στρώμα καταστροφῆς χρονολογεῖται ἀσφαλῶς στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ δείχνει καθαρά ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν μεγάλο σεισμό τοῦ 374 π.Χ. τὴν καταστροφικὴ δύναμη τοῦ ὁποῖου ἔχουμε συναντήσει παντοῦ ὅπου ἔχουμε σκάψει τὴν κλασικὴ πόλη. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου δὲν βρέθηκε.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ἀκόμη ἀσφαλῆ συμπεράσματα γιὰ τὸ κτίριο. Φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ καθαρά ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ μὲ μακρόχρονη ἱστορία. Τὸ ἀρχικὸ οἰκοδόμημα εἶχε ὅπωςδήποτε κτιστεῖ κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ λόγω τῆς κυκλώπειας κατασκευῆς τῶν θεμελίων καὶ τῆς παρουσίας μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς στὸ ἐσωτερικὸ τους. Ἀργότερα μεταβλήθηκε σὲ ναὸ ἀφιερωμένο σὲ ἄγνωστη πρὸς τὸ παρὸν θεότητα, ἀλλὰ στὴν τελευταία περίοδο τῆς χρήσης του τὰ ἀφιερῶματα περιλαμβάνουν γυναικεῖα εἰδώλια καθὼς καὶ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων πού ἀνέθεταν οἱ πιστοὶ σὲ μεγάλες ποσότητες. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουν πολλὰ πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλη μέρη τῆς Ἑλλάδας.

Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ, οἱ ἀρχαῖοι Ἰθακήσιοι ἔσκαψαν παντοῦ καὶ ἔβγαλαν ὅ,τι πολύτιμο ὑπῆρχε (πολύτιμα μέταλλα, ἀγάλματα, ἐπιγραφές, καὶ θρησκευτικὰ σκεύη). Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴ μεγάλη διαταραχὴ τῶν στρωμάτων καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία λιγιστῶν ἀντικειμένων μεταγενέστερων τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ σὲ μεγάλα βάθη (ὄστρακα, νομίσματα, πίν. 93γ-δ, καὶ ὑάλινα ἀγγεῖα).

Τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Ἰθάκης γνωρίζουμε δύο ἱερὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές. Τὸ μεγάλο ἱερὸ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς «σκιερὸν ἄλσος» (φ. 278), τὸ ὁποῖο ἄκμασε κατὰ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὅποτε ἀφιερώθηκαν σὲ αὐτὸ ἀγγεῖα κατὰ χιλιάδες. Ἡ ταυτότητα τοῦ φετινοῦ ἱεροῦ εἶναι ἄγνωστη. Ναὸς τῆς ἀρχαίας Ἰθάκης ἀναφέρεται στὴ γνωστὴ ἐλληνιστικὴ ἐπιγραφή τῆς Μαγνησίας ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου ὡς Ὀδυσσεῖον⁷. Τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε δὲν ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεση τῶν δύο ναῶν, ἀλλὰ ἡ ἐπιγραφή ὀνομάζει τὸν ἱερέα τοῦ Ὀδυσσεῖου ὁ ὁποῖος ἐκλέχτηκε γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὴν Ἰθάκη στὴν πόλη

7. O. KERN, *Die Inschriften von Magnesia am Meander* (Βερολίνο 1903), 27, ἀρ. 36.

τῆς Μαγνησίας. Τὸ ὄνομά του εἶναι Ἰγέρτας τοῦ Πραῦλου. Τὸ 1992 βρήκαμε στὸ γειτονικὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἐπιτύμβια στήλη τοῦ ἱερέως Πραῦλου. Λόγω τῆς σπανιότητος τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς χρονολόγησής τῶν δύο ἐπιγραφῶν στὴ μέση ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (τῆς Μαγνησίας χρονολογεῖται στὸ 207-6 π.Χ.), ἡ συσχέτιση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης μὲ τὸν ὁμώνυμο ἱερεὺς τῆς ἐπιγραφῆς Μαγνησίας εἶναι πιθανή. Ἡ συσχέτιση αὕτη ἐνισχύει ἐπίσης τὸν δεσμὸ μεταξὺ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ἀετοῦ καὶ τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Ἰθάκης.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 94-96)

Στὸ Γυμνάσιο τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως συνεχίστηκε τὸ πρόγραμμα προ-ετοιμασίας τῆς δημοσίευσης τῶν κτιρίων — τῶν ὁποίων ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα —, καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ δημόσιου αὐτοῦ συγκροτήματος, με ἐπιχορήγηση 2.000.000 δρχ. ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ.

Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας συνεχίστηκαν καὶ ἐφέτος οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν πώρινων δόμων καὶ στερέωσης τῶν τοίχων ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ τῶν κτιρίων τοῦ Γυμνασίου, καθὼς καὶ οἱ συγκολλήσεις τῶν ἀποσπασθέντων πώρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἡ ἀποτύπωσή τους.

Στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἀμφιπόλεως — τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάσθηκε στὶς 17 Σεπτεμβρίου —, ἔγινε ἡ καταγραφή καὶ ἀποδελτίωση θραυσμάτων ἀμφορέων, λίθινων ἐργαλείων καὶ ὀργάνων ἄσκησης, καθὼς καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ μαρμάρινων ἀποτμημάτων βάθρων καὶ βάσεων καὶ συνεχίστηκε ἡ ἐπεξεργασία τῶν καταλόγων νομισμάτων καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν. Ἐπίσης προχώρησε ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ σχεδίαση τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

Τέλος ἔγινε ἡ καταγραφή καὶ ἀποδελτίωση ὅλων τῶν βάθρων καὶ βάσεων πού βρίσκονται κατὰ χῶραν στὸ Γυμνάσιο.

Μὲ τίς παραπάνω ἐργασίες ὁλοκληρώνεται σταδιακὰ ἡ συντήρηση καὶ ἀνάδειξη τοῦ Γυμνασίου, καθὼς καὶ ἡ μελέτη γιὰ τὴ δημοσίευσή του.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΥΛΙΚΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 97)

Συνεχίσθηκαν και κατά το 1995, υπό την επίβλεψη του γράφοντος, οι εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και προκαταρκτικής μελέτης κεραμεικού υλικού των ανασκαφών Ζάκρου, με σκοπό την τελική δημοσίευσή του. Στις εργασίες έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Α. Ἀρχοντάκη, Έ. Γεροντάκου, Κ. Χριστοφή και Ε. Χρυσικοπούλου καθώς και οι φοιτήτριες αρχαιολογίας Ε. Βαρουχάκη, Α. Βασιλάκη, Α. Γιαγκάκη, Ε. Δρακάκη, Π. Δράκου, Μ. Ζαμπανίνι, Ε. Λεγάκη, Β. Μπότση, Α. Νικολακάκη, Ε. Πρέβα και Α. Σημανδηράκη. Παράλληλα τόν Σεπτέμβριο στὴ Ζάκρο προχώρησαν οι εργασίες αρχιτεκτονικής αποτύπωσης τῶν Κτιρίων Β και Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση. Τίς σωστικές εργασίες στερέωσης στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ τὴ συντήρηση-ἀποκατάσταση κινήτων εὐρημάτων παλαιότερων ἐτῶν ἀνέλαβε, ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ ἔμπειρος τεχνίτης-συντηρητής Κ. Νικάκης. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἀπὸ ἐδῶ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Ν. Ὑόρκης (INSTAP), πού ὑποστήριξαν οἰκονομικά τίς εργασίες, ὅπως καὶ στὶς ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή τους στὸ Πρόγραμμα Ζάκρου. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

α) Καταγραφή κεραμεικοῦ υλικοῦ ἔτους 1963

Στὸ Ἡράκλειο ὁλοκληρώθηκαν οἱ εργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς, σχεδίασης καὶ φωτογράφησης τῶν ομάδων κεραμεικῆς ἀπὸ τὰ κτίρια τοῦ ΝΔ Λόφου (ἢ «Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου»). Συγκεκριμένα καταγράφηκαν καὶ ταυτίσθηκαν στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς 73 ομάδες πού προέρχονταν ἀπὸ

τὰ Κτίρια Α, Β, Δ, Ε, Ζ καὶ τὸ «Κτίριο ΒΑ τῆς Οἰκίας Α». Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς προκαταρκτικῆς μελέτης τοῦ παραπάνω ὑλικοῦ ἀρχίζει ὁ σχεδιασμός τοῦ Β' Τόμου τῆς Δημοσίευσης Ζάκρου, πού θὰ περιλαμβάνει τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση ἀρχιτεκτονικῆς καὶ εὐρημάτων τῶν παραπάνω κτιρίων. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον προυσιάζουν οἱ κεραμεικὲς ομάδες ἀπὸ τὸ Κτίριο Δ, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες δύο τουλάχιστον φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙ περίοδο, μία φάση πού μέχρι τώρα πιστευόταν ὅτι δὲν ἀντιπροσωπεύεται στὴ Ζάκρο. Ἀσφαλὲς κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ομάδες, πού προέρχεται ἀπὸ τὸν χώρον Ν, ἀποτελεῖ ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἐφυραϊκῆς κύλικας ἀπὸ ὑπόλευκο πηλόν, φανερά εἰσαγμένης, πιθανότατα ἀπὸ τὴν Κνωσό.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀναγνώριση ἑνὸς κυτέλλου «τύπου αὐγοθήκης», πού προέρχεται ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ δωματίου Α τοῦ Κτιρίου Ζ. Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, πιθανότατα, ἦταν ἐπίσης εἰσαγμένο, ἀφοῦ ὁ τύπος φαίνεται σπανιότατος στὴ Ζάκρο.

Ἀξιόλογα σύνολα κεραμεικῆς προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὶς νότιες ἀποθήκες τοῦ Κτιρίου Β (Υ, Φ, Ψ, Ω). Σὲ μία ἀπὸ τὶς ομάδες τοῦ δωματίου Υ ἀναγνωρίσθηκε τὸ ἀνώτερον ἥμισυ πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση ζώνης διπλῶν πελέκεων (πίν. 97α), ἀνάλογον μὲ τὸν πίθον πού βρέθηκε πρὸ ἐτῶν στὸ Κτίριο Ζ τοῦ ἴδιου λόφου (βλ. ΠΑΕ 1988, 232, πίν. 160α).

Ἐνδιαφέρουσες ομάδες κεραμεικῆς προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Κτίριο Ε, ὅπου φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύονται, ἔστω καὶ ἀποσπασματικά, ὅλες οἱ χρονολογικὲς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζάκρου. Μία σημαντικὴ ομάδα, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιο Φ στὸ νότιον τμήμα τοῦ κτιρίου, ἀντιπροσωπεύει μὲ χαρακτηριστικὰ δείγματα τὴν τελευταία παλαιοανακτορικὴ φάση στὴ θέση. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κομμάτια διακρίνονται δύο ἀκέραια σωζόμενα ἀγγεῖα: μία ἀσκοειδὲς πρόχους μὲ διακόσμηση ἐρυθρῶν καμπυλούμενων ταινιῶν ἐπίθετων σὲ μελανὸ ἐπίχρῖσμα καὶ ἓνας δίμυξος λύχνος πάνω σὲ ψηλὸ κωδωνόσχημον πόδι (πίν. 97β).

6) Καταγραφὴ ομάδων κεραμεικῆς στὴ Ζάκρο

Κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς καὶ καταγραφῆς τοῦ κεραμεικοῦ ὑλικοῦ πού παραμένει στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου τῆς Ζάκρου. Καταγράφηκαν, σχεδιάσθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν 34

ομάδες κεραμεικῆς, πού προέρχονται ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Αὐλὴ καὶ τοὺς περιβόλους τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ κτίριο Δα τοῦ ΝΔ λόφου, τὸ Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Κτίριο θόρεια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ καὶ τὸ Κτίριο Α τοῦ ΒΑ λόφου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία πολλῶν ὀστράκων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὶς ομάδες τοῦ ΝΑ περιβόλου, ὅπως καὶ μιᾶς ομάδας μὲ διακοσμημένη κεραμεικὴ τῆς ΜΜ ΙΙ περιόδου, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου.

γ) Ἀποτύπωση καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες στὴ Ζάκρο

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποτύπωση τῶν Κτιρίων Β καὶ Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση. Σχεδιάσθηκαν τομὲς καὶ ὄψεις σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα, κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος τῶν δύο κτιρίων καὶ ἀποτυπώθηκαν μὲ λεπτομέρειες σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Παράλληλα, ἔγιναν ἀπὸ τὸν τεχνίτη Κ. Νικάκη σωστικὲς στερεωτικὲς ἐπεμβάσεις σὲ πολλοὺς τοίχους τοῦ Κτιρίου Β καὶ ἰδιαίτερα στὰ δωμάτια Π, Σ, Ρ, Ο καὶ Ι τοῦ κάτω ἀνδῆρου (πίν. 97γ). Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν ἔγινε ἡ γενικὴ φωτογράφηση τοῦ κτιρίου.

δ) Συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης κεραμικοῦ ὑλικοῦ παλαιῶν ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς. Συγκεκριμένα ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ 1983 καὶ προχώρησε σημαντικὰ αὐτὴ τοῦ 1984. Συγκολλήθηκαν πάνω ἀπὸ εἴκοσι μεγάλα ἀγγεῖα (ἀνάμεσά τους τρεῖς πίθοι — ὁ ἓνας μὲ δώδεκα λαβὲς — καὶ γεφυρόστομο ἀγγεῖο, μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν, τῆς ΥΜ Ιβ περιόδου), ὅπως καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων πόσεως, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἔφεραν ἀξιόλογη διακόσμηση, κυρίως στὴν τεχνοτροπία dark on light. Παράλληλα συγκολλήθηκαν τρεῖς ὑψηλοὶ κύαθοι μὲ πόδι (cup-rhytons) μὲ διακόσμηση σπειρῶν καὶ διπλῶν πελέκεων, προερχόμενοι ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

Στὸν ἴδιο χῶρο ἔγινε ἀκόμα ὀλοκληρωμένη φωτογράφηση τοῦ συντηρημένου ἕως τὸν μῆνα Ἰούνιο ὑλικοῦ (φωτογράφος: Γ. Πατρικιάνος) καὶ σχεδίαση ὀρισμένων ἐπιλεκτῶν διακοσμητῶν ἀγγείων (ζωγράφος: Κ. Ἡλιάκης).

ε) Δημοσίευση τοῦ Α' τόμου Ζάκρου

Ἐτοιμάσθηκαν καὶ παραδόθηκαν στὸν γράφοντα γιὰ τὴν τελικὴ ἐπιμέλεια, ὅλα τὰ κείμενα ποὺ πρόκειται νὰ περιληφθοῦν στὸν Α' τόμο τῆς τελικῆς δημοσίευσης Ζάκρου. Τὰ κείμενα ἀφοροῦν σὲ γενικὰ κεφάλαια μεθοδολογίας, ὁρολογίας καὶ ἱστορίας τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Ζάκρο καὶ στὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὶς θέσεις «Μαῦρο Αὐλάκι» (1962), «Τῆς Οὐρανιάς τὸ Φρούδι» (1962), «Σπηλιάρα» (1962), «Μαλακάρη» (1962), «Πεζοῦλες Κεφάλας» (1967) καὶ «Καλυβομούρι» (1975), τῆς εὐρύτερης περιοχῆς Ζάκρου.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 98-100)

Οι έργασίες κατασκευής τοῦ ἐπιτόπιου μουσείου στήν Πλατεία Μητροπόλεως τῆς Νάξου (βλ. *Έργον* 1994) συνεχίσθηκαν καί κατὰ τὸ 1995 (πίν. 98α) στὰ πλαίσια τῆς προγραμματικῆς σύμβαςης ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Νάξου. Ἡ Ἑταιρεία συνέβαλε στίς δαπάνες καλύπτοντας τήν ἀρχιτεκτονική ἐπίβλεψη. Κατὰ τίς ἐργασίες ἐγκατάστασης τοῦ ἀνηρτημένου μεταλλικοῦ διαδρόμου ἀποκαλύφθηκε στὰ νότια τοῦ χώρου ἡ συνέχεια τῶν θεμελίων οἰκίας τῆς ὕστερης ρωμαιοκρατίας (πίν. 98β), ἡ πρὸς Ν συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ γεωμετρικοῦ ταφικοῦ περιβόλου (πίν. 99α-β) καί διαπιστώθηκε ὅτι ἡ μία ἀπὸ τίς δύο ἐστίες τῆς ρωμαιοκρατίας στὸν τύμβο ἀγνοήθηκε καί σκεπάσθηκε ἀπὸ μεταγενέστερο τοῖχο τῆς ἴδιας περιόδου (πίν. 100).

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΙΝΩΑΣ

(Πίν. 101-108)

Στή Μινώα* Ἀμοργοῦ, χάρις στίς δωρεές** πρὸς τὴν Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοῦ Ἰδρύματος Σταματίου Δεκόζη Βούρου καὶ τοῦ Σταύρου Σ. Νιάρχου, τὰ χρηματικὰ κονδύλια διαφόρων φορέων, τῶν Ὑπουργείων Αἰγαίου καὶ Πολιτισμοῦ, καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, καὶ χάρις στὴν πολύτιμη βοήθεια καὶ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ στὴ Ἀμοργὸ τοῦ ἀρχαιολόγου Γεωργ. Ι. Γαβαλᾶ πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης οἰκοδομικῶν λειψάνων, φωτογράφηση, καθαρισμοὶ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση καθὼς καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

Χῶρος ἀνασκαφῆς: ἐργασίες στερέωσης καὶ συντήρησης

Ἐφέτος, γιὰ πρώτη φορά, ἄρχισαν συστηματικὲς ἐργασίες στερέωσης καὶ συντήρησης ὀρισμένων ἐκ τῶν ἀνεσκαμμένων καὶ τῶν ἐπιφανειακῶν ὀρατῶν οἰκοδομημάτων. Σύμφωνα μὲ τίς πολύτιμες ὑποδείξεις τοῦ Νικ. Μπελογιάννη, Δρ. Χημικοῦ Μηχανικοῦ, Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ συντηρητοῦ Ἀλεξ. Παπαϊωάννου καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου Γεωργίου Γαβαλᾶ στηρίχτηκαν μὲ ξυλοδοκοὺς, στερεώθηκαν ἢ

---

* Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται σὲ ὅλους τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν βοσκοτόπων τῆς Μινώας, ἰδιαιτέρως στὸν Εὐάγ. Θεολογίτη γιὰ τίς πολύμορφες διευκολύνσεις, καθὼς καὶ στὴν Μαρία Εὐαγ. Θεολογίτου καὶ στὸν Κωνστ. Ν. Νομικό.

** Σὲ ὅλους ἐκφράζονται ἐγκάρδιες εὐχαριστίες.

ἀνακατασκευάστηκαν¹ εὐάριθμοι τοῖχοι ἐτοιμόρροπων ἢ ἐπικίνδυνων κτισμάτων, ὅπως τὸ κατακρημνισμένο τόξο τῆς Ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς², μέσα στὸν ἄσκαφο ἀκόμα χώρο τοῦ Γυμνασίου (πίν. 101α-β), στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου, Δ καὶ Β ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ἀποχωρητηρίου³ (πίν. 102β, 103α), στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τοῦ «Σαραπίου»⁴ (πίν. 103β, 104α), στὴ ΒΑ γωνία τῆς πυργοειδοῦς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς⁵ (πίν. 104β), ἡ ὁποία εἶχε καταπέσει τὸν χειμῶνα τοῦ 1994.

Στὸν Ναὸ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴ μικροχλωρίδα, ἔγιναν ἀρμολόγημα, «στεφάνωμα» καθὼς καὶ συμπλήρωση τοῦ ψηφοθετήματος μὲ βότσαλα ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα⁶. Ἐκεῖ ὅπου δὲν σώζεται τὸ βοτσαλωτὸ ψηφοθέτημα ὁ φυσικὸς βράχος ἐκαλύφθη μὲ κοσκινισμένη ποταμίσις ἄμμο (πίν. 105α-β). Ἐπὶ πλέον καθαρίστηκαν οἱ ἄρμοι τῶν τοίχων, θυραίου καὶ πλευρικῶν, στερεώθηκαν οἱ λίθοι τοῦ γεμίσματος καθὼς καὶ τὸ σωζόμενο ἐπιτοίχιο κονίαμα τῶν πλευρικῶν τοίχων.

1. Ἡ ἀνακατασκευὴ γίνεται ἐν πολλοῖς μὲ τοὺς ἀρχαίους λίθους, οἱ ὁποῖοι εἴτε βρέθηκαν ἐντοιχισμένοι στίς παρακείμενες ξερολιθιές, εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χωραφιοῦ, ἀπὸ τίς στρώσεις «καλλιέργειας» καὶ «πεσμένων λίθων». Σὲ ὅλα τὰ ἀνακατασκευασμένα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὀρίζονται μὲ δακτύλιο («φυτίλι») ἀπὸ κονίαμα, ἀναγράφεται τὸ ἔτος ἐπέμβασης.

2. Γιὰ τὴ στήριξη τῶν ξυλοδοκῶν κατασκευάστηκαν πέτρινες ἀντηρίδες μετὰ ἀπὸ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργάτη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Βασιλικὴ Παππᾶ στὰ τετρ. θ 5-Ι 5, πιν. 6:7 καὶ θ 1-θ 2, πιν. 7:7, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κρεμάμενο τόξο (πίν. 102α).

3. ΠΑΕ 1986, πίν. 95α.

4. ΠΑΕ 1990, πίν. 164. Μετὰ ἀπὸ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν παρειῶν τῆς παλαιᾶς (1989) διερευνητικῆς-στρωματογραφικῆς τομῆς Β ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο 1 (βλ. ΠΑΕ 1989, 285 κέ.), ὁ χώρος «μπαζώθηκε» γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἡ ΒΑ γωνία τοῦ κτιρίου καὶ τὸ σωζόμενο ψηφιδωτὸ δάπεδο, ἡ στερέωση τοῦ ὁποίου προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1996.

5. Ἡ ἀνακατασκευὴ ἔγινε μόνον μὲ τοὺς λίθους ποὺ παρέμειναν στὸν ἐσωτερικὸν χώρον, βάσει τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων 2 καὶ 3 τοῦ τετρ. «Α6»: ΠΑΕ 1990, 239, πίν. 150α. Μὲ σανίδες καὶ ξυλοδοκοὺς στηρίχθηκε προσωρινὰ καὶ ἡ τομὴ Δ ἀπὸ τὴν πυργοειδῆ κατασκευή: ΠΑΕ 1990, πίν. 151β.

6. ΠΑΕ 1981, 307, 311 κέ., πίν. 215.

Γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀποσαθρούμενου ριζιμοῦ βράχου, τοῦ «πασπά-ρου», ἔγινε ἐμποτισμός μὲ εἰδικὸ ὑγρὸ κυρίως στὸν χώρo τῶν ταφῶν - αὐ-σεων⁷.

Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ

Ἀπὸ τὴν προγραμματισμένη σταδιακὴ διάλυση τῶν σωρῶν λίθων ποὺ σχηματίστηκαν ἀπὸ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπομάκρυνση ὄγκων χωμάτων ποὺ κύλησαν ἐξαιτίας τῶν καταρρακτωδῶν βροχῶν τοῦ 1994, τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα καὶ κυρίως τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα προσθέτουν νέες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνασύν-σταση τῆς οἰκιστικῆς εἰκόνας καὶ γενικότερα τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως τῆς Μινώας.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ διαμόρφω-σης τοῦ χώρου μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Παύλου Τριανταφυλλίδη στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀναλημματικοῦ - ὀχυρωματικοῦ τοίχου (ἀριθμ. 6) συνολικοῦ ὁρατοῦ μήκ. 70 μ.⁸ ἀποκαλύφθηκε νέο τμήμα τοίχου, μήκ. 7.50 μ. (εἰκ. 1).

Μολονότι δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, στὴν παρειὰ τοῦ διαλυμένου χωραφότοιχου διακρίνεται εὐκρινῶς ἡ ἀλληλουχία ἀρχαιολογικῶν στρώσεων: κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση καλλιέργειας τοῦ χωραφιοῦ (humus) ὑπάρχει ἐκτεταμένο στρώμα πεσμένων λίθων μὲ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τῆς στρώσεως τῶν πεσμένων λίθων τὸν 1ο π.Χ. αἰ. στηρίζεται στὴ μαρτυρία τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὐρημάτων, κεραμικὴ καὶ θαυύσματα σκευῶν καὶ ἀγγείων ἀπὸ φυσητὸ γυαλί. Πρέπει ὅμως νὰ σημει-

7. ΠΑΕ 1994, 238 καὶ παρακ. σελ. 230.

8. Στὰ τετρ. Α1-Α2, πιν. 6:6 καὶ Β1-Β2, πιν. 5:5. Δυτικὰ ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ χωραφότοιχο τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κ. Νομοῦ, ὅπου βρίσκεται ὁ τοῖχος ἀριθμ. 6, στὸν παρακείμενο ἀγρὸ τοῦ Ἐμ. Ἰ. Δεσποτιδῆ, ἀνάμεσα σὲ μισογκρεμισμένες ξερολιθιές στοὺς «τρά-φους» τῶν ἀνδρῶν, εἶναι ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ λείψανα ἀρχαίων τοίχων, ἐπὶ τῶν ὁποίων συχνὰ εἶναι θεμελιωμένοι οἱ νεώτεροι χωραφότοιχοι. Μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση ἄρχισαν νὰ διαγράφονται σαφέστερα τὰ ὅρια ἀρχαίου τοίχου, ὁμοίας τοι-χοδομίας μὲ τὸν ἀναλημματικὸ - ὀχυρωματικὸ τοῖχο ἀριθμ. 6, τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δ συνέχειά του.

ωθεῖ ὅτι, ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ φυσικοῦ βράχου⁹ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται ὁ ὀχυρωματικὸς τοῖχος, χρονολογεῖται στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Μολονότι εἶναι προφανὲς ἡ σχέση τοῦ ὀχυρωματικοῦ τοίχου μὲ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα στὰ ὑπερκείμενα ἄνθηρα τοῦ ΒΔ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος¹⁰, χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους πιθανῶς ἀνάγεται καὶ ἡ κτιστὴ κατασκευὴ¹¹ ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων τοῦ χωραφότοιχου (εἰκ. 1). Ἀσαφὲς πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ὁ ἀκριβὲς προσορισμός της, ἀφοῦ χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ πρόσθετο ἀναλημματικὸ τοῖχο γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση - στερέωση τοῦ ἀρχαιότερου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Ἀδιευκρίνιστη παραμένει καὶ ἡ μορφή τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων βαθμιδωτῆς κατασκευῆς (κλίμακος πρόσβασης στὸ ἀνώτερο ἄνθηρο;), λιθοστρώτου καὶ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ(;), ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀρχαίου τοίχου. Καὶ ἐδῶ πιθανῶς πρόκειται γιὰ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση, γιὰ «ἐπέμβαση» στὸν χώρο τοῦ ἀρχαιότερου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Ἡ ὑπόθεση τῆς χρονολόγησής αὐτῶν τῶν ἀνεξερευνήτων ἀκόμα οἰκοδομικῶν λειψάνων στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικούς χρόνους στηρίζεται στὰ πολυάριθμα χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως λύχνοι, κεραμικὴ καὶ νομίσματα.

Στὸν χώρο Α καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸν Ναό, στὸ τετρ. Β3 πιν. 6:7, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου Δημητρίου Κοκκώνη χάρις στὴν προσεκτικὴ ἀπομάκρυνση τῶν «μπάζων» παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου. Στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ τετρ. Β 3 διαγράφονται τὰ ὅρια τριῶν βαθμίδων. Στὴν κατώτερη πρὸς Ν, σώζεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν λαξευμένο βράχο στρώση λίθων, κατεργασμένων καὶ ἀκατέργαστων, πιθανῶς ἀπὸ πλακόστρωτο (;) (εἰκ. 4, τετρ. Α3). Τὰ πρὸς Α ὅρια καὶ ἡ μορφή τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ τετραγώνου δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὰ γιὰτὶ ἐδῶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

9. Πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ στρώση πάχους μόλις 0.05 μ.

10. ΠΑΕ 1984 361 κέ. ΠΑΕ 1986, 224 κέ., εἰκ. 2.

11. Ἡ κτιστὴ κατασκευὴ συμβατικά ὀνομάστηκε «τοῖχος 1».

Μολονότι, ὅπως εἶναι φυσικό οἱ ἀλλεπάλληλες προχειροκτισμένες ξερολιθιές, τὰ μπάζα καί τὰ χώματα πού παρασύρονται ἀπό τὰ ὄμβρια ὕδατα στόν κατωφερή χῶρο, ἔχουν διαταράξει τήν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων, καί ἔχουν ἀλλοιώσει τήν εἰκόνα τῶν χρήσεων, τὰ λιγοστά κινητά εὐρήματα καί τὰ ἐλάχιστα οἰκοδομικά λείψανα ἐπιτρέπουν τή διατύπωση ὀρισμένων παρατηρήσεων σχετικά μέ τίς παλαιότερες χρήσεις καί τὰ τελευταῖα ἐπίπεδα ζωῆς. Σύμφωνα μέ τίς ἐνδείξεις πού παρέχουν τὰ ἀστρωματογράφητα κινητά εὐρήματα, ὅπως κεραμική, γυάλινα ἀντικείμενα καί νομίσματα τοῦ αὐτοκράτορος Γαλλιηνοῦ (253-268 μ.Χ.), ἡ τελευταία χρήση τοῦ χώρου ἀνάγεται στόν ὄψιμο 3ο μ.Χ. αἰ. Στούς χρόνους αὐτούς φαίνεται πῶς κατασκευάστηκαν καί τὰ σωζόμενα οἰκοδομικά λείψανα, τὰ προχειροκτισμένα, «μονόφυλλα» συνήθως, τοιχάρια μέ λίθους κατεργασμένους ἀπό τόν παρακείμενο ναό. Ἀπό τή μαρτυρία τῶν παλαιότερων εὐρημάτων, κυρίως κεραμική γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων, συνάγεται τὸ συμπέρασμα τῆς συνεχοῦς χρήσης τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου βράχου ἀπό τή γεωμετρική περίοδο ἕως καί τόν 2ο μ.Χ. αἰ. Τὰ κινητά εὐρήματα καί ἡ θέση τῶν λαξευμένων στόν φυσικό βράχο βαθμίδων πλησίον τοῦ ναοῦ στηρίζουν παλαιότερη ὑπόθεση γιά τήν ὑπαρξή δρόμου πρόσβασης στόν ναό καί στά ἀνώτερα ἄνδхра.

Ἡ ὑπόθεση αὕτη ἐπιβεβαιώθηκε ἐφέτος, ὅταν μέ τή συνεργασία τοῦ Γεωργίου Γαβαλά, κατὰ τήν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων καί τῶν χωμάτων πού κύλησαν ἀπό τὰ ἀνώτερα ἄνδхра, Ν ἀπό τίς τρεῖς λαξευμένες βαθμίδες καί ΒΑ ἀπό τήν ἀπόληξη τῆς πυργοειδοῦς κατασκευῆς¹² τοῦ ἀναλημματικοῦ - ὀχυρωματικοῦ τοίχου, ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει μνημειακή πύλη (εἰκ. 2, πίν. 106, 107, 108). Στήν πύλη σώζεται κατὰ χώραν τὸ μονόλιθο μαρμάρينو κατώφλι (μῆκ. 1.79 μ.), μέ τοὺς στροφεῖς τῆς δίφυλλης θύρας καί δύο λιθόκτιστες παραστάδες (πίν. 106β, 107α-β). Δεξιὰ ἀπό τήν ἀνατολική παραστάδα σώζεται διπλὸς λιθόκτιστος ἀγωγὸς ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων (πίν. 107α-β).

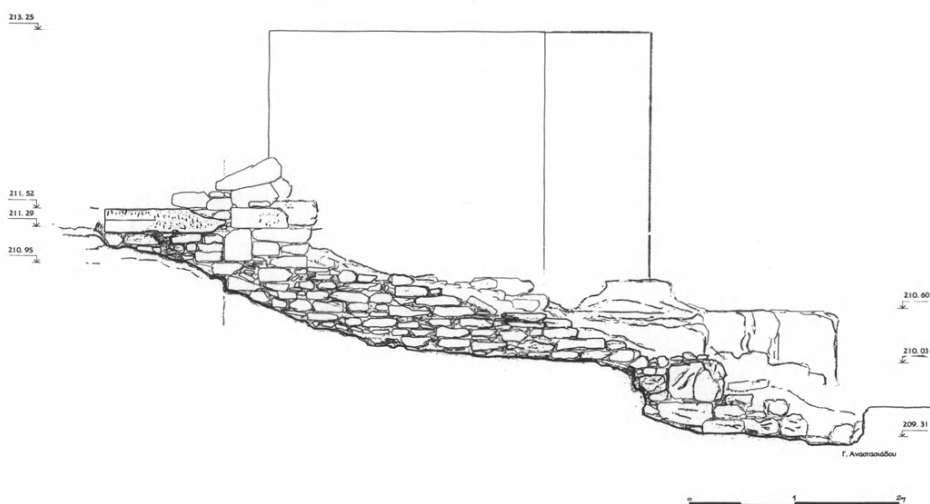
Μολονότι καί ἐδῶ δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τόσον ἐκτὸς τοῦ κατωφλίου, ὅσον καί ἐντὸς τῆς πύλης, διακρίνονται σαφῶς βαθμίδες λαξευμένες στόν φυσικό βράχο, ἐνῶ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ δυτικοῦ τοί-

12. ΠΑΕ 1993, πίν. 116.

Εἰκ. 2. Κάτω πόλη: κάτοψη τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς τῆς στρώσης τῶν πεσιμένων λίθων καὶ τῆς πύλης
(σχ. Γ. Ἀντωνίου).

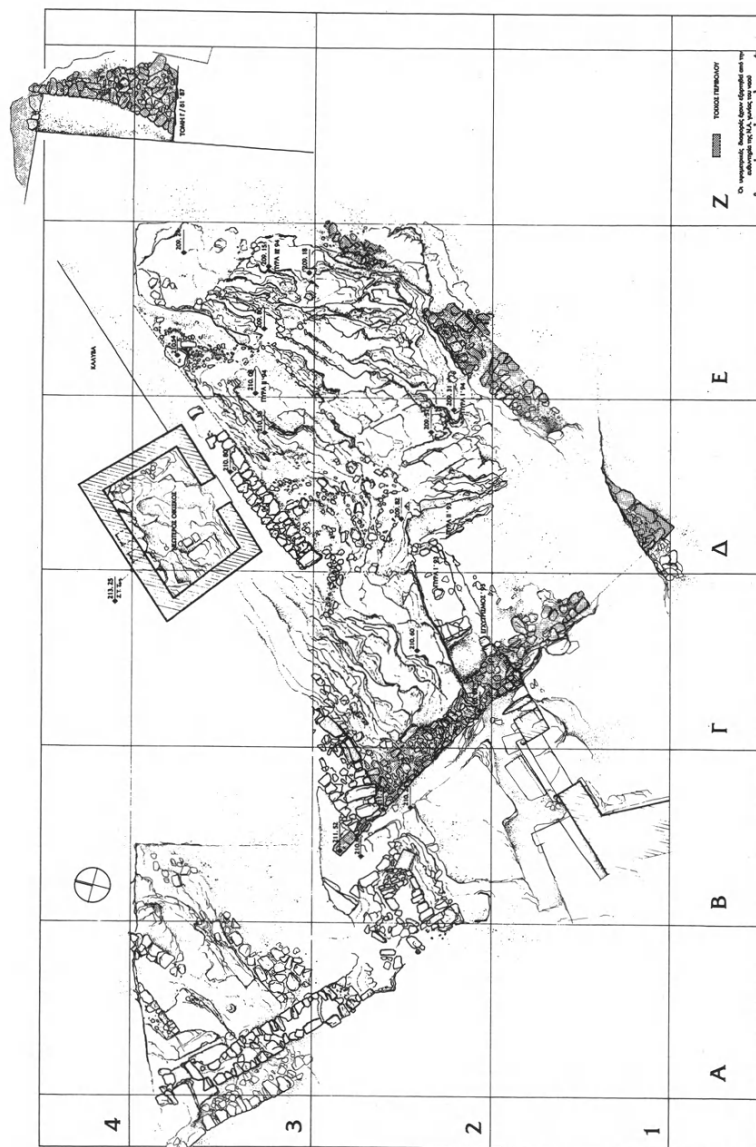
Εἰκ. 3. Ὁψη δυτ. τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (σχ. Π. Ἀναστασιάδου).

χου τοῦ περιβόλου τῶν ταφῶν¹³ διαγράφεται εὐκρινῶς ἀγωγός (ὁρατοῦ μήκ. 5 μ.) ἐπίσης λαξευμένος στὸν ριζιμὸ βράχου, στὸν «πάσπαρο» (πίν. 1066).

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Β τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς ὀψης τοῦ τοίχου, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν λαξευμένο ἀγωγό, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο (περιβόλου;) τῶν ταφῶν (πίν. 108, εἰκ. 3).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς νέες πληροφορίες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ γειτνίαση τοῦ χώρου τῶν ταφῶν μὲ τὴ μνημειακὴ πύλη, καὶ στὸν ἴδιο τὸν κατωφερὲς χώρο Ν ἀπὸ τὸ σταβλί, ὅπου ἀπὸ τὸ 1993 βρέθηκαν λείψανα ταφῶν (εἰκ. 4), κατὰ τὸν ἐφετινὸ συστηματικὸ καθαρισμὸ τοῦ σχεδὸν γυμνοῦ φυσικοῦ βράχου γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση, ἀναγνωρίστηκαν μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Γ. Γαβαλᾶ νέα κατάλοιπα καύσεων. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ λαξευμένου βράχου, τοῦ «πασπάρου», καὶ ἀπὸ τὸ πυρακτωμένο ἐρυθρὸ χρῶμα καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἀντικείμενα, καμένα ὀστά, ὄστρακα καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ποὺ σώθηκαν σὲ ὀρισμένες ἐγχοπές τοῦ «πασπάρου», διαπιστώνεται μὲ βεβαιότητα ἡ ταφικὴ χρῆση τοῦ χώρου στοὺς μεσογεωμετρικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ χρονολόγησις τῶν καύσεων στηρίζεται κυρίως στὴν κεραμικὴ, ἐνῶ

13. ΠΑΕ 1993, 204 κέ.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τοῦ χώρου τῶν ταφῶν (σχ. Π. Ἀναστασιάδου).

για τὸ φύλο τῶν νεκρῶν σημαντικὴ μαρτυρία ἀποτελεῖ τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων, ὅπως σιδηρὰ ἐγχειρίδια καὶ χάλκινες πόρπες.

Ἡ λεπτομερὴς σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Παναγιώτα Ἀναστασιάδου προσέθεσε νέες πληροφορίες ὅχι μόνον γιὰ τὸ σχῆμα τῶν τάφων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ χώρου τῶν τάφων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀναγνώριση δύο τουλάχιστον ταφῶν μέσα στὸν νεώτερο οἰκίσκο, στὸ Σταθλί, ὅπου κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου βρέθηκε μέσα σὲ ἀβαθὴ κοιλότητα τοῦ πασπάρου χάλκινη πόρπη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση

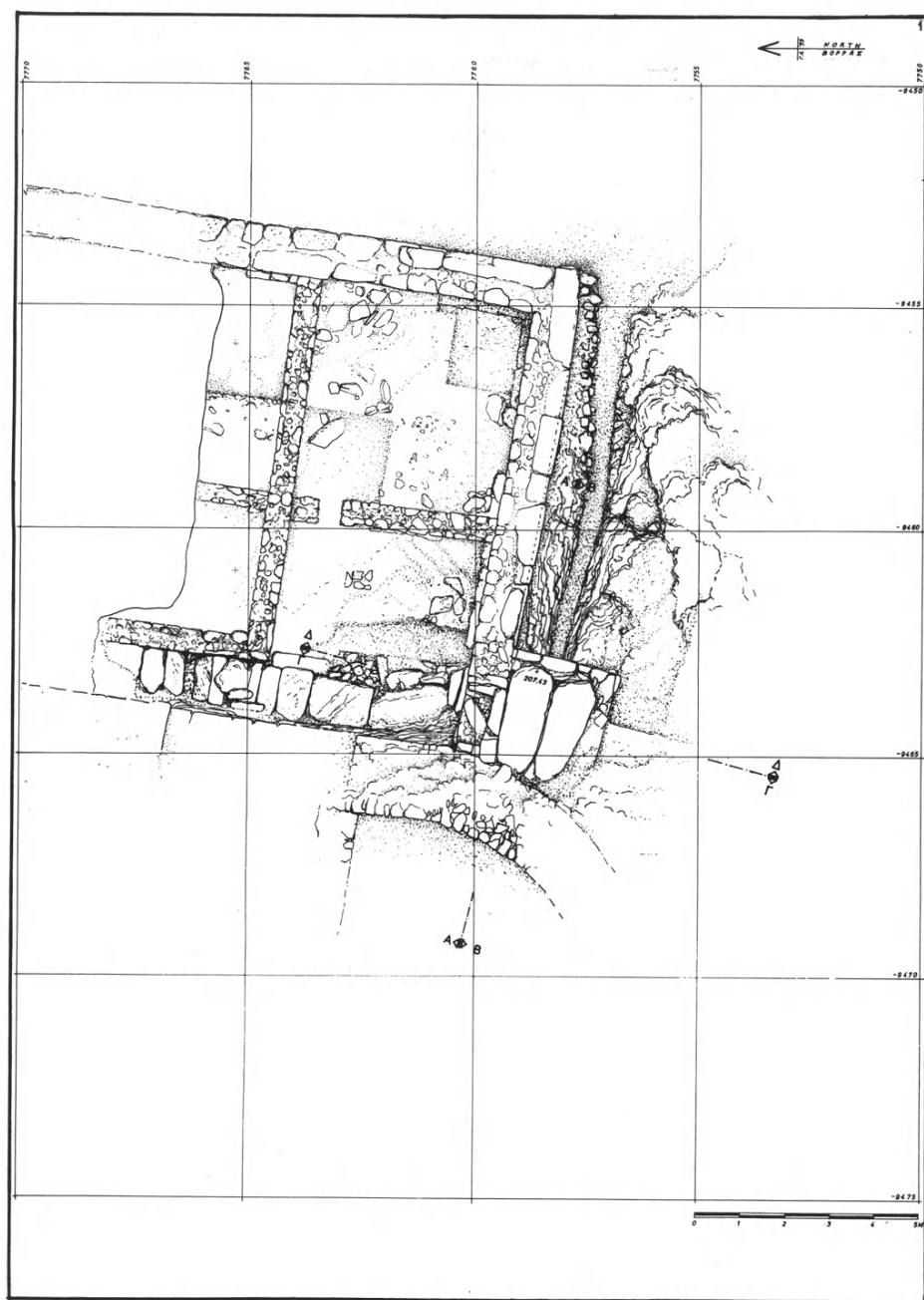
Ἐφέτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχεδίαση τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου καὶ τῆς πύλης (εἰκ. 1-2) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γεώργιο Ἀντωνίου ὁλοκληρώθηκε¹⁴ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 5-10), συνεχίστηκε ἡ σχεδίαση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου καὶ τῶν πεσμένων οἰκοδομικῶν μελῶν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Βάσω Ἐλευθερίου καθὼς καὶ τοῦ Δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Στέλλα Κόκκορη.

Προστασία καὶ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου

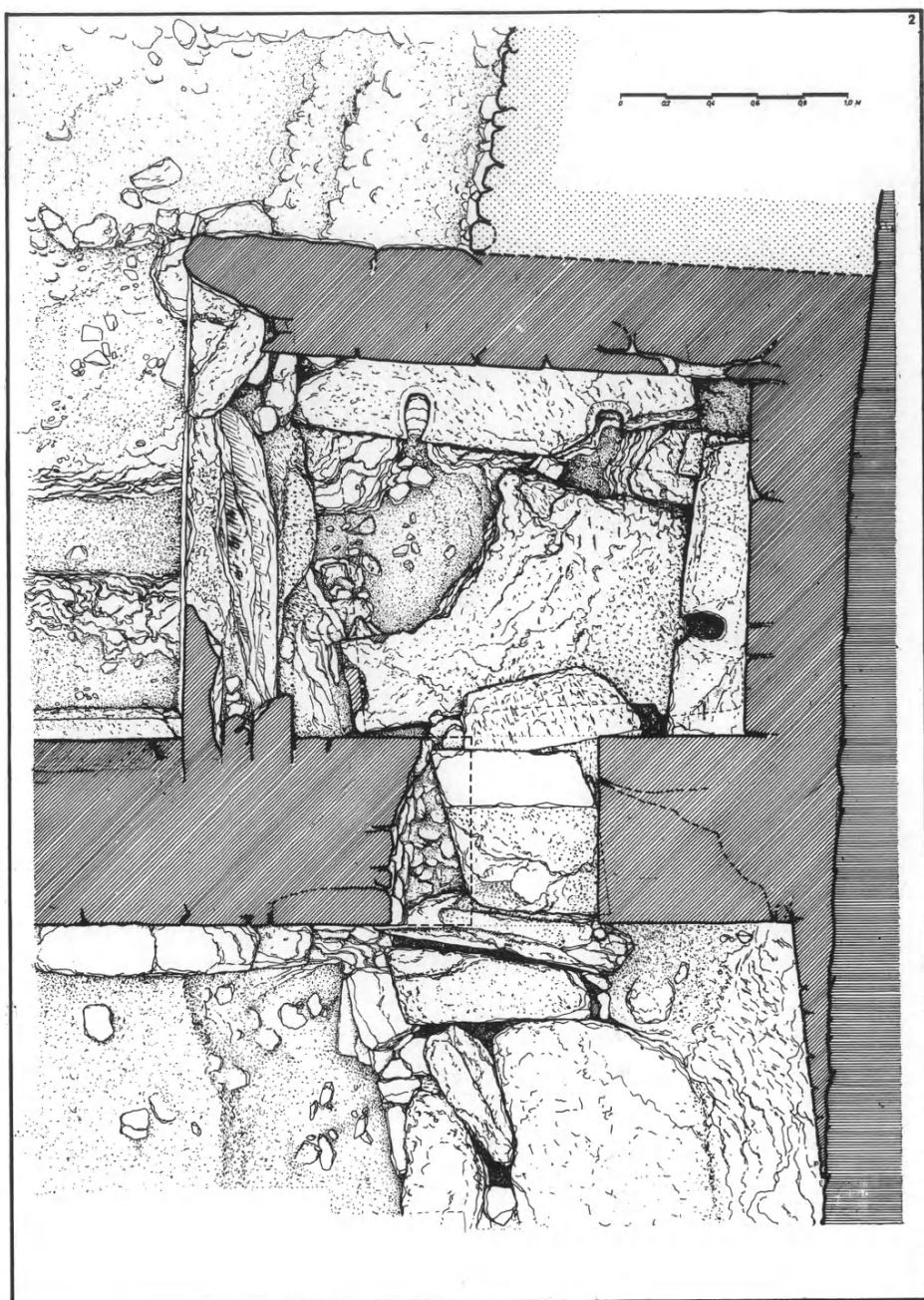
Παράλληλα μὲ τὶς ἀρχαιολογικὰς ἐργασίες στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς, προσπαθήσαμε νὰ προστατεύσουμε τὰ ἀνεσκαμμένα κτίσματα στὴν ἀκρόπολη, κυρίως στὸ Ἱερό, καὶ στὴν Κάτω πόλη, ἀπὸ τὰ αἰγοπρόβατα καὶ ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους κυρίως ξένους ἐπισκέπτες. Πρὸς διευκόλυνση τῆς πορείας τῶν ἐπισκεπτῶν κατασκευάστηκαν πρόχειρα μονοπάτια μέσα στοὺς ἐγκαταλελειμμένους ἀγρούς, τοὺς βοσκότοπους, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων. Γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν ἐπισκεπτῶν τοποθετήθηκαν πινακίδες μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια σὲ ἐλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα καθὼς καὶ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τῆς πόλεως τῆς Μινώας¹⁵.

14. Ἀπὸ τὰ ἑνδεκα σχέδια (κλίμ. 1:10) εἰκονίζονται τὰ ἑξί.

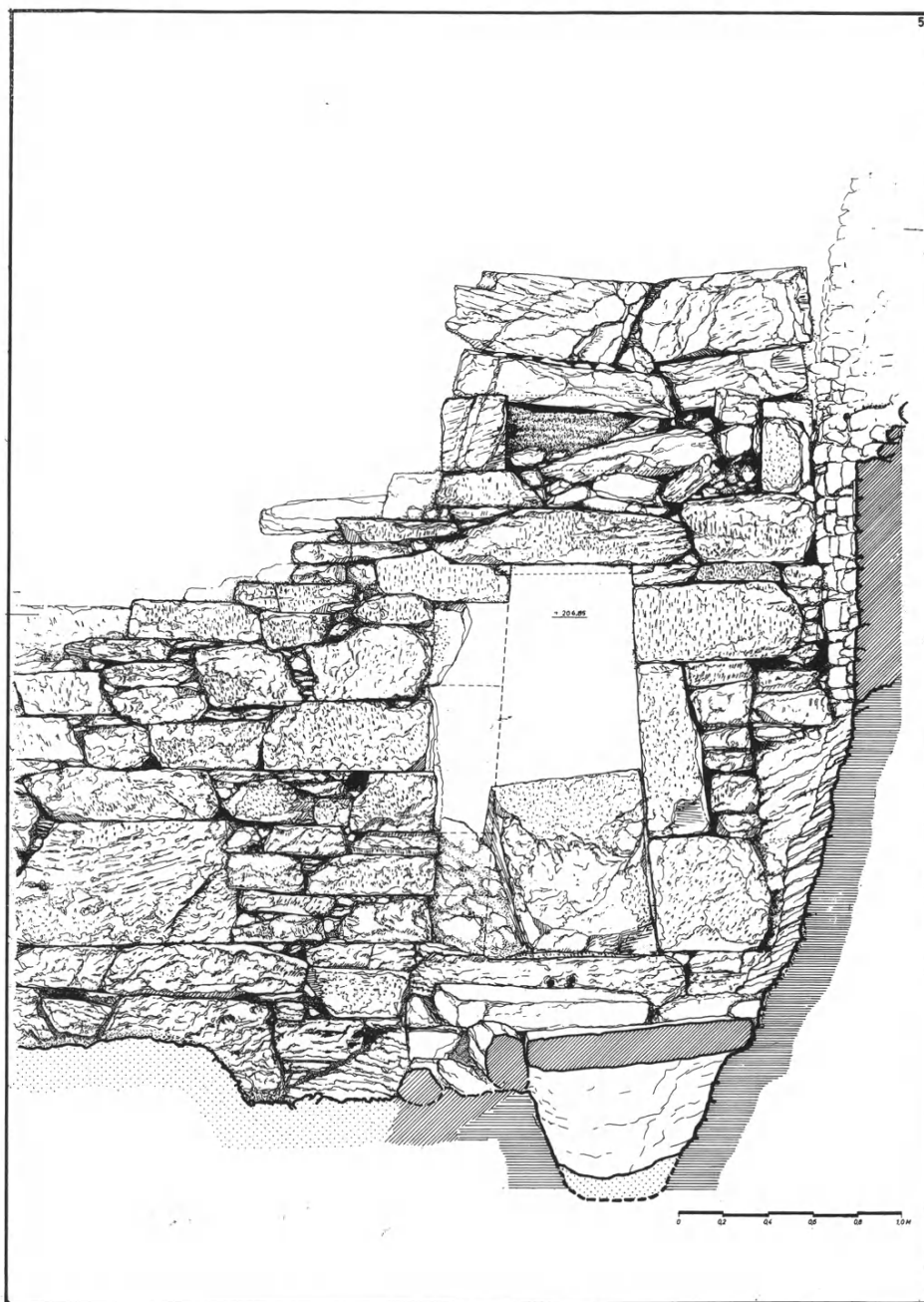
15. Ἡ μεταλλικὴ πινακίδα «Ἀνασκαφὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1981-1991» εἶναι προσφορὰ τῆς ἀρχιτέκτονος Παναγ. Ἀναστασιάδου καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου Γ. Γαβαλά. Τὸ σκαρίφημα τῆς σχεδιαστικῆς ἀποκατάστασης τῆς πόλεως ὀφείλεται στὸν Μανόλη Κορρέ. Σὲ ὅλους ἐκφράζονται ἐγκάρδιες εὐχαριστίες.

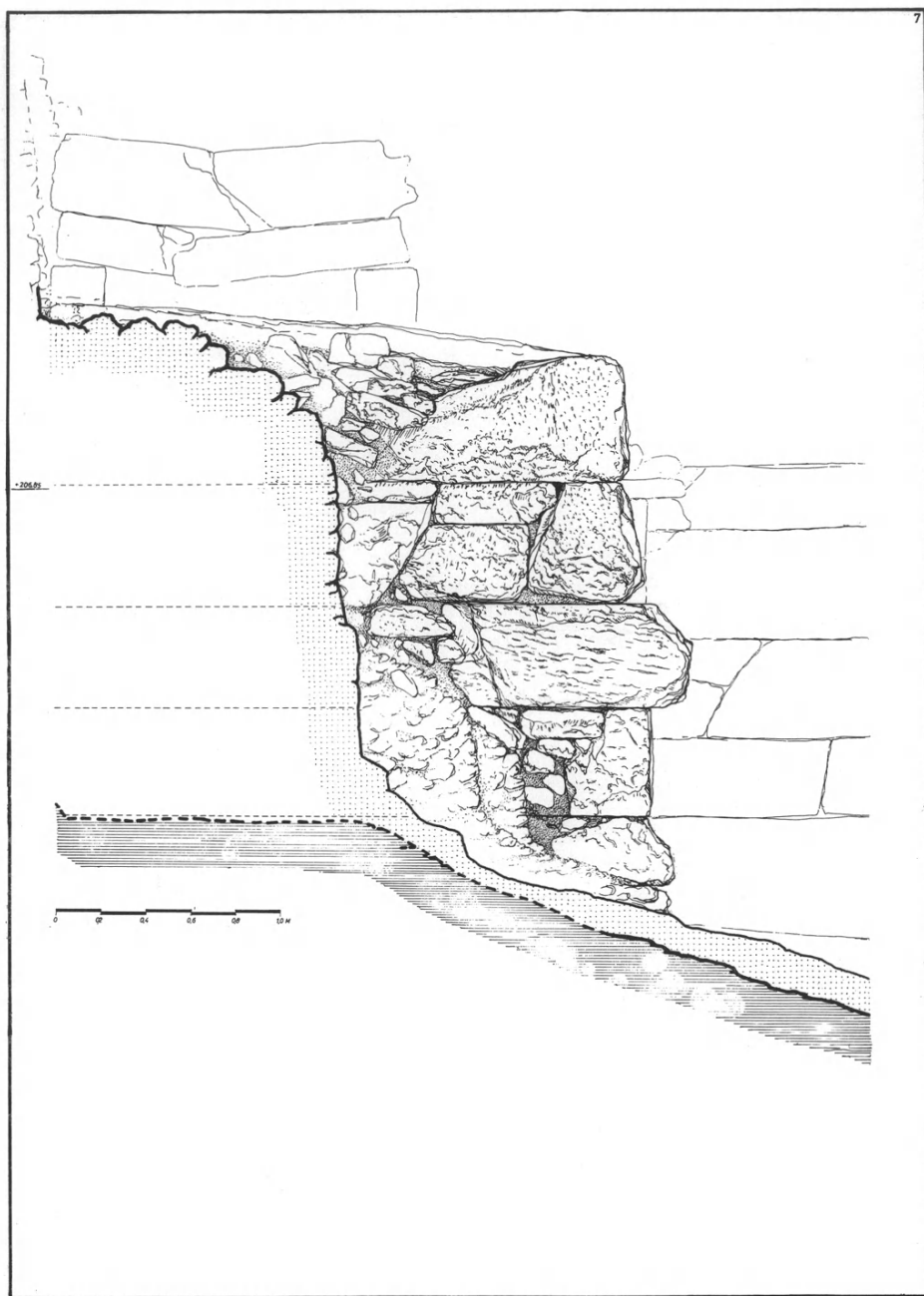
Εἰχ. 5. Κάτοψη τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τοῦ ΝΔ χώρου τοῦ Γυμνασίου.

Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ ἀποχωρητηρίου (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

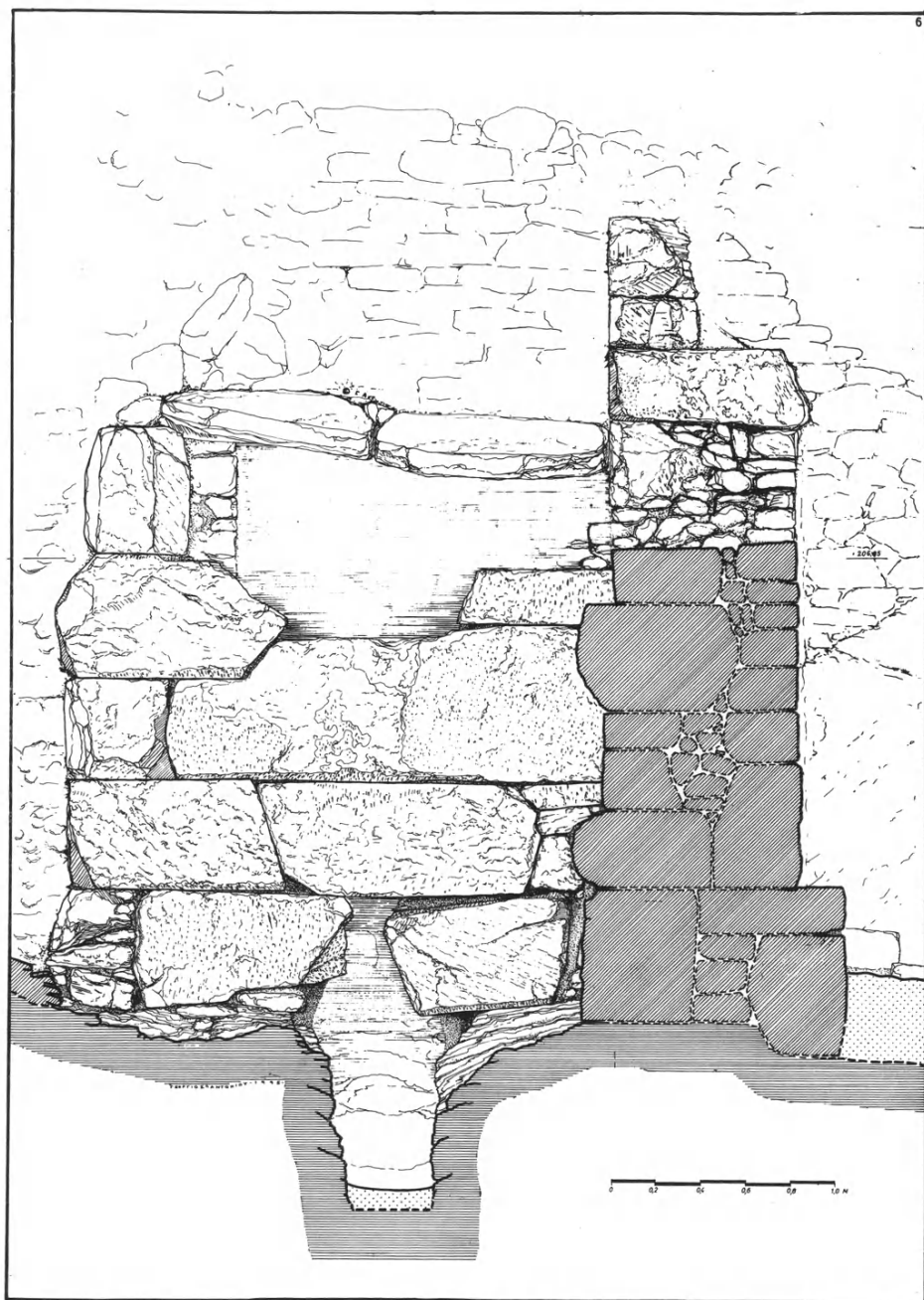

Εἰκ. 7. Βόρεια ὄψη τοῦ ἀποχωρητηρίου (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

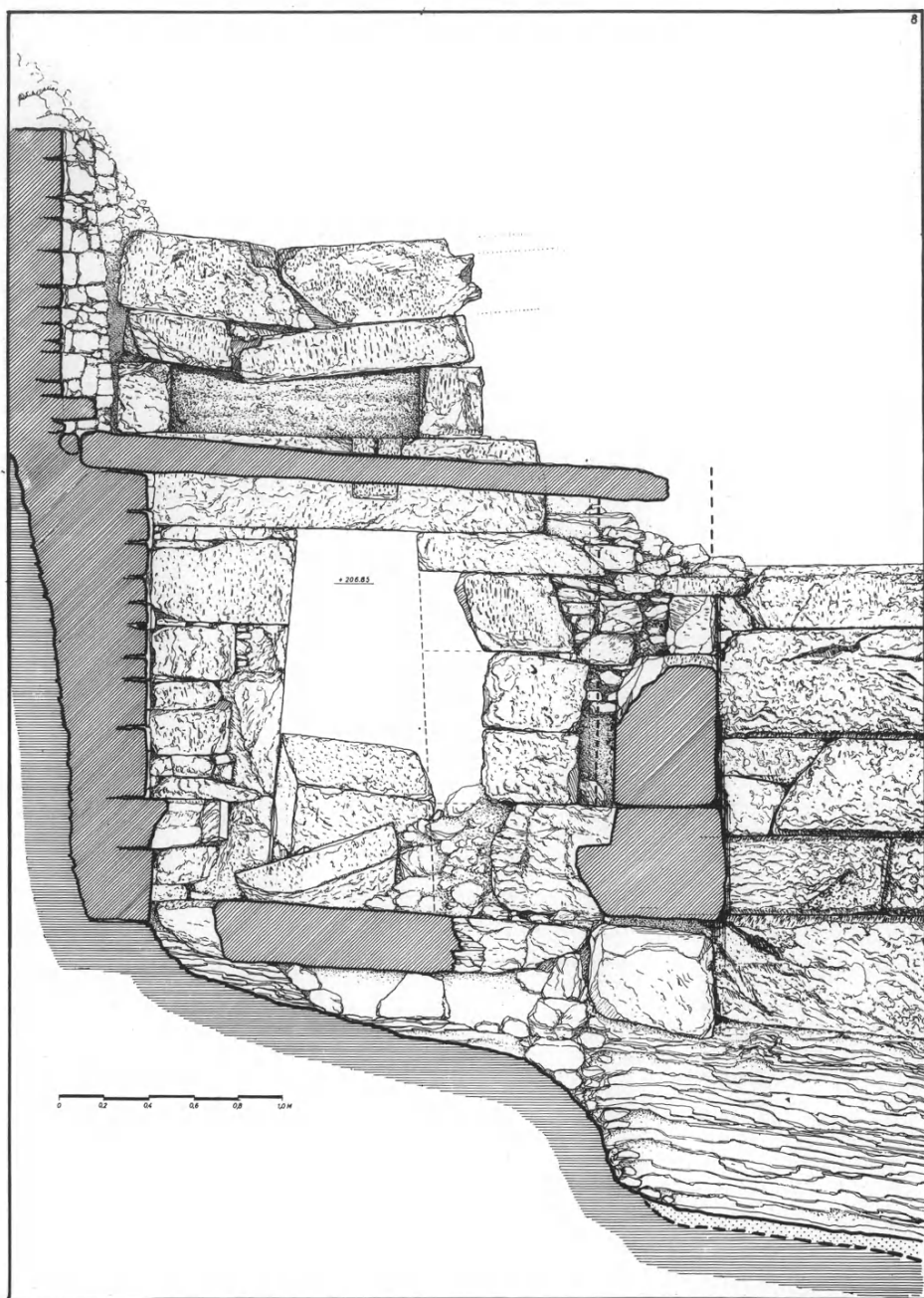

Εἰκ. 8. Νότια ὄψη τοῦ ἀποχωρητηρίου (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Εἰκ. 9. Ἀνατολική ὄψη τοῦ ἀποχωρητηρίου (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Εἰκ. 10. Τὸ ἀποχωρητήριο τοῦ Γυμνασίου: τομὴ Α-Α (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Συντήρηση εύρημάτων

Παράλληλα μὲ τίς ἐργασίες στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκε, δυστυχῶς μόνον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες¹⁶, ἡ συντήρηση παλαιῶν καὶ νέων κινήτων εύρημάτων, μεταλλικῶν, λιθίνων καὶ πηλίνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συναρμολόγηση καὶ συμπλήρωση τῆς μεσογεωμετρικῆς οἰνοχόης ἀπὸ τὴν πυρὰ III τοῦ 1994¹⁶, ἐφέτος ἄρχισε καὶ ἡ συγκόλληση¹⁷ τῶν ἐπιλεγμένων ὀστράκων ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα πού βρέθηκαν στὴ τομὴ TE, κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ B τοίχου τοῦ Γυμνασίου¹⁸. Τὰ ἐπιλεγμένα ὀστρακα γραπτῶν καὶ ἀνάγλυφων ἀγγείων προέρχονται ἀπὸ χρονολογικά κλειστὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καὶ ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας, πολλὰ ἀπὸ τὰ παλαιὰ εύρήματα συνανήκουν μὲ ἐκεῖνα πού βρέθηκαν τὸ 1994 ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργάτη Βασιλικὴ Παππᾶ κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ στερέωση τῶν ἐγκάρσιων τοιχαρίων γιὰ παροχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

Φωτογράφιση

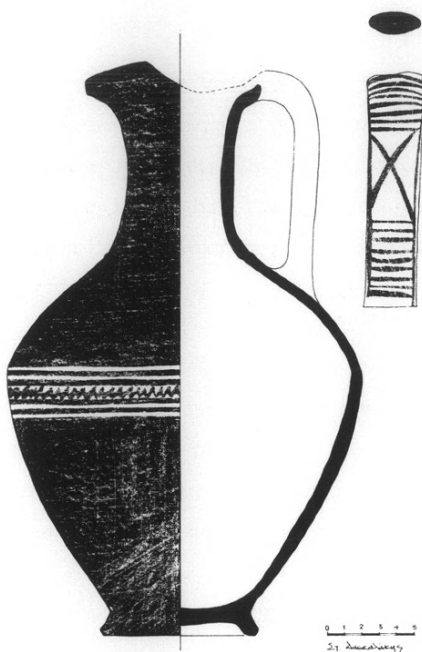
Γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ παρουσίαση μεμονωμένων συνόλων, ὅπως τῆς ἀνάγλυφης κεραμικῆς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹⁹ καὶ γιὰ τὴν τελικὴ δημοσί-

16. ΠΑΕ 1994, πίν. 136α. Ἡ φροντισμένη ἀποκατάσταση τοῦ ἀγγείου ὀφείλεται στὴν Ὀλυμπία Θεοφανοπούλου.

17. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύσκολες συνθῆκες διενέργειας τῶν ἐρευνῶν στὴν Μινώα, ὅπως ἡ ἀκτοπλοϊκὴ σύνδεση μὲ τὸ «κέντρο», ἡ ἄθλια κατάσταση τοῦ χωματόδρομου, ἡ ἔλλειψη μεταφορικοῦ μέσου, νεροῦ καὶ ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία στὸ νησί στοιχειωδῶν χρειωδῶν ἐργαλείων, ὑλικῶν συντήρησης, ἀκόμα καὶ Τραπεζικῆς ἐξυπηρέτησης, ἀποτελοῦν ἀποτρεπτικούς παράγοντες γιὰ τὴν προσέλκυση καὶ τὴν πολύμηνη παραμονὴ στὴν Ἀμοργό, ὅχι μόνον τεχνικοῦ προσωπικοῦ, συντηρητῶν, σχεδιαστοῦ, φωτογράφου, τοπογράφου, ἀλλὰ καὶ ἀρχιτέκτονος καὶ ἀρχαιολόγου. Ὁ συνδυασμὸς ἐργασίας καὶ θερινῶν διακοπῶν —ὅλοι ἀποδέχονται ἀσμένως νὰ ἐργαστοῦν στὴν Ἀμοργὸ πάντοτε κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες Ἰούλιο καὶ Αὐγούστο— δὲν ἐπιτρέπει τὴν πραγματοποίηση τῶν προγραμματισμένων ἐργασιῶν μὲ τὸν ἐπιθυμητὸ γοργὸ ρυθμὸ.

18. Ἡ συντήρηση ἔγινε ἀπὸ τίς σπουδάστριες Χριστίνα Κωνσταντινίδου καὶ Τατιάνα Κουσολῶ.

19. ΠΑΕ 1987, 258-259 καὶ ΠΑΕ 1989, πίν. 195α-β. Γιὰ τὴ σημασία τῆς κερα-

Εἰκ. 11. Οἰνοχόη ἀπὸ τὴν πυρὰ τῆς ἀνασκαφῆς (σχ. Στ. Δασκαλάκη).

εὐση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε φωτογράφηση παλαιῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν εἰδικὸ Ἰ. Πατρικιάνο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γ. Γαβαλά καὶ τῆς Β. Παπᾶ.

Σχεδίαση

Κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονὴ τοῦ σχεδιαστοῦ Στέλιου Δασκαλάκη σχεδιάστηκαν μερικὰ ἀγγεῖα, ὅπως ἡ οἰνοχόη ποὺ βρέθηκε τὸ 1994 στὴν ταφικὴ πυρὰ ΙΙΙ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετρ. Ε 3 (Μ94/πγ1) (εἰκ. 11) καθὼς καὶ ἄλλα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

μικῆς ἀπὸ τὴν τομὴ ΤΕ 6λ. Β. ΠΑΠΠΑ, Ἔργαστήρια παραγωγῆς «μεγαρικῶν» σκύφων στὴν Ἀμοργό, στὸ Δ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική (1997) 352-358 καὶ πίν. σ. 259-264.

Καταγραφή

Σημαντικά προχώρησε καὶ ἡ καταλογογράφηση τῶν εὐρημάτων, ὅπως τῆς ἄβαφης καὶ τῆς μελαμβανοῦς κεραμικῆς, τῶν λύχνων, τῶν ὑφαντικῶν βαρῶν κλπ. Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀρχειοθέτηση τῶν χιλιάδων κινητῶν εὐρημάτων καθὼς καὶ οἱ ἐπιφανειακὲς ἐρευνες ἐφέτος διευκολύνθηκαν σημαντικὰ χάρις στὴν πολύτιμη δωρεὰ συστήματος ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν²⁰ καὶ μηχανήματος GPS ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς Judy καὶ Gilbert Shelton.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

---

20. Σύστημα H/Y Toshiba μὲ συμπαγὴ δίσκο CD Rom, ἐκτυπωτὴ ψεκασμοῦ μελάνης Hewhett-Pachard καὶ μηχανὴ καταγραφῆς ψηφιακῆς εἰκόνας Quick-Tape.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΤΗΣ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 109-119)

Οι εργασίες της συντήρησης στο ιερό της Σύμης κατά το 1995 είχαν διάρκεια πέντε εβδομάδων και πραγματοποιήθηκαν με τη συνεργασία της Π. Μεταξά Muhly και του Γ. Παπασάββα. Οι εξειδικευμένοι εργάτες Ν. Δασκαλάκης, Α. Κλίνης και Ν. Τσικαλάκης έσκαψαν επιχώσεις, όπου ήταν αναγκαίο για να υποστηριχθούν τοίχοι νεώτερων αρχιτεκτονικών φάσεων, των οποίων η ανασυγκρότηση και η στερέωση πραγματοποιήθηκε από τον συντηρητή μνημείων Κ. Νικάκη και τον αρχιτέκτονα της ανασκαφής Ν. Ζαρίφη. Οικονομικός φορέας των εργασιών ήταν και πάλι ή εν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία με το Institute for Aegean Prehistory της Ν. Υόρκης, ενώ ή περιορισμένη χρηματοδότηση του Ιδρύματος Ψύχα κάλυψε δαπάνες για την εκτύπωση των φωτογραφιών, την αγορά ύλικών και το πλύσιμο των οστράκων.

Πρώτος στόχος του φετινού προγράμματος ήταν ή ανασυγκρότηση του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του μετανακτορικού κτιρίου Q (πίν. 110-111, ὀρθογ. I 50-51), για τούς οποίους ή σχετική χρονοβόρα προεργασία είχε ολοκληρωθεῖ τὸ 1994¹. Έντατική εργασία μιᾶς εβδομάδας ἐπιστέφθηκε με ἐπιτυχία, καθώς ή ἀρχική μορφή των τοίχων ἀποκαταστάθηκε με ἐλάχιστες ἀποκλίσεις, μόνον ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἀρχικά ὑψομετρικά τους σημεία (πίν. 109α-β). Οι διαφορές που προέκυψαν και ἀναφέρονται λεπτομερῶς στο ἡμερολόγιο είχαν προβλεφθεῖ και ἐπιβάλλονταν για λόγους στατικούς. Για τήν ἐπαναφορά δηλαδή των δύο τοίχων στην κατακόρυφο, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ή διάλυση της χαλαρῆς ἀργολιθοδομῆς τους. Με τήν ἀνασύνταξη των τοίχων σέ ἐλεύθερη

---

1. ΠΑΕ 1994, 240-241.

πλάκα - δοκὸ εἶναι τῶρα ὁρατὰ καίρια τμήματα τῶν τεσσάρων, προγενέστερων τοῦ κτιρίου Q, ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Συγκεκριμένα τοῦ βόρειου μετώπου τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ περιβόλου (πίν. 112α)· τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βόρειου τοίχου τοῦ μικροῦ περιβόλου Ub (πίν. 1096, 1166), ποὺ θεμελιώθηκε σὲ στρώμα καταστροφῆς τῆς MM IIβ περιόδου· τῶν δωματίων 19-22 τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U (πίν. 1096), ὅπως καὶ τοῦ πλακοστρώτου μὲ τίς ἐνσωματωμένες ἀσβεστολιθικές βάσεις κιόνων τοῦ παλαιοανακτορικοῦ ἐπίσης κτιρίου V (πίν. 112α)².

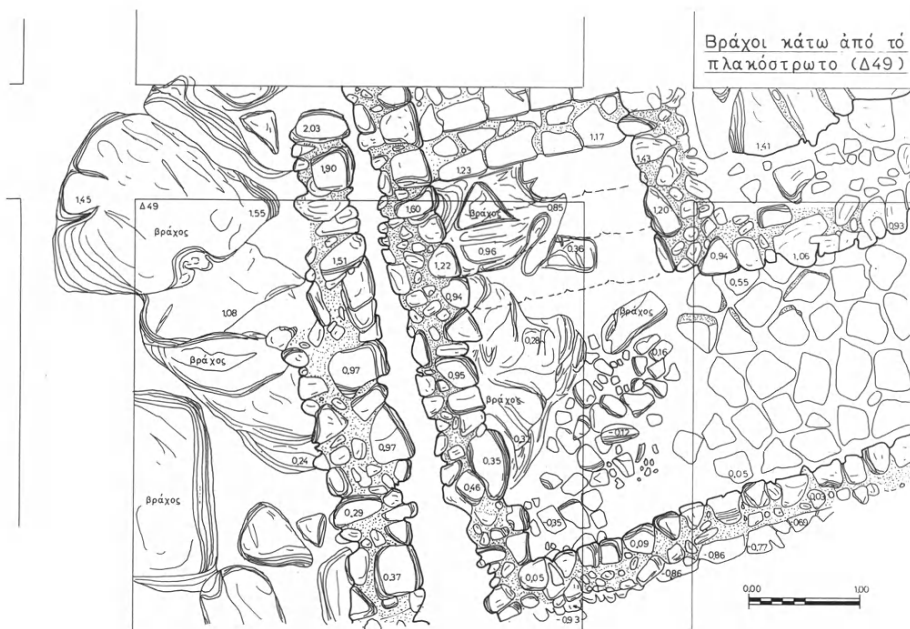
Καὶ ὁ δεύτερος στόχος τοῦ φετινοῦ προγράμματος, ποὺ ἀφοροῦσε τὴ συντήρηση τῆς πλακόστρωτης βαθμιδωτῆς πρόσβασης πρὸς τὴν πομπικὴ ὁδὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ περιβόλου (πίν. 110-111, ὀρθογ. Δ/Ε 48-49), ὁλοκληρώθηκε μὲ ἐπιτυχία. Καθὼς μετακινήθηκαν οἱ βαθμίδες γιὰ νὰ κατασκευασθεῖ σταθερὸ ὑπόστρωμα, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ βαθμιδωτὴ πρόσβαση θεμελιώθηκε σὲ ὀγκώδεις βραχολίθους (πίν. 1126), ποὺ ἀποκόπηκαν ἀπὸ τὴν ἀπότομη πλαγιά τοῦ ἱεροῦ ὕστερα ἀπὸ σεισμό, προκαλώντας τὴν καταστροφὴ καὶ τοῦ παρακειμένου κτιρίου W³. Δυστυχῶς τὰ ἐλάχιστα ὀστρακα ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τῶν τριῶν νοτιότερων βαθμίδων δὲν εἶναι χαρακτηριστικά γιὰ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση αὐτῆς τῆς καταστροφῆς, γιὰτὶ προέρχονται ἀπὸ ἀκόσμητα μινωικά ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης.

Ὡστόσο χάρις στίς ἐργασίες τῆς συντήρησης μελετήθηκε ἡ ὑποδομὴ τῆς βαθμιδωτῆς πρόσβασης καὶ τοῦ συνεχόμενου πρὸς τὰ ἀνατολικά πλακοστρώτου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Χωρὶς νὰ μετακινήθουν οἱ πεσμένοι ὀγκώδεις βραχολίθοι (εἰκ. 1) γεμίστηκαν τὰ μεταξὺ τους κενὰ μὲ μικρὲς ἀδούλευτες πέτρες καὶ κτίσθηκαν οἱ δύο ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι μὲ τὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς στὰ δυτικά. Τὰ γεμίσματα ἀπὸ τίς μικρὲς πέτρες ἐξομαλύνθηκαν μὲ φερτὸ χῶμα καὶ στὴ συνέχεια μὲ λεπτὴ στρώση λάσπης, ἐπάνω στὴν ὁποία τοποθετήθηκαν οἱ πλάκες τῶν βαθμίδων. Κατάλοιπα κονιάματος δὲν παρουσίασαν οἱ ἄρμοι τῶν πλακῶν τῆς βαθμιδωτῆς πρόσβασης, ὅπως στοὺς ἄρμους τοῦ συνεχόμενου μὲ τὴ νοτιότερη βαθμίδα πλακοστρώτου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ⁴. Κατὰ

2. ΠΑΕ 1993, 243-5, εἰκ. 3.

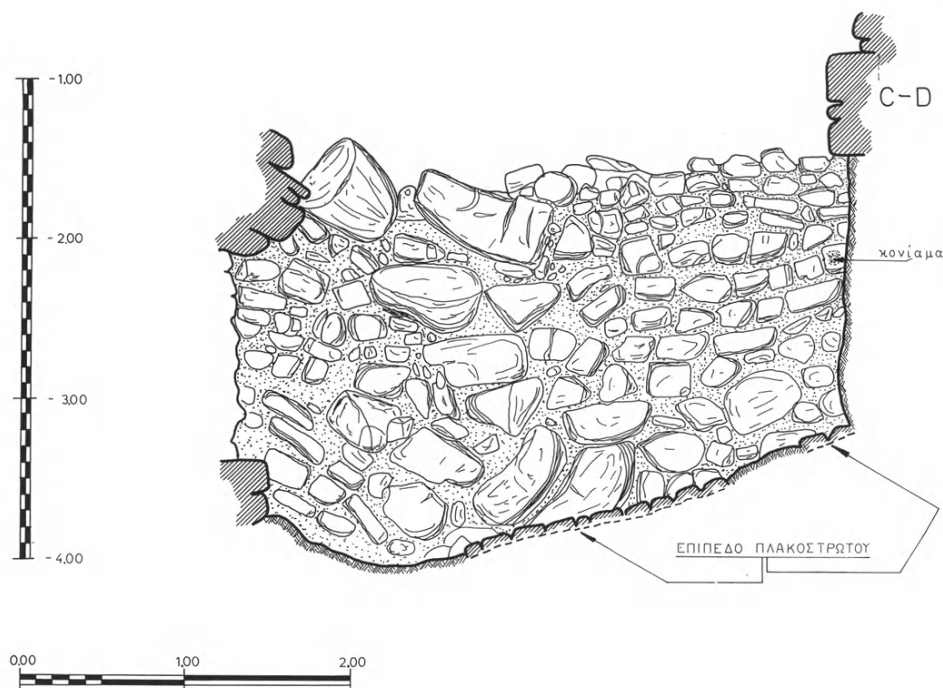
3. Μόλις τὸ 1993 διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ προγενέστερο κτίριο τῆς πλακόστρωτης βαθμιδωτῆς πρόσβασης: ΠΑΕ 1993, 225· 227-228.

4. ΠΑΕ 1991, 315, εἰκ. 7. Ἡ ἀνάλυση δείγματος ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἄρμολόγημα, τὴν

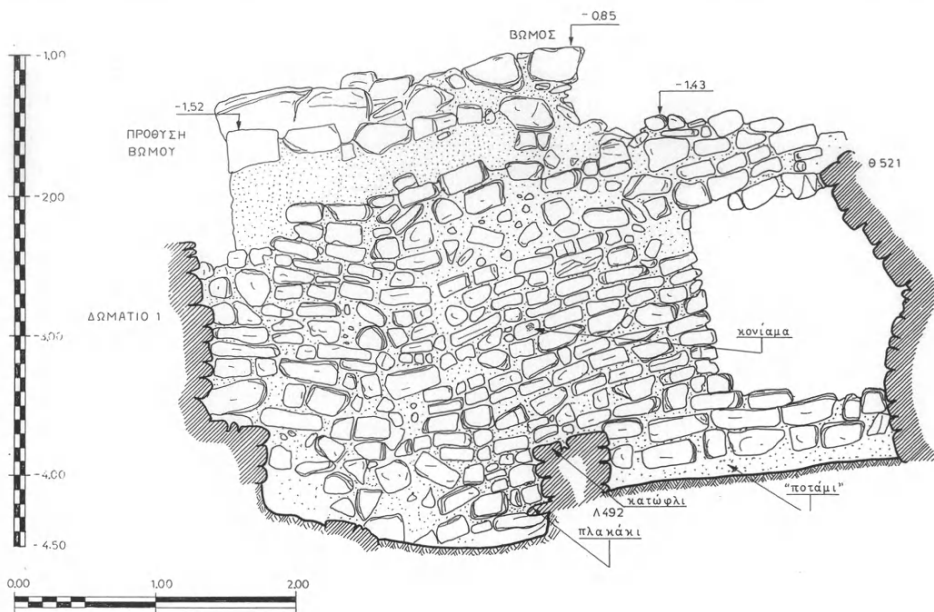

Εἰκ. 3. Οἱ διασαλευμένοι ἀπὸ τοὺς βραχολίθους δόμοι τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου 2Α.

παρουσίασε ἀντίστοιχη συγκέντρωση χρηστικῶν ἀγγείων γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀγαθῶν.

Ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κτιρίου U, ὅπου εἶναι θεμελιωμένη ἡ νοτιο-δυτικὴ τοῦ κτιρίου C-D, εἶναι ἡ καλύτερα διατηρημένη ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῶν τοίχων (πίν. 114α), ἀλλὰ καὶ ἡ περισσότερο διασαλευμένη ἀπὸ τὸν σεισμό πού κατέστρεψε αὐτὸ τὸ κτίριο τῇ ΜΜ IIῆ περίοδῳ (εἰκ. 3, πίν. 113β). Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου 2Α σώζονται σὲ ὕψος μεγαλύτερο τοῦ ἀνωφλίου τοῦ θυραίου ἀνοίγματος πρὸς τὸ δωμάτιο 17, τὸ ὁποῖο βρέθηκε μπαζωμένο ἀπὸ τοὺς πεσμένους λιθοπλίνθους τοῦ βόρειου τοίχου του (πίν. 114β). Μόλις τώρα φάνηκε ὅτι τὸ κτισμένο ἀπὸ λιθοπλίνθους ὑπέρθυρο αὐτοῦ τοῦ θυραίου ἀνοίγματος ταυτίζεται μὲ τὸν τοῖχο, πού φαινόταν ἀπὸ τὸ 1972 πρὸς Β τῆς πρόθυσης τοῦ βωμοῦ καὶ σὲ ἐπίπεδο ἐλάχιστα χαμηλότερο. Ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ

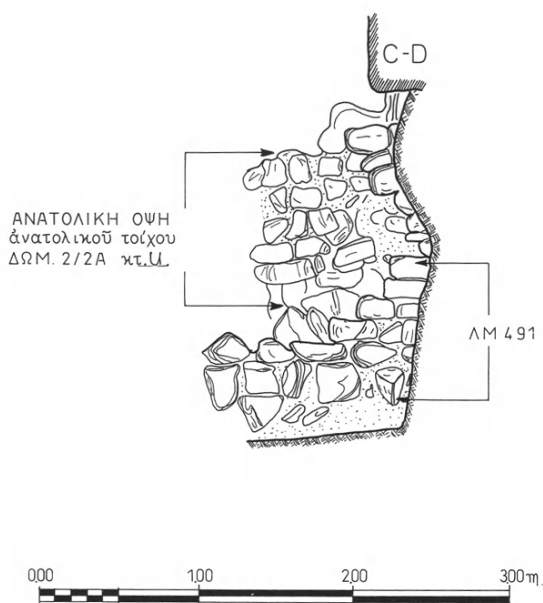

Εἰκ. 4. Οἱ διασαλευμένοι ἀπὸ τὶς καθιζήσεις δόμοι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2/2Α καὶ σὲ τομῇ ἢ ἐκτροπῇ ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου 2Α.

τοίχου παρέμενε προβληματική ἕως τὸ 1992⁶. Οἱ δόμοι ὅλων τῶν τοίχων τῶν δωματίων 2 καὶ 2Α ξεφεύγουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ὀριζόντιο καὶ τὴν κατακόρυφο (εἰκ. 4, πίν. 1146) καὶ τὸ ἔδαφος τῆς θεμελίωσής τους ἔχει ὑποστῇ μεγάλη καθίζηση σὲ πολλὰ σημεῖα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ δάπεδο τῶν δωματίων νὰ βρίσκεται κατὰ 40 ἐκ. ὑψηλότερα στὰ ἀνατολικά, ἀπὸ ὅσο στὰ δυτικά.

Τὸ δάπεδο καὶ τῶν δύο δωματίων ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτές ἀσβεστολιθικές πλάκες μὲ κατάλοιπα ἀπὸ ἐπικολλημένα κονιάματα ἐνὸς δεύτερου δαπέδου (εἰκ. 2, πίν. 115α). Δηλαδή παρουσιάζεται ἡ ἴδια ἀκριβῶς κατάσταση, πού ὑπάρχει σὲ ὅλα τὰ δωμάτια (=17-23) τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U, ὅπου τὰ πλακόστρωτα δάπεδα τοῦ προγενέστερου κτιρίου V, ἀντὶ νὰ ἀποξυ-

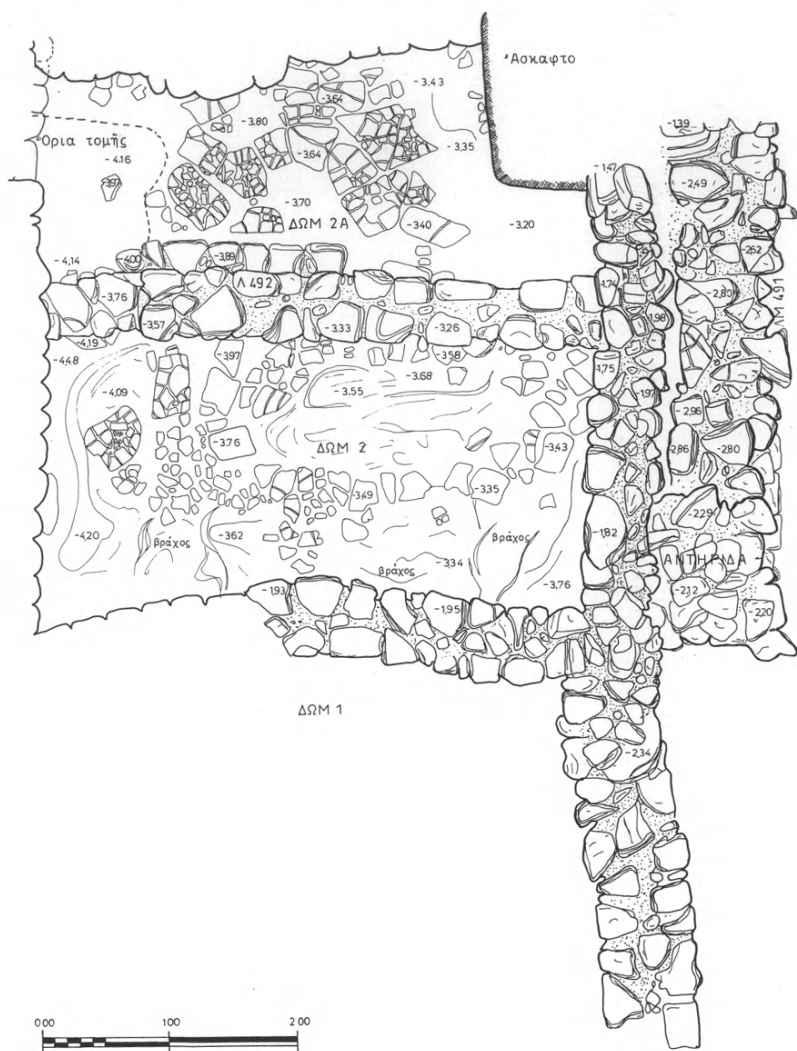
6. ΠΑΕ 1992, 223-225 πίν. 86-87.

Εἰκ. 5. Τὸ βόρειο τμήμα τῶν ἐφαπτομένων τοίχων τῶν U καὶ V σὲ σχέση μετὰ τὸ κτίριο C-D.

λωθοῦν μετὰ τὴν καταστροφή του, ἐπιστρώθηκαν μετὰ τὰ τυπικὰ γιὰ τὸ κτίριο U δάπεδα ἀπὸ κονίαμα.

Μία ἀκόμη ἐνδειξη γιὰ τὸν ριζικὸ καθαρισμὸ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου V βρέθηκε φέτος, ὅταν ἀποφασίστηκε νὰ διερευνηθεῖ ἡ ἄμορφη συσσώρευση ἀπὸ ἀργοὺς λίθους κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ μετώπου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2/2Α, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976 (πίν. 1156). Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων λίθων ἀποκαλύφθηκε μισοδιαλυμένος τοῖχος, πλάτους 80 ἐκ., κτισμένος ἀπὸ πλακοειδεῖς λιθοπλίνθους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα (= ΛΜ491). Ἡ βόρεια ὁρατὴ ἄκρη του εἰσχωρεῖ στὴν ἐπίχωση ἐδράσης τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἑλληνιστικοῦ - ρωμαϊκοῦ κτιρίου C-D (εἰκ. 5, πίν. 117α), ἐνῶ ἡ σωζόμενη νότια ἄκρη του ἐπικαλύπτεται ἀπὸ ἀντηρίδα, πού ἐνισχύει τὸν ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ U στὸ σημεῖο ἀκριβῶς τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 1 καὶ 2 (εἰκ. 6, πίν. 116α, 117α). Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου ΛΜ491 εἶναι μεγαλύτερο τῶν τοίχων τοῦ U καὶ ὁ τρόπος τῆς δόμησής του τὸν συνδέουν μετὰ τὸν σωζόμενο

Εἰκ. 6. Ὁ τοῖχος ΛΜ491 καὶ ἡ ἀντηρίδα σὲ σχέσηη μὲ τὸ U.

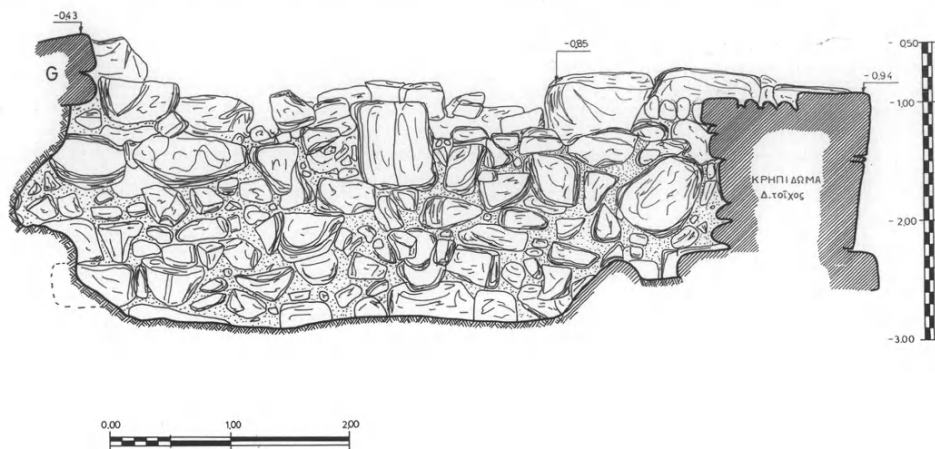
ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου V στὸ κέντρο τοῦ νότιου τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ὁ ὁποῖος ἔχει πλάτος 1 μ. (πίν. 110-111, ὀρθογ. I/K 53). Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ τοῖχος ΛΜ491 προϋπήρχε τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τῶν δωματίων 2/2Α, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ εἶναι ἐξωτερικὸς δὲν ἔχει κανονικὰ κτισμένον ἐξωτερικὸ

μέτωπο, γιατί ἀκούμπησε στὸν ΛΜ491 (πίν. 117α). Ὅλες -οἱ ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πλατὺς τοῖχος ΛΜ491 ἀποτελεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ κτιρίου V⁷.

Ἡ στερέωση τῶν τοίχων τῶν δωματίων 2/2Α καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνωφλίου τοῦ θυραίου ἀνοίγματος μεταξὺ τῶν δωματίων 2Α καὶ 17 (πίν. 116β) ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα τοῦ συντηρητῆ Κ. Νικάκη. Μὲ ἄμεσο κίνδυνο τῆς ζωῆς του, λόγω τῆς ἀποκόλλησης βραχολίθου ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 2Α (πίν. 114β, 117β), κατόρθωσε νὰ στερεώσῃ ἀκόμη καὶ τὶς ἐνδείξεις ποὺ προκάλεσαν τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου U. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ τοῦ κτιρίου δὲν ἀφαιρέθηκε μία «στήλη» στὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου 2Α (πίν. 114α), ποὺ ἐπενδύθηκε μὲ κτιστὸ τοιχίو ἀντιστήριξης σχήματος Γ (πίν. 117β) γιὰ νὰ ὑποστηριχθοῦν τὰ ἰσχυρὰ φορτία τῆς δυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου C-D. Ἡ λύση νὰ ἐπανατοποθετηθεῖ αὐτὴ ἡ γωνία σὲ ἐλεύθερη πλάκα - δοκό, τῆς ὁποίας τὰ ἄκρα θὰ στηρίζονταν στὸν βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 2Α ἀποκλείσθηκε, γιατί τὸ μικρὸ σχετικὰ πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ ἀπόκλισή τους ἀπὸ τὴν κατακόρυφο δὲν προσέφεραν στέρεα ὑποδομὴ γιὰ τοὺς ὀγκολίθους τοῦ κτιρίου C-D. Ἀλλωστε ἡ μετακίνηση τῶν γωνιακῶν λιθοπλίνθων αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, τὴν ὁποία προϋπέθετε ἡ κατασκευὴ τῆς πλάκας - δοκοῦ, θὰ ἐπέφερε τὴ διάλυση ὅσων παρουσιάζουν ρωγμές, καθὼς ἔχουν ἤδη ἀνοίξει ὀρισμένοι, ὅπως ὁ προεξέχων γωνιακὸς λιθόπλινθος τοῦ ὁποίου τὸ νότιο τμήμα ἀπομακρύνθηκε γιὰ νὰ μὴν γκρεμισθεῖ (πίν. 118α). Οἱ ἐργασίες στερέωσης σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο θὰ ὀλοκληρωθοῦν μὲ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ γωνιακοῦ λιθοπλίνθου καὶ μὲ τὴν ἀνασύνταξη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 2.

Φέτος ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ στὸ νεοανακτορικὸ κρηπίδωμα. Βαθιᾶς τομές κατὰ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ μετώπου τοῦ δυτικοῦ, βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος εἶχαν γίνῃ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ἀλλὰ ἐγκρεμοῦσε ὁ ἔλεγχος τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ νότιου τοίχου. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διευθέτησης ὀρισμένων λίθων τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς του, ποὺ εἶχαν ξεγλιστρήσει πρὸς τὴ νεκρὴ ἐπίχωση τοῦ πυρήνα

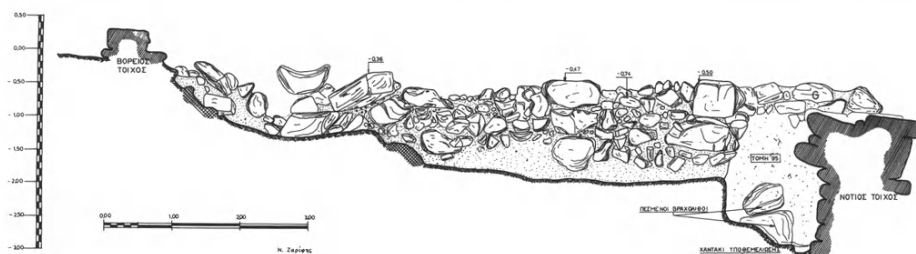
7. Βλ. ΠΑΕ 1990, 308 γιὰ μία ἀκόμη ἐνδειξὴ τῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά ἔκτασης τοῦ κτιρίου V ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴ νοτιὰ πρὸς Νότο εὐθείαν τοῦ ΛΜ491.

Εἰκ. 7. Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κρηπιδώματος.

τοῦ κρηπιδώματος, ἔγινε βαθιὰ τομὴ κατὰ μῆκος καὶ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς, πλάτους 1.30 μ. καὶ βάθους 1.50 μ. περίπου (πίν. 110-111, ὀρθογ. I 49). Καὶ τοῦ νότιου τοίχου ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη, ὅπως ἄλλωστε ἡ ἴδια ὄψη καὶ τῶν ὑπόλοιπων τοίχων τοῦ κρηπιδώματος, δὲν θὰ ἦταν ὀρατὴ, γιατί παρουσιάζει ἀκανόνιστη ἀργολιθοδομή, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κανονικοὺς δόμους ἀπὸ ὀγκώδεις λιθοπλίνθους τοῦ ἐξωτερικοῦ μετώπου του (εἰκ. 7, πίν. 118α). Μὲ τὴν τομὴ φάνηκε ἐπίσης ὅτι ὁ νότιος καὶ ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ κρηπιδώματος δένουν καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τους, ἐνῶ ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν νότιο ὑπάρχει κενὸ 70 ἐκ. περίπου (εἰκ. 8), ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνᾷ ὁ τοίχος τοῦ ἀρχαικοῦ κτιρίου G (πίν. 118α). Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ προέκυψε τὸ κενὸ κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κρηπιδώματος. Νὰ διαλύθηκε δηλαδὴ ἡ ἀργολιθοδομὴ ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴ νοτιότερη στήλῃ τῶν ὀγκολίθων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 8)⁸ καὶ τοὺς ἀντίστοιχους τῆς ἀνατολικῆς ἄκρης τοῦ νότιου τοίχου. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀνεύρεση περισσότερων ἀργῶν λίθων στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς, ἀπὸ ὅσο στὸ κέντρο καὶ στὴ δυτικὴ τῆς ἄκρη. Ὅταν ἐντοπίσθηκε τὸ χαντάκι τῆς θεμελίωσης τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου

8. Γιὰ τὸν τρόπο τῆς δόμησης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος βλ. ΠΑΕ 1993, 211-213 καὶ 1994, 243.

Εἰκ. 8. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἡ τομὴ «Κρηπίδωμα - Νότιο Τμήμα».

τοίχου (εἰκ. 8) σταμάτησε τὸ σκάψιμο τῆς τομῆς σὲ βάθος, γιατί δὲν ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ βρεθοῦν σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο στοιχεῖα προγενέστερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Τὸ ἐπίπεδο τῆς τομῆς καλύφθηκε μὲ στρώση καθαρῆς ἄμμου καὶ ἀκολούθησε ἡ ἐπίχωσή της μὲ πέτρες καὶ μὲ φερτὸ τσαϊλόχωμα.

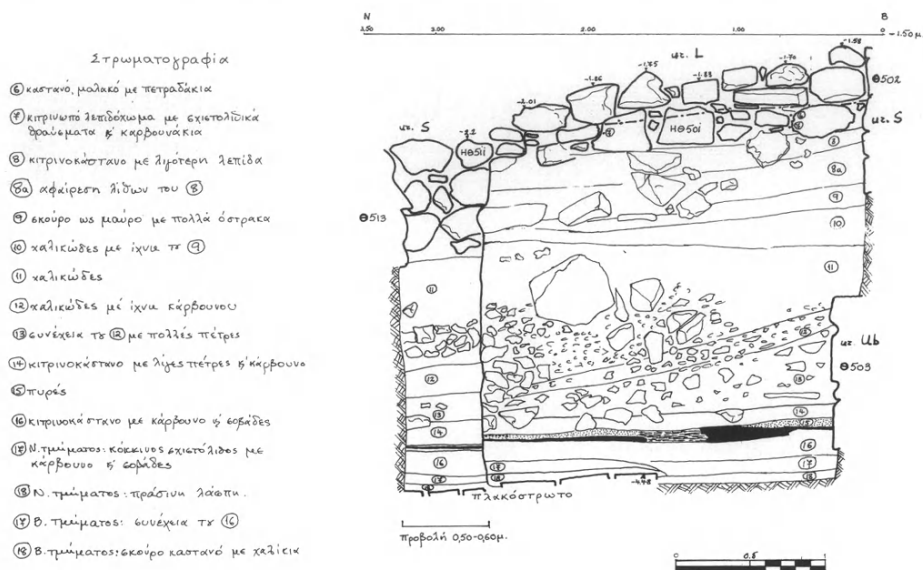
Σὲ μία ἀκόμη περιοχὴ τοῦ κεντρικοῦ τομέα τοῦ ἱεροῦ (πίν. 110-111, ὄρθογ. Η/Θ50-51) ὀλοκληρώθηκε ἡ χρονοβόρα προεργασία τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἡ στερέωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τὸν ἐπόμενο χρόνο. Αὐτὴ ἡ περιοχὴ περιλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ ὑπομινωικοῦ - πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977⁹. Οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1987 ἔδειξαν ὅτι τὸ κτίριο L κτίσθηκε μέσα σὲ χώρο τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S, τοῦ ὁποῖου καὶ χρησιμοποίησε ὀρισμένους τοίχους¹⁰. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ L βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ κτίριο Q τοῦ ὁποῖου ἡ ἀποκατάσταση ὀλοκληρώθηκε φέτος. Τόσο γιὰ τὸ Q, ὅσο καὶ γιὰ τὸ L χρησιμοποιήθηκε διαδοχικὰ ὁ ἴδιος τοῖχος ποὺ ἀνῆκε ἀρχικὰ στὸ νεοανακτορικὸ κτίριο S. Τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ τοίχου (= S/Q) ὑποστηλῶθηκε τὸ 1994¹¹, ἀλλὰ ἀντίστοιχη ἐργασία ὑποστήριξης χρειάζεται νὰ γίνει καὶ γιὰ τὸ δυτικὸ μέτωπό του, ποὺ εἶναι κτισμένο ἀπὸ μικρότερες πέτρες καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ L.

9. ΠΑΕ 1977, 417, παρ. πίν. Ι, ὄρθογ. -Σ, πίν. 2206. Γιὰ τὸ δυτικὸ δωμάτιο τοῦ ἴδιου κτιρίου βλ. ΠΑΕ 1985, 268, παρ. πίν. ΙΒ, ὄρθογ. Η50-51.

10. Βλ. ΠΑΕ 1987, 204-205, πίν. 192-193.

11. ΠΑΕ 1994, 240.

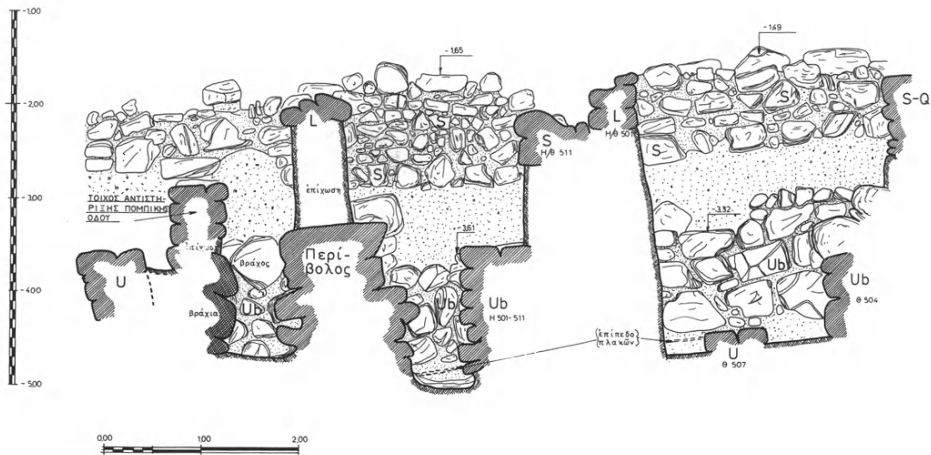

Είχ. 9. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ στὸν χώρῳ «Ἐπίχωρη S/L».

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1977 στὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ L σταμάτησε στὸ δάπεδό του πού ἔσωξε λίγα διάσπαρτα σχιστολιθικὰ πλακάκια, στρωμένα σὲ χαλαρὴ σχετικὰ ἐπίχωρη, ἡ ὁποία χρειάστηκε νὰ ἀντιστηριχθεῖ μὲ ξηρολιθιά (πίν. 119). Φέτος ἀπομακρύνθηκαν τὰ διαλυμένα κιόλας ἀπὸ τὸ χιόνι κατάλοιπα τοῦ πλακώστρωτου δαπέδου καὶ τὸ σκάψιμο τῆς ἐπίχωρης ἔφθασε ἕως τὸ ἐπίπεδο κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο Q (πίν. 112α). Ἡ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς ἴδια μὲ τῆς ἐπίχωρης, ὅπου θεμελιώθηκε τὸ Q¹² ἀλλὰ ἡ φετινὴ τομὴ (εἰχ. 9) ἀποκάλυψε καὶ πρόσθετα σημαντικὰ στοιχεῖα. Ἐντοπίστηκε ἀδιατάρακτο κατὰ μέγα μέρος τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ L (= στρώματα 7-8α, εἰχ. 9), τοῦ ὁποίου ἡ κεραμεικὴ ἴσως προσδιορίσει τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς του

12. Βλ. ΠΑΕ 1993, 218-219, εἰχ. 5.

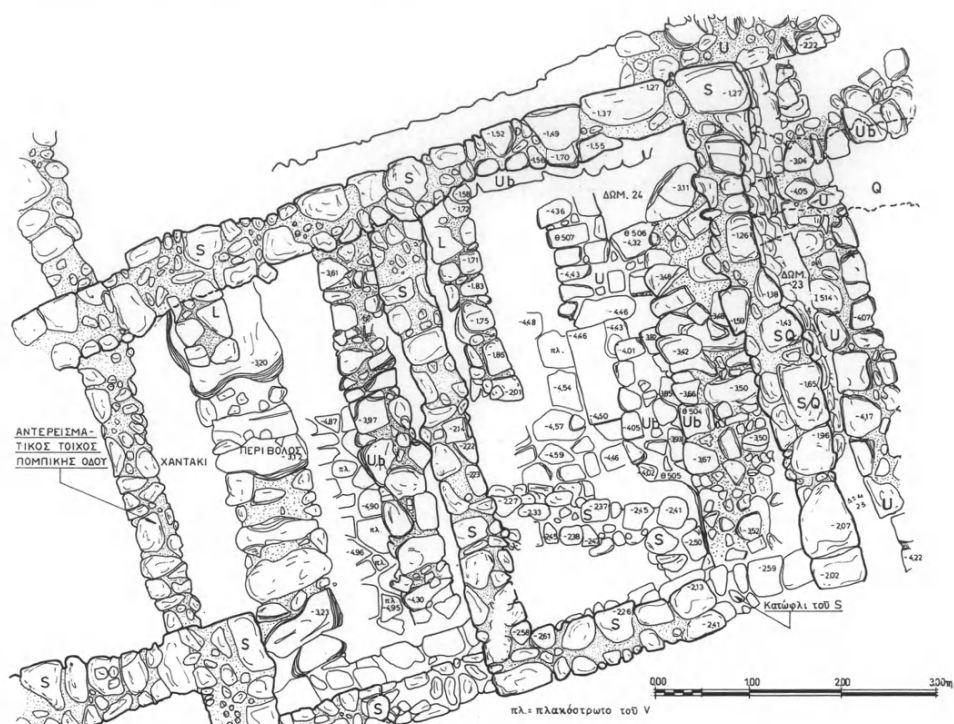

Εἰκ. 10. Ἡ σχέση τῶν κτιρίων L, S, ἱεροῦ περιβόλου καὶ U μετὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακοστρώτου τοῦ V.

ποὺ παραμένει ἄγνωστη, καθὼς τοῖχοι αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ἔχουν ξαναχρησιμοποιηθεῖ σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Ἐξίσου σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὸ κτίσμα Ub. Σύμφωνα μετὰ ἕως τώρα δεδομένα εἶχε ἐκτιμηθεῖ ὡς μικρὸς ὑπαίθριος περίβολος, ποὺ κτίσθηκε ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου U τῇ MM IIβ περίοδῳ, ἀφοῦ καθαρίστηκε ἡ ἔκτασι ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Οἱ τρεῖς πλευρὲς τοῦ μικροῦ ὀρθογώνιου περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς διαδοχικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους τῶν ἐτῶν 1992-1994. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ub πιστεύαμε ὅτι θὰ βρεθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κτιρίου L. Ὡστόσο τὰ φετινὰ δεδομένα σὲ συνδυασμὸ καὶ μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας 1993-94 στὰ δυτικὰ¹³ δείχνουν τώρα καθαρά ὅτι ὁ μικρὸς ὑπαίθριος περίβολος Ub συνδέεται μετὰ δύο ἀκόμῃ ὀρθογώνιους χώρους (εἰκ. 10-11). Ὁ χώρος ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸν ὑπαίθριο περίβολο ὀρίζεται στὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικὰ ἀπὸ δύο τοίχους, πάχους 60 ἐκ. καὶ ὁρατοῦ μήκους 4.50 μ. Αὐτὲς οἱ διαστάσεις προϋποθέτουν στεγασμένο χώρο. Στὴν περιορισμένη ἔκτασι τῆς τομῆς, ὅπου πραγματοποιή-

13. ΠΑΕ 1993, 216-219 καὶ 1994, 241-242.

Εἰκ. 11. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῶν προγενέστερων τοῦ κτιρίου L.

θηκε κατ' ἀνάγκην ἢ ἔρευνα, βρέθηκε χαμηλὸ ὀρθογώνιο θρανίον ἢ εἶδος ἐξέδρας, διαστάσεων 1.50 X 0.55 μ., σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 10, πίν. 1186). Παράλληλα ὅμως ἐντοπίσθησαν καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρήση του, ὅμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ ἔδωσε ὁ ὑπαίθριος χώρος τοῦ Ub. Δηλαδή κατάλοιπα μεγάλης φωτιᾶς ἢ ἀκριβέστερα συγκέντρωση ἀπὸ τρεῖς διαδοχικὲς πυρές, ποὺ ἦταν ἐν μέρει καλυμμένες ἀπὸ στρώση κόκκινου σχιστόλιθου (εἰκ. 9). Κοντὰ στὴ φωτιά ἀποκαλύφθηκαν ἀποθέσεις ἀπὸ τρεῖς λίθινες τράπεζες προσφορῶν καὶ στὴ βόρεια ἄκρη τῆς τὰ θραύσματα ἀπὸ μεγάλο «κύπελλο κοινωνίας» μὲ σειρὲς μικροσκοπικῶν κυπελλιδίων ἐπάνω σὲ ταινιωτοὺς δακτυλίους, οἱ ὅποιοι περιβάλλουν τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ κυπέλλου. Τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ ἡ ἔκταση τῆς πυρᾶς δὲν εἶναι προσδιορίσιμη, γιὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἐδρασης τῶν τοίχων τῶν κτιρίων L καὶ S (εἰκ. 9).

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νέου χώρου τοῦ Ub ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1993 κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο S καὶ χαρακτηρίσθηκε ὡς «ἀπροσδιόριστος», γιατί δὲν ἦταν σαφὴς ἡ σχέση του μὲ τὰ παρακείμενα κτίρια¹⁴. Καθὼς ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Ub συνεχίζεται δυτικότερα αὐτοῦ τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου (εἰκ. 10) εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ Ub θὰ διέθετε καὶ τρίτο χῶρο. Ἡ μορφή καὶ οἱ διαστάσεις του δὲν εἶναι προσδιορίσιμες, γιατί σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ (πίν. 110-111, ὀρθογ. Z/H50-51) ὁ μνημειακῶν διαστάσεων νεοανακτορικὸς ἱερὸς περιβόλος μὲ τὴ συνεχόμενη πομπικὴ ὁδὸ ἔχουν καταστρέψει τὶς προγενέστερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς καταστροφῆς εἶναι ἐπισφαλὴς ἡ σύνδεση μὲ τὸ Ub τῆς ἀκέραιης στρογγυλῆς τράπεζας ἀπὸ ὀφίτη, ποῦ φέρει στοὺς ὤμους τέσσερα σημεῖα τῆς γραμμικῆς Α Γραφῆς καὶ βρέθηκε σφηνωμένη στοὺς θεμέλιους ὀγκολίθους τοῦ ἱεροῦ περιβόλου.

Ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὰ δάπεδα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U, ποῦ ἐπικαλύφθηκε ἀπὸ τὸ Ub, φάνηκε στὴν περιοχὴ τῆς φετινῆς ἔρευνας μόνο ἡ δυτικὴ γωνία τοῦ μικροῦ δωματίου 24 (πίν. 1186, εἰκ. 11), μέρος τοῦ οὐοῦ ἐντοπίσθηκε τὸ 1994¹⁵. Ἀντίθετα ἐντοπίσθηκαν σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο τμήματα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ προγενέστερου τοῦ U παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου V, τόσο στὸν δεύτερο, ὅσο καὶ στὸν τρίτο χῶρο τοῦ Ub, στὸν ὁποῖο ἡ ἔρευνα τοῦ 1993 εἶχε σταματήσει λίγα μόλις ἑκατοστὰ ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες. Μὲ βάση τὴ θέση αὐτῶν τῶν πλακοστρώτων μοιάζει πιθανὸ νὰ διέθετε τὸ κτίριο V μία βόρεια πτέρυγα, σχήματος ἀντίστροφου Γ, ποῦ θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικὰ πολὺ περισσότερο τῆς νότιας (πίν. 110-111, ὀρθογ. H/Θ 50-51).

Πρόσθετες ἐπὶ μέρους ἐργασίες ἔγιναν παράλληλα σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπέβλεπαν εἴτε στὴ συντήρηση τοίχων μὲ ἀρμολογήματα εἴτε στὸν ἐξωραϊσμὸ τοῦ χώρου μὲ τὴ βαθμιαία ἀντικατάσταση τῶν ξηρολιθιῶν ποῦ ἀντιστήριζον ἐπιχώσεις ἀπὸ κτιστὰ τοιχία ἀντιστήριξης, ἐπιχρισμένα κατάλληλα. Ἡ ἐπιχωμάτωση περιοχῶν, ὅπου ἔχουν γίνεи βαθιὲς τομὲς καὶ τὸ ἐπίπεδό της ἔχει ὑποχωρήσει, ἐνισχύθηκε μὲ πρόσθετες στρώσεις ἀπὸ φερτὸ τσαϊλόχωμα. Ἐπικαλύφθηκαν ἐπίσης μὲ ἄμμο οἱ ἐπιφάνειες τῶν τριῶν ἀνδῆ-

14. ΠΑΕ 1993, 218 εἰκ. 5.

15. ΠΑΕ 1994, τοῖχος I 502.

ρων πού συνδέονται μὲ τὸ κτίριο U (πίν. 110-111, ὀρθογ. E/Z 50-51). Ὑπολογίζεται ὅτι θὰ χρειαθοῦν ἄλλες δύο περίοδοι γιὰ νὰ συντηρηθεῖ σὲ ἀνεκτὸ βαθμὸ τὸ ἱερό. Ὡστόσο ὅλα αὐτὰ τὰ μέτρα εἶναι προσωρινὰ καὶ μόνο ἓνα στεγάστρο μπορεῖ νὰ προστατέψει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες, πού ἐπικρατοῦν σὲ αὐτὴ τὴ θέση. Ἄν ἡ λύση τοῦ στεγάστρου δὲν εἶναι ἐφικτὴ γιὰ οἰκονομικοὺς ἢ τεχνικοὺς λόγους, τότε τὸ ἱερό πρέπει νὰ καταχωσθεῖ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ίδιαίτερα αὐξημένος ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων μας κατὰ τὸ 1995 μὲ τίς ὁποῖες νέα μνημεῖα δημοσιεύονται ἢ ἐπανεξετάζονται. Τὸ μεγάλο κόστος τῶν ἐκδόσεων μας ποὺ ἀπαιτοῦν, γιὰ τὴν ἄψογη ἐμφάνισή τους, πολύμοχθη προσπάθεια περισσοτέρων προσώπων, εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι περισσότερες. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους καὶ κατὰ τὸ 1995 εἶναι ἀποτέλεσμα ἰδιαίτερων προσπαθειῶν.

Κατὰ τὸ 1995 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

1. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992 (τόμος 147).
2. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1994 (τόμος 41).
3. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς κατὰ τὸ 1993 (τόμος 132).
4. Ο ΜΕΝΤΩΡ, τόμος 8 (τεύχη 33-36), 1995.
5. Κωνσταντίνου Συριόπουλου, Ἡ προϊστορικὴ κατοίκησις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Β΄ (BAE ἀρ. 139).
6. Νικολάου Δρανδάκη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης (BAE ἀρ. 141).
7. Ernst Buschor, Τὸ ἐλληνιστικὸ ποτραῖτο (μετάφραση Γεωργίου Σ. Δοντᾶ) (BAE ἀρ. 145).
8. Βασιλείου Χ. Πετράκου, Ὁ Μαραθὼν. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγός (BAE ἀρ. 146).
9. Ἀρτέμιδος Ὠνάσογλου, Ἡ Οἰκία τοῦ τάφου τῶν τριπόδων στὶς Μυκῆνες (BAE ἀρ. 147).
10. Ἐρσης Μπροσκαρη, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία (BAE ἀρ. 148).
11. Χρήστου Καρούζου, Μικρὰ κείμενα (BAE ἀρ. 149).

12. Βασιλείου Χ. Πετράκου, *Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου* (BAE ἀρ. 150).

13. Θεοδοσίας Στεφανίδου Τιβερίου, *Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη* (BAE ἀρ. 151).

14. Ντόρας Βασιλικοῦ, *Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς* (BAE ἀρ. 152).

15. Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη: Ἡ κεραμεικὴ* (BAE ἀρ. 153).

16. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος* (σὲ ἓναν τόμο) (BAE ἀρ. 86Α), ἀνατύπωση.

Κατὰ τὸ 1995 ἡ Ἑταιρεία χορήγησε δωρεὰν σὲ νομικὰ καὶ φυσικὰ πρόσωπα, καὶ ἰδίως στὶς βιβλιοθῆκες τῶν Ἐφορειῶν Κλασικῶν καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους καθὼς καὶ σὲ ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων δημοσιεύματα ἀξίας 20.441.420 δραχμῶν. Κατὰ τὸ 1994 εἶχε χορηγήσει δημοσιεύματα ἀξίας 32.117.494 δραχμῶν.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (APMA)

Στὸ Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (APMA) ἐργάζονται, κατὰ τὶς ὁδηγίες τοῦ Συμβουλίου, οἱ κυρίες Γεωργία Μαλλοῦχου καὶ Οὐρανία Βιζυηνοῦ. Ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη καὶ κατάταξη τῆς ὕλης τοῦ ἔργου τοῦ Κ.Σ. Πιττάκη, «*L'ancienne Athènes*», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1835 στὰ γαλλικά, καὶ τῶν πέντε φυλλαδίων ποὺ ἐξέδωσε ἡ Ἑταιρεία κατὰ τὰ ἔτη 1851-60 ὑπὸ τοὺς τίτλους: α) «Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου», Φυλλάδια Α΄-Γ΄, 1851-1855, β) «Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου Ἐπιτροπῆς», 1853, καὶ γ) «Ἐπιγραφαὶ ἑλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι ἐκδιδόμεναι δαπάνῃ τῆς Ἀρχ. Ἐτ.», 1860. Ὁ τρίτος τόμος τοῦ Ἀρχείου Μνημείων (APMA 3) θὰ περιλαμβάνει ὕλη σχετικὴ μὲ τὰ δημοσιεύματα αὐτά.

Ὁμοία ἐργασία ἔγινε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Α. Conze, «*Die Attischen Grabreliefs*», 1893-1922, καὶ ἐτοιμάζεται ἡ παρουσίαση τῆς ὕλης του σὲ τόμο τοῦ APMA.

Ὁ ὑπὸ ἐκδοσὴ τόμος γιὰ τὸ ἔργο «*L'ancienne Athènes*» περιλαμβάνει: α) Λήμματα γιὰ τὰ δημοσιευόμενα μνημεῖα, κυρίως ἐπιγραφές, ταξινομημένα κατὰ τοὺς τόπους εὐρέσεώς τους. β) Πίνακες θεμάτων. γ) Ἀντιστοιχίες τῶν ἐπιγραφῶν.

Κατὰ τὴ μελέτη διαπιστώθηκε ὅτι μερικὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου συνοδεύονταν ἀπὸ χάρτη τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ 1820 (Plan d'Athènes en 1820), ἀντίγραφο τοῦ χάρτη τῶν Κλεάνθους καὶ Σάουμπερτ. Στὸν χάρτη αὐτὸ δὲ ὑπῆρχε ὑπόμνημα ἐπεξηγηματικὸ τῶν σημειουμένων μνημείων. Ἀντίγραφο τοῦ χάρτη κατέιχε καὶ ὁ Π. Εὐστρατιάδης, Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1864-

1884). Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ ποῦ φυλάσσεται στὴν Ἑταιρεία δὲν βρέθηκε τὸ ἀντίγραφο τοῦ χάρτη, βρέθηκε ὅμως σὲ χειρόγραφο ἐργασία τοῦ Εὐστρατιάδῃ ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε, ὅταν ὀλοκληρωνόταν, πλήρες ὑπόμνημα. Βρέθηκαν ἀλφαθητικά εὐρετήρια τῶν ἁγιωνυμίων, τοπωνυμίων καὶ ἀρχαίων μνημείων ποὺ ἀναφέρει ὁ Πιττάκης. Τὰ εὐρετήρια αὐτὰ εἶχε συντάξει ὁ Εὐστρατιάδῃς γιὰ προσωπικὴ χρῆση. Οἱ δύο ἐργασίες τοῦ Εὐστρατιάδῃ δημοσιεύονται στὸν τόμο *APMA* 3 καθὼς καὶ φωτογραφία τοῦ χάρτη *Plan d'Athènes en 1820* ἀπὸ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου ποὺ κατεῖχε ὁ G. Finlay (Βιβλιοθήκη τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς).

Ἀπὸ τὰ πέντε φυλλάδια ποὺ μνημονεύτηκαν τὰ δύο πρῶτα συντάχθηκαν ἀπὸ τοὺς Κ. Σ. Πιττάκη, Δ. Χαραμῇ καὶ Π. Εὐστρατιάδῃ, τὸ τρίτο ἀπὸ τὸν Π. Εὐστρατιάδῃ, τὸ τέταρτο ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρεχθείου ποὺ ἀποτελοῦσαν οἱ Γ. Γλαράκης, Κ. Σ. Πιττάκης, Λ. Καυταντζόγλου, Π. Κάλκος, Σ. Δ. Ζέζος καὶ Π. Εὐστρατιάδῃς, καὶ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὸν Στ. Α. Κουμανούδῃ. Τὰ δύο πρῶτα ἀφοροῦν στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ διεξήγαγε ἡ Ἑταιρεία στὴ βόρεια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως (1851-1853), κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ βραχίονα τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ Βουλευτήριον βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ὑπαπαντῆς. Τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν ἦσαν ἐντοιχισμένα στὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τεῖχος, μαζὶ μὲ λίθους ἀπὸ ἄλλα κτίρια τῆς Ἀγορᾶς. Τὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ περιγράφονται συνοπτικά· οἱ ἐπιγραφές ἀναλυτικότερα. Βρέθηκαν περισσότερα ἀπὸ 200 ἐνεπίγραφα θραύσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὰ μισὰ δημοσιεύθηκαν στὰ φυλλάδια καὶ ἄλλα στὴν *ΑΕ*. Ἀπὸ τὰ τεμάχια ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ φυλλάδιο Α' τὰ μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 48 (22), 49 (24), 50 (14), 50 (18), 52 (36), 54 (30) καὶ 55 (26) παραμένουν ἀταύτιστα. Στὸ φυλλάδιο Β' περιλαμβάνεται παράρτημα ὑπὸ τὸν τίτλο «Περὶ τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει νεωτέρων ἀνακαλύψεων», ἔργο τοῦ Εὐστρατιάδῃ, στὸ ὁποῖο περιγράφεται τὸ τεῖχος τῆς πύλης *Beulé* καὶ ἡ κλίμακα τῆς Ἀκρόπολης ποὺ ἐρεῦνησε ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος.

Στὸ φυλλάδιο ποὺ ἀφορᾷ στὸ Ἐρέχθειο, ἡ ἐπιτροπὴ καταγράφει λεπτομερῶς τὴν τότε κατάσταση τοῦ μνημείου· σημειώνονται μεταγενέστερες κατασκευές καὶ μερικοὶ χριστιανικοὶ τάφοι.

Στὸ τελευταῖο φυλλάδιο, τῶν «Ἐπιγραφῶν Ἑλληνικῶν», τοῦ Στ. Α. Κουμανούδῃ, δημοσιεύονται οἱ ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὴν Παναγία Πυργιώτισσα, κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τῆς στοᾶς

τοῦ Ἀττάλου, καὶ ἐπιγραφές ποὺ συγκεντρώθηκαν λίγο πρὶν τὸ 1860 στὸ Μουσεῖο τῆς Ἑταιρείας στὸ Πανεπιστήμιο. Δύο μόνο λίθοι παραμένουν ἀταύτιστοι, οἱ ὑπ' ἀρ. 10 καὶ 52.

Κατὰ τὴ μελέτη τῶν «*Attischen Grabreliefs*» τοῦ A. Conze ἐπιστημάνθη-καν μερικὰ ἀκόμα μνημεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα σημειώνεται σαφῶς ὅτι εἶχαν χαθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ ἔργου (Conze ἀρ. 1610, 1651, 1653, 1675, 1683, 1692, 1706, 1788, 1810, 1893, 2006 ἀ, 2025, 2036, 2063, 2071, 2094, 2143, 2145). Ὁ συγγραφέας δὲν κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἔργο, ἐνῶ ὑπῆρχαν πρόσφατες βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς σὲ αὐτά.

Ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα τὰ ὑπ' ἀρ. Conze 1610 a [sub E], 1664, 1831 [sub], 2096, 2114, 2130 δὲν ἔχουν καταχωρηθεῖ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία (βλ. καὶ Ἔργον 1993, 123 γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς Conze πρὸ τοῦ 1610). Περιλαμβάνονται ἀκόμη καὶ δύο μνημεῖα τὰ ὁποῖα μὲ βεβαιότητα χαρακτηρίζονται ὡς ἀναθηματικά (Conze ἀρ. 17, 1174) καὶ ἄλλα γιὰ τὸν ἐπιτύμβιο χαρακτήρα τῶν ὁποίων οἱ ἐκδότες δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιοι (Conze ἀρ. 13, 16, 20, 609, 1025, 1162, 1162 [sub], 1254, 1256, 1309, 1348 ἀ, 1661, 1689 σημ. 1 [α], [β], 1892· ἐπίσης ἀναθηματικὸ θεωρεῖται στὶς IG καὶ τὸ μνημεῖο ὑπ' ἀρ. Conze 1890 (IG II² 4513).

Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ)

Στὸ Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ) ἐργάζονται κατὰ τὶς ὁδηγίες τοῦ Συμβουλίου ἡ κυρία Βούλα Μπαρδάνη καὶ ὁ κύριος Γεώργιος Παπαδόπουλος. Συνεχίστηκε ἡ συστηματικὴ συλλογὴ τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ 1940 (ἔτος ἐκδόσεως τοῦ τόμου τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν J. Kirchner στὴ σειρὰ τῶν IG) μέχρι σήμερα, ἡ ἀναζήτησις ἀγνωστων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν καὶ ἄρχισε ἡ συνολικὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιοχῆς Βραυρῶνος.

Μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὁκτάτομου ἔργου τοῦ Chr. Clairmont, «*Classical Attic Tombstones*», ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα καὶ περιλαμβάνει τὰ ἀνάγλυφα ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς, ἐνεπίγραφα καὶ μὴ, ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 430-330 π.Χ., ἐντοπίστηκαν ἀρκετὰ σφαλὲρὰ ταυτισμένα, ἄλλα ποὺ παρουσιάζονται ὡς ἀδημοσίευτα χωρὶς νὰ εἶναι, κυρίως ἐξαιτίας τῶν λανθασμένων ἀναγνώσεων τοῦ ἐκδότου, ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ταύτισιν τοῦ μνη-

μείου μὲ τὴ δημοσίευσή του· τὰ τελευταῖα ἔχουν συνήθως καὶ δεύτερο λῆμμα ποὺ βασίζεται στὶς δημοσιεύσεις τους. Τὸ ἔργο ἐκτὸς τῆς ἑλλειψῆς μεθόδου ποὺ τὸ καθιστᾷ δύσχρηστο, ἔχει πολλὲς ἀνακρίβειες, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως στοὺς τόπους εὕρεσης καὶ φύλαξης τῶν μνημείων. Περιέχει 70 ἄγνωστα ἐνεπίγραφα μνημεῖα ποὺ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορά. Τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς τόμους τῶν *IG* (*IG* I², I³, II²), ἔγιναν πίνακες ἀντιστοιχίας μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν λημμάτων τοῦ ἔργου καὶ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Ἀνάλυση τοῦ ἔργου θὰ γίνῃ αὐτοτελῶς, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναγγελθεῖ. Προκαταρκτικῶς βλ. *AE* 1992, 195-197.

Ἡ Ὑφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων κυρία Ἀγγελικὴ Λεμπέση ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα τοῦ ἐπιγραφικοῦ ἀρχείου τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοπωλείων καὶ Ἰδιωτικῶν Συλλογῶν. Τὰ λίθινα ἐνεπίγραφα μνημεῖα ποὺ περιέχει εἶναι 249 ποὺ φυλάσσονται σὲ Ἰδιωτικὲς Συλλογὲς καὶ Ἰδιωτικὰ Μουσεῖα σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, καθὼς καὶ στὶς Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές. Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα μὲ βάση τὸ παρεχόμενο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς διαπιστώθηκε ὅτι οἱ 102 ἐπιγραφὰς εἶναι δημοσιευμένες καὶ οἱ 106 ἀνέκδοτες· τὰ ὑπόλοιπα (41) μνημεῖα ἐνῶ φέρονται ὡς ἐνεπίγραφα, παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἀταύτιστα, ἀφοῦ στοὺς Καταλόγους τῆς Ἑφορείας δὲν παρέχεται τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας προκειμένου νὰ προχωρήσῃ στὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βραυρωνίας καὶ κατόπιν στὴ συνέχισή τους, —ἀρκετὰ καθυστερημένα διότι ἔχουν περάσει 33 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἀνασκαφέως ἀειμνήστου Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου—, κατάρτισε πλήρη περιγραφή τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ἐκεῖ μουσείου, πολλὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἀνέκδοτες· προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας, τίς παλαιὰς Συλλογὲς Μαρκοπούλου, Λιόπεσι, Κορωπίου καὶ Λαυρεωτικῆς καὶ ἀπὸ τίς ἀνασκαφές, τὰ τυχαῖα εὐρήματα ἢ τίς κατασχέσεις ποὺ γίνονται μέχρι σήμερα στὰ Μεσόγεια καὶ τίς παραλίες τῆς Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς, ὅταν ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας ἦταν Ὑφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς. Οἱ ἐπιγραφὰς αὐτὲς προετοιμάζονται γιὰ συστηματικὴ δημοσίευση.

Βιβλιοθήκη

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας πλουτίστηκε κατὰ τὸ 1995 μὲ 1400 νέους τόμους ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀγορές, ἀνταλλαγές καὶ δωρεές. Δέθηκαν ἐπίσης 742 τόμοι.

Σχολή Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Ἡ Σχολή Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ ἑβδομη χρονιά. Θέμα τῶν μαθημάτων, πού δίδαξε ὁ Καθηγητής κ. Γεώργιος Λάβδας, ἦταν «ἡ σχέση τεχνοτροπίας καὶ κοινωνίας καὶ εἰδικότερα ἡ τεχνοτροπία ὡς τρόπος προσέγγισης καὶ κατανόησης κοινωνικῶν φαινομένων καὶ ἱστορικῶν περιόδων».

Διαλέξεις

Ὅπως κάθε χρόνο ἔτσι καὶ ἐφέτος διαλέξεις ἀρχαιολόγων ἐλλήνων καὶ ξένων συμπλήρωσαν τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας.

Ὑποτροφίες

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια δόθηκαν καὶ τὸ 1995 δύο ὑποτροφίες σὲ Κυπρίους ἀρχαιολόγους γιὰ ἔλευση καὶ παραμονή στὴν Ἑλλάδα χάριν μελέτης.

Ξενῶν

Καὶ κατὰ τὸ 1995 λειτούργησε ὁ Ξενῶν «Ντίτας Μαντζώρου» φιλοξενήθηκαν Ἕλληνες ἔφοροι καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι.

Ἐπιχορήγηση ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν

Πέραν τῶν δαπανῶν τίς ὁποῖες ἔκαμε ἡ Ἑταιρεία γιὰ τίς ἀνασκαφές καὶ τίς ἐκδόσεις, σημαντικὰ ποσὰ κατέβαλε γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἔργων πού συντάσσονται ἐκτὸς Ἑταιρείας, ἰδρυμάτων καὶ προσώπων πού προετοιμάζουν δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ὡς ἑξῆς:

1. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν Κυρίων Ἑλληνικῶν ὀνομάτων» («A Lexicon of Greek Personal Names») (Ὁξφόρδη).

2. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» («Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae») (LIMC, Basel).

3. Για τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
4. Για τὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου τοῦ Ἀρχείου Ἰωάννου Τραυλοῦ.
5. Για τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Ἀσπασία Ντίνια).
6. Για τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου (Ἑλ. Νικ. Πλάτων).
- 7-8. Για τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν Γλαῖ καὶ Μυκηνῶν (Σπ. Ἰακωβίδης).
- 9-10. Για τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν Νάξου (Μιχ. Κοσμόπουλος καὶ Ἀ. Βλαχόπουλος).
11. Για τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν Πάρου (Δ. Σκιλάρντι).
12. Για τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταγραφή τῶν κινητῶν ἀρχαίων τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἐλευσίνα.

Ἀρχεῖο

Τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα ποὺ ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα, συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1837. Πέραν τῶν ἐγγράφων κλπ. μοναδικὴ σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων ἔχουν οἱ χιλιάδες τῶν σχεδίων καὶ τῶν φωτογραφιῶν τῶν ὁποίων, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, γίνεται συστηματικὴ, καὶ πολυδάπανη, συντήρηση καὶ κατάταξη. Σχέδια δημοσιευμένα καὶ ἀδημοσίευτα, ὑδατογραφίες πολύτιμες ἀρχαίων, ἀντίγραφα ὅπως τῶν φημισμένων στηλῶν τῶν Παγασῶν ποὺ ἔγιναν ἀπὸ διάσημους Ἑλλήνες ζωγράφους συντηρήθηκαν καὶ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν καὶ πάλι.

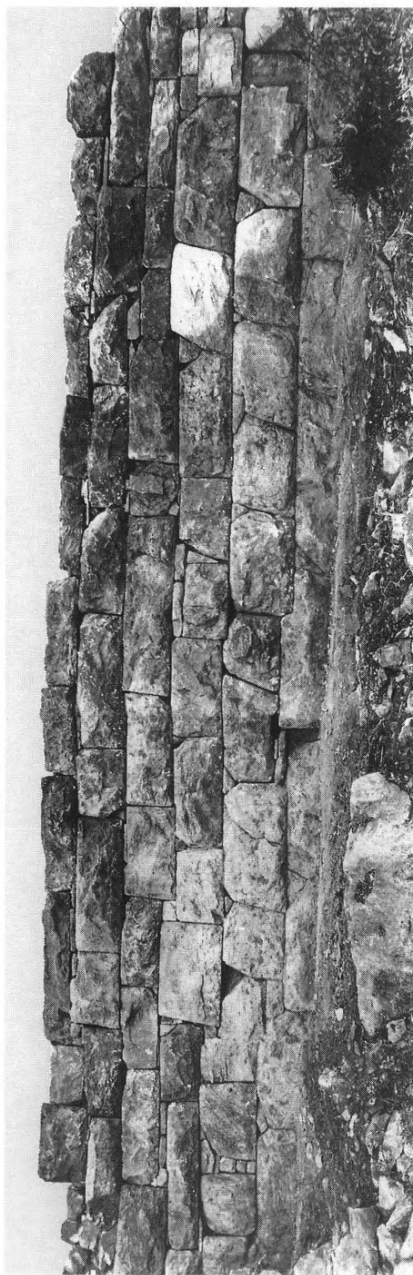
Τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο μας ποὺ περιέχει δεκάδες χιλιάδες φωτογραφιῶν μὲ τὰ ἀρνητικά τους ἔχει ἤδη καταταχθεῖ καὶ πρόκειται νὰ λάβει καὶ ἡλεκτρονικὴ μορφή. Νέες προσφορὲς ἢ νέα εὐρήματα, ὅπως φωτογραφίες τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἰωάννη Παπαδημητρίου καὶ τοῦ Δημητρίου Πάλλα, τὸ πλουτίζουν συνεχῶς.

Ἡ συντήρηση τῶν μεγάλου μεγέθους φωτογραφιῶν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ρώμης τοῦ 1911 σύντομα θὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ ἀπόψεις ἑλληνικῶν μνημείων καὶ τόπων ποὺ ἔχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀλλοιωθεῖ ἢ καταστραφεῖ θὰ εἶναι προσιτὲς στοὺς μελετητές.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 13 Μαΐου
1995 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 34, Ἰούνιος 1995, 73-88.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Τὸ ἀναστηλωμένο τεῖχος τοῦ φρουρίου, νοτίως τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

α. Ναῖσκος στὸν χῶρο τοῦ στρατηγείου. β. Τὸ κατώφλι τοῦ ναῖσκου.

α. Κιονόκρανο ἰωνικὸ ἀπὸ τὸν ναῖσχο τοῦ στρατηγείου. β. Λείψανα κλιβάνου στὸν
χώρο τοῦ στρατηγείου.

α. Ἡ εἴσοδος στοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. β. Κέραμοι συγκολλημένοι τοῦ
ναῖσκου τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης.

Ἡ ἀνατολική κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως κατὰ ὑποθετική ἀποκατάσταση.

Ἐπιτύμβιο ανάγλυφο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

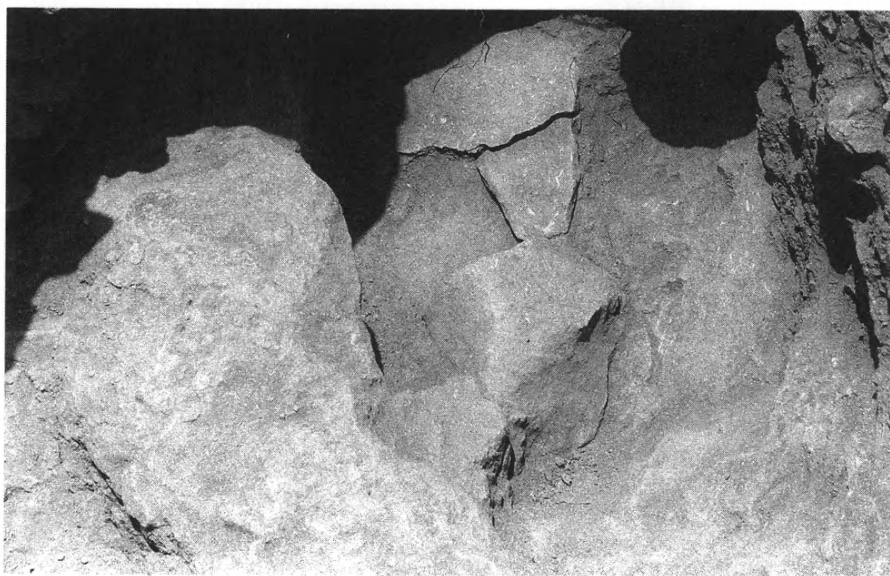

Τὸ μεγάλο ανάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους πλήρως ἀποκατεστημένο.

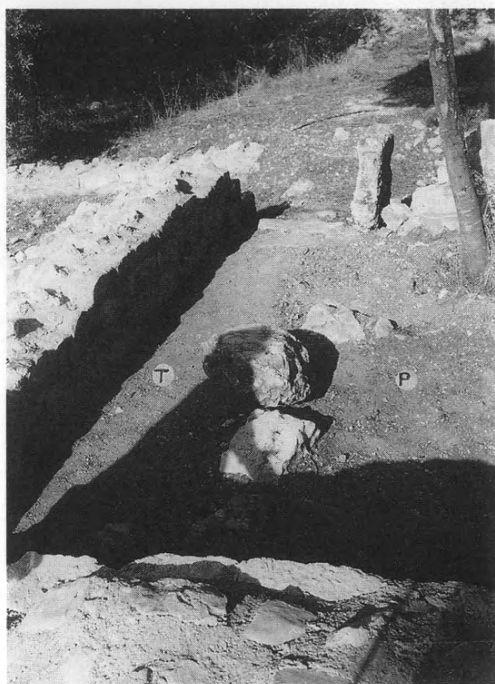
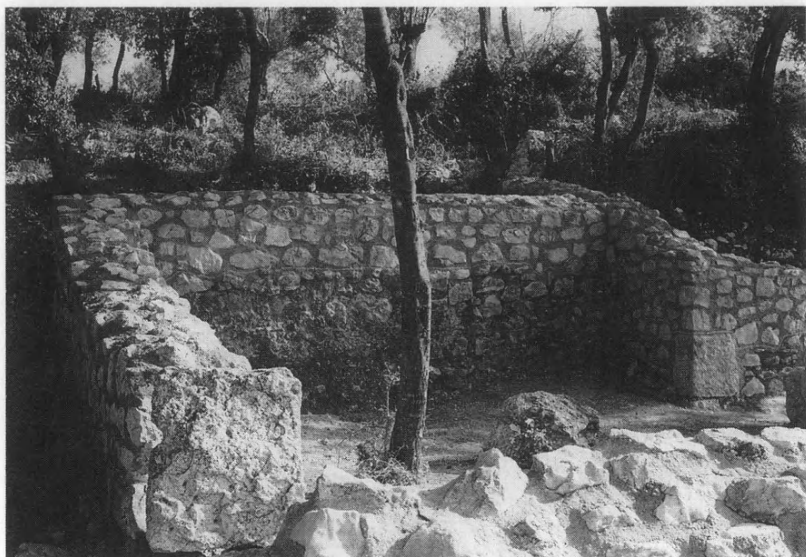

Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος ἀποκατεστημένο.

α. Θεμέλια τοῦ τοίχου ζ. β. Ὁ τοῖχος η.

α. Ὁ χώρος P τῆς σκανᾶς μετὰ τὴ συντήρηση. β. Θεμέλια τῆς προέκτασης τοῦ διαδρόμου T στὸν χώρο P.

α. Οί έρευνητικές τομές στὰ νότια τοῦ νυμφαίου. β. Ἡ στρωματογραφία (Α-Δ: ἐγκάρσια στήν κοίτη τῆς κοιλάδας) τῆς ἐπίχωσης στὰ νότια τοῦ νυμφαίου.

α. Ἡ στρωματογραφία δυτικά τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου τοῦ λόφου. β. Αἰχμή δόρατος στήν ἐπίχωση τοῦ λόφου δυτικά τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου.

α. Ὑποψη τῆς Κρήνης ἀπὸ ΝΔ. β. Αἶθριο Ἀσκληπιείου, πλακόστρωτο ἀπὸ Δ.

Κατάλοιπα χριστιανικού οικισμού στα ανατολικά του Ἀσκληπείου, ἄποψη ἀπὸ ΝΑ.

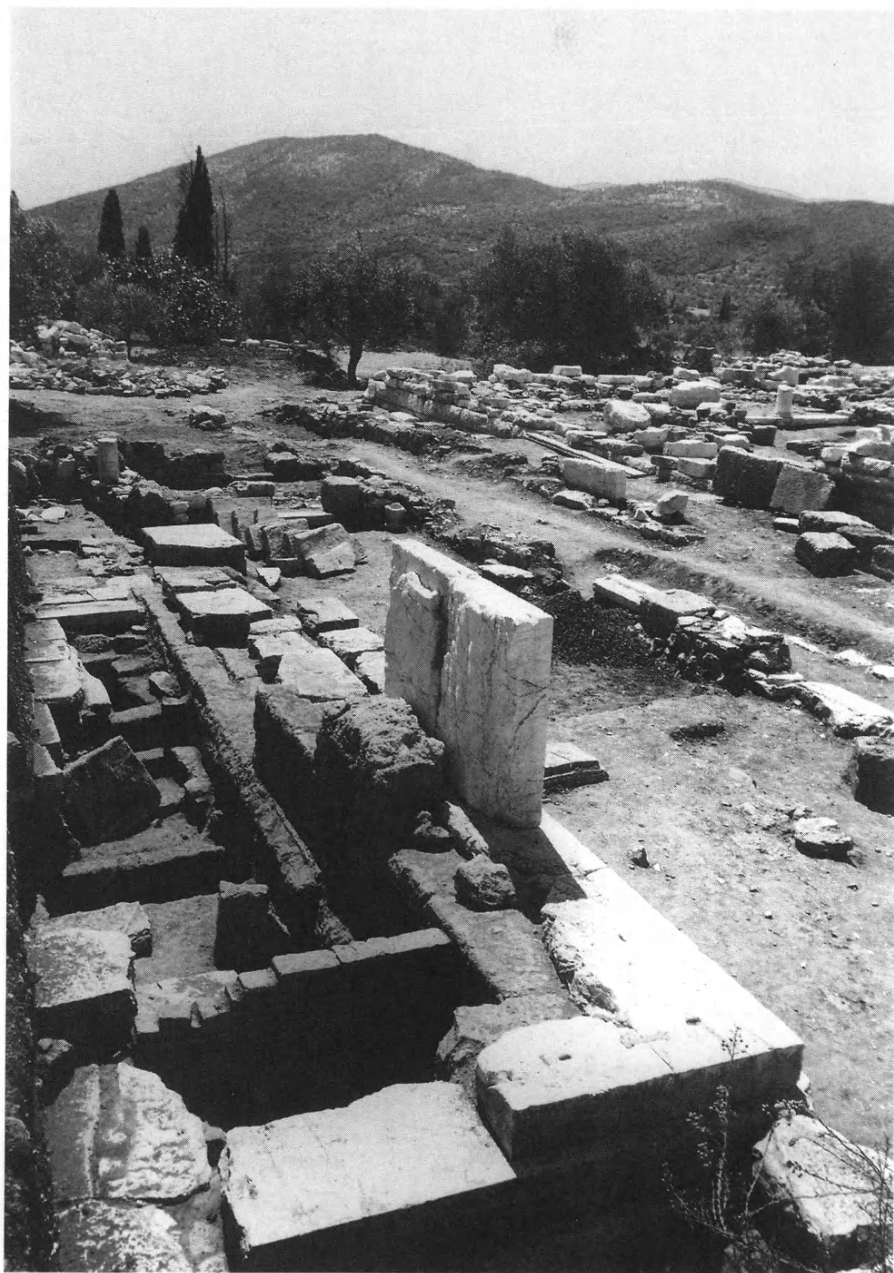

α. Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου. β. Κάτω μέρος κορμού γυναικείου αγάλματος.

Κορμός γυναικείου αγάλματος.

᾽Αποψη τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ἀπὸ Β.

α. Πρόσοψη ταφικοῦ περιβόλου. β. Κιβωτιόσχημος τάφος γυναίκας.

α. Μολύβδινες τεφροδόχες κάλπες. β. Κτερίσματα τάφου γυναίκας: γυάλινα
ἀγγεῖα καὶ λύχνος 1ου αἰ.

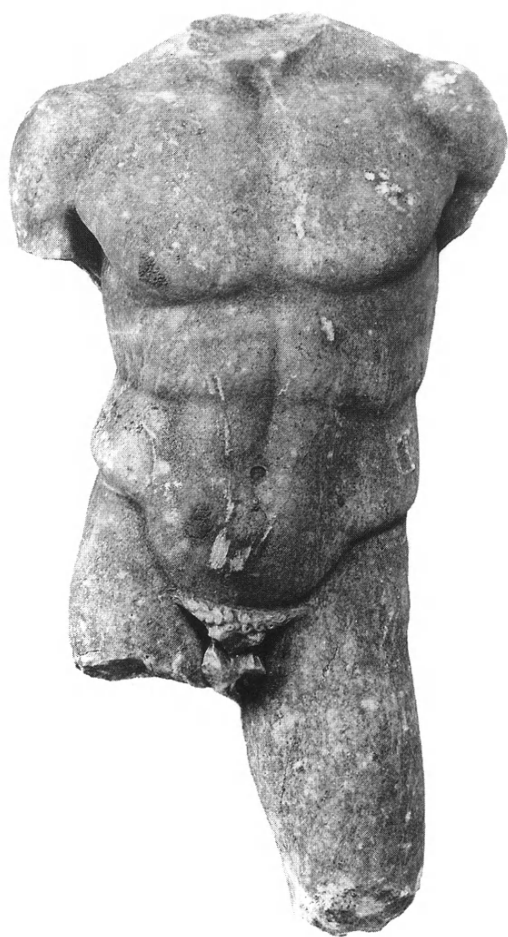
α. Ὀστέινες περόνες ἀπὸ τάφο γυναίκας. β. Χάλκινο «ἀπορραντήριο» (λείπει ὁ λαιμός). γ. Χρυσὸ ἐνώτιο. δ. Ὀστέινη περόνη ἀπολήγουσα σὲ ἀναδυομένη Ἀφροδίτη.

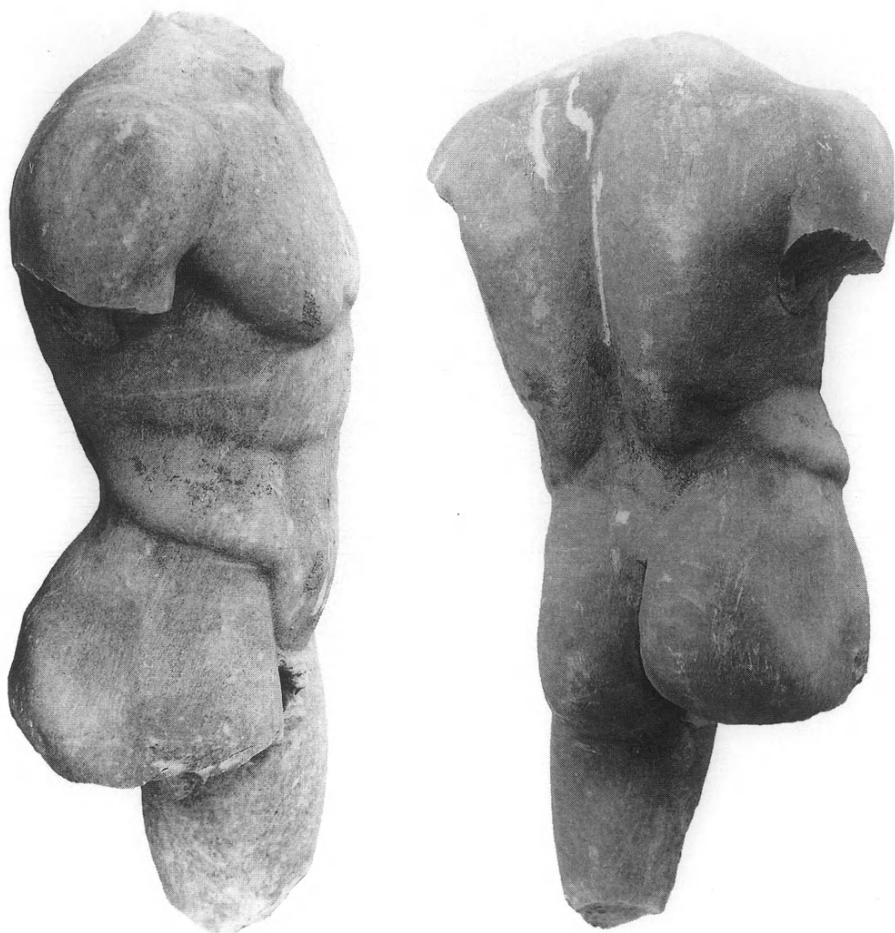
᾽Αποψη τοῦ προπύλου τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Ν.

᾽Αποψη τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ ΒΑ.

Κορμός Δορυφόρου, πρόσθια όψη.

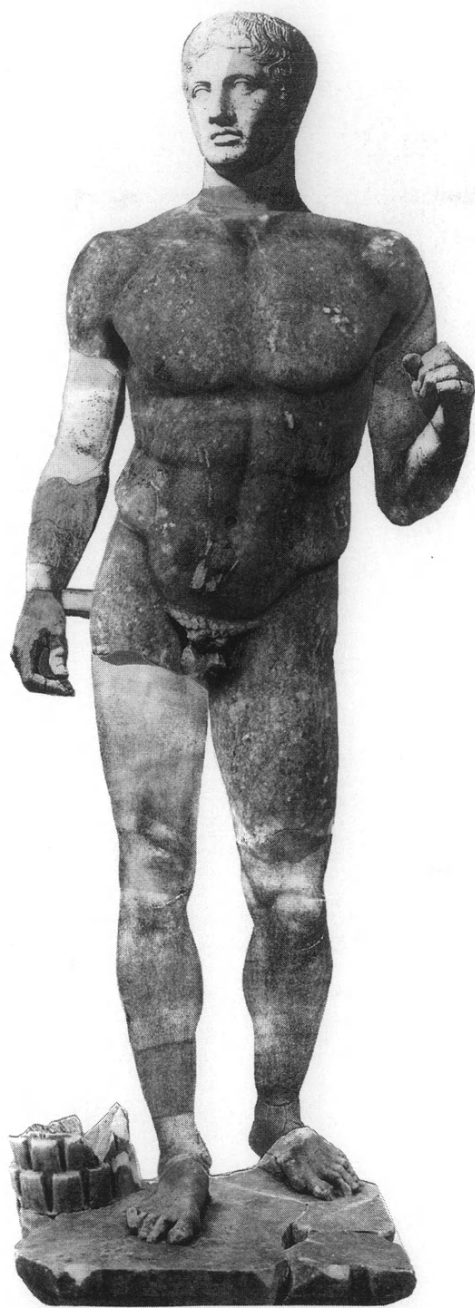
Κορμός Δορυφόρου: α. Πλάγια δεξιά όψη. β. Πλάγια πίσω όψη.

Κορμός Δορυφόρου, πίσω όψη.

Ἀναπαράσταση τοῦ Δορυφόρου τῆς Μεσσήνης.

α-6. Ἡ πλίνθος με ἐμφανή τὰ πέλματα καὶ τὸ στήριγμα τοῦ Δορυφόρου.

Πειόσχημο μνημείο Γυμνασίου: α. ᾽Αποψη ἀπὸ ΒΑ. β. Πίσω ὄψη.

α. Μέρος ζωφόρου πειόσχημου μνημείου. β. Σύμπλεγμα λέοντος καί έλαφιού.

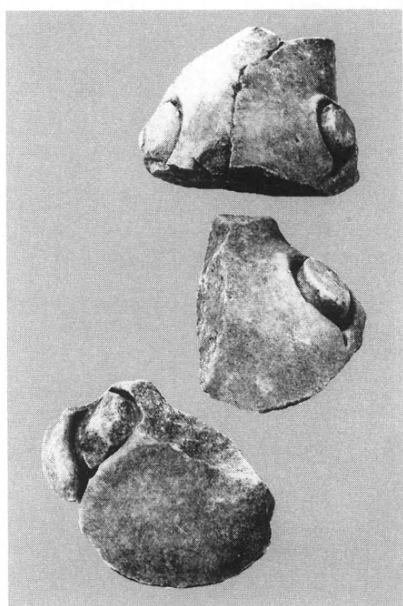

α. Λεπτομέρεια ὄλμου θύρας πειόσχημου μνημείου. β. Ὁρθογώνια βάση ἀγάλματος στὸ δωμάτιο ΙΙΙ τοῦ Γυμνασίου.

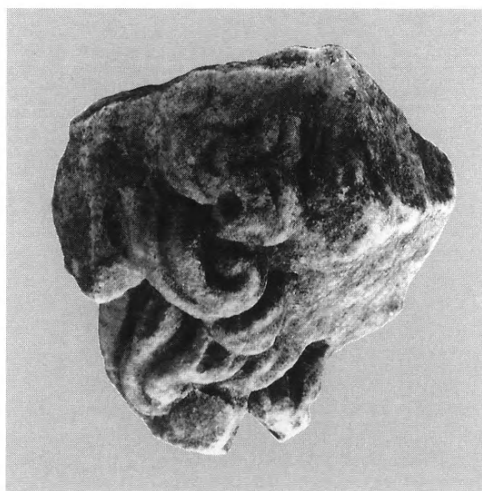

α. Ὑποψη τοῦ δωματίου ΙΙΙ τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ ΝΔ. β. Δωμάτιο ΙΙΙ Γυμνασίου, βάση στὴ ΒΑ γωνία.

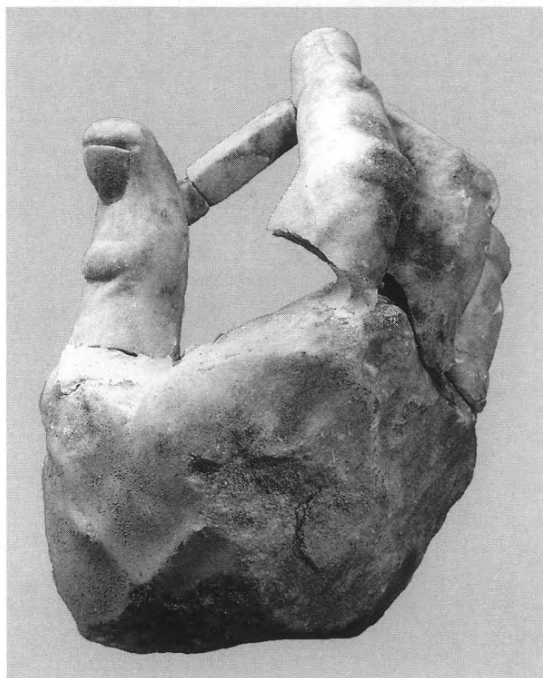

α. Δέλτος με τὴν ὑπογραφή καλλιτεχνῶν τῆς Ἀλεξάνδρειας. β. Θραύσματα ἀπὸ τὸ ρόπαλο τοῦ Ἡρακλῆ.

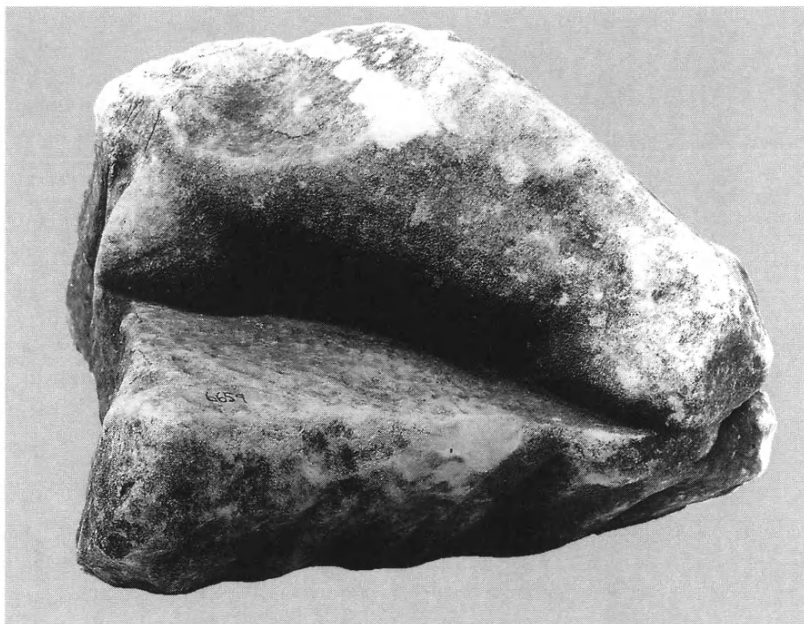

α. Θραῦσμα ἀπὸ τῆ χαίτη τῆς λεοντῆς. β. Θραῦσμα ἀπὸ τὰ μαλλιά τοῦ Ἡρακλῆ.

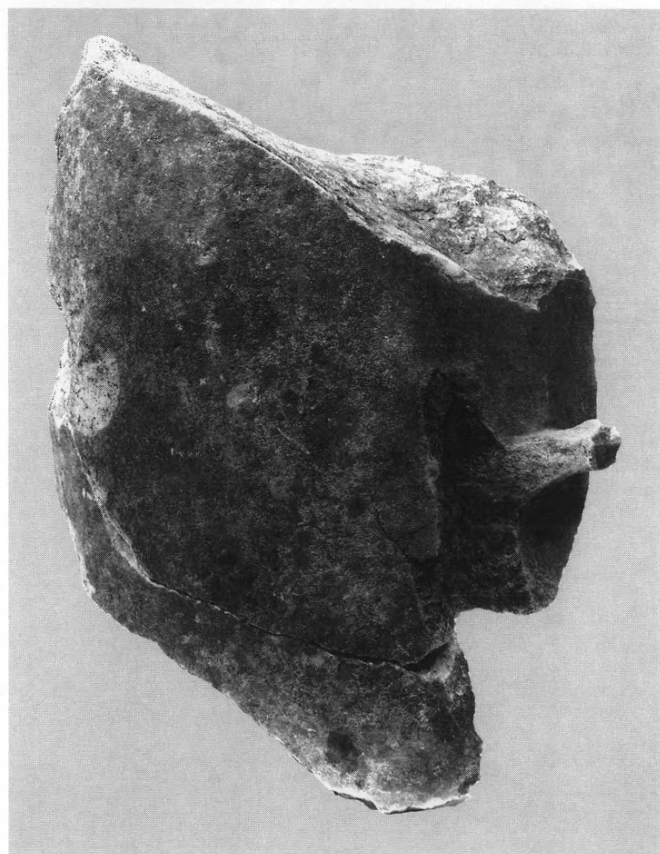

α-β. Δεξιὰ παλάμη Ἡρακλῆ.

α. Το δεξι πέλμα τοῦ Ἡρακλῆ. β. Λεοντή.

α. Χάλκινο νόμισμα Μεσσήνης (με τὸν Ἡρακλῆ στὸν ὀπισθότυπο). β. Ἰσχίό τοῦ Ἑρμῆ.

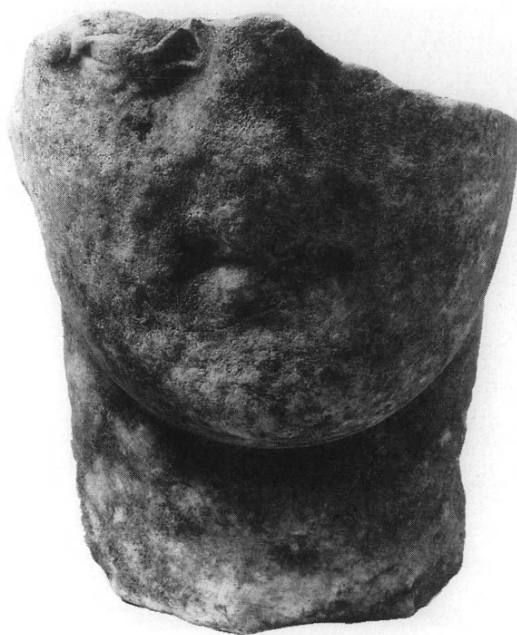
α-β. Πτυχές γλαμάδας Έρμῃ.

α. Χριστιανικοί κεραμοσκεπεῖς τάφοι στὸ δωμάτιο ΙΙΙ. β. Μαρμάρινο ἄγαλμα καθισμένης σὲ κίστη θεᾶς.

α. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Κυβέλης. β. Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.

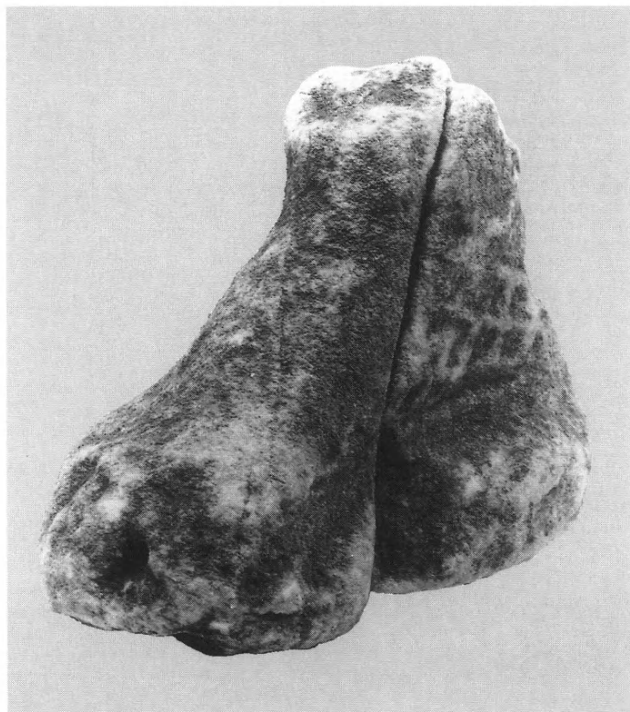
α. Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος γυναίκας. β. Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης.

α. Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος κορασίδος. β. Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος γυναίκας. γ. Κεφάλι αγαλματιδίου άνδρός.

α. Δεξι πέλμα γυναικείου αγάλματος. β. Δεξι πέλμα με σανδάλι μαρμάρινου αγάλματος.

α. Ἡ τομὴ τῆς στρωματογραφίας 14α. β. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 43α.

α. Σκάμμα μεταξύ τῆς 4ης και 5ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» μὲ τὶς στρωματογραφίες 15, 16, 17 ἀπὸ Ν. 6. Τὸ σκάμμα τοῦ πίν. 44α ἀπὸ Β: 1. ἡ 5η πλάκα, 2. ἡ 4η πλάκα, 3. «ἀνάλημμα», 4. τοῖχος πιθαρίου, 5. δυτικὸς στυλὸβάτης.

α. Ἡ στρωματογραφία 15 ἀπὸ Δ: 1. «μελανό» στρώμα, 2. πατημένη γῆ, 3. ἐπίχωση κατασκευῆς ναοῦ, 4. κίτρινο στρώμα, 5. πατημένη γῆ. β. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 45α ἀπὸ ΒΔ: 1. «μελανό» στρώμα, 2. ἐπίπεδο χρήσεως, 3. καστανόχρῳα χρώματα.

α. Ἀποψη τοῦ σκάμματος μετὰ τὴ στρωματογραφία 15 ἀπὸ ΒΔ. β. Ἐπίπεδο χρή-
σεως σὲ βάθος 0.85 (στρωματογραφία 15).

α. Στρωματογραφία 16: 1. μετανασκαφικά χώματα, 2. «μελανό», 3. καστανοκόκκινα και μαύρα χώματα, 4. κίτρινο στρώμα, 5. όπες, 6. επίχωση δυτικού στυλοβάτη. β. Άποψη του σκάμματος των στρωματογραφιών 15 και 16 από ΝΔ.

α. Στρωματογραφία 16 και 17 από ΝΑ. 6. Στρωματογραφία 17: 1. δυτικός
 στυλοβάτης, 2. 4η πλάκα, 3. τοίχος πιθαριού, 4. πλάκες στην επίχωση του
 δυτικού στυλοβάτη.

α. Στρωματογραφία 17 από ΒΑ καί «ανάλημμα»: 1. δυτικός στυλοβάτης, 2. «ανάλημμα». β. Όπισθόδομος του ναού από Β: 1. 12η πλάκα, 2. ανατολικός τοίχος του σηκού, 3. βάση κίονος του όπισθοδόμου του ναού.

α. Μερική άποψη του ναού και του μεγάρου Β από Β: 1. βόρειος τοίχος του ση-
κού, 2. βόρειος τοίχος του μεγάρου Β, 3. παλαιότερος τοίχος ζ. 6. Τò λιθόστρωτο
πρός Β τῆς 12ης πλάκας, ἀπὸ Β.

α. Ἡ ὑποκατασκευὴ τῆς 12ης πλάκας (1), τὰ δύο ἀλεπάλληλα λιθόστρωτα (2, 3) καὶ τμῆμα τοῦ παλαιότερου τοίχου ζ (4). β. Ἡ 11η πλάκα καὶ μέρος λιθοστρώτου (;).

α. Ἡ 16η πλάκα. β. Ἀργολιθοδομή κάτω ἀπὸ τὴν 16η πλάκα.

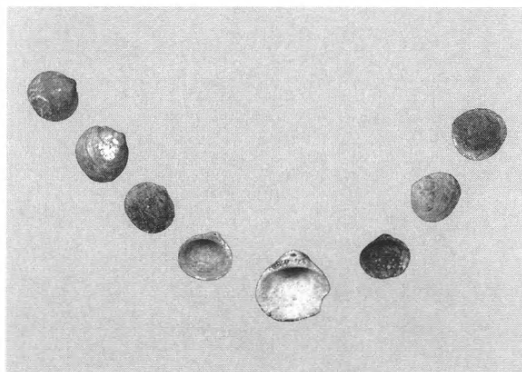
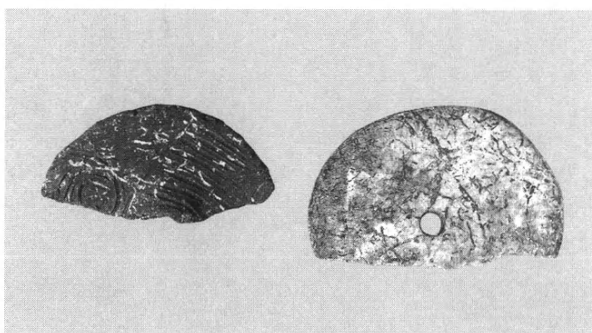

α. Ἀεροφωτογραφία τῆς οἰκίας 4. β. Οἰκία 4, χώρος Α, ἀπὸ ΝΔ. Διακρίνεται στὸ βάθος ὁ ἱπνὸς καὶ ἡ λεκανόσχημη κατασκευή, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο τὸ ἡμικυκλικὸ ἔδρανο καὶ δεξιὰ ἡ πυροστιά.

α. Οικία 4, χώρος Β, από ανατολικά. Στὸ βάθος ὁ ἱπνὸς καὶ ἡ λεκανόσχημη κατασκευή. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο τὰ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα ἀπὸ ἄψητο πηλό. β. Οικία 4, Τμήμα τοῦ χώρου Β στὰ δεξιὰ καὶ τοῦ χώρου Γ στὰ ἀριστερά.

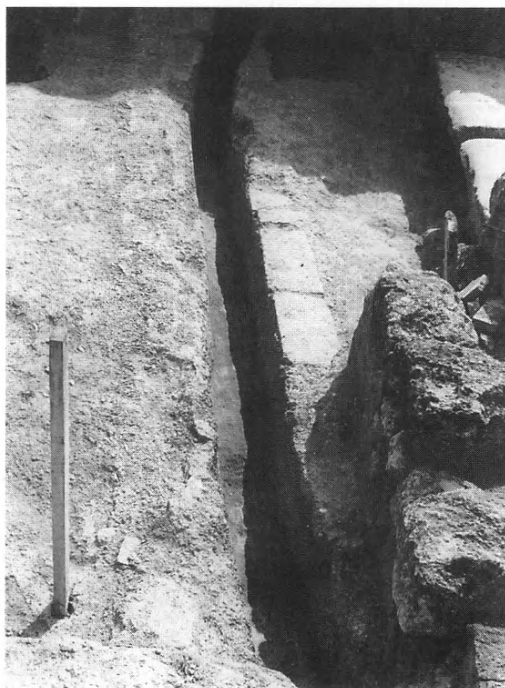

α. Άνοιχτή φιάλη με τονισμένο χεῖλος. β. Μικρογραφικό μόνωτο κύπελλο με διακόσμηση γραφίτη. γ. Τμήματα σφονδυλίων ἀπὸ πηλὸ καὶ λίθο. δ. Ὁστρεα ἀπὸ περιδέραιο. ε. Πυροστιά με ἐγχάρακτη διακόσμηση.

α-β. Βασιλική Γ: α. Τὸ κεντρικὸ κλίτος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. β. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ΝΑ διαμερίσματος.

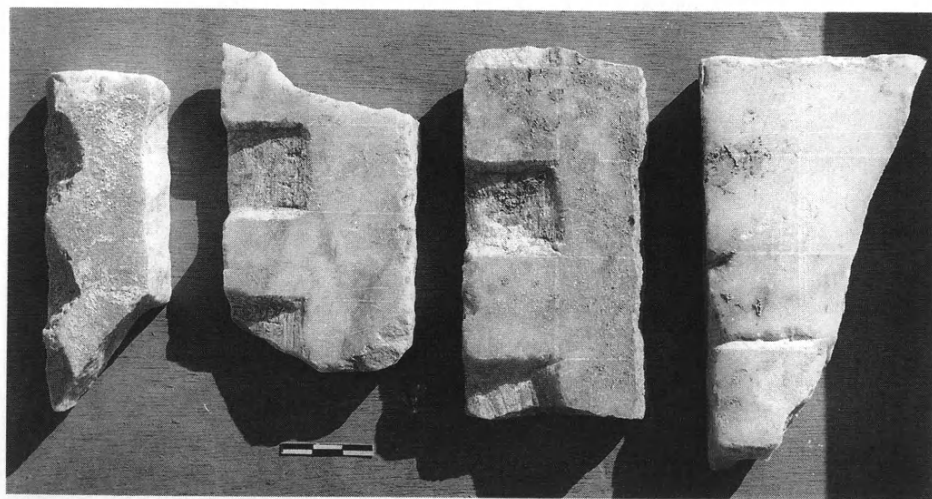
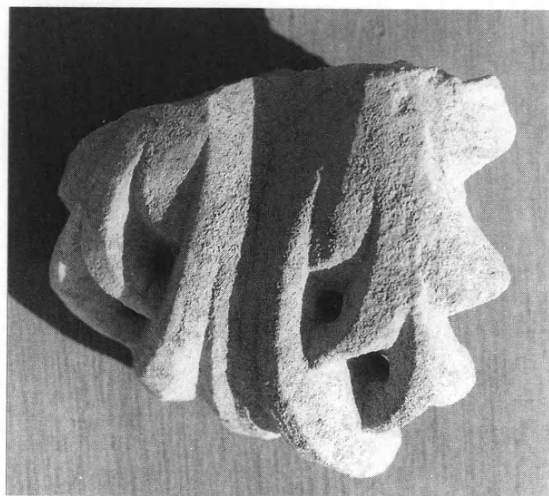

Βασιλική Γ: α. Νότιο κλίτος, δάπεδο από πλίνθους. β. Νότιο κλίτος, αγωγός.

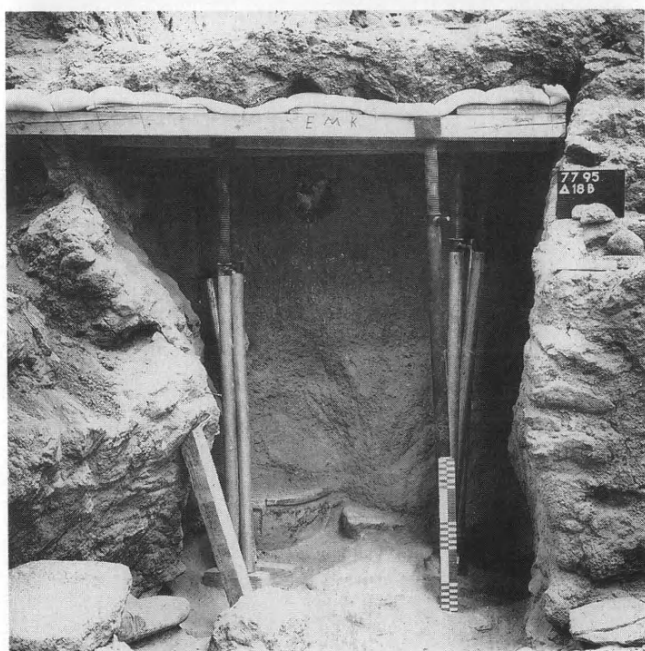

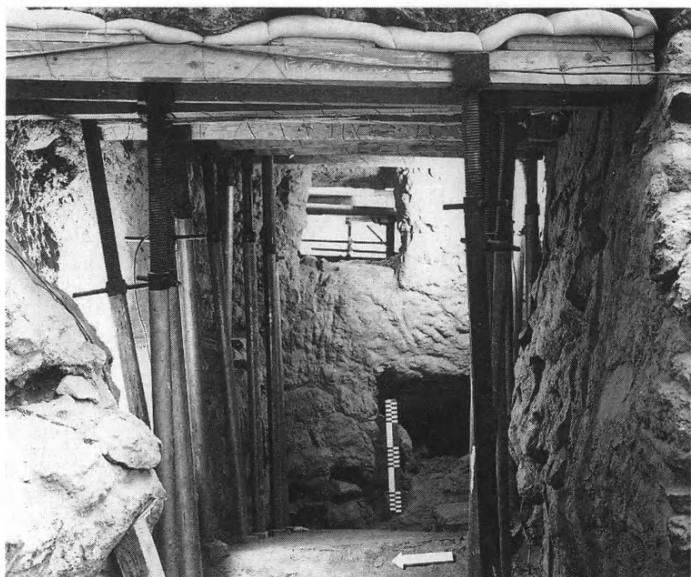
α. Βασιλική Γ. Κοίτη μεταγενέστερου ναϊδίου. β. Ροτόντα. Νότιος περίπατος
μετά την αφαίρεση του μαρμαροθετήματος.

Ροτόντα, Νότιος περίπατος: α. Θραῦσμα θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου. β. Μαρμάρινες
ζεύξεις.

α-β. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο Δ 186 από Δ: α. Ἡ ἐπίχωση καὶ ἡ ὀροφή του στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς. β. Σταδιακὴ υποστύλωση τῆς ὀροφῆς καὶ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης.

α-β. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο Δ 186: α. Ἐπὶ Δ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς. β. Πλεκτά σκεύη κατὰ χώραν.

α. Συγκρότημα Δ, δωμάτιο Δ 186. Ἀσάμινθος παρὰ τὸν βόρειο τοῖχο. β. Ξεστή 4. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου ἀπὸ Δ. Θραύσματα τοιχογραφιῶν μεταξύ τῶν λίθινων βαθμίδων. Στὸ βάθος ὁ ἀνατολικὸς μυχὸς τοῦ πρώτου ὀρόφου.

Συγκρότημα Δ, δωμάτιο Δ 186: α. Σφράγισμα με παράσταση άρματοδρομίας.
β. Σφράγισμα με παράσταση ταυροκαθαψίων. γ. Σφράγισμα με παράσταση λιον-
ταριοῦ πού σπαράσσει ἐλάφι.

Ξεστή 4: α. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου ἀπὸ Α μετὰ τὴν ἀφαί-
 ρεση τῶν βαθμίδων. Διακρίνονται μεγάλα τεμάχια τοιχογραφίας στοὺς ἐκατέρωθεν
 τοίχους. β. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου ἀπὸ ΒΔ. Τεμάχια
 τοιχογραφιῶν στὸν διαχωριστικὸ τοῖχο καὶ κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες.

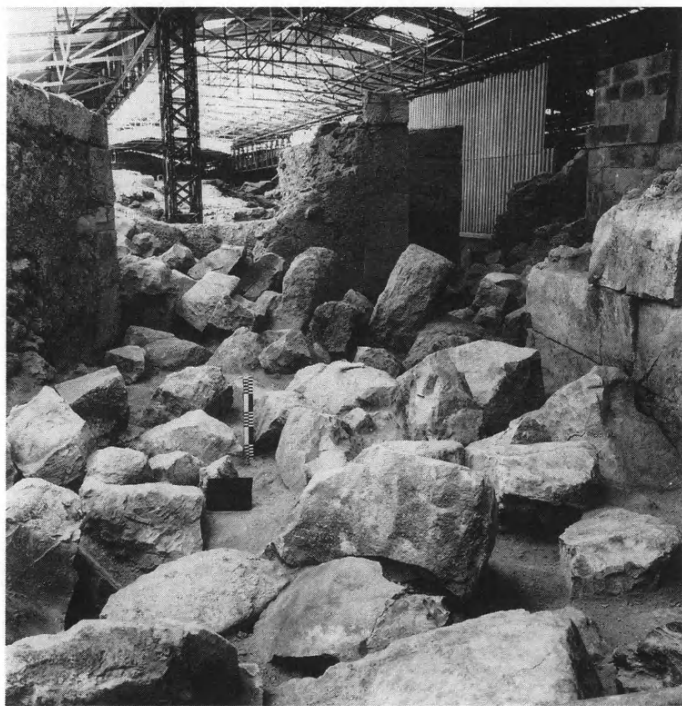

- α. Ἡ ὁδὸς Κουρήτων ἀπὸ Α μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἐλαφρόπετρας.
β. Ὁδὸς Κουρήτων. Οἱ πεσμένες λιθόπλινθοι δυτικὰ τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστα-
σίου τῆς Ξεστῆς 4.

α-β. Ὁδὸς Κουρήτων: α. Τὸ δυτικὸ τμήμα ἀπὸ Δ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἀργῶν λίθων. β. Τὸ δυτικὸ τμήμα ἀπὸ Α μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἀργῶν λίθων.

α-6. Όδος Κουρήτων: α. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἀπὸ Δ μετ' τὸ στρώμα λιθοπλίνθων πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη ἀφαίρεση τῆς ἐλαφρόπετρας. β. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἀπὸ Δ μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν λιθοπλίνθων.

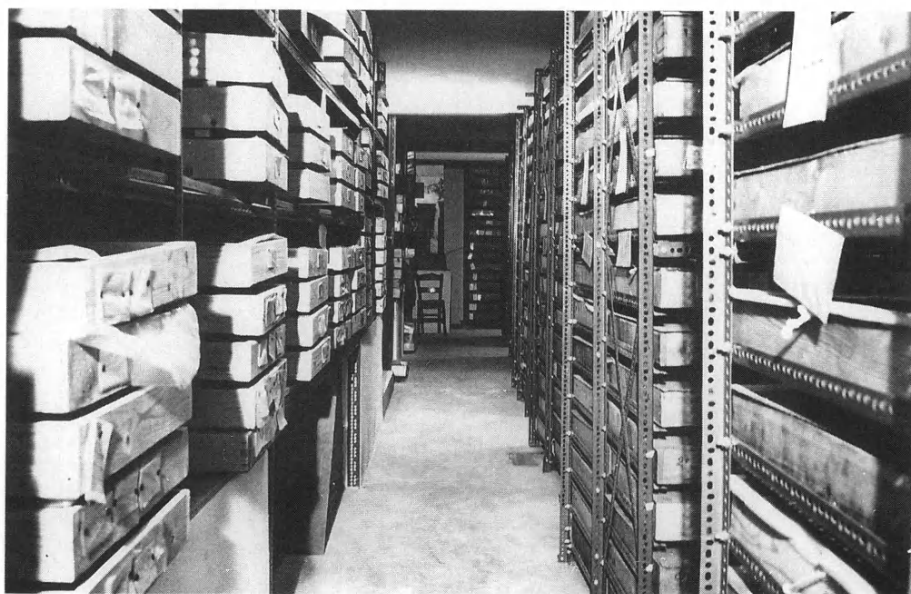
α-β. Ὁδὸς Κουρήτων: α. Θραύσματα τοιχογραφιῶν μπροστὰ στὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4. β. Κούφωμα θύρας μὲ τὸ ἀποτύπωμα ἀνωφλιοῦ στὸ κτίριο ΙΔ.

α. Όδὸς Κουρήτων. Τὸ ἀνώφλι τοῦ πίν. 686 μετὰ τὴν ἀποκατάστασή του μὲ ὀπλισμένο σκυρόδεμα. β. ᾽Αποψη τοῦ ἐργαστηρίου τοιχογραφιῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναδιοργάνωσή του.

Ἀπόψεις τοῦ ἐργαστηρίου τοιχογραφιῶν πρὶν (α) καὶ μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωσίν του (β).

α. "Αποψη του εργαστηρίου τοιχογραφιών μετά την αναδιοργάνωσή του. β. "Αποψη της νέας αποθήκης των ασυντήρητων τοιχογραφιών.

α. Δυτική άποψη του αρχαίου κτιρίου. β. Ἡ εἴσοδος τοῦ ἀρχαίου κτιρίου.

α. Τὸ Βρυόκαστρο (στό βάθος) ἀπὸ ΒΔ. Σὲ πρῶτο πλάνο ἡ Κολώνα καὶ τὸ νησί τοῦ Ἁγ. Λουκά. β. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ, ἀπὸ Β.

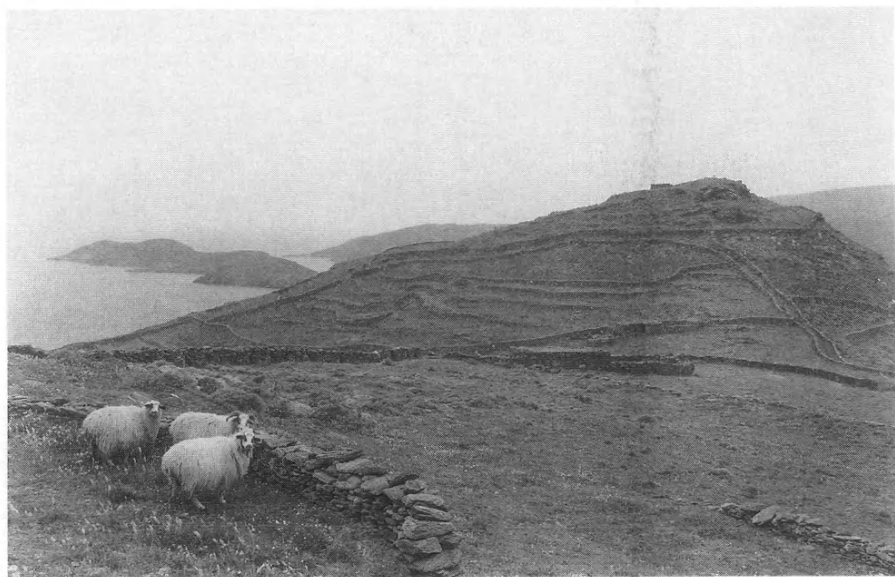

α. Ἐνεπίγραφη ἀναθηματική (;) στήλη τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (πλησίον τοῦ Νότιου νεκροταφείου). β. Ἀνάγλυφη ταφικὴ στήλη τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (Νότιο νεκροταφεῖο).

α. Μαρμάρινη σαρκοφάγος με φυλλώματα από τὸ Νότιο Νεκροταφεῖο. β. Ἡ κλίμακα τοῦ Β σκέλους τοῦ τείχους μετὰ τὸν καθαρισμό.

α. Ἡ ΒΑ πλευρὰ τοῦ αὐτοτελοῦς φρουρίου ἀπὸ ΝΑ. Σὲ πρῶτο πλάνο ὁ ΝΑ πύργος τοῦ φρουρίου, στὸ βάθος ἡ ἀκρόπολη. β. Ἡ ἀκρόπολη, λήψη ἀπὸ τὸ αὐτοτελὲς φρούριο.

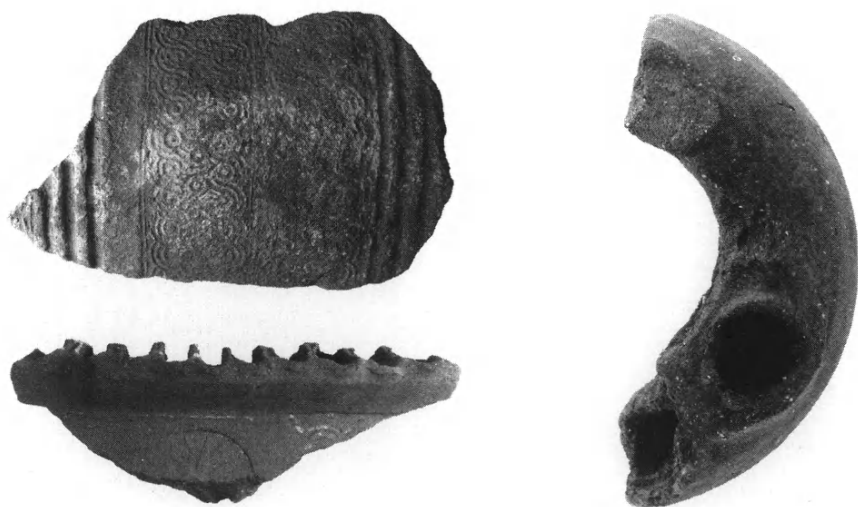

α-β. Ἀκρόπολη: α. Ὁ νότιος πίσω τοῖχος τοῦ μακρόστενου Κτιρίου 3 ἀπὸ Ν.
β. Τὸ τετράγωνο Κτίριο 4 ἀπὸ Β.

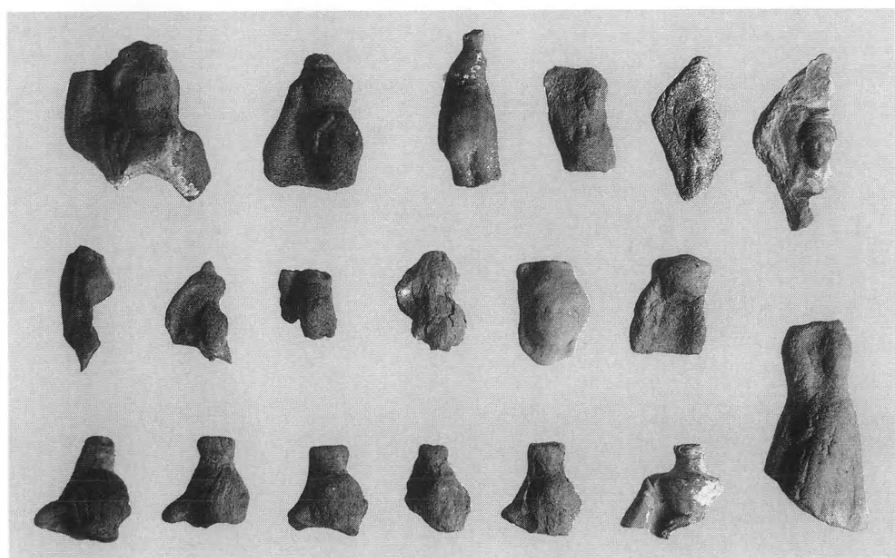
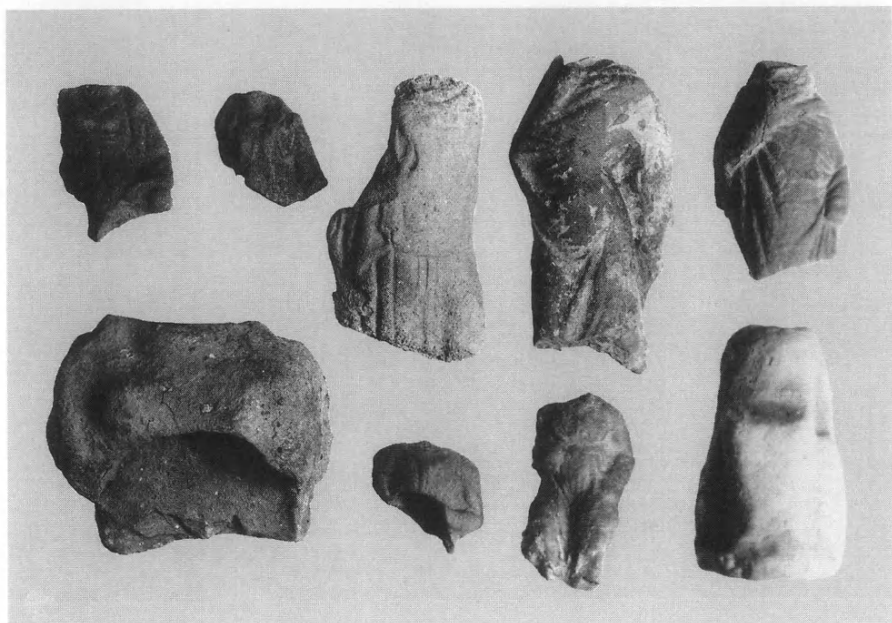

α-β. Ἀκρόπολη, νότιο ἄκρο: α. Τὰ ναόσχημα Κτίρια 1 (ἄρ.) καὶ 2 (δεξ.) ἀπὸ Β.
Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ αὐτοτελὲς φρούριο. β. Τὰ Κτίρια 1 καὶ 2 ἀπὸ Ν.

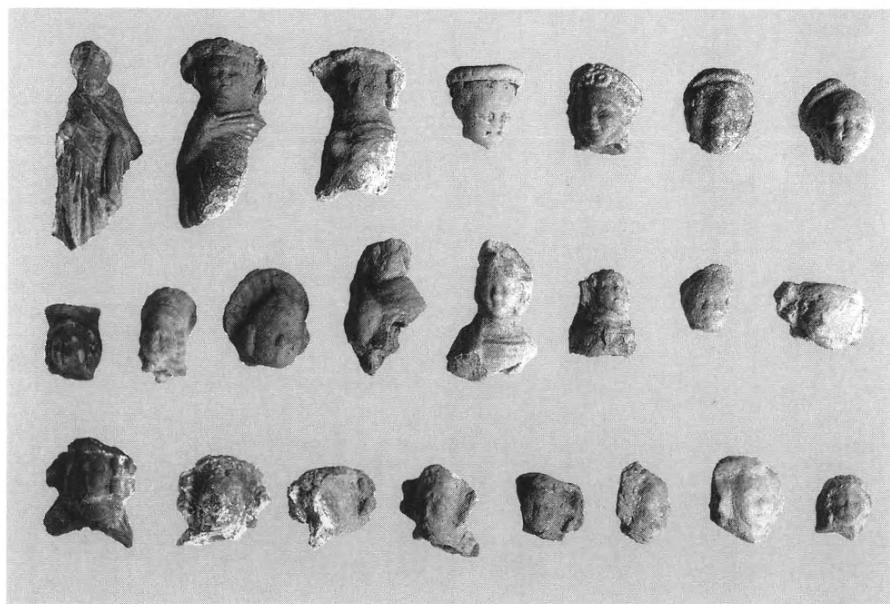

α-δ. Ἀκρόπολη, νότιο τμήμα: α. Τὸ γκρέμισμα ὅπου τὰ κυλισμένα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερό. β. Πήλινος λακωνικὸς καλυπτῆρας με ἀνάγλυφους σύνθετους πλοχμούς. γ. Πολύμυξο φωτιστικὸ σκεῦος με ἀνάγλυφη διακόσμηση (Τύπος VI). δ. Κερνοειδὲς δακτυλιόσχημο σκεῦος.

α-β. Ἀκρόπολη: α. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πήλινου γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Ν
 τμήμα τῆς ἀκροπόλεως (κάτω ἄρ.) καὶ διάφοροι τύποι εἰδωλίων ἀπὸ τὸ Β τμήμα
 τοῦ ἱεροῦ. β. Εἰδώλια ὕδριαφόρων.

α-γ. Ἀκρόπολη, νότιο τμήμα: α. Γυναικεῖο εἰδώλιο. β. Χέρι πῆλινῃς κούκλας.
γ. Παιδικὰ εἰδώλια.

α-β. Μεσαίο Πλάτωμα: α. Τὸ Κτίριο 1 ἀπὸ Δ. β. Τὸ Κτίριο 1 ἀπὸ ΝΔ.

α. Μεσαῖο Πλάτωμα. Τὸ Κτίριο 1 ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνονται ἡ γούρνα, τὸ στόμιο τῆς δεξαμενῆς, ἡ ἐξέδρα, τὰ κατώφλια καὶ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο (μέσα στὸ ἄλωνα).

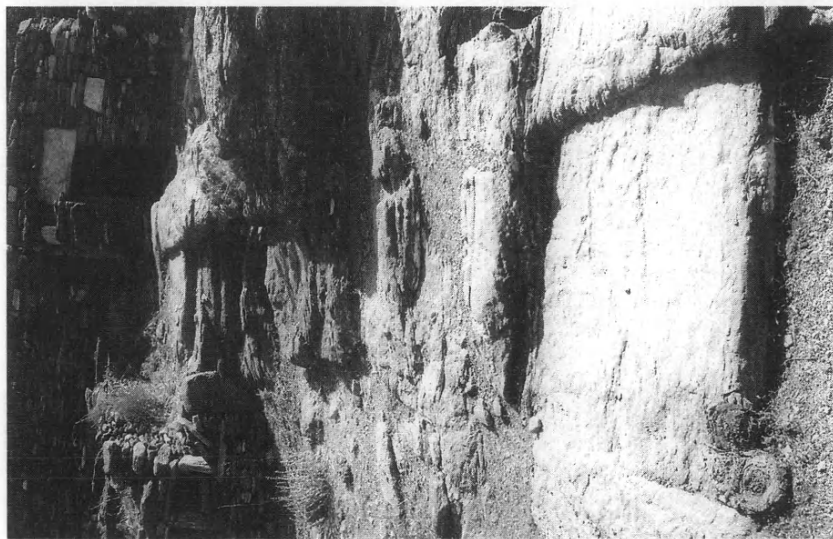
β. Ὁ βωμὸς τοῦ Μεσαίου Πλατώματος πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό, ἀπὸ ΒΔ.

α. Ὁ βωμός τοῦ Μεσαίου Πλατώματος μετὰ τὸν καθαρισμό, ἀπὸ ΒΔ. Στὸ βάθος διακρίνονται τμῆμα τοῦ διατειχίσματος καὶ ἡ ἀκρόπολη. β. Μεσαῖο Πλάτωμα. Τὸ Κτίριο 2 ἀπὸ ΝΔ.

α. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Β τμήματος τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, ἀπὸ βόρεια. β. Ὁ ΝΔ ἐξωτ. τοῖχος τοῦ Κτιρίου 3 τοῦ Β τμήματος τοῦ Μεσαίου Πλατώματος, σήμερα ἐνσωματωμένος σὲ κελί.

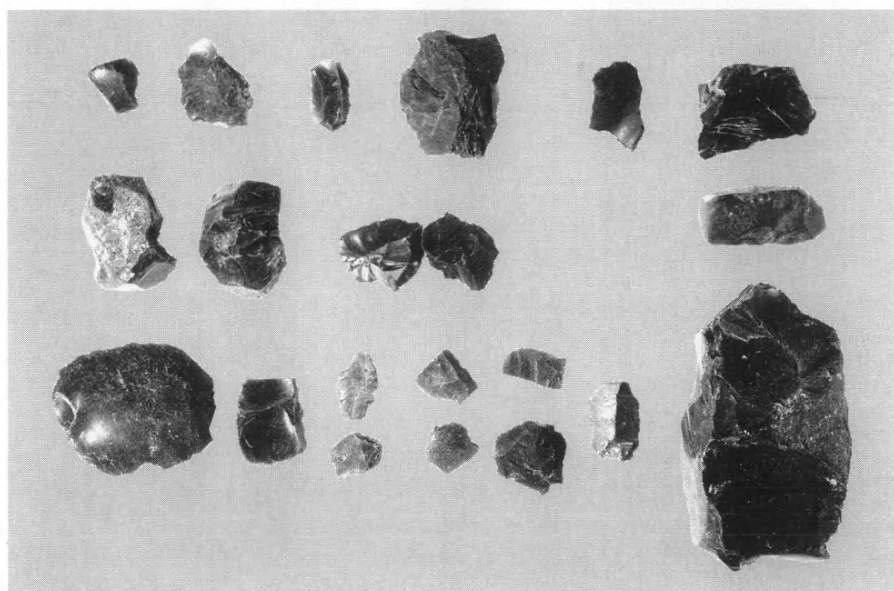
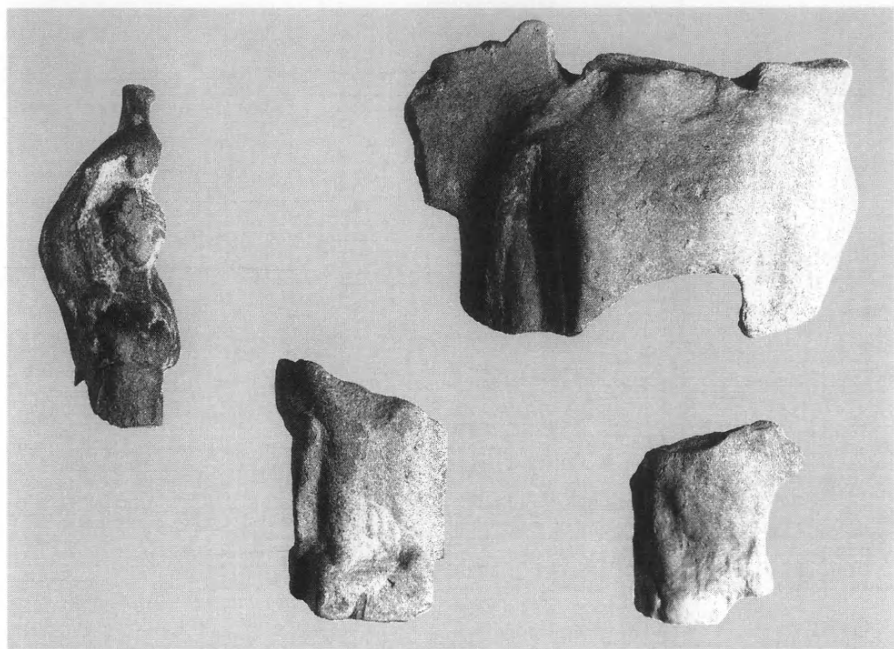

α. Ἡ βαθυμειδωτὴ ὁδὸς ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα στὸ λιμάνι. β. Χῶρος λαξευμένος στὸν βράχο ΝΔ τοῦ κεντρικοῦ ὑδραγωγείου.

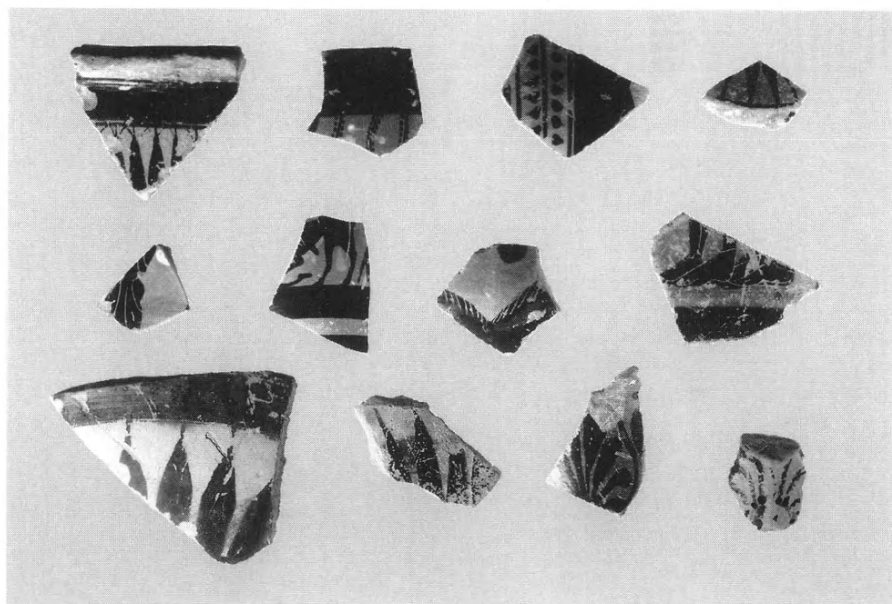
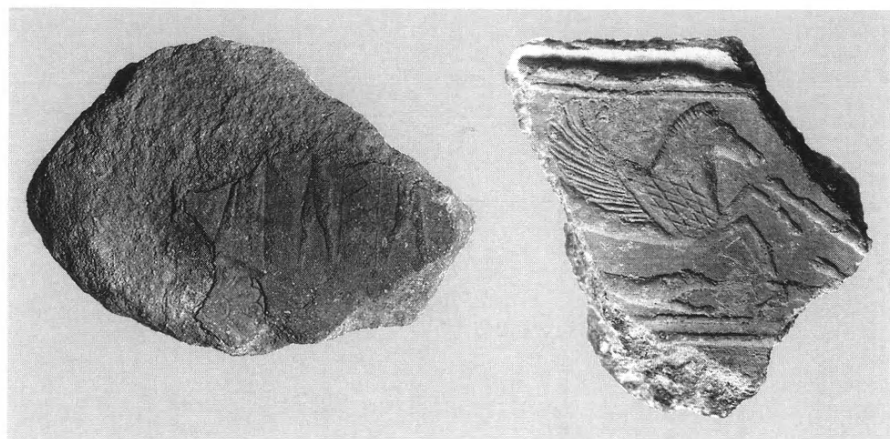

α. Κάτω Πόλη. Δύο χώροι λαξευμένοι στον βράχο. β. "Αποψη του υδραγωγείου
καί τῆς κρήνης ἀπὸ ΒΔ.

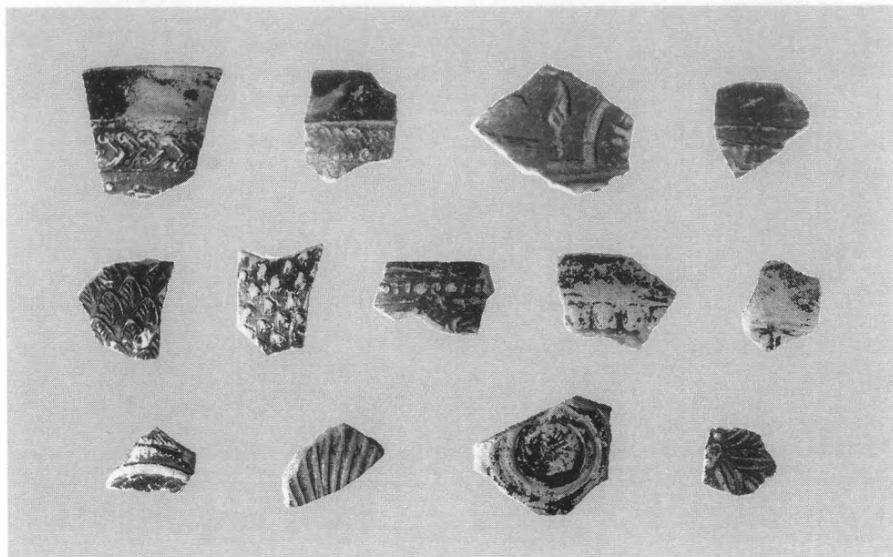

α. Πήλινα ειδώλια από τὸ ἱερὸ τοῦ Βόρειου πλατώματος. β. Φολίδες ὀψιανού.

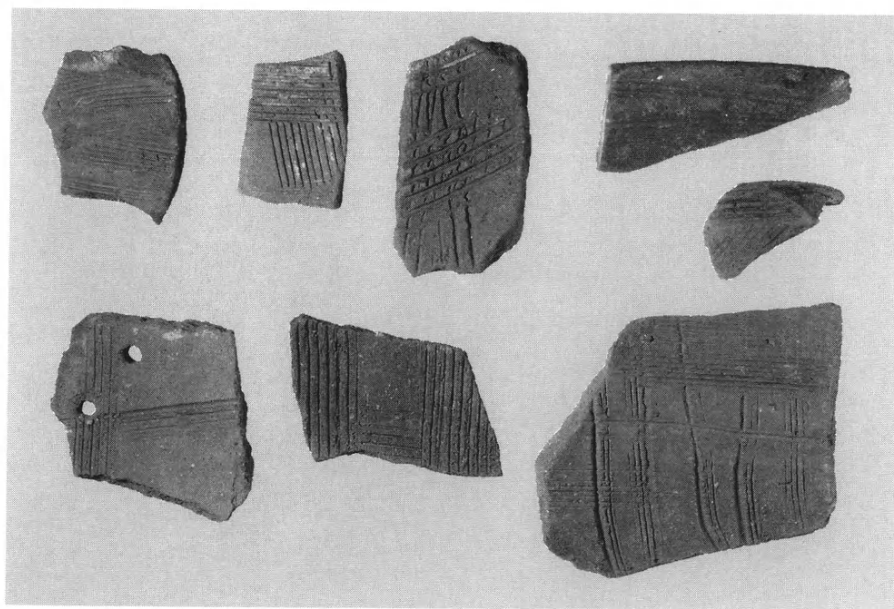
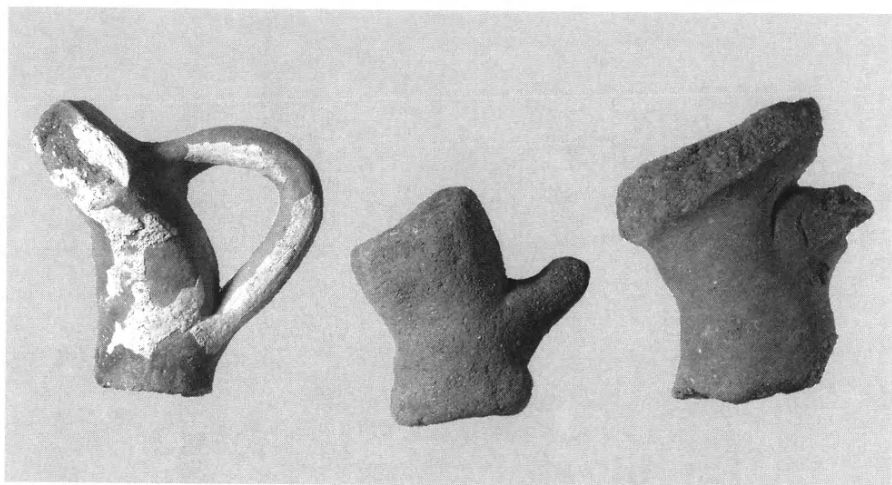

α. Θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου (7ος αἰ. π.Χ.). β. Θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου (ἀρχές 5ου π.Χ. αἰ.). γ. Μελανόμορφα ὄστρακα ἀπὸ τὸ Νότιο νεκροταφεῖο.

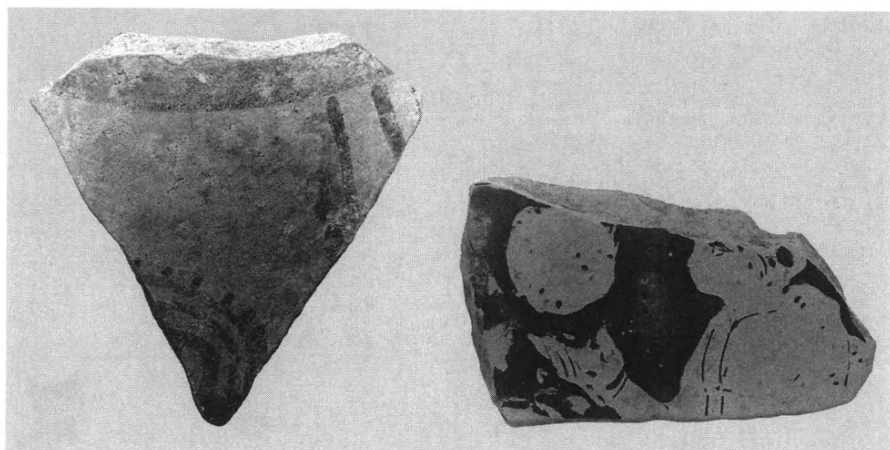
α. Ώστρακα μεγαρικῶν σκύφων. β. Ώνσφράγιστη λαβή κνιδιακοῦ ἄμφορέα.

α. Πόδια πυραύνων. β. Θραύσματα από κυψέλες.

α. Δυτική πλευρά του κτιρίου με τὸ βάθρο (ἄνω ἄριστερά). β. Δυτική πλευρά τοῦ ἀποκαλυφθέντος κτιρίου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν.

α. Γραπτό μυκηναϊκό ὄστρακο ἀπὸ τὸν ναό. β. Ἐρυθρόμορφο ὄστρακο ἀρχῶν 4ου αἰ. π.Χ. με παράσταση νεάνιδος ποὺ παίζει με σφαῖρα (Ναυσικᾶ;). γ. Ἐντόπιο νόμισμα, ἔμ. κεφαλὴ Ὀδυσσεύως. δ. Ἐντόπιο νόμισμα, ὅπ. πετεινὸς καὶ **ΙΘΑΚΩΝ**.

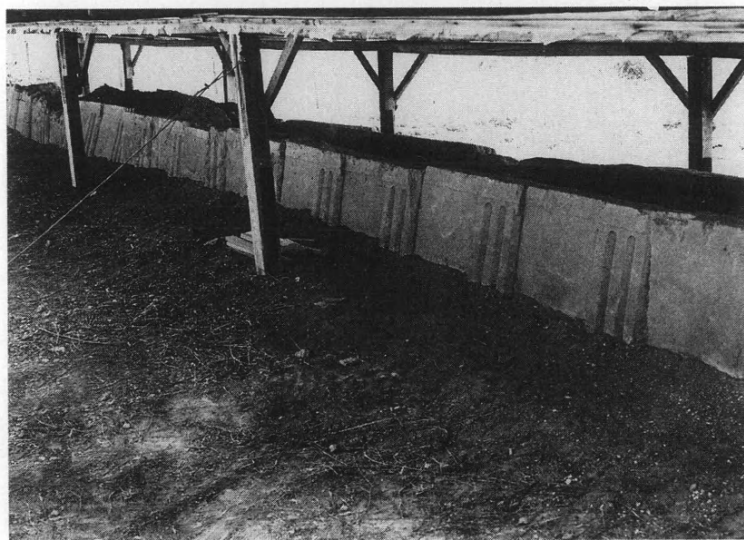

α. Βορειοανατολικό Λουτρό παλαίστρας. β. Νέο κτίριο και περίβολος. Νότιος
έξωτερικός τοίχος περιβόλου, μετά τη συντήρηση.

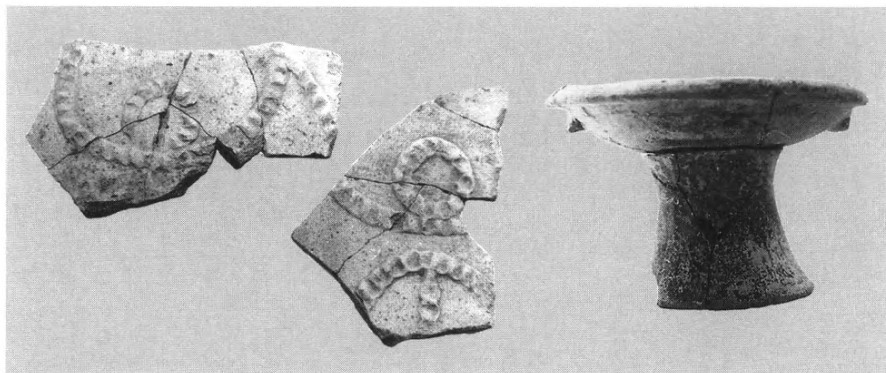

α. Νότιο τμήμα ΒΔ εξωτερικού διαδρόμου. β. Βορειοδυτικός εξωτερικός περίβολος μετά τη συντήρηση.

α. Μεγάλος κτιστός άγωγός. β. Τρίγλυφα Ευστοῦ μετά τή συντήρηση.

α. Κομμάτια πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση διπλῶν πελέκεων. β. Δίμυξος λύ-
χνος με κωδωνόσχημο πόδι. γ. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου Π τοῦ Κτιρίου Β,
μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν συντήρησης.

- α. Τὸ ἐργοτάξιο τοῦ ἐπιτόπιου, ὑπόγειου μουσείου στὴν πλατεία Μητροπόλεως.
β. Θεμέλια οἰκίας τῆς ρωμαιοκρατίας στὸ νότιο τμῆμα τοῦ ὑπόγειου χώρου.

α. Ἡ συνέχεια τοῦ γεωμετρικοῦ ταφικοῦ περιδόλου ΝΑ, ὅπως διακρινόταν στὸ μέτωπο τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. β. Τὸ τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιδόλου τοῦ πίν. 99α κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς ρωμαιοκρατίας μὲ τὶς πλίνθους τοῦ τύμβου δεξιὰ καὶ πάνω του.

α. Ἡ ἐστία τῆς ρωμαιοκρατίας στὰ ΒΔ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἀνηρτημένος διάδρομος ἐπισκεπτῶν ἀνυψώνεται καὶ τὸ δάπεδό του θὰ εἶναι διαφανές.

α-β. Στήριξη του πεσμένου τόξου της Ρωμαϊκής Δεξαμενής στον χώρο του Γυμνασίου.

- α. Οικοδομικά λείψανα από τὸ πεσμένο τόξο, στὸν ἄσκαφο χώρο τοῦ Γυμνασίου.
β. Στερέωση καὶ ἀνακατασκευὴ τοῦ τοίχου Δ καὶ Β ἀπὸ τὸ ἀποχωρητήριο τοῦ
Γυμνασίου.

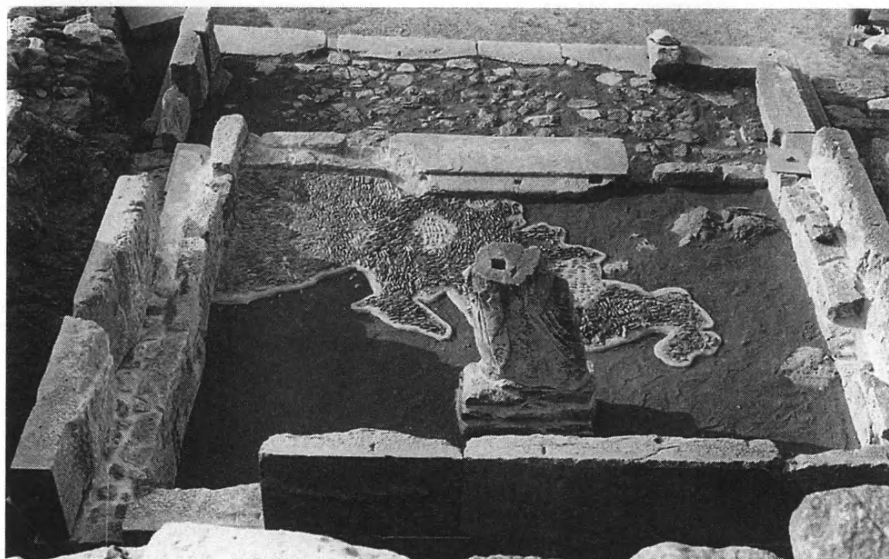

α. Στερέωση και ανακατασκευή του τοίχου Δ και Β από τὸ ἀποχωρητήριο τοῦ Γυμνασίου. β. Στερέωση και ανακατασκευή τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τοῦ Σαραπίου.

α. Στερέωση και ανακατασκευή του ἐγκάρσιου τοίχου τοῦ Σαραπίου. β. Στερέωση και ανακατασκευή τῆς πυργοειδοῦς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς.

α. Τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο μετὰ τὴ συντήρηση. β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ Ναοῦ (ἀπὸ Β) μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση καὶ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος σὲ βάθρο.

α. Γενική άποψη τῆς πύλης με τὴν ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ (ἀπὸ ΒΑ). β. Γενικὴ
ἄποψη τῆς πύλης ἀπὸ Β. Ἐντὸς τῆς πύλης διακρίνεται ὁ λαξευμένος στὸν φυσικὸ
βράχο ἄγωγός.

α. "Αποψη τῆς πύλης ἀπὸ Ν. β. "Αποψη τῆς πύλης, τῶν παραστάδων, τοῦ κα-
τωφλιοῦ καὶ τοῦ διπλοῦ λιθόκτιστου ἀγωγοῦ (ἀπὸ Β), λεπτομέρεια.

Μερική ἄποψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου τῶν ταφῶν ἀπὸ ΒΔ.

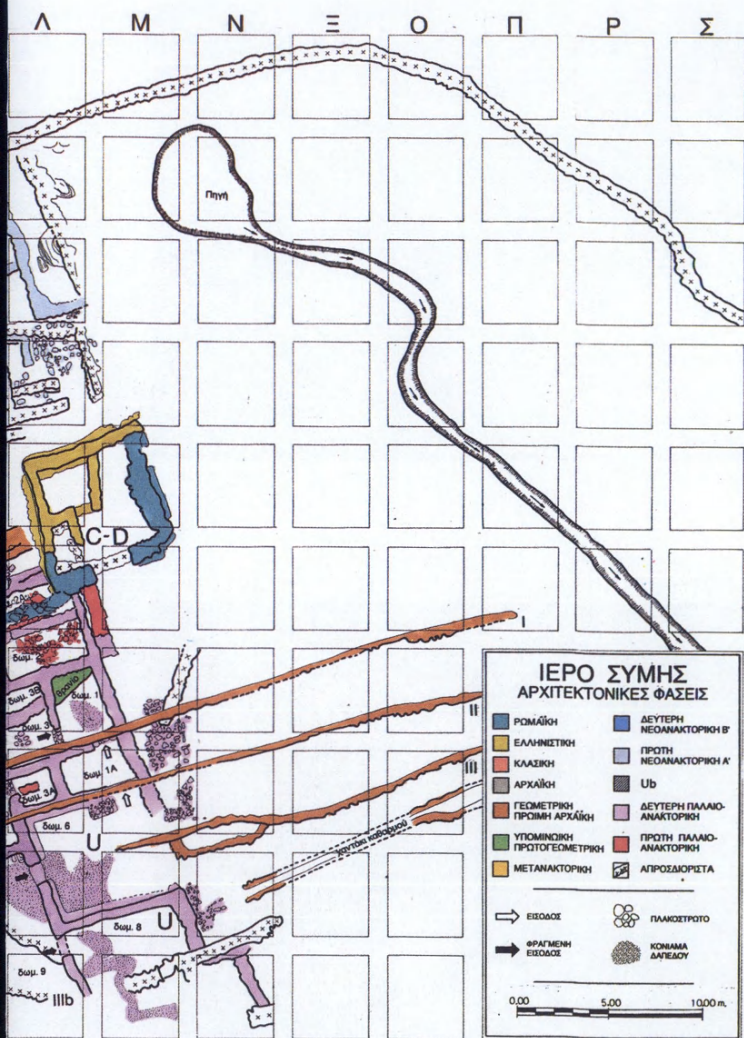

α. Πρώτο στάδιο ανασύστασης τῶν δύο τοίχων τοῦ κτιρίου Q (ἀπὸ Α). β. Οἱ ἀνασυσταθέντες τοῖχοι τοῦ Q σὲ σχέση μετὸν θωμό, τὸ κτίριο U καὶ μετὴν ἀνατ. γωνία τοῦ Ub (ἀπὸ Β).

α. Οί τέσσερεις προγενέστερες τοῦ Q ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις (ἀπὸ Β). β. Οἱ βρα-
χύλιθοι τοῦ ὑποστρώματος τῶν νοτιότερων θαμνίδων τῆς πρόσθιας πρὸς τὴν
πομπικὴν ὁδὸν (ἀπὸ Ν).

- α. Ἡ βαθμιδωτὴ πρόσβαση πρὸς τὴν πομπικὴ ὁδὸ μετὰ τὴ συντήρηση (ἀπὸ ΝΔ).
 β. Βόρειο τμήμα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κτιρίου Υ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μέρους
 τῆς ἐπίχωσης (ἀπὸ ΝΑ).

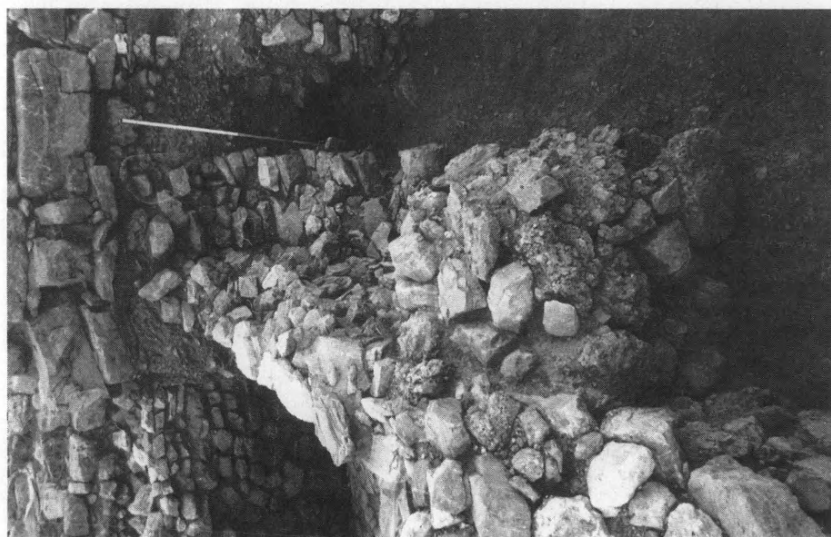

α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου 2Α μετὰ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς, ὅπου θεμελιώθηκε τὸ κτίριο C-D (ἀπὸ ΝΔ). β. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 2Α καὶ τὸ φραγμένο ἀπὸ τοὺς πεσμένους λιθοπλίνθους θύραϊο ἄνοιγμα (ἀπὸ Ν).

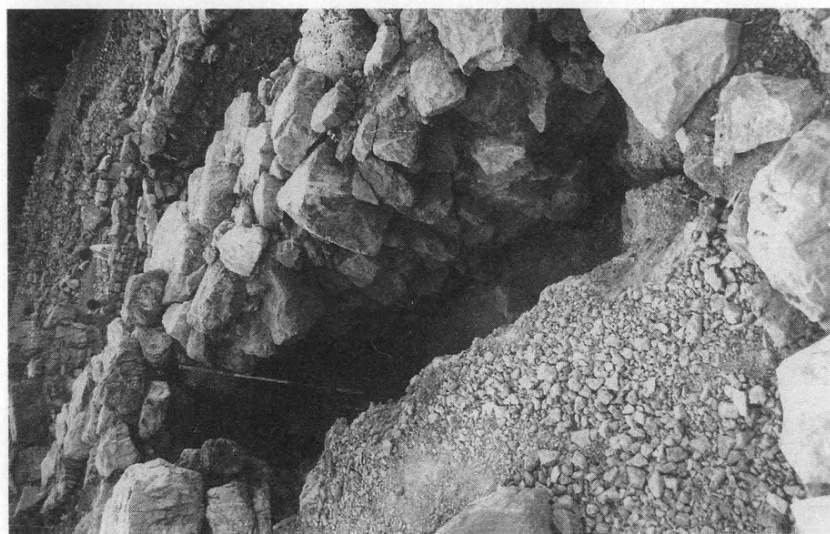
α. Τὰ δάπεδα τῶν δωματίων 2-2Α τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΒΔ). β. Ἡ συσσώρευση τῶν λίθων ἐξωτερικὰ τῶν δωματίων 2-2Α τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ Α).

α. Ἡ ἀντηρίδα καὶ ὁ τοῖχος ΛΜ491 (ἀπὸ ΝΔ). β. Τὸ θύραϊο ἄνοιγμα μετὰ τὴν ἀποκατάσταση· στὸ βάθος ἡ Ἀ γωνία τοῦ Ub καὶ τὸ κτίριο Q (ἀπὸ Α).

α. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Α τοίχου τῶν δωματίων 2-2Α μετὴν ἀντηρίδα καὶ τὸν μισοδιαλυμένο τοῖχο ΛΜ491 (ἀπὸ Α). β. Τὸ τοιχίον ἀντιστήριξης τῆς ἐπίχωσης στὴν ἀνατ. γωνία τοῦ δωματίου 2Α πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικάλυψή του μετὰ ἐπίχρισμα (ἀπὸ Δ).

α. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ Ν τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Β). β. Ὁ Α τοῖχος τοῦ στεγασμένου χώρου τοῦ Υβ μὲ τὸ θρανίο (ἀπὸ Β).

Τὸ Α δωμάτιο τοῦ κτιρίου L μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1975 (ἀπὸ Β).

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1995
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 150
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1998
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΔΑΜΠΙΔΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΓΛΙΚΟΥ
ΝΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
MONTAZ
Α. ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ